

KONINKLIJK

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2017

deel 153

KONINKLIJK

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG, Brusselsestraat 10^D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 0031 (0)43-321 25 86

info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Royale Historique
et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2017, deel 153

Redactie

Mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch, voorzitter
dr. R.M. (Régis) de la Haye, secretaris
dr. P.A.J. (Pieter) Caljé, dr. C.F.H.A. (Chris) Dols,
drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers, dr. B. (Bram) van
Hofstraeten, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens,
dr. P. (Paul) Puschmann en drs. H. (Henk)
Stoepker.

Redactieadres

Bureau LGOG, Postbus 83, 6200 AB Maastricht
(t.a.v. dr. Régis de la Haye, redactiesecretaris)

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die
op enigerlei wijze in betrekking staan tot de
geschiedenis of archeologie van Limburg.
Artikelen in elektronische vorm zenden naar
de redactiesecretaris (zie ook redactieadres).
Bijdragen dienen conform de huisregels te worden
aangeleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de
redactiesecretaris te verkrijgen, of op de website
van het Genootschap: www.lgog.nl.

Vormgeving en druk
5NUL8 Grafische Producties,
Berg en Terblijt,
www.5NUL8.nl

Omslag
Crasborn Communicatie Vormgevers,
Valkenburg aan de Geul,
www.crasborn.nl

provincie limburg

Het werk van Koninklijk Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
wordt in belangrijke mate financieel
ondersteund door de Provincie Limburg

© Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap, 2018
issn 0167-6652

Inhoud

Woord vooraf	7
Paul Nève <i>Twee onbekend gebleven Maastrichtse schepenakten, opgemaakt ten behoeve van de abdij van Herkenrode in de dertiende eeuw</i>	9
Gerard Venner <i>Exoten in Limburg</i> Zegels van bisschoppen bij de pauselijke Curie aan aflaatbrieven (1284, 1298)	17
Peter Schulpen <i>Het verdrag van Sittard, 1519</i> De hertogdommen Kleef en Gulik-Berg in de strijd tussen de Habsburgse Nederlanden en het hertogdom Gelre	37
Tom Eerkens <i>Nobele familiebanden</i> Ouder-kindrelaties binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem (1763-1793)	79
Peter Thissen <i>De bibliotheek van Charles Guillon</i>	141
Rolf Hackeng <i>"I feel lonesome, I quit"</i> Reiziger Edmond Regout in zijn brieven naar huis, 1895-1903	181
Leo Verhart <i>Groningse archeologen in Limburg</i>	257
Peter Nissen – Habetslezing 2017 <i>'Morgen zal het beter zijn.'</i> Over de betekenis van kloosterlingen in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw	297

Jacques van Rensch

Laudatio, uitgesproken bij de toekenning op 22 juni 2017 van de Habetspenning aan de redactie van de Geschiedenis van de literatuur in Limburg, bestaande uit Lou Spronck, Ben van Melick en Wiel Kusters

317

Personalia van de auteurs

321

Henk Boersma en Martin van der Weerden

Jaarverslag over 2017 van het Koninklijk LGOG

323

Régis de la Haye

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

363

Woord vooraf

De eerste blik op de *Publications* van dit jaar zal voor iedereen een verrassing zijn. Conform het beleid van Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap om een herkenbare huisstijl te voeren, is ook het jaarboek in een nieuw jasje gestoken. Eenzelfde omslag tooit nu eveneens de *Maasgouw* en het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*. Tegelijk zijn logo en vormgeving volgens dezelfde stijl gemoderniseerd op alle drukwerk en op de website van het Genootschap.

Het is niet de eerste keer dat ons jaarboek veranderingen in de vormgeving ondergaat. Tot en met 1988 was de omslag dof grijs, daarna modern glanzend grijs, maar nog altijd met slappe kaft, een kaft die in 1998/1999 van grijs blauw werd, om vanaf 2005 een harde kaft te worden. In 1996 deed de kleurendruk zijn intrede (toen nog slechts voor enkele bladzijden), maar sinds 2006 is het jaarboek geheel full color.

Veel veranderingen dus aan de vormgeving, maar aan de inhoud verandert uiteraard niets. De *Publications* blijft het medium waarmee ons Genootschap de leden degelijke wetenschappelijk verantwoorde bijdragen over de regionale geschiedenis van onze provincie Limburg wil blijven aanbieden.

Het gebeurt wel eens dat een onderzoeker na afronding van zijn onderzoek nog een vondst doet. Dat overkwam prof. Paul Nève, die in dit jaarboek twee nog onbekende dertiende-eeuwse Maastrichtse schepenakten publiceert.

Het artikel van Gerard Venner is een landelijke primeur. Nog nooit is er iets geschreven over de zegels van aflaatbrieven. Het gaat hier over aflaatbrieven van 1284 en 1298 voor Tongeren, Maastricht en Venlo.

Onbekend was ook de tekst van het Verdrag van Sittard van 1519. Enkele kroniekschrijvers hadden het wel vermeld, maar Peter Schulp en ontdekte in Wenen de tekst. Hij publiceert hier de tekst en plaatst het geheel in zijn historische context.

Ook in dit jaarboek geven we de gelegenheid aan een jong historicus om een eerste studie te publiceren. Tom Eerkens, fris afgestudeerd aan de Universiteit van Leuven, bespreekt aan de hand van bewaard gebleven correspondentie uit de achttiende eeuw de relaties tussen kinderen en ouders binnen een adellijke familie in het land van Loon.

De erudiete Roermondse notaris Charles Guillon was in de negentiende eeuw een verwoed verzamelaar van oudheden. Hij verzamelde ook boeken. Peter Thissen gaat na of hij daarbij ook een plan of een beleid had.

Rolf Hackeng neemt ons mee ver buiten de provincie Limburg, naar andere werelddelen, in de voetsporen van Edmond Regout, telg van de bekende Maastrichtse familie van industrielen, die enkele wereldreizen maakte naar de Verenigde Staten en enkele aziatische landen. Hij schreef vaak brieven naar huis, en maakte veel foto's.

Maar er zijn ook onderzoekers die van andere provincies naar Limburg toe komen. Leo Verhart vertelt over de bijzondere interesse die archeologen uit Groningen hebben getoond voor Limburg, met name voor de vuursteenmijnen in Rijckholt.

En in de Habetslezing van 2017 vraagt prof. Peter Nissen aandacht voor het kloosterleven in Limburg, en pleit voor een verantwoorde geschiedschrijving, nu er in Limburg zoveel religieuze instellingen verdwenen zijn.

De redactie van de *Publications*

Twee onbekend gebleven Maastrichtse schepenakten, opgemaakt ten behoeve van de abdij van Herkenrode in de dertiende eeuw

Paul Nève

Vlak voordat mijn uitgave van de teksten van de dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht naar de drukker zou gaan, werden er door de heer dr. Gerard Venner nog twee akten (uit 1258 en 1294) onder mijn aandacht gebracht die een plaats in deze editie verdienden. Op het laatste moment zijn zij, met hun vertalingen, als Addendum 1 en Addendum 2 in het boek opgenomen.¹

Dezelfde onvermoeibare archivaris wees mij enige jaren later op het bestaan van twee andere ‘verstekelingen’ waarin er ten overstaan van de Maastrichtse schepenen aan de abdij Herkenrode in 1257 en 1274 jaarcijnzen werden geschonken. Van de oudste cijns is in een latere aantekening de ligging van het hiermee belaste huis aangegeven, namelijk de Hoenderstraat. Het betreft dus een binnen het tweehurig stadsgebied gelegen onroerend goed. De latere akte (1274) laat ons over de ligging van het belaste, en door de schenkster van de erfcijns bewoonde, huis in het onzekere. Zover mij bekend is geworden, hebben de Maastrichtse schepenen na 1274 geen andere akten opgemaakt waarin de abdij van Herkenrode een rol speelde. De bestaande historische literatuur maakt trouwens zeer weinig vermelding van latere kontakten van de abdij met Maastricht en wijst slechts op het bestaan van een refugiehuis van de abdij in de stad. Het lag (en ligt) in de Kommelstraat en zou uit het midden van de zestiende eeuw dateren.² Onwaarschijnlijk is dit laatste niet: het refugiehuis te Hasselt, dichterbij de abdij dan Maastricht, werd op het eind van de – vele oorlogen en onlusten tellende en voor de financiën van de abdij ongunstige – vijftiende eeuw aangekocht.³

1 Nève, P.L., *De dertiende eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint-Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht*. Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 21 (Maastricht 2012) LIII-LVII.

2 Vgl. Moons, J., *De Herkenrodeabdij en haar domein op het einde van het Ancien Régime*. Limburg-Het Oude Land van Loon, extranummer 1 (Hasselt 2001) 73; Ubachs, P.J.H. en I.M.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen en Maastricht 2005) 223; Cleenders, F., M. Willems en L. Smeets, *Herkenrode netwerk in Limburg van Wijshagen tot Jeuk* (Hasselt 2007) 64.

3 Zie Moons, *De Herkenrodeabdij*, 72.

Volgens een recente publikatie '(kende de abdij) vooral in de eerste helft van de dertiende eeuw [...] een snelle aangroei van haar bezittingen'. De auteur noemt schenkingen van rijke families en het overdragen van bezittingen door kinderloze echtparen als voorbeelden. In dit laatste geval traden de ouder wordende mensen dan in dienst van de kloosters om zo verzekerd te zijn van goede zorgen tijdens hun oude dag.⁴ Wat de verhouding tussen Maastricht en Herkenrode betreft lijkt de oudste transactie er een uit 1212 te zijn. De eigenaren van een bos ('van Dondersloe', thans: Donderslag), te weten het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel en de abdij Herkenrode, verrichten de scheiding en verdeling van dit onverdeelde onroerend goed door middel van het plaatsen van grensstenen.⁵ De abdij had in 1209 het erfelijk recht verkregen op het aandeel dat het Luikse Sint-Bartholomeuskapittel hierin bezat, zulks tegen een contraprestatie van vijftien pennningen (*denarii*), jaarlijks en voor eeuwig te voldoen.⁶ Waarschijnlijk tien jaar later, in 1219, volgde het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel het Luikse voorbeeld. Het droeg aan de abdisse en het klooster (*abbatissae et conventui*) in Herkenrode 'in erfelijk recht' (*iure hereditario*) zijn allodiaal goed (*allodium nostrum*) over, gelegen in Meeuwen. Dit bestond (mede) uit een (toen Dunderslo geheten) bos, akkerlanden, weiden, beemden, laten en verder toebehoren. De tegenprestatie werd gevormd door de jaarlijkse betaling aan de Sint-Servaaskerk van een *census fundi* (grondcijs) van honderd Luikse schellingen. Het bedrag was bestemd voor de dagelijkse verkwikking van de broeders oftewel kanunniken (*ad cotidianam fratrum refectionem*) en diende jaarlijks in twee termijnen voldaan te worden: vijftig schellingen met Kerstmis, vijftig op het feest van Sint Servaas (13 mei).⁷ Partijen lieten de akte tot meerdere zekerheid bekrachtigen met de zegels van de Sint-Servaaskerk, van heer Otto (van Everstein), de proost van de kerk en van heer Arnold, de graaf van Loon. Hem kunnen we als de landsheer beschouwen. Wanneer deze overdracht plaats had staat niet geheel vast. De door mij in de voetnoot geciteerde bronnen geven het jaartal 1219, maar enkele andere edities noemen 1214. Tegen dit tweede jaartal pleit de omstandigheid dat de rond 1182 gestichte abdij van Herkenrode aanvankelijk door mannen bevolkt

4 Zie Cleenders, *Herkenrode netwerk*, 13.

5 Regest in: Doppler, P., 'Verzameling van charters en bescheiden betreffende het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht' [Afl. 1], in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 66 (1930), 201-316; zie nr. 72, 262; regest in het Frans in: Daris, J., 'Cartulaire de l'Abbaye de Herckenrode' (suite), in: *Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois* 11 (1872), 19-106, zie 54.

6 Regest in: Daris, 'Cartulaire', 53-54.

7 Afschrift in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique. 1e Section, Documents et mémoires* 16 (1879), 225-226; regest in: Doppler, 'Verzameling', nr. 81 op 265; regest in het Frans in: Daris, 'Cartulaire', 54-55. Vgl. Cleenders, *Herkenrode netwerk*, p. 13, 56.

werd, maar dat deze vanaf 1216 door vrouwen vervangen waren.⁸ Terecht spreekt de akte uit 1219 van een overdracht aan '*abbatissae et conventui*' (abdis en klooster). Daarbij komt dat Arnold III pas in 1218 zijn broeder Lodewijk II als graaf van Loon is opgevolgd.⁹ De bevestiging door aartsbisschop Engelbert I van Keulen van de overdracht van de '*bona de Meuwen et sylvam de Donserle, cum suis appendenciis*' (de goederen van Meeuwen en het bos van Donserle met hun aanhorigheden) door de Sint-Servaaskerk aan de abdij Herkenrode dateert ook uit 1219.¹⁰

De naam van het dorp Meeuwen vindt men in latere aanduidingen van het bos of de hoeve van Dunserlo, Donserle, Dondersloe of Donderslag niet meer terug, wel die van (de parochie) Wijshagen.¹¹ Het allodium Meeuwen is niet in het bezit van de abdij geraakt, maar de bewoners van het dorp, de *homines ville de Meuwen*, leefden in de dertiende eeuw wel in een hardnekkig grensconflict met deze bureu. Hiervan getuigt een scheids-rechterlijke uitspraak, in 1260 gedaan door de edele vrouwe Adelheid (ook wel Aleidis) van Leuven, gravin van Auvergne, en haar echtgenoot Arnold, heer van Wesemale. Partijen waren de eerwaarde vrouwe abdisse (*religiosa domina abbatissa*) van Herkenrode en het klooster van deze plaats enerzijds, en de mannen van het dorp Meeuwen (*homines ville de Meuwen*) anderzijds, die het oneens waren over de verdeling en afgrenzing van de allodiale grond die tot de kerk van Herkenrode behoort naar aanleiding van de boerderij en het allodium (sic) van Donderslo, alsmede over de verdeling en afgrenzing van de 'gemene gronden' die tot het dorp Meeuwen horen. De beslissing van de gravin en haar man luidde dat er drie plaatsen voor grenspalen van het allodiale gebiedje van Donderslo werden vastgesteld. Bij deze grensbepaling waren gravin Aleidis en haar man aanwezig, benevens de abdis, de *magister* (meester) en de keldermeester van het klooster, de *magister* (huismeester) van Donderslo, ridder Ywan van Winghe, Willem van Auvergne (zoon van de gravin), Ghisul, de meier van Bree en verschillende anderen.¹² De belangrijke rol die gravin Aleidis (een dochter van hertog Hendrik I van Brabant) hier speelde, is wellicht te verklaren door het feit dat zij de echt-

8 Vgl. Cleenders, *Herkenrode netwerk*, 8. Daarbij komt dat Arnold III pas in 1218 zijn broeder Lodewijk II als graaf van Loon is opgevolgd.

9 Hiermee lijkt het enigszins te strijden dat aan het slot toch een monnik en 'broeders' als getuigen 'uit de kerk van Herkenrode' (*de ecclesia de Herkenrode*) genoemd worden: 'Willelmus, monachus; frater Henricus; frater Balduwinus; frater Henricus; item frater Balduwinus; frater Arnoldus'. Dit is de opsomming van de *Analectes*. Dateren deze namen uit een oudere versie van de akte?

10 Afschrift in: *Analectes* 226-227; regest in: Doppler, 'Verzameling', nr. 82, 265-266; regest in het Frans (met jaartal 1220) in: Daris, 'Cartulaire', 55. Bij Daris volgt op de bekrachtiging van de verwerving door de bisschop er een van 28 april 1220, verricht door paus Honorius. De paus spreekt over de 'uithof en het woud' (*grangiam et nemus*) van Donderloe (ibidem, 55).

11 Cleenders, *Herkenrode netwerk*, 13, 56; Moons, *De Herkenrodeabdij*, 82 (grootte 32 ha 9 a 60 ca), 114.

12 Tekst in: Daris, 'Cartulaire', 55-56.

genote was van graaf Arnold III van Loon ten tijde van de overdracht van de gronden aan Herkenrode door het Sint-Servaaskapittel (1219).

De twee hierna afgedrukte schepenakten leveren maar een schamele contraprestatie voor de honderd Luikse schellingen die per jaar vanuit Herkenrode naar het Sint-Servaaskapittel moesten vloeien: op termijn twintig schellingen en twee kapuinen. De juridische structuren van de documenten uit 1209 (overdracht door Sint-Servaaskapittel) en 1257 (jaarcijns-schenking door M. van Meerssen) zijn echter dezelfde. Allodiale, geen andere gerechtigden boven zich kennende, 'eigenaren' van de gronden waren het Kapittel, respectievelijk het (looiers?-)geslacht Co(e)ls(c)op, waaruit in de dertiende eeuw schepenen van Maastricht en de Vroenhof stamden.¹³ Door de allodiale gerechtigden werden de gronden in eeuwig erfelijk recht (*iure hereditario*) uitgegeven. Zo'n gerechtigde, meestal de gebruiker of bezitter, moest jaarlijks aan de 'allodiale eigenaar' een grondcijns voldoen (de *census fundi*). Aan het Sint-Servaaskapittel betaalde de abdij van Herkenrode deze cijns (honderd Luikse schellingen), van Vrouwe Wandelmudis Colscop was Jacobus Molenaar als bezitter van een huis in de Hoenderstraat de schuldenaar (van zes penningen en twee kapuinen). Maar het huis aan de Hoenderstraat was ook door een bezitter in erfelijk recht belast met de betaling van een jaarlijks te betalen 'grondrente' van tien Luikse schellingen en twee kapuinen. Waarschijnlijk was dit een 'verkoop' geweest, de tegenprestatie voor een bedrag ineens. Deze schuld bleef 'op de grond plakken' bij vervreemding. Mechtildis, de weduwe van Arnold van Meerssen, was de rechthebbende op de grondrente die op het huis aan de Hoenderstraat drukte. In 1257 schonk zij aan de abdij Herkenrode een deel van deze jaarlijkse vordering, namelijk vijf schellingen. De overblijvende vijf schellingen en de twee kapuinen vermaakte zij op termijn aan de abdij, namelijk bij haar overlijden.

Bij de akte uit 1274 was een van de twee schepenen waarschijnlijk Olbertus Colscop. Opvallend is dat de weldoenster hier ten behoeve van de abdij van Herkenrode uit pure liefdadigheid een grondrente van tien schellingen legateerde (vestigde) op haar woonhuis welk bedrag ieder jaar op 31 oktober onder de kloosterlingen verdeeld moest worden.

13 Zie: Nève, *De dertiende eeuwse schepenoorkonden*, Index op persoonsnamen, op de namen Albertus, Co(e)lsop, Colscop en Olbertus.

Nr. 1257.10.29 RAH, Oorkonden Herkenrode, nr. 129

Origineel op perkament (h. 146 mm; b. 231 mm; h. plica 15 mm). Zegels verdwenen.

Op de achterzijde van het charter is geschreven: Herkenrode. littera de X solidis et II caponibus in platea pullorum dicta die hoenerstraete ad domum theodorici haghels [gat] prolocutoris

Baldewinus de Molendino, Johannes Hundermarc et Renerus de Wic, scabini traiectenses, universis presentem paginam inspecturis / salutem et rei geste memoriam commendare. Noverint igitur tam presentes quam futuri presentem scriptum inspecturi quod nos interfuimus / vidimus tamquam scabini ad hoc vocati et audivimus ubi Mechtildis relicta Arnoldi dicti quondam de Mersene in nostra pre- / sentia sua libera voluntate constituta contulit in elemosinam quinque solidos leodienses annui census Conventui in Herken- / rode Ordinis Cisterciensis et eosdem denarios in festo sancti Johannis Baptiste memorato Conventui in domo Jacobi Molendinarii et / sue uxoris nomine Wandelmudis, sita in platea Neucini ex illa parte putei versus Mosam, recipiendos hereditarie et indilate assignavit / que domino prenominato Arnoldo cum adhuc vivet marito dicte Mechtildis et ipse Mechtilde decem solidos leodienses et duos capones / iure hereditario solvere tenebatur et adhuc obligata tenetur et eisdem quinque solidis renuntiavit et in manus predicti Conventus / resignavit et legitime devoluit et residuos quinque solidos et duos capones in Nativitate Domini ipsi solvendos dicta / Mechtildis postquam viam universe carnis ingressa fuerit in predicta domo memorato Conventui heriditarie assignavit / una cum supradictis quinque solidis in festo Sancti Johannis prescripto Conventui libere persolvendos, percipiendos et legitime / possidendos, facta solutione sex denariorum et duorum caponum de fundo domine Wandelmude beghine dicte filie Arnoldi / dicti quondam Colscops in Nativitate Domini a qua dicta domus respectum habere dinoscitur et dependet. In cuius robur / et testimonium ad petitionem presentium ut dicta elemosina inconvulsa ab omnibus teneatur sigilla nostra presentibus duximus apponenda. / Actum mense Octobri feria secunda ante Omnium Sanctorum anno Domini Mo CCo Lo septimo

Balduinus de Molendino, Johannes Hundermarc en Renerus de Wic, schepenen van Maastricht, maken bekend dat Mechtildis, weduwe van Arnoldus genoemd van Meerssen, aan de abdij van Herkenrode van de Cisterciënzer Orde een schenking heeft gedaan van een jaarcijs van vijf Luikse solidi (schellingen) en zij heeft dit bedrag, dat jaarlijks op het feest van St. Jan de Doper aan het klooster betaald moet worden, erfelijk en met

onmiddellijke ingang ten laste gebracht van het huis van Jacobus Molenaar, man van Wandelmudis, gelegen in de 'platea Neucini' te Maastricht aan gindse kant van de gracht naar de Maas. Dit huis was verplicht en is tot nu toe verplicht aan voornoemde heer Arnold, bij leven echtgenoot van Mechtildis, en aan Mechtildis zelf op grond van een erfelijk recht tien Luikse schellingen en twee kapuinen te voldoen en zij heeft van vijf schellingen afgezien en ervan afstand gedaan in handen van het genoemde klooster en ze wettig overgedragen en de overblijvende vijf schellingen en twee kapuinen, haar te voldoen op Kerstmis, heeft voormelde Mechtildis nadat zij de weg van alle vlees zal zijn ingegaan, erfelijk ten laste gebracht van het voorgenoemde huis ten behoeve van het voormelde klooster, en zij moeten tesamen met de bovenvermelde vijf schellingen op het feest van Sint Jan de Doper aan het klooster betaald, en door het klooster ontvangen en wettig in bezit gehouden worden, nadat op Kerstmis de betaling verricht is van zes penningen en twee kapuinen voor de grond (grondcijs) aan Vrouwe Wandelmudis, de begijn genoemd, dochter van wijlen Arnold, genoemd Colscop, van wie het huis afkomstig is, naar bekend is, en afhangt.

Achterzijde: Herkenrode. Brief over tien schellingen en twee kapuinen in de straat van de hoenders, genoemd 'die hoenerstraete' bij het huis van Theodoor Haghels, redenaar

Nr. 1274.10.02 RAH, Oorkonden Herkenrode, nr. 167

Origineel op perkament (h. 85 mm; b. 136 mm; h. plica 7 mm). Zegels verdwenen.

Universis ad quos presentes litere pervenerunt Rychaldus et Olbertus
scabini / Trajectenses salutem et scire veritatem. Universis et singulis
notum esse volumus quod / constituta coram nobis Oda relicta Rutgheri
bona voluntate sua et non coacta / decim solidos annuatim solvendo legavit
in puram elemosinam pure propter Deum / abbatisse et conventui de
Herkenrode ordinis Cysterciensis quos singulo anno de domo sua / in qua
nunc moratur in vigilia Omnium Sanctorum dictis monialibus persolvere
tenetur ac / repromisit ita quod dicti denarii partificari debeant in communi
ortulo in eadem / vigilia prout wlgariter dicitur te petansen. Et hoc universis
presentibus cum nostrorum appensione / sigillorum signamus. Datum
anno Domini MoCCoLXXo quarto in crastino beati Re- / migii

Rychaldus en Olbertus, schepenen van Maastricht, maken bekend dat Oda, de weduwe van Rutgher, aan de abdis en het klooster van Herkenrode van de Cisterciënzer Orde een legaat heeft gemaakt van een jaarcijns van tien schellingen, die jaarlijks uit het huis waarin zij thans verblijft op de avond voor Allerheiligen aan de kloosterlingen voldaan moeten worden, en zij heeft daarbij beloofd dat de bedoelde penningen verdeeld moeten worden in het gemeenschappelijke tuintje op dezelfde avond, zoals gewoonlijk gezegd wordt 'ter pitancie'.

Exoten in Limburg

Zegels van bisschoppen bij de pauselijke Curie aan aflaاتبrieven (1284, 1298)

G.H.A. Venner

Het zegel als bewijsmiddel, statussymbool en kunstwerk

Archiefbewaarplaatsen met archieven van met name kapittels en kloosters van vóór 1800 bewaren naast archiefbescheiden ook zeer vele, soms duizenden zegels. Aan tal van middeleeuwse oorkonden op perkament hangen zegels, terwijl aan oorkonden op papier uit latere tijd zegels zijn opgedrukt. Het zegel had een belangrijke functie. In een tijd waarin nog weinig mensen konden lezen of schrijven en handtekeningen nauwelijks voorkwamen, was het zegel het meest verbreide middel om een op schrift gestelde overeenkomst of wilsuiting te bekrachtigen. Het zegel vervulde de functie van de handtekening thans. Het zegel verleende aan de oorkonde bewijskracht, hetgeen betekende dat aan de inhoud van de oorkonde geloof moest worden gehecht. De paus, de keizer en koningen waren de eersten die het zegel gebruikten om door hen uitgevaardigde oorkonden te bekrachtigen. Zij werden spoedig gevolgd door bisschoppen, edelen, kapittels, kloosters en steden, en sedert de dertiende eeuw ook door schepenen en vooraanstaande burgers.

Het zegel bevat behalve het omschrift, dat meestal de naam van de eigenaar vermeldt, een figuratieve voorstelling, waardoor ook de ongeletterde het zegel kon herkennen. In omschrift en afbeelding werden vaak de positie van de zegelvoerende persoon of instelling tot uitdrukking gebracht. Op de zegels van de keizer wordt deze zittend op een troon, met scepter en rijksappel, afgebeeld. De zegels van abdijen, kapittels en kloosters bevatten vaak de betreffende patroonheilige, terwijl de landsheren op hun zegels in gevechtstenuut te paard worden weergegeven. Het zegel was niet alleen een middel om akten te bekrachtigen, het was tevens een statussymbool van de eigenaar en het zou bijdragen aan het identiteitsbesef van de stands- en/of ambtsgenoten.¹ Het zegel vervulde een representatieve taak, zodat aan de afbeelding de nodige zorg werd besteed.

1 S. Solway (uitg.) *Medieval coins and seals. Constructing identity, signifying power* (Turnhout 2015). Zie mijn boekbespreking in: *De Maasgouw* 136 (2017) 83-84.

Het zegel is een positieve afdruk in was van een matrijs of stempel, die in metaal, in zilver, messing of brons werd vervaardigd. Deze matrijzen waren in de regel producten van zilversmeden. Het middeleeuwse zegel is derhalve vaak letterlijk de afbeelding van een kunstwerk op klein formaat, een kunstwerk dat bovendien als weinig andere meestal vrij nauwkeurig gedateerd kan worden, omdat het zegel aan gedateerde akten hangt. Door omschrift en afbeelding is het zegel thans een kenbron voor diverse historische disciplines, met name voor de kunstgeschiedenis. Enige voorbeelden kunnen het belang van het zegel als historische bron verduidelijken. Dankzij hun zegel konden de in de dertiende eeuw levende Goswins van Born, vader en zoon, van elkaar onderscheiden worden. Het stadszegel van Nieuwstadt vormt op zich zelf mede een aanwijzing voor de ontwikkeling van deze plaats tot stad omstreeks 1250.²

Overzichten van zegels

Het belang van zegels voor het historisch onderzoek werd al in de negentiende eeuw onderkend. De bestudering ervan brengt echter bijzondere problemen met zich mee. Zegels van was zijn kwetsbaar, klein en vaak beschadigd, zodat zij zich moeilijk voor regelmatige raadpleging lenen. Door onvoorzichtige raadpleging van oorkonden raken zegels beschadigd of gaan zij verloren, een proces dat tot in onze dagen voortgaat.

Sedert de negentiende eeuw gaven archivariissen overzichtswerken van zegels uit, voorzien van foto's, om de bestudering ervan te vergemakkelijken. Zo zag in de jaren 1937-1940 het driedelige *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* het licht, dat blijkens de ondertitel de Nederlandse zegels tot 1300 bevat.³ Dit *Corpus* heeft ten aanzien van de Limburgse geschiedbeoefening een beperkt nut en maakt de publicatie van middeleeuwse zegels in Limburg niet overbodig. Het bevat alleen zegels van personen en instellingen die binnen het huidige Nederland gevestigd waren, zodat de zegels van de hertogen van Limburg en Brabant ontbreken. In het gemis van een overzichtswerk van de zegels van de landsheren van de Zuidelijke Nederlanden, waaronder die van de hertogen van Limburg en Brabant, werd pas in 1993 voorzien door het driedelige werk van R. Laurent, al zijn de afbeeldingen niet te best.⁴ Zegels van Nederlandse kloosters en hun oversten werden ook beschreven in een gedurende de jaren 1935-1952 in afleveringen uitgegeven overzichtswerk in drie delen, gewijd aan de orden der Benedictijnen, Cisterciënzers en Premonstratenzers.

2 A.M.P.P. Janssen, 'Goswin(s) van Born', *De Maasgouw* 110 (1991) 180-183; G. Venner, 'Nieuw licht op de stadswording van Nieuwstadt', *De Maasgouw* 103 (1984) 145-150.

3 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-1940), 3 delen.

4 R. Laurent, *Les sceaux des princes territoriaux Belges du Xème siècle à 1482* (Brussel 1993), drie delen.

De uitgevers beperkten zich niet tot de hoge middeleeuwen, maar namen de zegels tot 1600 op.⁵

Het publiceren van alle zegels zonder onderscheid uit een bepaalde periode, die in Limburg of een specifiek archief aldaar voorhanden zijn, is een goede oplossing om deze zegels bij een groot publiek bekend te maken en om de door vroegere selecties ontstane lacunes aan te vullen. Daar de oorkonden in het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht daterend van vóór 1301, van 1971 tot 1994 apart werden bewaard en de daaraan bevestigde zegels systematisch werden gerestaureerd, lag het voor de hand een overzicht van zegels in Limburg uit de hoge middeleeuwen samen te stellen. In totaal zijn circa 490 zegels of fragmenten van zegels uit de periode vóór 1301 bewaard gebleven. Zij berusten bijna alle in het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Het oudst aanwezige zegel, een zegel van koning Hendrik II, dateert van 1007.⁶ In 1989 werden al deze zegels door Stefan Frankewitz gefotografeerd ten behoeve van een uit te geven catalogus, maar dit project kon geen doorgang vinden. Achteraf gezien was dat maar goed ook, omdat de toeschrijving van een aantal zegels problematisch was. In plaats van één overzichtswerk kwamen verschillende kleinere deelpublicaties, waarin deze zegels per afzonderlijk archief of per soort, altijd in samenhang met de oorkonden waaraan zij bevestigd zijn, werden behandeld. Op deze wijze werden de zegels daterend van vóór 1301 in de archieven van de abdij Kloosterrade, de proosdij Meerssen en de abdij Thorn beschreven.⁷ Thematisch van aard zijn de overzichten van de zegels van de schepenen van Maastricht en Sint-Pieter.⁸ Ook in deze bijdrage worden de zegels van de bisschoppen bij de pauselijke Curie als een aparte soort behandeld, nadat eerst de context is geschetst.

5 W.A. Beelaerts van Blokland e.a., *Nederlandsche kloosterzegels vóór 1600 I. Benedictijnen* ('s-Gravenhage 1935-1938), *II. Cisterciënsers* ('s-Gravenhage 1938-1940), *III. Praemonstratensers* ('s-Gravenhage 1950, 1952). Van het derde deel verschenen slechts de afleveringen XXI-XXIII.

6 RHCL, archief abdij Thorn, inv.nr. 4.

7 G.H.A. Venner, 'Zegels in het archief van de abdij Kloosterrade', in: *Ontgonnen verleden. Opstellen over de geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg aangeboden aan Louis Augustus bij gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag* Werken LGOG 15 (Maastricht 1996) 43-75; Dezelfde, 'Zegels in het archief van de proosdij Meerssen', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal. Jaarboek 1997*, 7-24; Dezelfde, 'Zegels in het archief van de abdij Thorn', in: *"Opera Omnia" III. Een verzameling historische en heemkundige opstellen* (Thorn 2005) 11-49.

8 G.H.A. Venner, 'Maastrichtse schepenzegels uit de dertiende eeuw', in: *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg* (Maastricht 1996) 155-177; Dezelfde, 'De oudste schepenzegels van Sint-Pieter (1294)', *De Maasgouw* 117 (1998) 97-102.

Zegels aan aflaatbrieven

De oorkonden waaraan zegels werden gehecht, hebben vrijwel altijd betrekking op het verwerven van onroerend goed en andere rechten of op de bevestiging van het bezit van deze goederen en rechten. Vindt bij de dotatie van kloosters en de stichting van altaren het eeuwige zielenheil van de stichters en hun familie, naast de aardse regelingen, vermelding als doel van de schenking, sommige oorkonden zijn enkel op het leven na de dood gericht, te weten de aflaatbrieven, oorkonden waarin aflaten worden verleend.

Oorspronkelijk betekende een aflaat een verkorting van de boetetijd die in het kader van de vergeving van zonden in de biecht was opgelegd. De verkregen aflaten werden ook als een reserve beschouwd voor toekomstige zonden, en vooral voor de verkorting van de tijd die de ziel van de betrokkene, en die van zijn familieleden, in het vagevuur moesten doorbrengen, voordat zij naar de hemel zouden gaan. De aflaat, een middel tot verwerving van het eeuwige heil, wordt door de Kerk vergeven, die daarvoor put uit de schat die door Christus en de martelaren is opgebouwd. Een aflaat kon verkregen worden door degene die berouw toonde over zijn zonden en gebiecht had én een aalmoes voor het goede doel, meestal de kerkenbouw, had gegeven. Algemeen was evenwel de opvatting dat voor het verwerven van het eeuwige heil een geldbedrag voldoende was, zonder boete of biecht.

Aflaten werden verleend door individuele kardinalen en bisschoppen aan degenen die op bepaalde kerkelijke feestdagen de betreffende klooster- of parochiekerk bezochten en door het geven van een aalmoes bijdroegen aan de voltooiing van het bouwwerk. Een kardinaal had het recht om een aflaat van honderd dagen te verlenen, een bisschop een aflaat van veertig dagen. Effectiever waren de oorkonden waarin meerdere kardinalen of bisschoppen ieder voor zich een aflaat verleenden. Het getal van de te verdienen aflaatdagen van honderd of veertig werd dan vermenigvuldigd met het getal der kardinalen en/of bisschoppen. De Curie, het hof van de paus te Rome, ook een tijd lang te Avignon, was de plaats waar de kardinalen en vele bisschoppen zich ophielden. Daar werden deze aflaatbrieven meestal opgesteld. Deze oorkonden worden in het Duits *Sammelindulgenzen* genoemd.⁹ In het Nederlands zouden zij cumulatieve aflaatbrieven kunnen heten.

Onder de circa 350 originele oorkonden in Limburgse archiefinstellingen die dateren van vóór 1301, bevinden zich drie cumulatieve aflaatbrieven. Zij maken minder dan 1% van de overgeleverde oorkonden uit. De twee oudste oorkonden dateren van 29 januari en 8 maart 1284 en berusten in de archieven van het kapittel van Sint-Servaas respectievelijk Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht.¹⁰ De derde oorkonde draagt slechts het jaartal 1298 en

9 A. Seibold, *Sammelindulgenzen. Ablassurkunden des Spätmittelalters und der Frühneuzeit* (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde Beiheft 8) (Weimar-Wenen 2001) 1-2, 40-42.

10 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565.

bevindt zich achter glas in een muurkastje in de sacristie van de Sint-Martinuskerk te Venlo. Aan deze drie oorkonden hangen in totaal negentien zegels die alle beschadigd tot zwaar beschadigd zijn. Het betreft zegels van bisschoppen bij de Curie die uit alle windstreken van Europa kwamen.

Kunnen zegels van koningen, landsheren, steden, kloosters en schepenen gemakkelijk in een breder kader van soortgelijke zegels elders worden geplaatst, voor zegels van bisschoppen bij de pauselijke Curie gaat dit niet op vanwege hun zeldzaam voorkomen. Waarschijnlijk wegens hun verspreiding over geheel Europa ontbreekt een gepubliceerd overzicht van dergelijke zegels, terwijl aan deze bij mijn weten nog geen aparte studie is gewijd. Deze publicatie is zeker in Nederland de eerste in haar soort en zou met andere de basis moeten vormen voor vergelijkend onderzoek. In het engere kader van de regionale en lokale geschiedenis geeft het overzicht antwoord op de vraag, aan wie de zegels toebehoren die aan de oorkonden in Limburgse archieven hangen.

Op het totaal van circa 490 zegels van vóór 1301 in Limburgse archiefinstellingen maken zij 4% uit. De zegels van bisschoppen bij de Curie zijn dus in de Limburgse context zeldzaam en door hunkomst van elders exoten. Alvorens deze zegels te beschrijven wordt eerst nog aandacht besteed aan de cumulatieve aflaatbrieven zelf, de oorkonden waaraan zij hangen.

Cumulatieve aflaatbrieven

Cumulatieve aflaatbrieven zijn zoals gezegd oorkonden waarin verschillende kardinalen en/of bisschoppen ieder voor zich (*singuli nostrum, quilibet nostrum*) een aflaat verlenen aan de gelovigen die aan bepaalde voorwaarden voldoen. Waar oorkonden in het algemeen in het archief van de ontvangende instellingen worden opgeborgen en zelden tevoorschijn worden gehaald, waren cumulatieve aflaatbrieven juist bedoeld om tentoongesteld te worden. Op de dagen waarop de aflaat te verdienen was, werd de oorkonde zichtbaar op het altaar gelegd of aan haken of stangen in de kerk opgehangen. De aflaatbrieven waren door het grote formaat, de vele zegels in rode was en later ook door de illustraties tentoonstellingsstukken die op de ongeletterden indruk maakten.¹¹ Die functie van tentoonstellingsobject hebben zij overigens nog niet verloren. In de vaste opstelling van de schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Maastricht is een dergelijke aflaatbrief van 24 februari 1325 met zestien zegels te zien. Het Teseum, de onlangs heropende schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Tongeren toont een cumulatieve aflaatbrief van 30 maart 1284, waarover later meer. Vanwege het royale formaat van de oorkonde is de schriftspiegel uiteen getrokken door grote spaties tussen de woorden en de regels. In de intitulatio, het tekstgedeelte met de namen van de bisschoppen als oorkonders, heerst een hiërarchische volgorde: patriar-

11 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 8.

Cumulative aflaatbrief van drie aartsbisschoppen en dertien bisschoppen voor degenen die op bepaalde feestdagen de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Tongeren bezoeken en voor de bouw of decoratie van de kerk offeren, 30 maart 1284, Teseum Tongeren (foto: Teseum Tongeren)

chen, primaten, aartsbisschoppen en bisschoppen. In principe worden de zegels in dezelfde volgorde aan de oorkonde gehecht. De zegels zijn vaak fragmentarisch of afgesleten, hetgeen volgens Seibold aan het veelvuldig ter hand nemen van de oorkonden te wijten is.¹²

Wie een cumulatieve aflaatbrief wilde verwerven, moest bij de Curie zijn, waar altijd voldoende bisschoppen verbleven om zo'n oorkonde te kunnen uitvaardigen. Te Rome of Avignon wendde men zich tot een van de vele vrij gevestigde notarissen die in de omgeving van de Curie, vaak maar tijdelijk, hun beroep uitoefenden. Deze notarissen schreven de tekst van de aflaatbrieven en gingen op zoek naar

bisschoppen die de akte wilden bezegelen. De notaris kreeg de opdracht om een oorkonde met een bepaald aantal zegels te leveren, niet om bepaalde bisschoppen te benaderen.¹³ Wie de bisschoppen waren die de oorkonde bezegelden, was voor de belanghebbende niet van belang, wel het getal der zegels. De namen van de bisschoppen werden genoteerd op de pliek, de dubbel gevouwen benedenrand van de oorkonde, waardoor de snoeren van de zegels werden getrokken. Op deze wijze lag de volgorde van de bezegeling vast. Pas na de bezegeling werden hun namen in de *intitulatio* ingevuld.¹⁴ Open blijft de vraag of de notaris met de oorkonde in wording de bisschoppen ter bezegeling langsging of dat de oorkonde op een centraal punt werd bezegeld.

De notarissen die de cumulatieve aflaatbrieven opstelden, waren niet verbonden aan de pauselijke kanselarij.¹⁵ Zij waren niet betrokken bij het vervaardigen van pauselijke oorkonden. Ontwerpen of registers van cumulatieve aflaatbrieven vindt men dus niet in de pauselijke registratuur terug. De grote indruk die de aflaatbrieven door formaat, schriftspiegel en bezegeling maakten, laat onverlet dat zij slordig waren afgewerkt. Vergeten bis-

12 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 1-2, 18, 55, 57, 63, 113.

13 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 106-109.

14 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 109.

15 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 105-107.

schopsnamen werden boven de regel of in de marge geplaatst. Foutjes werden niet verbeterd. Vanaf 1281 werden de cumulatieve aflatbrieven als het ware als massaproducten afgeleverd.¹⁶

De bisschoppen op wier naam de oorkonde is uitgevaardigd, vormden een heterogene groep.¹⁷ Aan de ene kant staan de bisschoppen die slechts korte tijd bij de Curie verbleven wegens de verplichte periodieke bezoeken aan de paus (de *visitatio ad limina*) of anderszins zaken te behartigen hadden. Aan de andere kant bevinden zich de bisschoppen die langdurig bij de Curie verbleven, omdat zij als gevolg van het ten onder gaan van de staten der kruisvaarders in het Nabije Oosten uit hun bisdommen verdreven waren. De “internationale” samenstelling van de groep oorkondende bisschoppen geeft aan de cumulatieve aflatbrieven een bijzondere charme. Zij vormen als het ware een voorafspiegeling van de Europese Gemeenschap, al zijn de Italiaanse bisschoppen in de meerderheid.¹⁸

Quam in traiecto homines vniuersos super pontē correis ac vānitatib⁹ operā daret. Et oīgit sacerdotē cū diuinissimo sacro eucharistie ad egrotantem deferendū p̄trāsire. Illi imenores diuine rei cultū viliū ac reuerentia adhibētes, pontē fracto in aqua abfori p̄i sunt atq; perierunt.

Mulier qdā nobilis in gitanēsi dyocesi, cum pareret insolitum partū edidit. Cum iconem vniuersū mirabilem hac tempestate peperit. Sinistrum quocq; in fovea superiori apud oppidū cūlingē vt ferūt mulier enixa ab umbilico vsq; ad summītatē duo habens pectora. ac capita seors

De instorting van de Maastrichtse brug over de Maas in 1275. Houtsnede uit het Liber Chronicarum, ook wel bekend als de Wereldkroniek van Hartmann Schedel (Latijnse versie), Neurenberg 1493 (Roermond, particuliere collectie).

De aflatbrieven voor Maastricht en Tongeren van 1284

Op 29 januari 1284 verleenden vier aartsbisschoppen en vijftien bisschoppen elk een aflat van veertig dagen aan degenen die bijdroegen aan de bouw van een stenen brug over de Maas te Maastricht.¹⁹ De akte berust in het archief van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht als eigenaar van de brug.²⁰ Uitzonderlijk is de gedetailleerde beschrijving van de aanleiding die tot de aflatverlening leidde. Een dergelijk omstandig verhaal had Seibold in

16 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 105, 107, 110-111, 188.

17 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 207.

18 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 190, 207-208.

19 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, gedrukt in: M. Willemsen, 'Inventaire chronologique des chartes et documents de l'église de St-Servais à Maestricht', *PSHAL* 2 (1865) 182-184. Een regest in: P. Doppler, 'Verzameling van charters en bescheiden betreffende het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht', *PSHAL* 67 (1931) 260-261.

20 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nrs. 435-438.

geen andere hem bekende cumulatieve aflaatbrief aangetroffen: Te Maastricht in het bisdom Luik lag een houten brug die een geschikte overtocht bood aan de bewoners van verschillende gewesten en koninkrijken wijd en zijd gelegen. De stabiliteit van de brug werd evenwel aangetast enerzijds door hoge waterstanden en kruierend ijs, anderzijds door het zware verkeer dat voortdurend over de brug trok. Zo kon het gebeuren dat de brug op 12 juli 1275 gedeeltelijk instortte, nadat een processie van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw met koralen (zangers) en relieken over de brug was getrokken. Vierhonderd mensen vonden de dood. Boten die vervolgens het verkeer tussen de beide oevers trachtten te herstellen, zonken door het kolkende water als lood naar de bodem.

In de regel werden aflaten verleend om het bouwen en voltooien van kerken te stimuleren. Daarnaast werden cumulatieve aflaatbrieven opgesteld ten behoeve van gasthuizen en in mindere mate ten behoeve van het bouwen van bruggen.²¹ Een aflaat voor een dergelijk profaan bouwwerk was verantwoord, omdat ook vrome reizigers en pelgrims de rivier overstaken. Weg- en bruggenbouw werd wel als een werk van naastenliefde gezien. De akte van 1284 zelf bevat de opmerking dat door ongelukken met een brug niet alleen goederen, maar ook lichaam en ziel verloren konden gaan. Cumulatieve aflaatbrieven ten behoeve van het bouwen van een brug werden ook verleend voor een brug over de Neckar te Esslingen (1286), over de Main te Frankfurt (1300), de Elbe te Meißen (1319) en de Moezel te Koblenz (1343).²² De cumulatieve aflaatbrief voor de Maasbrug te Maastricht is dus een vroeg, misschien wel het oudst bekende voorbeeld in zijn soort.

Deze aflaatbrief van 29 januari 1284 staat op naam van vier aartsbisschoppen en vijftien bisschoppen, te weten Wilhelmus, aartsbisschop van Korinthe, Reinaldus, aartsbisschop van Messina, Tellius, aartsbisschop van Braga (in Portugal), Petrus, aartsbisschop van Oristano, Guido, bisschop van Pavia, Bartholomeus, bisschop van Tortiboli, Henricus, bisschop van Sarsina, Simeon, bisschop van Bagnoregio, Acerus, bisschop van Växjö (in Zweden), Andreas, bisschop van Oslo, Bernardus, bisschop van Numana, Obertus, bisschop van Asti, Gevehardus, bisschop van Brandenburg, Theodericus, bisschop van Serbia, Vincentius, bisschop van Porto, Tholomeus, bisschop van Sarda (in Albanië), Torfinnus, bisschop van Hamar (in Noorwegen), Bartholomeus, bisschop van Tartus (in Syrië), en Bartholomeus, bisschop van Gaeta.²³

De volgende cumulatieve aflaatbrief was kennelijk bedoeld om te berusten bij het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht. In deze akte van 8 maart 1284 verleenden een aartsbisschop en zeven bisschoppen elk een aflaat van veertig dagen aan degenen die baden voor

21 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 3, 35.

22 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 216-218.

23 Ter identificatie van bisschoppen en bisdommen dient: K. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum S.R.E. cardinalium ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta* (Munster 1913). De modern schrijfwijze van bisdommen buiten Italië is via internet te vinden.

de zielen van met name genoemden die in één graf begraven waren in de omgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk en ook voor de anderen die in deze omgang waren begraven.²⁴ De akte staat op naam van de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Bagnoregio, Numana, Gaeta, Växjö, Brandenburg, Pavia en Sarsina.

Tenslotte is ter vergelijking nog te wijzen op een cumulatieve aflaatbrief van 30 maart 1284 van drie aartsbisschoppen en dertien bisschoppen voor degenen die op bepaalde feestdagen de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Tongeren bezoeken en voor de bouw of de decoratie van de kerk offeren.²⁵ De akte staat op naam van de reeds genoemde aartsbisschoppen van Korinthe, Messina en Oristano en van de bisschoppen van Brandenburg, Sarsina, Numana, Oslo, Hamar, Gaeta, Pavia, Porto en Växjö, alsmede van Bartholomeus, bisschop van Silves (in Portugal), Matheus, bisschop van Viseu (in Portugal) en Petrus, bisschop van Bayeux.

Vergelijking van de drie oorkonden leidt tot enkele conclusies. De aartsbisschoppen worden, zoals te verwachten is, steeds als eersten genoemd. Zijn het er meer dan één, zoals in de akte van 29 januari en 30 maart 1284, dan wordt een vaste volgorde gehanteerd. Van enige rangorde onder de bisschoppen is kennelijk geen sprake. In de akte van 29 januari wordt Guido, bisschop van Pavia als eerste genoemd, in die van 8 maart Simeon, bisschop van Bagnoregio, en in de oorkonde van 30 maart Gevehardus, bisschop van Brandenburg. De bisschop van Pavia staat vervolgens in de oorkonde van 8 maart op de één na laatste plaats en in die van 30 maart op de twee na laatste plaats. De bisschop van Växjö die op 29 januari en 8 maart in het midden van de oorkonders staat, eindigt op 30 maart op de laatste plaats. De aflaatbrieven zijn uitgevaardigd te Orvieto (Urbem veterem), niet te Rome, waar de paus en de Curie in de jaren 1281-1284 verblijf hielden, toen in Rome aan het pauselijk paleis werd gebouwd.²⁶

In 1284 werden de namen van de (aarts)bisschoppen nog niet op de pliek, de omgevouwen benedenrand, van de oorkonde genoteerd om de volgorde van de bezegeling vast te leggen. Verder blijkt dat de volgorde van de namen in de tekst niet geheel met die der nog voorhanden geïdentificeerde zegels overeenkomt. De bisschop van Asti wordt in de oorkonde van 29 januari na die van Bagnoregio genoemd, maar zijn zegel hangt vóór dat van deze collega. Het zegel van de aartsbisschop van Oristano die in de akte van 8 maart 1284 als eerste wordt genoemd, hangt niet op de eerste plaats, maar op de derde, tussen de zegels van de bisschoppen van Numana en Gaeta. Ook aan de akte te Tongeren van 30 maart 1284 hangt zijn zegel niet op de hem toekomende derde plaats, zoals men op grond van zijn rang als aartsbisschop zou verwachten.

24 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565. De akte is niet gedrukt.

25 Teseum Tongeren, gedrukt in: J. Paquay, 'Cartulaire de l'ancienne église collégiale et archidiaconale de Notre-Dame à Tongres', *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg* 24 (1906) 296-298. Het betreft geen akte op naam van kardinalen zoals wordt vermeld.

26 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 229.

De zegels van de bisschoppen bij de pauselijke Curie uit 1284

Aan de drie aflaatbrieven uit 1284 waren, wanneer alle bisschoppen hebben gezegeld, oorspronkelijk in totaal 42 zegels bevestigd. Daarvan zijn er vele verdwenen. Aan de akte ten behoeve van de Maasbrug hingen oorspronkelijk negentien zegels. Acht daarvan waren in 1865 al verdwenen, de overige elf gebroken (*brisés*). Deze elf zegels zouden ook nog in 1931 aanwezig zijn, maar in 1972 waren nog maar acht zegels over. Tot de tussentijds verloren gegane zegels behoren die van Tellius, bisschop van Braga, en Bartholomeus, bisschop van Tartus. Zij werden in 1865 apart vermeld, omdat zij een tegenzegel bezaten, een zegel dat tegen de achterzijde van het grotere zegel was aangebracht.²⁷ Aan de aflaatbrief in het archief van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht ontbreekt slechts één van de acht zegels. Aan de akte voor het gelijknamige kapittel te Tongeren hingen in 1906 nog tien van de vijftien zegels. In 1968 waren er nog eens twee verdwenen.²⁸

De zegels zijn niet gaaf overgeleverd. Sommige zijn zo zeer beschadigd dat het omschrift rond de afbeelding, dat de naam van de eigenaar van het zegel bevat, niet meer aanwezig is. Vooral de zegels aan de oorkonde te Tongeren verkeren in een slechte staat. Door vergelijking van deze zegels van deze drie oorkonden en mede dankzij beschrijvingen van zegels aan aflaatbrieven uit 1284 en 1285 voor de kerk te Kölbigk en het klooster te Blaubeuren, die op internet werden gevonden, was het mogelijk omschriften te reconstrueren en zegels aan bisschoppen toe te schrijven.²⁹ De woorden in de omschriften worden in hoofdletters weergegeven. Afkortingen en contracties worden opgelost tussen ronde haken in kleine letters. Tekstgedeelten die werden ontleend aan zegels van aflaatbrieven elders, staan tussen vierkante haken.

27 Willemsen, 'Inventaire', 184; Doppler, 'Verzameling', 261; J.A.K. Haas, *Chronologische lijst van charters gedateerd vóór 1301* (Maastricht 1972) 78.

28 Paquay, 'Cartulaire', 298; H. Baillien, 'Limburgse zegels', *Limburg. Tijdschrift voor geschiedenis, oudheidkunde en volkskunde* 47 (1968) 289.

29 http://monasterium.net/mom/DE-GAUnivGOET/AppDipl//App_dipl_86; Landesarchiv Baden-Württemberg: Württembergisches Urkundenbuch Online. Band IX, nr. 3429 (december 2016).

Afb. 1

Petrus, aartsbisschop van Oristano (Arborensis) op Sardinië (1280-1289).³⁰

De aartsbisschop zit op een vouwstoel in een rudimentair aangegeven nis en draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Boven de aartsbisschop is een gebouw, mogelijk een kerkgebouw, weergegeven. Rechts en links van de aartsbisschop is een bloemstengel te zien. Omschrift: "S(igillum) DO[MINI] PETRI AR[HIE(pisco)]PI ARBORENSIS" (= zegel van heer Petrus, aartsbisschop van Arborea (Oristano)). Ovaal, ongeveer 52 mm bij 36 mm (afb. 1 en 2).³¹

Afb. 2

Obertus, bisschop van Asti (1282-1293).³²

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Omschrift: "[S(igillum) O]BERTI : DEI : GRA/TIA : EP(iscop)I ASTENSIS" (= zegel van Obertus door Gods genade bisschop van Asti). Ovaal, 64 mm bij 40 mm (afb. 3).

Tegen de achterzijde van het zegel bevindt zich een kleiner zegel. Dit zegel vertoont een staande Maria met kroon die haar mantel uitspreidt over de geknielde bisschop ter rechterzijde en acht andere geknielde gelovigen ter linkerzijde. Maria wordt rechts omgeven door een wassende maan en drie sterren en links door vier sterren. Een wassende maan en sterren verwijzen eveneens naar Maria.³³ Omschrift: "+ : SECRETU(m) O(berti) : EP(iscop) I · ASTEN(sis)" (= geheim van Obertus, bisschop van Asti). Diameter 32 mm (afb. 4).³⁴

Blijkens het omschrift betreft het een geheimzegel. Geheimzegels hadden oorspronkelijk ten doel de inhoud van een tekst geheim te houden. Zij werden als sluitzegel gebruikt dat verbroken moest worden om van de inhoud van een brief of akte kennis te kunnen nemen. Geheimzegels werden ook als tegenzegels benut. Een tegenzegel werd

Afb. 3

Afb. 4

³⁰ Eubel, *Hierarchia*, 101.

³¹ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke beide zijn afgebeeld; Teseum Tongeren.

³² Eubel, *Hierarchia*, 113.

³³ T. Diederich, *Rheinische Städtiesel*, Rheinischer Verein für Landschaftsschutz und Denkmalpflege Jahrbuch 1984/85 (Neuss 1984) 255.

³⁴ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439.

tegen de achterzijde van een groter ander zegel aangebracht teneinde het vervalsen van oorkonden tegen te gaan. Door een snede in de achterzijde van het zegel kon men een zegel van de perkamenten strook verwijderen en het vervolgens aan een andere, echte of valse, oorkonde hangen. Dit procédé werd door het aanbrengen van een tegenzegel bemoeilijkt.³⁵

Afb. 5

Simeon, bisschop van Bagnoregio (1272-?).³⁶

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. In het vlak tussen de bisschop en het omschrift zijn aan zijn rechterzijde een kruisje en een ster en aan zijn linkerzijde een ster en een wassende maan te zien. Omschrift: "S(igillum) SYMEONIS DEI G/R(ati)A · EP(iscop)I BALNEOREG[]" (= zegel van Simeon door Gods genade bisschop van Bagnoregio). Ovaal, 56 mm bij 38 mm (afb. 5).³⁷

Gevehardus, bisschop van Brandenburg (1277, 1287).³⁸

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt een staf in de rechterhand en een opengeslagen boek in de linkerhand. Omschrift: "[...] EHARDUS DEI...S EPISC]OPI" (= [zegel van] Gevehardus door Gods [genade] bisschop [van Brandenburg]). Ovaal, 61 mm bij 35 mm (afb. 6).³⁹

Afb. 6

Afb. 7

Bartholomeus, bisschop van Gaeta (vanaf 1276).⁴⁰

Het zegel vertoont in de top een gotische nis met Maria ten halve lijve en het Kind op de linkerarm. Het centrale gedeelte van de afbeelding wordt ingenomen door twee heiligen die van elkaar gescheiden zijn door een zuil. (Heraldisch) rechts een heilige te paard die waarschijnlijk een speer in een draak steekt. In dat geval is Sint Joris afgebeeld. Links een staande heilige die de rechterhand zegenend omhoog houdt en een boek in de linkerhand houdt. De gotische nis beneden bevat waarschijnlijk de bisschop geknielt naar links. Omschrift: "[] EP(iscop)I [] AIETAN[]" (= [zegel van] ... bisschop van Gaeta). Ovaal, 51 mm bij 35 mm (afb. 7).⁴¹

35 E. Kittel, *Siegel* (Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde 11) (Brunswijk 1970) 146; W. Ewald, *Siegelkunde* (München-Berlijn 1914) 228-229.

36 Eubel, *Hierarchia*, 126.

37 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld.

38 Eubel, *Hierarchia*, 144.

39 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

40 Eubel, *Hierarchia*, 258.

41 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

Bernardus, bisschop van Numana (1280-1285).⁴²

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog. Omschrift: "[..BERNARDI DEI]/GR(ati)A E[P(iscop) I HU...TIS]" (= zegel van Bernardus door Gods genade bisschop van Numana). Ovaal, 55 mm bij 36 mm (afb. 8).⁴³

Afb. 8

Afb. 9

Guido, bisschop van Pavia (1272-1294).⁴⁴

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Boven de bisschop is een gebouw weergegeven, (heraldisch) rechts van hem een lelie en links van hem een ster. Omschrift: "S(igillum) · FRATRIS GUIDONIS []EI G[R(ati)A EP(iscop)I PA]PIEN(sis)" (= zegel van broeder Guido door Gods genade bisschop van Pavia). Ovaal, 50 mm bij 32 mm (afb. 9).⁴⁵

Bartholomeus, bisschop van Tortiboli (de Turtiberto) (1282).⁴⁶

De staande bisschop houdt zijn rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Omschrift: "[]RIS BARTUOL[]..." (= [zegel] van broeder Bartholomeus...). Ovaal, 38 mm bij 27 mm (afb. 10).⁴⁷

Afb. 10

Acerus, bisschop van Växjö (Wexionensis) in Zweden (1260-1287).⁴⁸

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Omschrift: "S(igillum) ACERI · DEI · GR(ati)A · / [WEX]IONEN(sis) · E[PISCO..]" (= zegel van Acerus door Gods genade bisschop van Växjö). Ovaal, 60 mm bij 40 mm (afb. 11).⁴⁹

Afb. 11

42 Eubel, *Hierarchia*, 279.

43 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld.

44 Eubel, *Hierarchia*, 389.

45 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

46 Eubel, *Hierarchia*, 504.

47 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld.

48 Eubel, *Hierarchia*, 524-525.

49 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565; Teseum Tongeren

Afb. 12

Vincentius, bisschop van Porto († 1296).⁵⁰

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt een staf in de linkerhand. Hij is omgeven door een gotische architectuur. Omschrift: "[JA[]". Ovaal, 52 mm bij circa 35 mm (afb. 12).⁵¹

Dit zegel aan de akte voor het kapittel van Sint-Servaas van 29 januari 1284 is zeer gehavend en van het omschrift is nauwelijks iets bewaard gebleven. Het hangt als laatste aan de oorkonde, maar is niet het zegel van de laatst genoemde bisschop. Dat is Bartholomeus, bisschop van Gaeta, wiens zegel hierboven is beschreven. Hetzelfde zegel hangt aan de akte van 30 maart 1284 voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Tongeren. Dit tweede exemplaar is qua afbeelding iets beter, maar het omschrift ontbreekt geheel (afb. 12a). De identificatie van dit zegel was tot op heden niet mogelijk, in de eerste plaats omdat van beide oorkonden vele zegels zijn verdwenen. Aan de oorkonde van 29 januari 1284 ontbreken elf van de negentien zegels, aan die van 30 maart 1284 zeven van de vijftien. In de tweede plaats correspondeert de volgorde van de voorhanden zegels niet noodzakelijk met de volgorde van de bisschoppen in de intitutie van de oorkonde, zoals reeds is vastgesteld.

Afb. 12a

Uitkomst biedt een op internet raadpleegbare cumulatieve aflaatbrief voor het klooster Altenburg in Oostenrijk van 9 maart 1284.⁵² Aan deze oorkonde met tien oorkondende bisschoppen hangen nog de tien zegels, zij het alle zwaar beschadigd. Het door ons gezochte zegel hangt op de tweede plaats. Acht van de tien bisschoppen die de aflaatbrief voor Altenburg bezegelden, worden ook genoemd in de aflaatbrieven voor Maastricht en Tongeren, te weten de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Porto, Gaeta, Växjö, Sarsina, Brandenburg, Hamar en Oslo. De zegels van de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Gaeta, Växjö en Brandenburg zijn boven al beschreven, terwijl het zegel van de bisschop van Oslo blijkens de literatuur enkel een staande bisschop vertoont. Deze zegels vallen dus af. Het tweede zegel aan de aflaatbrief van Altenburg kan derhalve aan de bisschoppen van Porto, Sarsina of Hamar hebben toebehoord.

In de cumulatieve aflaatbrief voor Altenburg wordt de bisschop van Porto als tweede in de intitutie genoemd. Behoorde aan hem het tweede zegel toe? Het antwoord op deze vraag is afhankelijk van de vraag of de volgorde der oorkonders overeenkomt met die der bekende zegels. Dat is inderdaad het geval. Het eerste, derde, vierde en vijfde zegel behoren toe aan de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Gaeta, Växjö en

⁵⁰ Eubel, *Hierarchia*, 406.

⁵¹ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

⁵² <http://monasterium.net/mom/AT-StiAA/Urkunden/1284> (december 2016).

Numana. Zij worden in deze volgorde ook in de oorkonde genoemd. Het zegel van de bisschop van Brandenburg op de achtste plaats correspondeert met zijn plaats onder de genoemde bisschoppen. Het tweede zegel kan dus worden toegeschreven aan Vincentius, bisschop van Porto, en hangt, zij het zwaar beschadigd, ook aan de aflaatbrieven te Maastricht en Tongeren.

Onbekende bisschop (1284).

De staande bisschop houdt waarschijnlijk een staf in de linkerhand. Omschrift: "[]...[]". Ovaal, 50 mm bij 28 mm (afb. 13).⁵³ Het zegel hangt aan de cumulatieve aflaatbrief voor het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht van 29 januari 1284. Door de fragmentarische overlevering, met name door het ontbreken van het omschrift is identificatie vooralsnog niet mogelijk. De volgorde onder de voorhanden zegels biedt geen aanwijzing, aangezien deze blijkens de determineerbare zegels niet geheel correspondeert met de volgorde van de aartsbisschoppen en bisschoppen in de aflaatbrief. Het zegel kan na aftrek van de gedetermineerde zegels aan negen van de negentien genoemde (aarts)bisschoppen hebben toebehoord. De keuze is daardoor te ruim. In principe komen in aanmerking de aartsbisschoppen van Korinthe en Messina en de bisschoppen van Braga, Sarsina, Oslo, Serbia, Sarda, Hamar en Tartus.

Afb. 13

De aflaatbrief voor Venlo van 1298

Een niet nader gedateerde aflaatbrief uit 1298 bevindt zich achter glas in een muurkastje in de sacristie van de Sint-Martinuskerk te Venlo. De oorkonde zou na 22 juni 1298 kunnen zijn opgesteld, aangezien de daarin genoemde Guido, bisschop van Famagusta, vanaf die datum in functie was.⁵⁴ In deze te Rome uitgevaardigde aflaatbrief verlenen een aartsbisschop en elf bisschoppen ieder voor zich een aflaat aan degenen die de kapel van het H. Sacrament te Venlo op bepaalde feestdagen bezoeken en een aalmoes geven. De aflaatbrief staat op naam van Johannes, aartsbisschop van Trani, Angelus, bisschop van Osor (Assarensis) in Kroatië, Petrus, bisschop van Messina, Andreas, bisschop van Venafro, Guilielmus, bisschop van ?, Lambertus, bisschop van Aquino, Stephanus, bisschop van Oppido Mamertina, Guido, bisschop van Famagusta op Cyprus, Stephanus, bisschop van Bagnoregio, Matheus, bisschop van Krk (Veglensis) in Kroatië, Romanus, bisschop van Krujë (Crohensis) in Albanië, en Ildebrandus, bisschop van Arezzo. De oorkonde verkeert

53 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld.

54 Eubel, *Hierarchia*, 244.

in een slechte staat en is door de verblijfplaats achter glas niet goed te raadplegen. Zo blijft onopgelost van welk bisdom Guilielmus bisschop was en voorts of het bisdom Messina wel goed gelezen is, aangezien dit bisdom in 1298 volgens Eubel geen bisschop met de voor naam Petrus kende.

Op de pliek van de oorkonde zijn de namen vermeld van de aartsbisschop en bisschoppen die de akte hebben bezegeld. Aan de oorkonde hangen nog drie zegels, gelijkmatig over de pliek verdeeld. De wijze van bevestiging is evenwel niet de oorspronkelijke. De naam op de pliek blijkt in ieder geval in twee van de drie gevallen niet overeen te komen met de eigenaar van het zegel. De drie zegels zijn dus ooit, misschien in het begin van de twintigste eeuw, toen de afaatbrief in het muurkastje werd geborgen, opnieuw aan de akte gehangen. Identificatie van twee van de drie zegels was toch mogelijk mede dankzij drie op internet raadpleegbare cumulatieve afaatbrieven uit 1298 voor de Mariakerk te Muln en het klooster Schlägl in Oostenrijk alsmede voor een Mariakapel te Wenen.⁵⁵

Afb. 14

Lambertus, bisschop van Aquino (1295-1297).⁵⁶

Onder een grote boog bevinden zich drie spitsbogige nissen. De middelste nis bevat een staande Maria met het kind op de linkerarm. De rechter- en linker nis bevatten elk een staande heilige. De top van het zegel wordt ingenomen door drie gebouwen in de vorm van tempels. De voet van het zegel vertoont een nis met een knielende bisschop naar links. Omschrift: "[S(igillum) LAM]BERTI DEI/[GR(ati)A EP(iscop)I AQUINATIS]" (= zegel van Lambertus door Gods genade bisschop van Aquino). Ovaal, 64 mm bij 37 mm (afb. 14).

Opmerkelijk is dat de afbeelding nagenoeg overeenkomt met die op het zegel van Matheus, bisschop van Krk (Veglensis), zozeer zelfs dat zij al bij het bezegelen werden verwisseld. Er zijn in ieder geval twee kleine verschillen aan te wijzen. Het middelste gebouw in de top is op het zegel van de bisschop van Krk verticaal in tweeën gedeeld, terwijl de drie gebouwen nog eens door twee slanke torens worden geflankeerd.

55 http://monasterium.net/mom/AT-SLA/Erzstift/SLA_OU_1298_III_28; <http://monasterium.net/mom/AT-StiASchl/Urkunden/1298>; <http://monasterium.net/mom/AT-WStLA/HAUrk/24> (december 2016).

56 Eubel, *Hierarchia*, 99.

Andreas, bisschop van Venafro

Het zegel vertoont in een gotische architectuur een staande bisschop die een mijter draagt. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Boven hem bevindt zich een nis met Maria ten halve lijve met het Kind op de linkerarm. Omschrift: "S(igillum) ANDREE D(e)I [GR(ati)A]/EP(iscop)I VE[NAF]R[ANI]" (= zegel van Andreas door Gods genade bisschop van Venafro). Ovaal, 45 mm bij 30 mm (afb. 15).

Afb. 15

Onbekende bisschop (1298)

De gecompliceerde afbeelding bevat in het midden drie gotische nissen naast elkaar, elk met een staande heilige. In de top van het zegel is Maria ten halve lijve met het Kind op de linker arm in een gotische nis afgebeeld. In de voet van het zegel knielt de bisschop in een gotische nis naar links. Omschrift: "[]". Ovaal, 42 mm bij 28 mm (afb. 16).

Afb. 16

De afbeelding vertoont overeenkomst met die op het zegel van Stephanus, bisschop van Bagnoregio, maar er zijn ook enkele verschillen. Op het zegel van de onbekende bisschop staat de heilige in de middelste nis op de lager geplaatste gotische nis met de knielende bisschop, terwijl de heiligen ter rechter- en linkerzijde op een voetstuk staan. De rechter- en linker nis bezitten aan hun buitenzijde geen zuil.

Op de afbeelding op het zegel van de bisschop van Bagnoregio staan de drie heiligen op de vloer van hun nis, terwijl de rechter- en linker nis aan hun buitenzijde nu wel door een zuil worden ondersteund.

Ten aanzien van de aartsbisschop en de elf bisschoppen die de cumulatieve aflaatbrief van 1298 hebben bezegeld, kennen wij de zegels van de bisschoppen van Venafro, Aquino, Oppido Mamertina, Famagusta, Bagnoregio, Krk, Kruij en Arezzo. Het betreffende zegel zou dus moeten hebben toebehoord aan één van de vier overigen: Johannes, aartsbisschop van Trani, Angelus, bisschop van Osor, Petrus die bisschop van Messina zou zijn geweest, of aan de bisschop waarvan wij tot op heden alleen de voornaam Guilielmus kennen.

Conclusies

In tegenstelling tot de zegels van de aartsbisschoppen van Keulen en de bisschoppen van Luik uit het einde van de dertiende eeuw zijn die van de bisschoppen bij de pauselijke Curie in rode was. De afbeelding was in ieder geval in 1284 nog grotendeels stereotiep: een zegenende bisschop met een staf in de hand. Opvallend qua afbeelding zijn de zegels van Petrus, aartsbisschop van Oristano, gezeten in een rudimentair aangegeven nis, van Vincentius,

bisschop van Porto, in een gotische architectuur, en vooral dat van Bartholomeus, bisschop van Gaeta bestaande uit nissen boven en naast elkaar. In 1298 waren er al meer bisschoppen bij de Curie die een zegel met gecompliceerde afbeeldingen van nissen naast en boven elkaar bezaten. Zij volgden daarmee de kardinalen die met name vanaf 1260 zegels bezaten, waarop een architectuur van nissen dominant aanwezig was.⁵⁷ Opvallend is voorts dat de zegels van sommige bisschoppen, zoals die van Aquino in Italië en Krk in Kroatië, zozeer op elkaar lijken. Het vermoeden rijst dan dat deze niet in de standplaats van de bisschop, maar bij de Curie werden vervaardigd, misschien juist ter bezegeling van aflaatbrieven.

De zegels van drie bisschoppen laten in 1284 al meer zien dan enkel een staande ambtsdrager. Een gotische nis vindt men in deze jaren ook op enkele Utrechtse zegels, bijvoorbeeld dat van Steven, deken van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht (1274), Egbert, kanunnik van Oud-Munster (1274) en de domdeken Steven (1289).⁵⁸ Twee gotische nissen naast elkaar vertonen de zegels van de domproost Adolf van Waldeck (1286) en de kanunnik Steven van Vianen (1295).⁵⁹ Het zou echter nog tientallen jaren duren, voordat de gotische architectuur op de zegels van de bisschop van Luik en de aartsbisschop van Keulen werd overgenomen. Adolf van der Marck, bisschop van Luik (1313-1344), voerde vanaf 1313 een zegel met een bisschop in een gotische nis. Jan van Arkel, bisschop van Luik (1364-1378) was de eerste bisschop die vanaf 1365 een zegel bezat met een gecompliceerde voorstelling van Maria met Kind, heiligen en de bisschop. De eerste Keulse aartsbisschop, afgebeeld op zijn zegel in een gotische architectuur, was Willem van Gennep (1349-1362).⁶⁰ De bisschop van Luik en de aartsbisschop van Keulen hielden dus lang aan de traditionele afbeelding vast.

57 J. Gardner, 'Some cardinals' seals in the thirteenth century', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 38 (1975) 77-83; Dezelfde, 'The architecture of cardinals' seals c. 1244-1304', in: M. Gil en J.-L. Chassel (ed.), *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art* (Rijssel 2011) 441-447.

58 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-1940) (CSN) nrs. 87, 135, 154.

59 CSN nrs. 70, 94.

60 E. Poncelet, *Les sceaux et les chancelleries des princes-évêques de Liège* (Luik 1938) 174 nr. 27, 178 nr. 33; W. Ewald, *Rheinische Siegel 1. Die Siegel der Erzbischöfe von Köln (948-1795)* (Bonn 1906, Herdruk Düsseldorf 1993) Tafel 21,1.

ABSTRACT

Medieval seals were used as pieces of evidence, as symbols of standing and gave the opportunity to express group identity. In historical context seals are as products of silversmiths small format works of art and autonomous historical sources. This article deals with seals of bishops, who stayed at the papal curia. These seals are unusual in double respect. The bishops in question had no relations with the limburgian area like sovereign lords, chivalry and towns. Their seals were not used as normal to confirm documents concerning acquired rights, but documents concerning life after death. The seals were attached at cumulative letters of indulgence, in which each mentioned bishop grants believers an indulgence, who satisfy certain conditions as penance and confession.

In exchange the believers had to make an offering to the works of mercy, mostly a gift to the completion of a church building, sometimes to the restoration of a bridge, like the bridge on the river Meuse at Maastricht. In all four thirteenth century cumulative letters of indulgence have survived in our region, namely three dating from 1284 (Maastricht, Tongeren) and one dating from 1298 (Venlo). Determining the seals of the bishops at the curia is not an easy task. A lot of the announced seals have been lost, others are damaged, and it is not certain that the bishops names in the document correspond to the order of the attached seals. Thanks to internet however it is now possible to compare them with similar seals elsewhere in Europe.

Het verdrag van Sittard, 1519

De hertogdommen Kleef en Gulik-Berg in de strijd tussen de Habsburgse Nederlanden en het hertogdom Gelre

*Peter Schulpen**

Op 7 september 1543 werd de decennia-durende strijd tussen de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden en het hertogdom Gelre beslecht met de ondertekening van het *Verdrag van Venlo*. Hierbij onderwierp hertog Willem de Rijke (1516-1592) zich aan de Habsburgse keizer Karel V (1500-1558) en deed afstand van Gelre. In de Limburgse geschiedschrijving is dit verdrag wel bekend. Zo goed als onbekend daarentegen is dat de vader en grootvader van Willem de Rijke met Karel V in 1519 te Sittard juist een alliantie-overeenkomst sloten. In het *Verdrag van Sittard* was de eerstgenoemde titel van Karel V nog 'Romscher koningh', waarna 42 andere titels volgden. In 1515 had Karel de teugels van het bewind over de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden ter hand genomen, in 1516 was hij uitgeroepen tot koning van Spanje en op 28 juni 1519 door de Duitse keurvorsten verkozen tot rooms-koning. Karel had dus op dat ogenblik de hoogste wereldlijke machtspositie in het westen en was de landsheer van vele territoria in West- en Midden-Europa.¹

De grootvader van Willem de Rijke was hertog Johan II van Kleef (1458-1521), sinds 1481 hertog van Kleef en graaf van Mark-Altena. Diens oudste zoon, ook Johan (1490-1539) genaamd, was in 1510 getrouwd met de dochter van de hertog van Gulik-Berg. Na het overlijden van zijn schoonvader werd Johan junior in 1511 hertog van Gulik-Berg en graaf van Ravensberg. Vader en zoon waren in 1519 dus de landsheren van een aantal gebieden in het Rijnland en stonden aan het hoofd van het huis Kleef-Mark.²

Aan de positie van de hertogdommen Kleef en Gulik-Berg in de strijd tussen de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden en het hertogdom Gelre is in enkele publicaties

* Bij het schrijven van deze bijdrage en het transcriberen van het brondocument heb ik een beroep mogen doen op de deskundigheid van Guus Janssen, Margo Muijtens, Jan Schrader, Lou Spronck, Bert Thissen en Gerard Venner.

1 Wim Blockmans, *Keizer Karel V 1500-1558. De utopia van het keizerschap* (Leuven 2001) 41-52, 233. De titulatuur van keizer Karel V omvatte in 1525 in totaal 72 titels.

2 *Neue Deutsche Biographie*, 10, Johan II en Johan III, 493-494 (Wilhelm Janssen).

Hertog Johan II van Kleef
(Museum Kurhaus Kleve, uitsnede
17e-eeuws schilderij).

Hertog Johan van Gulik
(Museum Kurhaus Kleve, uitsnede
17e-eeuws schilderij).

Rooms-koning Karel V
(Galeria Caylus, Madrid).

aandacht besteed. Zo behandelde historicus en archivaris Wilhelm Janssen in zijn bijdrage aan de herdenkingsbundel *Verdrag en Tractaat van Venlo* (1993) de positie van het landverband Gulik-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg in het genoemde conflict gedurende de jaren 1537-1543.³ In *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, Kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (2003) ging Clemens von Looz-Corswarem, eveneens historicus en archivaris, in op de houding van Kleef en Gulik-Berg ten opzichte van Gelre in de periode van de late middeleeuwen tot 1543.⁴ Kenner van de Gelderse geschiedenis, Matthias Böck, had in zijn in 2013 verschenen detailrijke proefschrift *Herzöge und Konflikt. Das spätmittelalterliche Herzogtum Geldern in Spannungsfeld von Dynastie, ständische Kräften und territorialer Konkurrenz* (1339-1543) ook enige aandacht voor de genoemde positie.⁵ Maar in al deze publicaties is het *Verdrag van Sittard* niet aan bod gekomen.

Deze bijdrage handelt primair over de totstandkoming en inhoud van het *Verdrag van Sittard*. In de hiernavolgende paragrafen zal worden betoogd dat dit verdrag moet worden beschouwd als een positiebepaling van de hertogdommen Kleef en Gulik-Berg in een dynamisch politiek krachtenveld. Achtereenvolgens zal worden geschetst: wat de geschied-

- 3 Wilhelm Janssen, 'Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit', in: F. Keverling Buisman ed., *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (VTV). Werken uitgegeven door Gelre 43 (Hilversum 1993) 13-40.
- 4 Clemens von Looz-Corswarem, 'Gelre en zijn bureu Kleef, Gulik en Berg, van de late Middeleeuwen tot 1543', in: M. Evers ed., *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht 2003) 130-133.
- 5 Matthias Böck, *Herzöge und Konflikt. Das spätmittelalterliche Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Dynastie, ständischen Kräften und territorialer Konkurrenz* (1339-1543) (Geldern 2013) 629-630.

schrijving tot nu toe heeft vermeld over het verdrag; tegen welke achtergrond en naar aanleiding waarvan het tot stand is gekomen; wie onderhandelden; de onderhandelingsplaats; de vastlegging; de inhoud van het verdrag en tenslotte de ontwikkeling van het *Verdrag van Sittard* naar het *Verdrag van Venlo*. In een bijlage is de volledige transcriptie van het *Verdrag van Sittard* opgenomen.

Een vrijwel vergeten verdrag

In de geschiedschrijving zijn slechts enkele verwijzingen te vinden naar het in Sittard gesloten verdrag. De oudste bekende vermelding in een geschiedkundig werk is van de hand van Johann Turck (1594-1625).⁶ Deze functionaris van de Kleefse kanselarij zette rond 1600 de kroniek van Vander Schuren uit 1475 voort.⁷ Turck noteerde dat de Bourgondiërs in 1515 een voorstel deden aan de vorsten van Kleef en Gulik om te komen tot een verbond.⁸ Deze vorsten stemden hiermee in, nadat ze intensief overleg met hun ridderschap en steden hadden gevoerd en onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat de toezegging van keizer Frederik aan de Saksen, namelijk dat het huis Saksen beleend zou worden met Gulik, Berg en Ravensberg, ongedaan werd gemaakt.⁹ Een en ander resulteerde erin dat 'in het jaar 1519 in december tot het voornoemde bondgenootschap en alliantie te Sittard werd besloten, waarin dan vele bepalingen over wederzijdse hulp, veiligheid van de onderdanen en andere zaken werden opgenomen'.¹⁰

Historicus Werner Teschenmacher (1590-1638), die in 1613-1614 predikant was voor de protestantse gemeente te Sittard, verwees in zijn in 1638 gepubliceerde *Annales Cliviae, Juliae, Montiae, Marchiae, Ravensburgiae* (...) bij het verdrag van Sittard naar het handschrift

6 Het originele handschrift van Turck met de vermelding van het verdrag van Sittard berust in het stadsarchief van Kleef. Het is gepubliceerd in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 58 (Köln 1894) 1-175 door Ferdinand Schroeder, in zijn bijdrage, 'Die Chronik des Johannes Turck'.

7 Klaus Flink, *Der klevische Hof und seine Chronisten. Verwaltungsschriftgut als Quelle und Mittel der territorialen Geschichtsschreibung* (Kleve 1994) 30-41.

8 Schroeder, 'Die Chronik', 89.

9 Het huis Saksen ontving, als beloning voor zijn strijd tegen de Turken en Hongaren, in 1483 van de Habsburgse keizer Frederik III de toezegging op de erfenis van Gulik bij het uitsterven van de mannelijke lijn van het hertogelijk geslacht. Zie: Anne-Simone Knöfel, *Dynastie und Prestige: die Heiratspolitik der Wettiner* (Köln-Weimar-Wien 2009) 278, 279.

10 Letterlijk: 'int jar 1519 in decembri die vorgerurte bundnuss und allianci to Sittart worde bescloten. Darin dan voele articulen de mutuis auxiliis, veheligheit der underdanen und sunsten wurden begrepen', zie: Schroeder, 'Die Chronik', 89.

[illegible]

Was dem Verbündt vnd Alljanz
so Burgundt mit Cleve vnd Julich
to durtat Anno 1519 xgericht

[illegible][illegible]

Handschrift Johann Turck (Stadsarchief Kleef).

van Turck, maar heeft diens informatie vrij geïnterpreteerd en aangevuld (zie bijlage 1).¹¹ Zo schreef Teschenmacher dat de condities waaronder de Habsburgse keizer Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel – de oudste zoon van de hertog van Kleef, Johan – wilden bekleden met het gezag over de hertogdommen Gulik en Berg en het graafschap Ravensberg in 1516 in Sittard waren gepresenteerd. Dit lezen we niet bij Turck en in de archieven zijn terzake geen aanwijzingen terug te vinden. Volgens Teschenmacher werden de resultaten uit 1516 bevestigd door verdragen gesloten in Sittard (1519), Gorcum (1528), Grave (1536) en Venlo (1543), waarover later meer.

Wat Teschenmacher beschreef in een lange alinea vatte historicus Jacob Kritzraedt (1602-1671), die tussen 1636 en 1646 in Sittard een jezuïetenstatie leidde, in zijn *Annales Gangeltenses* (1641) samen in de volgende zin: 'In het jaar 1516 zijn in het Gulikse Sittard nieuwe vredesvoorwaarden tussen de Bourgondiërs, de keizer Maximiliaan en de hertogen

11 Teschenmacher, *Annales Cliviae, Juliae, Montiae, Marchiae, Ravensburgiae* (...) (Arnhem 1638) 298.

van Gulik en Kleef aangegaan, en wederom aldaar in het jaar 1519.¹² Kritzraedt interpreteerde dus op zijn beurt de informatie van Teschenmacher weer wat te ruim. Van een in 1516 te Sittard gesloten overeenkomst ontbreekt immers elk spoor.

Ook in latere jaren dook het in Sittard gesloten verdrag enkele keren op in de geschiedschrijving. De Sittardse chroniqueur Augustin Dunkel (1798-1830), die zich baseerde op Kritzraedt, maakte er in zijn in 1822 uitgegeven *Sittarder Stadts und Kreises Kalender auf das Jahr 1823* het volgende van: 'Unter kaiser Maximilian wurden alhier zu Sittard zwischen dem Herzog von Julich und Cleve, und die Burgundische verschiedene Friedens Tractate geschlossen'¹³ Zijn neef Bernard Anton Pothast (1824-1904), voegde er in 1891 in een bewerkte heruitgave nog aan toe: 'also zwischen 1493 und 1519'.¹⁴

In het in 1857 verschenen *Urkundenbuch für die Geschichte der Niederrheins*, van de archivaris van het Pruisische 'Provincialarchiv' te Düsseldorf, Theodor Joseph Lacomblet, bevindt zich een niet volledige transcriptie van het verdrag uit 1519. De transcriptie is in het oorkondeboek opgenomen onder de beschrijving 'König Karl V. und die herzoge Johann v. Cleve und Johann v. Jülich und Berg, Vater und Sohn, schliessen ein Schutz- und hülfbündniss auf Lebenszeit und weiter bis zur Kündigung – 1519, den 25 November'.¹⁵ Historicus P.J. Meij vermeldt het verdrag in de 1975 uitgegeven *Geschiedenis van Gelderland* en verwijst hierbij naar Lacomblet.¹⁶ Dat in dit overzichtswerk over de geschiedenis van Gelderland wordt verwezen naar het in 1519 te Sittard gesloten verdrag is vanzelfsprekend te danken aan het feit dat de overeenkomst tot stand kwam tegen de achtergrond van de strijd tussen de Habsburgse Nederlanden en het hertogdom Gelre.

12 Letterlijk: 'An. 1516 Sittardi Juliorum novae pacis conditiones initae inter Burgundos Maximilianum caesarem, duces Juliae et Cliviae, et iterum ibidem anno 1519.' Zie: A.M.P.P. Janssen, *Jacobus Kritzraedt, Annales Gangeltenses*, II, Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 18 (Maastricht 2008) 286-287.

13 A.M.P.P. Janssen, 'Historisch onderzoek in het voormalige ambt Born-Sittard vanaf Jacob Kritzraedt tot heden', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold (HJLZ)* 14 (1993) 115-125, aldaar 118. Dunkel (= Augustin Dunkel), *Sittarder Stadts und Kreises Kalender auf das Jahr 1823. Nebst (...)* (Sittard 1822) 55. Van deze uitgave zijn weinig exemplaren overgeleverd. Een exemplaar is opgenomen in de bibliotheek van het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht onder het kenmerk Ma A1 047.

14 A. Dunkel en B.A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard, von 900 ... bis in 1891* (Sittard 1891, heruitgave Sittard 1975) 11.

15 Theod. Jos. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden* (Düsseldorf 1857) 636-637.

16 P.J. Meij, 'Gelderland van 1492-1543', in: J.J. Poelhekke ed., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, II, (Zutphen 1975) 37, 484.

Gelre ingeklemd tussen Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden en de hertogdommen Kleef en Gulik. Naar een kaart uit Het Hertogdom Gelre, pag. 469.

De Bourgondisch-Habsburgse strijd om Gelre

Verwerving en verlies van de zeggingschap over Gelre, 1472-1498

De Bourgondische hertog Karel de Stoute (1433-1477) droomde ervan het Lotharingse Middenrijk uit de negende eeuw als een nieuw Bourgondisch koninkrijk te herstellen. In 1472 lukte het hem het hertogdom Gelre in pand te krijgen en een jaar later wist hij de titel van hertog van Gelre te verwerven. Na zijn overlijden in 1477 werd het bewind in zijn erflanden overgenomen door zijn dochter Maria van Bourgondië. Zij trouwde in datzelfde jaar met Maximiliaan van Oostenrijk, de zoon van Habsburgse keizer Frederik III. Een jaar later werd het echtpaar door de keizer beleend met Gelre, waardoor het Bourgondisch-Habsburgse gezag over het hertogdom werd bevestigd. De standen in Gelre verweerden zich echter tegen opname van het hertogdom in de Bourgondische – vanaf 1482 Habsburgse – Nederlanden. In hun streven de Gelderse zelfstandigheid te herwinnen, erkenden de Gelderse standen in 1492 Karel van Egmond als hun hertog: hertog Karel van Gelre. Het anti-Habsburgse verzet in het hertogdom was zo sterk dat hij het *de facto* voor het zeggen kreeg. De leenrechtelijke legitimatie van zijn heerschappij bleef echter ontbreken omdat de Habsburgse keizer Karel van Egmond niet wenste te belenen met Gelre.¹⁷

Om Gelre te onderwerpen, hadden de Bourgondisch-Habsburgse landsheren van de Nederlanden in het laatste kwart van de vijftiende eeuw bondgenootschappen gesloten met de hertogen van Kleef en Gulik-Berg. Gelre had met deze burens al in het tweede en derde kwart van de vijftiende eeuw diverse conflicten gehad over rechten en bezittingen. In 1498 wist Karel van Egmond een aanval van Habsburgse, Kleefse en Gulik-Bergse troepen op Gelre te weerstaan en behield zodoende het feitelijk gezag over het hertogdom Gelre.¹⁸

Diplomatiek schaakspel om Gelre, 1499-1513

De strijd om Gelre maakte deel uit van de wedijver tussen de Habsburgse vorsten en het Franse vorstenhuis Valois om de hegemonie in West- en Midden-Europa.¹⁹ Hierbij was Karel van Egmond voor de koning van Frankrijk een welkome steun in zijn anti-Habs-

17 Wilhelm Janssen, 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543 – een overzicht', in: *Het hertogdom Gelre*, 18-32, aldaar 30-31; Jens Lieven, 'In het spanningsveld tussen participatie van de standen en dynastieke machtsaanspraken. Het hertogdom Gelre, 1200-1543', in: P. Tummers ed., *Limburg. Een geschiedenis (LEG) I, tot 1500* (Maastricht 2015) 307-322, aldaar 318-319; Louis Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: *LEG II, 1500-1800*, 19-114, aldaar 21.

18 Looz-Corswarem, 'Gelre en zijn burens', 130-133.

19 Janssen, 'geldrischen Erbfolgestreit', 19-20.

burgse politiek. Frankrijk had belang bij een zelfstandig Gelre. Franse vorsten poogden dan ook de hertogen van Kleef en Gulik-Berg af te houden van hun strijd tegen Gelre. Zo kwam onder Franse druk op 29 december 1499 het verdrag van Orléans tot stand, dat de hertog van Gulik-Berg begin zestiende eeuw ervan weerhield de Habsburgse vorsten te steunen in hun conflict met Karel van Egmond. Om verder een wig te drijven tussen hertog Willem IV van Gulik-Berg en de aanstaande Habsburgse keizer Maximiliaan, zette Frankrijk zich in 1507 in voor een huwelijk tussen de Gulikse erfdochter met hertog Karel van Gelre. Zo'n verbintenis was echter voor hertog Willem IV een stap te ver. Hij wilde zijn dochter niet schenken aan een vorst die hij beschouwde als vijand van de keizer. In 1511 probeerde de koning van Frankrijk opnieuw een voor hem gunstige verbintenis te realiseren, nu tussen de dochter van Johan II van Kleef met Karel van Gelre. Ook dit huwelijk kwam niet tot stand.²⁰

Hoewel Gulik-Berg en Kleef-Mark intussen een voorkeur hadden voor een zelfstandig Gelre boven een Habsburgse provincie Gelre in hun onmiddellijke nabijheid, voerden ze geen anti-Habsburgse politiek – niet alleen omdat bij de Nederrijnse vorsten een vanzelfsprekend respect bestond voor de keizer als heerser van het rijk, maar ook uit praktisch oogpunt. Ze waren immers voor hun beleningen en legitimatie afhankelijk van Habsburgse keizer. In het conflict tussen de Habsburgers en Egmonders om Gelre werden ze als het ware geprest om de zijde te kiezen van de Habsburgers.²¹

Gelre valt aan, 1514-1517

Vanaf de zomer van 1514 breidde het Gelderse vraagstuk zich in territoriaal-politiek opzicht verder uit. Karel van Egmond voerde een agressieve expansie-politiek waarbij hij Groningen, Friesland, Drenthe en het Utrechtse Oversticht grotendeels aan zijn gezag onderwierp. In de ogen van de Habsburgers was niet alleen de zeggenschap van Karel Egmond over Gelre onrechtmatig, maar vormde deze nu ook een ernstige bedreiging voor hun suprematie in de Nederlanden.²² Als hoofd van het huis Habsburg bestreed Maximiliaan het machtsstreven van Karel van Egmond. Hij deed dit niet alleen als regent van de Habsburgse Nederlanden maar ook als keizer van het Heilige Roomse Rijk.²³ In die laatste functie weigerde hij Karel van Egmond met Gelre te belenen.

20 Looz-Corswarem, 'Gelre en zijn bureu', 132; Meij, 'Gelderland', 23, 36-37.

21 Meij, 'Gelderland', 37; Böck, *Herzöge und Konflikt*, 629; Janssen, 'geldrischen Erbfolgestreit', 17-19.

22 Böck, *Herzöge und Konflikt*, 622, 629.

23 Janssen, 'geldrischen Erbfolgestreit', 18; R.R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden, I, De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1979) 251-255.

Op 18 juli 1516 ging keizer Maximiliaan wel akkoord met de verwerving van de hertogdommen Gulik en Berg en het graafschap Ravensberg door het huis Kleef-Mark.²⁴ Omdat, zoals aangegeven, de hertogen van Kleef en Gulik-Berg een voorkeur hadden voor een zelfstandig Gelre boven een Habsburgse provincie Gelre, zetten zij zich vlak na dit akkoord nog steeds in voor de Egmondse belening met het hertogdom Gelre. De Habsburgse keizer wenste daar echter niet toe over te gaan.²⁵

In de Gelders-Habsburgse strijd trokken in 1517 Gelderse troepen plunderend door Holland. De kleinzoon van Maximiliaan, de jonge Karel V, die in 1515 was ingehuldigd als de nieuwe landsheer van de Habsburgse Nederlanden, zag zich genoodzaakt een wapenstilstand met Gelre te sluiten omdat hij moest afreizen naar Spanje in verband met de aanvaarding van zijn zuidelijke erflanden.²⁶ De in 1517 gesloten wapenstilstand leidde tot overlast van rondzwervende huurlegers in de aangrenzende hertogdommen Kleef en Gulik. Die overlast vormde hoogstwaarschijnlijk de concrete aanleiding tot de sluiting van het *Verdrag van Sittard*.

Rote Ostern

Voor de oorlog tussen Karel van Egmond en landsheren van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden om het hertogdom Gelre werden soldaten geworven. Vanaf het begin van de zestiende eeuw veroorzaakten deze troepen bij hun doortochten naar het strijdtoneel voor de nodige onrust en overlast in de aangrenzende gebieden. Ook in tijden van wapenstilstand had het gebied van de Nederrijn te kampen met rondtrekkende, ontslagen ('herrenlosen') soldatentroepen.²⁷ Om zich hiertegen te verdedigen, kwamen de gezagsdragers van Gulik-Berg, Kleef-Mark en Keur-Keulen op 27 januari 1514 overeen, dat zij bij genoemd dreigend gevaar elkaar daarover onmiddellijk zouden informeren, dat ieder van hen vervolgens op eigen kosten soldaten zou mobiliseren, en dat deze naar een nader te bepalen verzamelaarsplaats gedirigeerd zouden worden om vandaaruit gezamenlijk de rondzwervende 'herrenlosen' te bestrijden.

Een jaar later had Gulik korte tijd last van door Gelre aangeworven troepen. Zo vielen manschappen op 9 maart 1515 het dorp Millen binnen. Ter bescherming liet de drost de

24 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/AR/BuB vor 1816/LA/JB/UrK/JB Urk inv.nr. 1886. Voor een transcriptie van deze oorkonde, zie: Lacomblet, *Urkundenbuch*, 629.

25 Böck, *Herzöge und Konflikt*, 629-630.

26 Post, *Handboek*, 256-257; Böck, *Herzöge und Konflikt*, 626-628.

27 De informatie in deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op: Otto R. Redlich, 'Staatlicher Schutz des Handels und Verkehrs am Niederrhein gegen herrenlose Söldnerscharen um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts', in: *Beiträge zur Geschichte des Niederrheins. Jahrbuch des Düsseldorfer Geschichts-Vereins* 13 (Düsseldorf 1898) 112-133.

Resten van de burcht Millen (foto Niek Mestrum).

brug van de burcht Millen optrekken.²⁸ In de omgeving kwam het tot enige vijandelijkheden, waarbij een boerderij werd overvallen in het dorp Isenbruch. Aan Gulikse zijde waren zelfs enkele mensenlevens te betreuren. Ondanks deze voorvallen lieten de soldaten aan de drost en de stad Sittard weten dat ze vredelievend waren. De autoriteiten moesten slechts tolereren dat zij 'ein Stück Brot mit den Untersassen ässen'. De troepen trokken al op 11 maart verder en lijken verder geen andere schade te hebben aangericht. Tot een mobilisering van de troepen van de verdragspartijen kwam het niet.

Zoals vermeld, sloten in 1517 Gelre en de Habsburgse Nederlanden een wapenstilstand. Hierdoor werd een circa achtduizend man sterke eenheid huursoldaten, bekend onder de naam 'der schwarze Haufe' en 'schwarze Bande', brodeloos. In maart 1518 wer-

28 De stukken betreffende de doortocht door de ambten Born en Millen zijn thans te vinden in: Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/AR/BuB vor 1816/LA/JB/Urk/JB/Altes Landesarchiv/Jülich-Berg I inv.nr. 1060. Drost/ambtman van Millen was toen Godard von Hanxeler. Hij ligt begraven in het koor van de kerk van Gangelt. Zie: Winfried Meuffels, 'Das Millener Geschlecht und die Geschichte Millens im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit', in: Tinni Boden ed., *Millen. 1000 Jahre Geschichte* (Millen 2000) 60-72, aldaar 65, 70.

den deze soldaten door Gelderse schepen over de Rijn naar de Betuwe gebracht, waarna ze het territorium van Kleef binnendrongen. Al snel verspreidde zich het gerucht dat ze optrokken naar de steden Moers en Jülich. Een en ander leidde ertoe dat Kleef, Mark, Gulik, Berg en Keulen hun troepen mobiliseerden. Zelfs gewapende burgers en boeren trokken naar de aangewezen verzamelplaatsen. Daarnaast maakte hertog Johan van Gulik dankbaar gebruik van het aanbod van het Bourgondisch-Habsburgse bewind in Brussel om een cavalerie-brigade onder leiding van graaf Hendrik van Nassau beschikbaar te stellen.²⁹ Deze Hendrik van Nassau was de stadhouder en dus de militair leider in Holland, het gewest waarvan het platteland door troepen in Gelderse dienst was geteisterd.³⁰

Op 3 april troffen de rondzwervende huursoldaten van de zwarte bende en de gemoobiliseerde legers van de alliantie (Gulik-Berg, Kleef-Mark en Keur-Keulen) inclusief de Brusselse cavaleristen elkaar bij Kempen, ongeveer twintig kilometer ten oosten van Venlo. De hoofdlieden van de rondtrekkende soldaten gaven aan dat ze alleen verlangden door het land te trekken 'mit einem Stück Brot'. In de nacht van Paasmaandag ontbood de aanvoerder van de Gulikse troepen vertegenwoordigers van de rondtrekkende soldaten. Hij maakte duidelijk welke enorme troepenmacht zich had verzameld om hen zo nodig aan te vallen en liet hun weten dat ze zonder geweren het land mochten verlaten, maar daartoe wel snel moesten besluiten. In de vroege morgen besloten de soldaten om tegen de belofte van een vrijgeleide hun geweren neer te leggen. Maar toen zij hun geweren daadwerkelijk hadden neergelegd, richtten de Brabantse ruiters onder leiding van de graaf van Nassau een bloedbad aan, waarbij zo'n achthonderd weerloze soldaten zouden zijn vermoord. De rest wist naar Venlo te vluchten. De slachtpartij kreeg de naam 'Rote Ostern'. Was deze slachtpartij het gevolg van een tragisch misverstand of was het een bewuste wraakactie van Hendrik van Nassau? We weten het niet.

Hoe dan ook, de mobilisering van de troepen had veel geld gekost en stond in geen enkele verhouding tot de schade die door de rondzwervende soldaten was aangericht. Ook Hendrik van Nassau, de aanvoerder van de uit Brussel toegezonden Habsburgse hulptroepen, had bij de achtervolging van de zwarte bende geklaagd over 'den grossen Kosten, die dieser Zug veranlasst'. Het is zeer aannemelijk dat de evaluatie van de mobilisatie en krijgshandelingen in het voorjaar van 1518 de directe aanleiding vormde voor de opstelling van het verdrag in 1519 tussen hertog Johan II van Kleef en diens zoon hertog Johan van Gulik-Berg en Karel V, rooms-koning en landsheer van de Habsburgse Nederlanden. Bij laatst-

29 Hendrik III graaf van Nassau (1483-1538) was in 1517 als kapitein-generaal in dienst van het Bourgondisch-Habsburgse leger. Zie: Hans Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2015) 272-273.

30 J.W.J. Burgers, 'De steden van Holland in oorlog (1506-1515)', in: *Historisch Tijdschrift Holland* (2009) 274, 277-279.

genoemde zal de tegen Gelre gerichte machtspolitiek zeker ook een rol hebben gespeeld. Om te komen tot een overeenkomst, vaardigden de betrokken landsheren gevolmachtigde onderhandelaren af naar het Gulikse Sittard.

De gevolmachtigde onderhandelaren

Op 18 november 1519 bezegelden hertog Johan II van Kleef en hertog Johan van Gulik-Berg, vader en zoon, in het residentiekasteel Burg, gelegen in het hertogdom Berg nabij Solingen, een akte waarmee twaalf personen werden gevolmachtigd om namens hen in Sittard overleg te voeren met vertegenwoordigers van rooms-koning Karel en om met hen een alliantieverdrag te sluiten.³¹ Gevolmachtigd werden:³² *Wijnrich*, graaf van het tussen de Ruhr en de Lenne gelegen graafschap Limburg en tevens heer van Oberstein;³³ *Wilhem*, heer van Rennenberg en ambtman van het Gulikse ambt Born;³⁴ *Heynrich Pennynck*, doctor, proost te Kleef en van 1502 tot 1520 hoofd van de Kleefse kanselarij;³⁵ *Johan van Bronckhorst ind Battemberg*, de landdrost van Kleef en in 1519 ook heer van Gronsveld;³⁶ *Raboth van Plettemberg*, de hofmeester van de hertog van Gulik;³⁷ *Bertram van Nesselroide*, heer van

31 Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv/Urkundenreihen/
Niederländische Urkunden inv.nr. 534.

32 Alleen bij gevolmachtigden van wie ik met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de identiteit heb kunnen vaststellen, wordt verwezen naar een uitgave met nadere informatie over deze personen.

33 Wirich V von Daun-Falkenstein (ca. 1473-1546). Zie: Otto R. Redlich, *Mülheim a.d. Ruhr: Seine Geschichte von den Anfängen bis zum Uebergang an Preußen 1815* (Mülheim an der Ruhr 1939) 37-67. Met dank aan Dr. Kai Rawe, hoofd stadsarchief Mülheim an der Ruhr.

34 Wilhem van Rennenberg was van 1506 tot 1531/33 ambtman van Born. Zie: N.G.H.M. Eussen en D.J.J. Lauwers, *Het Gulikse ambt Born*, Monografieën uit het Land van Sittard (MLS) 5 (Sittard 1990) 14, 37. De ambtman was de vertegenwoordiger van de hertog in een district.

35 Heinrich Penninck (†1520). Zie: Kurt Schottmüller, *Die Organisation der Centralverwaltung in Kleve-Mark vor der brandenburgischen Besitzergreifung im Jahre 1609* (Leipzig 1897) 43-44. De kanselier was belast met het beheer van akten en oorkonden en veelal een belangrijk raadsheer van de landsheer. De functie ontwikkelde zich tot hoofd van het ambtelijk apparaat.

36 Johan van Bronckhorst en Batenburg (1495-1559). Zie: Th. J. van Rensch, *Licht op het zonneleer Gronsveld. Ontwikkeling en instellingen van het rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld, elfde eeuw tot circa 1795*. Werken uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 23 (Maastricht 20017) 193-197. De landdrost was de vertegenwoordiger van de hertog in een district.

37 Waarschijnlijk is dit Raboth van Plettemberg (1485-1542). De hofmeester hield toezicht op de hofhouding van de landsheer.

Ehrenstein en erfmaarschalk van Berg;³⁸ *Johann vander Bongart*, erfkamerheer van de hertog van Gulik;³⁹ *Johan van Palant*, heer van Wildenberg en ambtman van het Gulikse ambt Wilhelmstein;⁴⁰ *Wernher van Palant*, ambtman van het Gulikse ambt Wassenberg;⁴¹ *Wilhem Lunynck*, kanselier van Gulik-Berg;⁴² *Sibert van Rijswyck*, proost te Oldenzaal en Wissel en tevens raadsheer van de hertog van Kleef;⁴³ en doctor *Peter van Klapis*.⁴⁴ In licht aangepaste vorm werd de volmacht toegevoegd aan het verdrag van Sittard. (Zie bijlage 2, CII)

Anthoon van Lalaing, uitsnede van een aan Meester van het Rot A toegeschreven memorietafel uit ca. 1555 (Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg).

Evrard van der Mark, ca. 1529 vervaardigd door Jan Cornelisz. Vermeyen (Rijksmuseum Amsterdam).

In Mechelen volmachtigde vorstelijk secretaris Charles de la Verde Rue op 18 november 1519, bij afwezigheid van koning Karel, drie personen om namens de koning in Sittard te

- 38 Waarschijnlijk is dit Betram van Nesselrode (ca. 1450-1521). De functie van erfmaarschalk lijkt in deze tijd vooral ceremonieel te zijn geweest.
- 39 Waarschijnlijk is dit Johan van dem Bongart (ca. 1450-1520). Erfkamerheer was een erfelijke functie binnen hofhouding van de landsheer.
- 40 Johan III van Palandt (†1533). Zie: P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, (Leiden 1918) 1061-1062.
- 41 Werner van Palant (ca. 1466-1535). Zie: G.H.A. Venner, *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Guliks grensgebied, circa 1400-1822*, Maaslandse Monografieën (MM) 40 (Assen/Maastricht 1985) 12-13.
- 42 Wilhelm von Lüninck (†1530). Zie: Emil Dösseler, 'Die jülich-bergische Kanzlerfamilie Lüninck', in: *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* 45 (1951) 150-184.
- 43 Sibert von Rysswich (ca. 1480-1540). Zie: Schottmüller, *Die Organisation*, 43-46.
- 44 Waarschijnlijk is dit Petrus van Clapis (ca. 1480-1551).

onderhandelen en een verdrag te sluiten met de afgevaardigden van hertog Johan II van Kleef en diens zoon hertog Johan van Gulik-Berg.⁴⁵ De gevolmachtigden waren: Karels vertrouweling *Anthonis van Lalain*, zijn audiencier *Philips Haneton* en *Erard Bisscop to Luydick* [Luik] *hertoge to Buillon* [Bouillon] *ende grave to Loen* [Loon] *etc.*⁴⁶ Anthoon van Lalaing (1490-1540) werd in de volmacht aangeduid als graaf van Hoogstraten, heer van Montigny *etc.*, ridder *onser oirdent* (van het Gulden Vlies) en tweede kamerheer. Deze Henegouwse edelman had zitting in verschillende vorstelijke raden en was de rechterhand van Karel in de Nederlanden.⁴⁷ Philippe Hanneton (ca. 1450-1528) was ook al bij Karels voorgangers in de Nederlanden, Filips de Schone en Margareta van Oostenrijk, in dienst als audiencier en eerste secretaris. In eerstgenoemde functie had hij tot taak personen die voor een audiëntie bij de vorst uitgenodigd waren, te introduceren en zo nodig als tolk op te treden. Als eerste secretaris was hij betrokken bij de binnenlandse aangelegenheden van het rijk en voerde hij vele belangrijke diplomatieke missies uit.⁴⁸

Opmerkelijk is dat de derde persoon, de prinsbisschop van Luik, Evrard van der Mark (1472-1538), wel gevolmachtigd is in de door Charles de la Verde Rue getekende akte, maar niet in de volmacht die toegevoegd is aan het *Verdrag van Sittard*. Hierin wordt niet gesproken van 'drie personen' maar van 'zwee personen' die gevolmachtigd zijn namens Karel. (Zie bijlage 2, C-I) In de geratificeerde oorkonde wordt Evrard van der Mark opgevoerd als de persoon onder wiens 'gutlige underrichtonge ind onderwijsonge' het verdrag is opgesteld en in wiens bijzijn het is gesloten, bevestigd en bezegeld, dus als een boven de partijen staande, belangeloze mediator.

In 1505 was Evrard van der Mark, een pro-Franse edelman, verkozen tot bisschop van Luik. Omdat de Franse koningen hem niet aan de beloofde kardinaalshoed konden helpen,

45 Österreichisches Staatsarchiv/HHSTA/UR/NUK inv.nr. 534. Met dank aan Eddy Put, als historicus en archivaris verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven, voor de ontcijfering van de ondertekening.

46 Bij het doornemen van de conceptversie van deze bijdrage tekende Bert Thissen, stadsarchivaris van Kleef, hierbij aan: 'Opmerkelijk is de verhouding tussen het aantal onderhandelaars van beide zijden. Het feit dat de hertog van Bourgondië met twee (of drie) onderhandelaars toekomt zegt iets over hun ervaring en deskundigheid in dit soort zaken, maar wellicht zegt het ook iets over de machtspositie van deze hertog in zijn eigen territoria; de delegaties van Kleef en Gulik laten door hun grote omvang wellicht ook zien dat de landsheer hier niet eigenmachtig kon opereren'. Deze kanttekening wordt ondersteund door de constatering van Turck, de reeds eerdergenoemde Kleefse functionaris, dat de vorsten van Gulik en Kleef met het Bourgondische voorstel voor een verbond en alliantie uit 1515 pas akkoord gingen: '... na voelfeldige deliberationes mit ridderschaft und steden van beiden oeren landen Gulich und Cleve'.

47 A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, XI, (Haarlem 1865) 41-42; Cools, *Mannen met macht*, 63-65, 97, 243-245.

48 M. Puelinckx-Coene, *Philippe Hanneton, Heer van Linth* (Grimbergen 2011).

trad hij in 1518 in dienst van het Habsburgse kamp.⁴⁹ Zijn rol bij de sluiting van het verdrag was overigens niet zo onafhankelijk als de geratificeerde oorkonden doen voorkomen. Zo gaf Margaretha van Oostenrijk, de landvoogdes van de Nederlanden, op 15 november 1519 via de prinsbisschop onderhandelingsrichtlijnen door aan Anthoon van Lalaing en Philippe Hanneton.⁵⁰ De richtlijnen kwamen erop neer, dat zij moesten voortbouwen op de essentie van onderhandelingsresultaten die waren bereikt bij eerdere dagvaarten die rondom het alliantieverdrag waren gehouden in 'Ayz' – hiermee wordt wellicht Aken/Aix bedoeld – en Duisburg. Een kwestie over een door de koning aan de hertog van Gulik toegekend pensioengeld van zesduizend goudguldens moest buiten de onderhandelingen te Sittard worden gehouden. Lalaing en Hanneton onderhandelden nu immers namens de koning als hertog van Brabant en buurman van de vorsten van Gulik en Kleef. Verder moesten ze zich op de hoogte stellen van de kwaliteiten van de afgevaardigden van hertog van Gulik en van personen die bij hem als gezaghebbend stonden aangeschreven, en die in staat of bereid zouden zijn hun diensten aan de koning aan te bieden.⁵¹

De onderhandelingsplaats

Waarom de keuze op Sittard is gevallen als onderhandelingsplaats is niet met zekerheid vast te stellen. Het kan zijn dat zijn centrale ligging ten opzichte van de betrokken bestuurscentra – Mechelen, Kleve en Düsseldorf – een rol heeft gespeeld. De komst van de twaalf onderhandelaren namens de Johannes, de twee onderhandelaren namens koning Karel en de onderhandelingsleider de prinsbisschop van Luik, allen met hun eigen gevolg, moet voor het kleine stadje een ongekende gebeurtenis zijn geweest.

Sittard was met Born en Susteren en hun bijbehorende landen en heerlijkheden in 1400

49 Cools, *Mannen met macht*, 73, 263.

50 Österreichisches Staatsarchiv/HHSTA/UR/NUK inv.nr. 533. 'Instruction à monsieur de Liège, s'il lui plaist en prendre la charge, monsieur le conte de Hoochstrate et l'audiencier, de ce qu'ilz auront à faire traicter et besoingner de par le Roy et madame, avec les deputez de messieurs de Cleves et Juillers, à la journee prinsé au xxiii jour de ce mois en la ville de Zittert.' Vertaald: Instructie, bestemd voor de prins-bisschop van Luik als het hem behaagt daarmee akkoord te gaan, voor de graaf van Hoogstraten en voor de audiencier (= Hanneton), ten aanzien van de zaken die ze moeten bespreken en uitonderhandelen met de afgevaardigden van de heren van Kleef en Gulik, op de dagvaart te beginnen op de 23ste dag van deze maand in de stad Sittard.

51 Österreichisches Staatsarchiv/HHSTA/UR/NUK inv.nr. 533. 'Lesdits deputez s'informeront de la qualité des serviteurs dudit de Juillers, et de ceulx ayans auctorité vers lui qui pourroient ou vouldroient faire service au Roy.' Letterlijke vertaling: Genoemde afgevaardigden zullen zich informeren over de kwaliteit van de dienaren van die [= de hertog] van Gulik, en van hen die autoriteit bij hem hebben en die zouden kunnen of zouden willen in dienst treden bij de koning.

Sittard op de kaart van Tranchot en Müffling (ca. 1806): eerste betrouwbare weergave van de kleine stad.

Toren van de laatmiddeleeuwse Petruskerk. Het onderste deel van de toren werd begin zestiende eeuw gebouwd (foto Vic Hendriks).

gekocht door hertog Willem III van Gulik. Bijna de gehele vijftiende eeuw werd dit gebied door de hertogen van Gulik verpand. Pas vanaf 1494 ging het geheel, inclusief de vesting Sittard, effectief deel uitmaken van het hertogdom Gulik.⁵² Een jaar daarvoor was het omgrachte en ommuurde stadje nog bezet geweest door troepen onder leiding van Robert van Arenberg, de broer van de onderhandelingsleider in 1519: de prinsbisschop van Luik, Evrard van der Mark.⁵³

Sittard lag aan een oost-west verbinding tussen Keulen, de economische metropool aan

52 Peter Schulpen, René Lauwers en A.M.P.P. (Guus) Janssen, *Negentien gemeenten, één regio. Vadecum voor plaatselijke institutionele geschiedbeoefening in de Westelijke Mijnstreek* (Sittard-Geleen 2011) 98.

53 Peter Schulpen, 'Een nieuwe hypothese over de ommuring van Sittard', in: *HJLZ* 34 (2013) 33-42. In dit artikel concludeerde ik in noot 13 ten onrechte dat Sittard was ingenomen door Everartz Arenberch, de latere prinsbisschop van Luik Evrard van der Mark. Nadere beschouwing van de in noot vermelde bron leert dat troepen onder leiding van zijn oudere broer, Robert II graaf van Arenberg (1486-1536), Sittard in 1493 hebben ingenomen.

de Rijn, en de Scheldestad Antwerpen, Noord-Europees centrum van de zeehandel.⁵⁴ Door deze ligging aan een handelsroute ontwikkelde Sittard zich tot centrumplaats van de regio. Naast beoefenaars van agrarische beroepen, die zeker de meerderheid van de bevolking uitmaakten, woonden er handelaren en ambachtslieden die de nederzetting een enigszins stedelijk karakter bezorgden. Aan een gegraven aftakking van de Geleenbeek lagen binnen de vestingwerken een korenmolen en een volmolen.⁵⁵ Aan het marktplein lag een pand dat als raadhuis werd gebruikt. Op het marktplein stond een gewantheus of lakenhal. Net zoals op andere plaatsen zal de benedenverdieping van het gebouw hebben gediend als overdekte markthal. De eerste verdieping van dit grote gebouw kon worden gebruikt voor bestuurlijke doeleinden en de zolderverdieping bood opslagmogelijkheden.⁵⁶ Sittard kende omstreeks 1520 waarschijnlijk twee grotere huizen: 'huis auf dem Berg', gelegen aan de Oude Markt, en de 'Dobbelsteinporte' in de Plakstraat, een refugiehuis van de gelijknamige adellijke familie.⁵⁷ De meeste huizen waren in vakwerkbouw opgetrokken, ook die van de twaalf kanuniken die aan het in 1299 gestichte kapittel van de stad waren verbonden.⁵⁸ Aan de kapittelkerk Sint-Petrus' Stoel te Antiochië, tevens parochiekerk, werd begin zestiende eeuw een nieuwe toren gebouwd. Aangezien de stad voor dit project financieel verantwoordelijk was, zal het economisch een voorspoedige tijd zijn geweest voor de stad en haar inwoners.⁵⁹ Met zo'n 1.300 inwoners binnen de vestingwerken was Sittard te klasseren als een aanzienlijke 'Kleinstadt' in het Duitse Rijk, waarbij de vraag rijst waar de vele adellijke en vooraanstaande lieden die betrokken waren bij de totstandkoming van het verdrag werden ondergebracht.⁶⁰

- 54 Peter Schulpens, 'De aanleg van de Bergerweg. Een bijdrage aan de historische geografie van Limburg', in: *HJLZ* 26 (2005) 67-90, aldaar 72.
- 55 A.M.P.P. Janssen en P.B.N. van Luyn, 'Straten en banen', in: P. Nève ed., *Sittard, uit bronnen geput*, I, (Sittard 1993) 167-177.
- 56 J.M.S. Oremus, *De bouw van het Sittardse stadhuis van Pasqualini (1560-1570) en magistratenfamilies in de 16e en 17e eeuw*, *MLS* 8 (Sittard 1993) 3-5.
- 57 René Lauwers 'Bestuur van stad en ambt in de Gulikse periode (1400-1794)', in: Guus Janssen ed., *Het kloosterkwartier. Venster op het verleden* (Sittard 2009) 34-47, aldaar 39-47; A.H. Simonis 'Burgerlijke Geschiedenis', in: A.H. Simonis ed., *Sittard, historie en gestalte (SHG)* (Sittard 1971) 13-184, aldaar 28.
- 58 Birgit Dukers, 'Laatmiddeleeuwse burgerhuizen', *LEG I tot 1500*, 413-426, aldaar 419-420. Nog in 1574 beloofde het stadsbestuur van Sittard te zorgen voor 'einen steinen gebel' aan een door het kapittel aan de schoolmeester ter beschikking gesteld kapittelhuis. Zie hierover: Simonis, 'Kerkelijke geschiedenis', in: *SHG*, 185-304, aldaar 210-211.
- 59 A.M.P.P. Janssen, 'De toren van de Sittardse St.-Petruskerk rond 1500', in: Hein Bovendeaard ed., *Het boek over de toren van de grote kerk van Sittard* (Sittard 1977) 28-31.
- 60 Voor nadere informatie over de bevolkingsomvang van Sittard, zie: P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittard. Een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993) 107-108. 'Ansehnliche Kleinstädte' hadden tussen de 1000 en 2000 inwoners. Voor klassering en typering van steden, zie: Eberhard Isenmann, *Die Deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550* (Köln-Weinar-Wien 2014) 52-63.

Misschien hebben hoogwaardigheidsbekleders overnacht in de nabijgelegen burchten van Born, Millen, Limbricht, Sint-Jansgeleen of Schinnen (Terborgh). De plaats van onderhandeling binnen de stadsmuren is waarschijnlijk de eerste verdieping van het gewantheuis geweest.

Vier oorkonden

Door koning Karel V geratificeerde oorkonde (Landesarchiv Nordrhein-Westfalen).

De onderhandelingen tussen de gevolmachtigden begonnen op 23 november en werden met de ondertekening van het verdrag op 25 november afgesloten. Van de in Sittard opgestelde verdragtekst werden door de administraties van de betrokken landsheren oorkonden opgesteld. De vervaardigde oorkonden zijn qua opbouw en inhoud gelijk maar wijken wat taalgebruik betreft enigszins van elkaar af. Dit verschil zal samenhangen met de talige achtergrond van de klerken die bij de verschillende administraties werkzaam waren. Zo is in de door de Gulikse administratie opgestelde akte te lezen 'zuu wissen op den dry ind zwantzigisten dach des maindtz novembris', terwijl de Kleefse administratie hier noteert 'to weten upten drieindtwintichsten dach des maendtz novembris', en de administratie in Mechelen schrijft 'te weten upten xxiii-ten dach der maent novembris'.⁶¹

De twee door de Mechelse administratie vervaardigde en door Karel V bezegelde oorkonden werden verzonden naar hertog Johan II van Kleef en hertog Johan van Gulik-Berg. Ze berusten thans bij het *Landesarchiv Nordrhein-Westfalen* te Duisburg. De door koning Karel geratificeerde en voor de hertog van Kleef bestemde oorkonde bevindt zich onder de afdeling

61 Voor nadere informatie over de spelling, zie: Georg Cornelissen, *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte, 1300-1900* (Geldern-Venray 2003).

‘Landes Archive, Kleve-Mark’. De beschrijving ervan is: ‘König Carl ratifiziert die von seinem und den Abgeordneten des Herzogs Johann von Kleve und dessen Sohnes des Herzogs Johann von Jülich und Berg erneuerte, zwischen den Herzogtümern Burgund, Brabant etc. und Kleve, Jülich-Berg bestehende Union zur Aufrechthaltung nachbarlicher Freundschaft, zum gegenseitigen Schutz der Untertanen und des Handelsverkehrs etc. d. Mecheln am 10 Dezember.’⁶² Onder de afdeling ‘Landes Archive Jülich-Berg’ bevindt zich de door koning Karel geratificeerde en voor de hertog van Gulik-Berg bestemde oorkonde. De beschrijving hiervan luidt: ‘König Karl V ratifiziert den zwischen seinen und den Deputierten des Herzogs Johann von Kleve und dessen ältesten Sohns Johan, Herzog van Jülich und Berg am 25 Nov, zu Sittart geschlossenen gegenseitigen Schutz- und Freundschaftsbund.’⁶³ De door de Kleefse en de door de Gulikse administratie vervaardigde en door respectievelijk hertog Johan II van Kleef en hertog Johan van Gulik-Berg geratificeerde en naar Karel V verzonden oorkonden berusten in het Österreichisches Staatsarchiv. Ze zijn daar opgeborgen onder de volgende beschrijvingen:

- ‘Herzog Johann von Cleve ratifiziert den mit König Karl von Spanien als Herzog von Burgund zu Sittart geschlossenen Bündnisvertrag (inseriert der Vertrag von Sittart vom 25.);’⁶⁴
- ‘Johann, der älteste Sohn des Herzogs von Cleve, ratifiziert den mit König Karl von Spanien geschlossenen Bündnisvertrag (inseriert der Vertrag von Sittart, 25 November 1519).’⁶⁵

Omdat het verdrag in het Gulikse Sittard is opgesteld, is ervoor gekozen om de door de Gulikse administratie vervaardigde oorkonde als uitgangsdokument te nemen voor verdere analyse. De transcriptie van deze oorkonde is als bijlage bij dit artikel opgenomen. Het charter meet 52 bij 80 centimeter en is in Wenen opgeborgen in een enveloppe van ca. 22,5 bij 17 centimeter. De met gelijkmatige handgeschreven en compact beschreven oorkonde telt 3.760 woorden. Ze is goed leesbaar, met uitzondering van enkele letters in de vouwlijnen. Aan de onderkant is de akte dubbelgevouwen (pliek) en zijn insnijdingen gemaakt voor de zegelstraat. Het aan het einde van de akte aangekondigde zegel van de hertog van Gulik-Berg ontbreekt echter. Om de leesbaarheid van de transcriptie van de akte te bevorderen en het verwijzen naar bepaalde passages te vergemakkelijken, is gekozen voor de vol-

62 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/Abteilung Rheinland/Behörden und Bestände vor 1816/Landes Archive/ Kleve-Mark, Urkunden inv.nr. 2803a.

63 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/AR/BuB vor 1816/LA/Jülich-Berg/Urkunden/Jülich-Berg Urkunden AA 0022 inv.nr. 1899. De inventaris van dit archiefblok en dus ook de beschrijving van deze oorkonde is nog niet digitaal ter beschikking.

64 Österreichisches Staatsarchiv/HHSTA/UR/NUK inv.nr. 537.

65 Österreichisches Staatsarchiv/HHSTA/UR/NUK inv.nr. 536. Van de genoemde oorkonden zijn namens *Archief De Domijnen* te Sittard-Geleen scans aangevraagd en ontvangen. Ze zijn, evenals alle andere in dit artikel genoemde bronnen, bij deze instelling op te vragen.

gende onderverdeling van de oorkonde:

- A-I** Begin protocol van de oorkonde, met vermelding van de identiteit van oorkonder (hertog Johan van Gulik-Berg) en de aanleiding voor de opstelling van de oorkonde.
- B-I** Begin protocol van het ingevoegde verdrag van Sittard, met vermelding van de verdragspartijen en de motivering voor het verdrag.
- B-II-1a t/m d** Eerste serie bepalingen van het verdrag.
- B-II-2a t/m d** Tweede serie bepalingen van het verdrag.
- B-II-3a t/m c** Derde serie bepalingen van het verdrag.
- B-III** Slot protocol van het ingevoegde verdrag van Sittard met aankondiging van de bij het verdrag gevoegde volmachten.
- C-I** De volmacht verleend door koning Karel.
- C-II** De volmacht verleend door de hertog van Kleef en de hertog van Gulik-Berg.
- D** Bezegeling van het verdrag van Sittard door de onderhandelingsleider, de prinsbisschop van Luik Evrard van der Mark, en ondertekening ervan door de gevolmachtigden.
- A-II** Ratificatie van het verdrag door de oorkonder, de hertog van Gulik-Berg (zie bijlage 2).

Inhoud van het verdrag

Het in de geratificeerde oorkonde ingevoegde verdrag van Sittard begint met de vermelding van de betrokken partijen, **B-I**. Hierbij worden bij Karel na zijn titel van rooms-koning nog 42 andere titels vermeld. In deze opsomming komen ook de omstreden titels hertog van Gelre en graaf van Zutphen voor.⁶⁶ Na de aanheffingen verklaren de verdragspartijen dat er altijd sprake is geweest van goede vriendschap en nabuurschap tussen hun voorouders en families. Voor het onderhouden, vernieuwen en bestendigen van hun vriendschap en voor God, de vrede, 'eynonge' (verbondenheid?) en welvaart van de landen en onderdanen zijn de gevolmachtigde raadsheren, onder de goede leiding van de prinsbisschop van Luik, Evrard van de Mark, overeengekomen:

- B-II-1a** dat de landsheren, de vorstendommen, landen, inwoners en onderdanen vriendschappelijke betrekkingen met elkaar zullen onderhouden, de welvaart bevorderen en hinder en schade zoveel mogelijk voorkomen en beperken;

66 Over de omstreden titels van hertog van Gelre en graaf van Zutphen zie: P. van Peteghem "‘... El ducado de Güeldres, que le (Carlos I) pertenecía”. Inleidende beschouwing bij de rechtsvraag’, in: *VTV*, 41-57, aldaar 50-53.

- B-II-1b** dat de onderdanen en kooplieden vrij, beschermd en onder dezelfde condities in elkaars territoria mogen reizen;
- B-II-1c** dat de landwegen zoveel als mogelijk vrij en veilig moeten worden gehouden; straatschenders en andere misdadigers moeten worden aangehouden en bestraft, ook als deze zich bevinden op territoria van vazallen van de landsheren;
- B-II-1d** dat straatschenders en andere misdadigers die na hun misdaad naar een ander land van de drie landsheren vluchten, daar mogen worden achtervolgd door troepen van het land waar de misdaad heeft plaatsgevonden. Na aanhouding op vreemd grondgebied moet de arrestant worden overdragen aan de plaatselijke autoriteiten, die tot berechting moeten overgaan alsof de straatschenderij bij hun heeft plaatsgevonden.

Aansluitend volgt een tweede serie bepalingen:

- B-II-2a** In de eerste bepaling van deze reeks wordt Karel genoemd in zijn hoedanigheid van hertog van 'Lothrynge' en met nog dertien andere titels. De titel van hertog van 'Lothrynge' (Neder-Lotharingen) was gekoppeld aan die van de hertog van Brabant, maar kende geen territoriaal gezag.⁶⁷ De andere titels hadden betrekking op territoria die vanaf 1549 deel zouden uitmaken van de zeventien Nederlanden.⁶⁸ De omstreden titels van hertog Gelre en graaf Zutphen worden hier niet vermeld.⁶⁹ Wel wordt Karel nu opgevoerd als de heer van twee van de drie landen van Overmaas, te weten Valkenburg en Dalhem. Daarna verklaren de verdragspartijen het volgende: indien een van hen om bijstand vraagt, zal deze binnen vijftien dagen, op kosten van de aan-

67 In 843 werd het door Karel de Grote opgebouwde Frankische Rijk verdeeld tussen zijn kleinzonen in een Oost-, West- en Midden-Frankisch Rijk. Het Middenrijk, het Koninkrijk Lotharingen, degradeerde begin tiende eeuw tot het hertogdom Lotharingen. In 929 werd dit opgesplitst in Opper- en Neder-Lotharingen. Het territoriaal gezag van de hertog van Neder-Lotharingen werd in 1191 opgeheven. Wel hield de hertog van Neder-Lotharingen een zeker leiderschap in landvrede-aangelegenheden. De titel 'hertog van Neder-Lotharingen' werd overgedragen aan de hertog van Brabant. Voor nadere informatie over dit hertogdom en zijn hertogen zie: W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn +/- 800-1288*, MM 28 (Assen 1979) 1-19; Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriale lappendeken, 900-1200', *LEG I: tot 1500*, 207-240, aldaar 208, 210-217.

68 Met de op 4 november 1549 uitgevaardigde Pragmatieke Sanctie bepaalde keizer Karel V dat de zeventien Habsburgse Nederlandse gewesten als één en ondeelbaar geheel overgeërfd zouden worden.

69 Bij het *Verdrag van Gorcum* (1528) zou Karel V ook afzien van de titel 'hertog van Gelre'. Zijn titulatuur had in dit verdrag eveneens alleen betrekking op zijn territoria binnen de Nederlanden. Zie: Peteghem 'El ducado de Güeldres', 52.

vragers, tegen een vastgesteld bedrag voor paard/ruiter en voetknecht, voor zover als mogelijk worden geleverd. De prijs voor paard/ruiter wordt bepaald op acht goudguldens en voor een voetknecht op vier Philippusguldens per maand, uitgaande van 30 dagen in een maand.

B-II-2b Van deze alliantie zullen vroegere bondgenoten worden uitgesloten en aan hen zal geen dienst noch hulp worden verleend tegen een van de verdragspartijen. Hierbij wordt aangetekend dat Johan hertog van Kleef en Johan hertog van Gulik als trouwe vorsten binnen het heilige rijk Karel als rooms-koning of keizer altijd trouw zullen dienen.

B-II-2c Omdat het vaak voorkwam dat ruiters of knechten te paard of te voet door de landen van de oorkonders trokken, deze binnenvielen of er zich verzamelden, zullen de bondgenoten in voorkomende gevallen gehouden zijn naar noodzaak en mogelijkheden elkaar onmiddellijk hulp te bieden bij de bestrijding en verdrijving ervan.

B-II-2d⁷⁰ Als iets wordt vernomen van een voorgenomen inval van een vijand of kwaadwillende, dan zullen de verdragspartijen elkaar zo snel als mogelijk waarschuwen, geen enkele hulp verlenen aan de vijand van de bondgenoot maar deze vervolgen en bestrijden als ware het hun eigen vijand. Steden, kastelen en gehuchten moeten worden opengesteld voor de troepen van de bondgenoten om de vijand te bestrijden. Mocht het in zulke situaties gebeuren dat allianties of verleende hulp leidt tot vijandschap met een andere partij, dan zal een dergelijk conflict niet opgelost worden buiten medeweten en toestemming van de bondgenoten. Ook zal geen partij overeenkomsten mogen sluiten met enig landsheer over zaken die ook van belang zijn voor de andere bondgenoten, zonder hun medeweten en instemming.

De derde en laatste serie bepalingen heeft betrekking op duur, implementatie en onderhoud van het verdrag:

B-II-3a De alliantie zal gedurende het leven van de betrokken landsheren van kracht blijven en ook door de erfgenamen en nakomelingen worden voortgezet. Laatstgenoemden mogen de alliantie verlaten, maar na de opzegging blijft de overeenkomst nog zes maanden van kracht.

B-II-3b Deze door de gevolmachtigde afgevaardigden gesloten alliantie zal binnen een maand door de betrokken landsheren worden bevestigd en geratificeerd. De geratificeerde overeenkomsten worden verstuurd naar de bisschop van Luik, die ze weer aan de betrokken landsheren laat toekomen. Vijftien dagen hierna zullen de vorsten de alliantie-overeenkomst in alle landen, steden en

⁷⁰ Deze bepaling is niet overgenomen bij de transcriptie in het oorkondeboek van Lacomblet.

De bepalingen onder **B-II-1** waren gericht op het bevorderen en beveiligen van de handel tussen de landen van Karel V en de landen van de twee Johannenen. De bepalingen onder **B-II-2a** en **c**, die Karel V sloot als heer van de Habsburgse Nederlanden, lijken te zijn voortgekomen uit een evaluatie van de gebeurtenissen in maart-april 1518. Hierbij refereert B-II-2c ondubbelzinnig aan de overlast die vreemde troepen veroorzaakten en B-II-2a aan de kosten verbonden aan de bestrijding ervan. Wat dat laatste betreft: in het in 1514 gesloten verdrag tussen Gulik-Berg, Kleef-Mark en Keur-Keulen was nog bepaald dat de verdragspartijen zelf de kosten van een mobilisatie voor hun rekening moesten nemen. In het in 1519 te Sittard gesloten verdrag werd bepaald dat de kosten voor rekening kwamen van de degene die om bijstand vroeg. Het lijkt erop dat de verdragspartijen van 1519 hiermee gehoor gaven aan de de klaagzang uit 1518 van Hendrik van Nassau over 'den grossen Kosten, die dieser Zug veranlasst'.

Habsburgse geopolitieke overwegingen lijken ten grondslag te liggen aan de bepalingen opgenomen onder **B-II-2b, 2d** en **B-II-3a, 3c**. Hiermee werden immers de Nederrijnse vorsten verbonden met het Habsburgse kamp.⁷¹ Het tussen hun hertogdommen en de Habsburgse Nederlanden gelegen Gelre werd hierdoor verder geïsoleerd, hetgeen paste binnen de tegen Gelre gerichte Habsburgse machtspolitiek.

Van 1519 naar 1543

In de paragraaf 'Een bijna vergeten verdrag' zagen we dat Turck schreef dat al in 1515 de Bourgondiërs (c.q. de Habsburgers) de vorsten van Kleef en Gulik voorstellen hadden gedaan om te komen tot een verbond. Historicus Werner Teschenmacher schreef dat in 1516 nieuwe voorwaarden voor een verbond in Sittard waren gepresenteerd. Zoals aangegeven, zijn er geen archiefstukken bekend die de veronderstelde presentatie in 1516 te Sittard bevestigen. Zeker is wel dat keizer Maximiliaan op 18 juli 1516 akkoord ging met de belening van de hertogdommen Gulik en Berg en het graafschap Ravensberg aan het huis Kleef-Mark.⁷² Teschenmacher legde terecht een verband tussen deze toezegging en het in 1519 te Sittard gesloten alliantieverdrag. De Nederrijnse vorsten werden immers door het Sittardse verdrag nog meer verbonden met het Habsburgse kamp.

'De hertog van Gelre' bleef daarentegen in Habsburgse ogen synoniem met oorlogszucht, onbetrouwbaarheid en Franse agressie. In de verkiezingsstrijd om het koningschap van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, en in het verlengde hiervan het toekomstig keizerschap, had Karel van Egmond zich in 1518-1519 ingezet voor de kandidaat Frans I van

71 Vgl. Meij, 'Gelderland', 37.

72 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/AR/BuB vor 1816/LA/JB/UrK/JB Urk inv.nr. 1886. Voor een transcriptie van deze oorkonde, zie: Lacomblet, *Urkundenbuch*, 629.

Schets van Sittard uit 1538, vervaardigd tegen de achtergrond van de Gelderse Successie oorlog (1539-1543) (Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Duisburg).

Frankrijk. Na de dood van keizer Maximiliaan werd echter diens kleinzoon Karel verkozen tot rooms-koning. Na Karels verkiezing op 28 juni 1519 hervatte Karel van Egmond de onderhandelingen met deze toekomstige Habsburgse keizer over zijn belening met het hertogdom Gelre. Deze onderhandelingen mislukten.⁷³

In 1521 kwam Kleef-Mark-Gulik-Berg daadwerkelijk onder gezag van één landsheer. Hertog Johan van Gulik-Berg werd in dat jaar als Johan III hertog van Kleef en graaf van Mark. Hij was echter geen partij bij het *Verdrag van Gorcum* (1528) en het *Verdrag van Grave* (1536), zoals Techmacher deed voorkomen. Genoemde verdragen werden gesloten tussen Karel V en Karel van Egmond. In het niet-geratificeerde *Verdrag van Gorcum* werd onder andere bepaald dat Karel van Egmond het hertogdom Gelre niet als rijksleen maar als achterleen van Brabant zou verwerven. Als Karel van Egmond zonder legitieme erfgenaam zou komen te overlijden, hetgeen te verwachten was, zou het leen automatisch aan Karel V vervallen, in zijn hoedanigheid hertog van Brabant. Dit voorziene scenario betekende dat

73 Böck, *Herzöge und Konflikt*, 635-639.

Gelre na het overlijden van Karel van Egmond zou worden opgenomen in de Habsburgse Nederlanden. Het *Verdrag van Grave* bevestigde deze bepalingen in essentie.⁷⁴

Na het overlijden van Karel van Egmond in 1538 pleitten de Gelderse standen echter voor aansluiting bij Kleef-Mark-Gulik-Berg en kozen zij de zoon van hertog Johan III van Kleef tot hun nieuwe landsheer. De verkiezing van deze Willem V van Kleef, de zoon en kleinzoon van zijn alliantiepartners in 1519, tot hertog van Gelre weigerde keizer Karel V te accepteren. De hieruit voortkomende derde Gelderse successie-oorlog (1538-1543) leidde onder meer tot een grote veldslag bij Sittard. In deze slag aan de Kempekoel leden de keizerlijke troepen op Paaszaterdag 24 maart 1543 een gevoelige nederlaag tegen een Gelders-Guliks-Kleefse legermacht.⁷⁵ De hertog won deze slag maar niet de oorlog. Met het op 7 september 1543 gesloten *Verdrag van Venlo* ging hij door de knieën voor de Habsburgse overmacht.

Conclusie

Het *Verdrag van Venlo* vormde een ingrijpende politieke en culturele cesuur in de Nederrijnse geschiedenis. Het markeerde het einde van de expansie van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden in oostelijke richting en het begin van de integratie van Gelre in het conglomeraat van Nederlandse gewesten. De huidige Nederlands-Duitse staats- en taalgrens is voor een deel terug te voeren op dit op 7 september 1543 gesloten verdrag – ‘einem der Schicksalsdaten der rheinischen Geschichte’.⁷⁶ Het in deze bijdrage gecontextualiseerde en geanalyseerde *Verdrag van Sittard* (1519), dat bij hedendaagse historici ten onrechte uit beeld is geraakt, was een tussenstation op weg naar het *Verdrag van Venlo*. De zeventiende-eeuwse historicus Teschenmacher plaatste het met recht in het rijtje Sittard (1519), Gorcum (1528), Grave (1536) en Venlo (1543).

Zoals in deze bijdrage is betoogd, moet de sluiting van het Sittardse verdrag worden gezien binnen de militaire en politieke context van begin zestiende eeuw. Voor hertog Johan II van Kleef en diens zoon hertog Johan van Gulik-Berg was het met name een poging om de overlast in hun territoria, veroorzaakt door troepen betrokken bij de strijd tussen het Hertogdom Gelre en de Habsburgse Nederlanden, tegen te gaan. Voor de andere verdrags-

74 Ibidem, 644-645, 649.

75 Voor de meest recente publicatie over deze veldslag en daarin opgenomen verwijzingen naar eerdere publicaties, zie: R. Lauwers, ‘Schlagt vor Sittert. Enkele tot nu toe onbekende documenten met betrekking tot de slag in de Kempekoel in 1543’, *HJLZ* 18 (1997) 131-141.

76 Jörg Engelbrecht, ‘Die Bedeutung der Inkorporation Gelderns in das Habsburger Reich’, in: *VTV*, 108-119; Frank Keverling Buisman, ‘De Vrede en het Tractaat van Venlo, 1543 – gevolgen voor het bestuur van Gelre en Zutphen’, in: *Het hertogdom Gelre*, 65-75, aldaar 66-67. Böck, *Herzöge und Konflikt*, 671-673.

partij, Karel V, zal de overeenkomst in de eerste plaats een geopolitieke zet zijn geweest om Gelre te isoleren en mede op deze wijze het hertogdom op termijn in te lijven in zijn Habsburgse Nederlanden.

Keizer Karel V, heer van de Habsburgse Nederlanden, hertog Johan II van Kleef en diens zoon hertog Johan van Gulik-Berg sloten de alliantie-overeenkomst voor hun leven én voor hun erfgenamen en nakomelingen. Het verbond kwam op losse schroeven te staan toen de staten van Gelre in januari 1538 Willem de Rijke, de kleinzoon respectievelijk de zoon van Karels alliantiepartners uit 1519, verkozen tot hun toekomstig landsheer. Deze verkiezing en de daadwerkelijke inhuldiging tot nieuwe hertog van Gelre, na het overlijden van Karel van Egmond op 30 juni 1538, conflicteerden met de wens van Karel V om Gelre bij de Habsburgse Nederlanden in te lijven. Bijgevolg verwierp Karel het besluit van de staten van Gelre en trad in het strijdperk tegen Willem de Rijke, hetgeen uitmondde in de derde Gelderse Successieoorlog (1538-1543). Voor het voeren van die oorlog vond Karel een extra argument toen Willem de Rijke begin 1539 Kleef, Mark, Gulik-Berg en Ravensberg van zijn vader erfde. Het landencomplex van Willem de Rijke strekte zich nu uit van de Zuiderzee tot voorbij Monschau en Bonn en kon op termijn uitgroeien tot een krachtige Nederrijnse staat. Willem de Rijke was daardoor een machtige concurrent van Karel V geworden op het politieke schaakbord van Europa.

In zijn strijd om Gelre moest de rijke hertog Willem uiteindelijk buigen voor de Habsburgse militaire overmacht en zich onvoorwaardelijk onderwerpen aan keizer Karel V.⁷⁷ In de *Vrede van Venlo* die hertog Willem op 7 september 1543 moest tekenen, was niet alleen bepaald dat hij ten gunste van Karel V afstand deed van Gelre, maar ook dat hij de katholieke leer in zijn landen zou verdedigen, dat hij zou afzien van alle tegen de keizer gerichte bondgenootschappen en dat hij zou terugkeren naar de traditionele Bourgondisch-Habsburgs-vriendelijke Kleefse politiek.⁷⁸ Het verdrag dat de vader en grootvader van Willem de Rijke in 1519 te Sittard met Karel V hadden gesloten, ter bevordering en beveiliging van de handel en tot wederzijdse bescherming tegen rondtrekkende soldatentroepen, was een uiting geweest van die goede onderlinge verhoudingen in het betrekkelijk nabije verleden. Nader onderzoek is noodzakelijk om de vragen te kunnen beantwoorden of het *Verdrag van Sittard* ook daadwerkelijk de handel tussen de betrokken landen heeft bevorderd en de overlast van rondtrekkende troepen in de Nederrijnse territoria heeft verminderd.

77 Janssen, 'geldrischen Erbfolgestreit', 13-14.

78 Janssen, 'geldrischen Erbfolgestreit', 37-39; Böck, *Herzöge und Konflikt*, 671; Lieven, 'het hertogdom Gelre, 1200-1543', 317-319. Voor een transcriptie van het *Verdrag van Venlo*, zie: Lacomblet, *Urkundenbuch*, 679-683.

Bijlage 1

Teschenmacher over het verdrag van Sittard

Anno 1516 Sittardi Juliorum Burgundi novas pacis condiciones per Philippum Ravensteinium & Comitem Nassovium proposuerunt, in quas Duces Juliensis & Clevensis, frater (sic!) & filius, hac conditione consenserunt, ut Maximilianus Caesar Juliae & Montium Ducatibus cum Ravensburgio Comitatu, Johannis filium primogenitum Joannem III investiret, Saxonis actionem, a patre Friderico Caesare datam, averteret, & ducis denique Joannis filia Anna apud reginam Eleonoram educaretur, quas Maximilianus Caesar ejusque ex filio Philippo nepos Carolus ita comprobaverunt, ut 50 millia fl. ad educationem filiae Julienses & Clivenses contribuerent, & mutua quoque auxilia tempore necessitatis praestarent. Hae conditiones postmodum, anno 1519, itidem Sittardi & Gorcumiae anno 1528, anno vero 1536 Graviae, demum in transactione Venlonensi anno 1543 repetitae & confirmatae sunt.

Vertaald: 'In het jaar 1516 hebben te Sittard in Gulik de Bourgondiërs nieuwe vredesvoorwaarden door Philips van Ravenstein⁷⁹ en de graaf van Nassau⁸⁰ voorgesteld, waarmee de hertogen van Gulik en Kleef – broer [lees vader]⁸¹ en zoon⁸² – op deze voorwaarde instemden, dat keizer Maximiliaan⁸³ de eerstgeboren zoon

- 79 Filips van Kleef en van der Mark, heer van Ravenstein etc. (1456-1528) was in dienst van landsheren van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, zie: Cools, *Mannen met macht*, 240-242.
- 80 Hendrik III graaf van Nassau (1483-1538) was in dienst van landsheren van de Bourgondische-Habsburgse Nederlanden, zie: Cools, *Mannen met macht*, 272, 273.
- 81 'broer' (Latijnse tekst: frater): hier is evident sprake van een vergissing; men leze vader (Latijn: pater). Bedoeld is hertog Johan II van Kleef (1458-1521), zie noot 2 artikel.
- 82 'Zoon' ook aangeduid als 'Jan III' is: hertog Johan III van Kleef, hertog Johan I van Gulik-Berg (1490-1539), zie noot 2 artikel.
- 83 Keizer Maximiliaan I (1459-1519), zoon van keizer Frederik III (1413-1493): was in 1477 getrouwd met Maria van Bourgondië, de vorstin van de Nederlandse gewesten. Hij was in 1486 verkozen en gekroond tot koning van Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie en in 1508 door de Paus tot keizer gekroond. Na het overlijden van zijn vrouw was hij in de Lage Landen van 1482 tot 1493 regent voor hun minderjarige zoon Filips de Schone. Na het overlijden van Filips de Schone in 1506 volgde een tweede regentschap over de Nederlanden, nu voor zijn minderjarige kleinzoon Karel. Maximiliaan liet zich hierin vervangen door zijn zuster Margaretha van Oostenrijk. Ook nadat Karel in 1515 zelf het bewind in Habsburgse Nederlanden was gaan voeren oefende Maximiliaan op afstand toezicht uit op de gang van zaken in de Lage Landen. Zie: R.R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. Deel 1 De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1979) 229-242, 250-255; Cools, *Mannen met macht*, 39.

van Jan, nl. Jan III, bekleedde met de hertogdommen Gulik en Berg en met het graafschap Ravensberg, en de door zijn vader keizer Frederik⁸⁴ aan de Saxen opgelegde rechtsstrijd afwendde⁸⁵, en dat tenslotte Anna⁸⁶, de dochter van hertog Jan bij koningin Eleonora⁸⁷ opgevoed werd, en met deze voorwaarden hebben keizer Maximiliaan en Karel, zijn kleinzoon uit zijn zoon Philips⁸⁸, zo ingestemd, dat de Gulikers en Kleefsen 50.000 gulden aan de opvoeding van de dochter bijdroegen en ook wederzijdse hulp in tijd van nood boden. Deze voorwaarden zijn nadien in het jaar 1519 eveneens te Sittard en in het jaar 1528 in Gorcum, in het jaar 1536 echter in Grave en tenslotte in het verdrag van Venlo in het jaar 1543 herhaald en bevestigd.'

[Vertaling A.M.P.P. (Guus) Janssen]

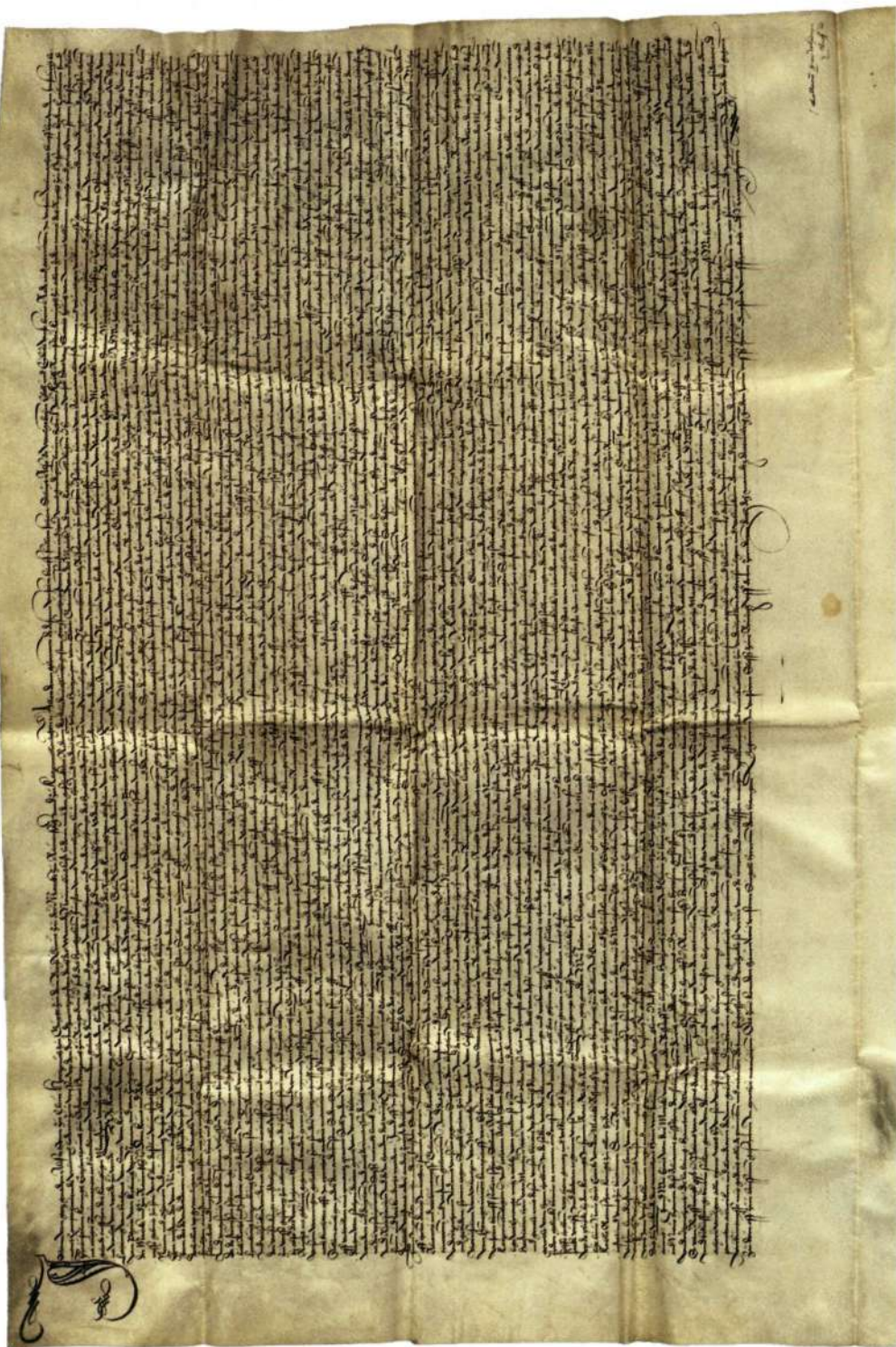
84 Keizer Frederik III (1415-1493): vader en voorganger van Maximiliaan.

85 Zie noot 9 artikel.

86 Anna von Kleve (1495-1567) was de dochter van Johan van Kleef II en Mathilde von Hessen.

87 Eleonora van Oostenrijk (1498-1558) was de dochter van Filips de Schone en Johanna de Waanzinnige en oudste zuster van keizer Karel V.

88 Filips de Schone (1478-1506), zoon van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië.

De door hertog Johan van Gulik geratificeerde oorkonde (Österreichisches Staatsarchiv, Wenen).

Bijlage 2⁸⁹

Oorkonde van Johan Hertog van Gulik betreffende de ratificatie van het *Verdrag van Sittard*, 10 december 1519.

A-I Johann van Gotz gnaden altste sonn zu Cleve, hertzouch zu Guy(l)ge, zu dem Berge, grave zu der Marcke, zu Ravenszberg innd zu Katzennellenbogen etc. Allen denn ghienen de desenn unsern brieff sullen sehen, saluyt. Also de wailgeboren, edell ind eirbere unse lieve rede ind getruwenn, in unsern volmachts brieff hie unden inseriert benant, comparierende unlanxs ledenn zuu wissen up den dry ind zw(a)ntzigisten dach des maindtz novembris lest ledenn mit den geschickten redenn des alredurchluchtigsten groissmechtigistenn fursten ind heren unns gnedigen lieven heren, heren Karll Romischer koningh, zu allen zijden merer des Rijchs, zu Hyspanien, beyden Cecilienn innd Jherusalem koningh, ertzhertzouch zu Oesterich, hertzouch zu Burgo(n)dien etc., ind des hoichgebornen fursten, unns vruntligen lieven heren ind vaders, hern Johans hertzougen van Cleve, graven van der Marcke, ind van Katzennellenbogenn etc., bynnen unser stat van Sittart, iglich van inne mit volkomen macht ind gewalt van sijnen fursten ind heren, na etlicher communicatien ind handlongen undereynandern gehadt, durch (m)iddell ind gutlige underrichtonge ind onderwijsonge des hoichwerdigenn furstenn, unns vruntligen lieven nevenn heren Erartz bisschoven zu Luytgenn etc.,⁹⁰ sicheren tractait van aliancien, confederacien ind vruntliger verbuntnysse gemacht, geaccordiert, verdragen ind geslossen haven gehadt tuschen der koniglicher maiestait vurs. ind yren Nederlanden luyden ind under-

89 Bij de finale bewerking van de transcriptie heb ik een beroep kunnen doen op de deskundigheid van Bert Thissen, de stadsarchivaris van Kleef. Voor een beter begrip van de tekst is de interpunctie en het hoofdlettergebruik aangepast. Daarbij is bij de opsomming van de onderhandelaren namens de hertog Kleef en de hertog van Gulik (C II) een nummering toegevoegd om er zo voor te zorgen dat de juiste namen met de juiste functies worden gecombineerd. In verband met de leesbaarheid is er voorts voor gekozen om afkortingen op te lossen. Correcties van evidente schrijffouten zijn geplaatst tussen haakjes.

90 Evrard van der Mark, de prinsbisschop van Luik en onderhandelingsleider te Sittard, wordt op verschillende plaatsen in de oorkonde aangeduidt als neef en/of oom van de betrokken landsheren. Van een nauwe familieverwantschap is echter geen sprake. Het is bekend dat in deze tijd zelfs aristocraten rondom de Bourgondisch-Habsburgse vorsten werden aangesproken als 'neef' zonder dat er sprake was van rechtstreekse verwantschap. Zie: Hans Cools, *Mannen met macht*, 48.

danenn van dien ind unsem vurs. here vaders ind unser landen luyden ind underdanen inder formen, voigen⁹¹ ind manieren int lange begriffen ind verhaitt inden brieven da inne de vurs. articulen geschreven ind geinseriert stain, van wilchen brieven dat inhalt herna voult van worde zu worde:

B-I Wir Karll van Gotz gnaden Ro(m)scher koningh, altzijt vermerer des Rijchs, koningh van Castilien, van Leoin, van Granaten, van Arrigon, van Naverre, van beyden Cecilien, van Jherusalem, van Valentze, van Maioercke, van Zardennen, van Corsyze etc., ertzhertzouch van Oesterijch, hertzouch van Burgondie, van Lothring, van Brabant, van Stier, van Karynten, van Crain, van Ly(m)burg, van Lutzenburg ind van Gelre, grave van Flanderenn, van Haabschburg, van Tyroll, van Artoes, van Burgondien, van Hennengauwen ind pfaltzgrave, lantgrave van Elsat, prince van Swave, marggrave van Bourghauwe ind des Hilligen Rijchs van Hollant, van Selant, van Phyrte, van Kyburg, van Namen ind van Zutphen grave, here van Frieszlant, vanden Wyndeszmercken, van Slavonien, van Portenauw, van Zalynd ind van Mechelen.

Wir Johan hertzouch van Cleve, grave vander Marcke ind van Katzenellenbogenn etc. ind wir Johan altste sonn der vurs. lande, hertzouch zu Guylge, zu dem Berge, grave zuu der Marcke ind zu Ravensberg etc.,

doin kunt ind bekennen sementlich ind tsonder mit desen unsen offenen brieven angemirckt dat tusschen unsern vuralderen hoichloeveller gedechtnysse ind unsern huysern van Burgondien ind Brabant etc., Guylge, Berge, Cleve ind Marcke altzijt bis anher gude gunst, vruntschafft ind naberschafft geweist ist as na bewentnysse⁹² geburt zu sijn. Umb dan deselve vruntschafft voider tusschen unns, unsern landen luyden ind underdanen zu underhalden, vernuwen ind da inne zu beherden sijn durch myddell ind gude berichtonge des eirwirdigenn fursten ind heren, heren Erartz vander Marcke bisschoffen zu Luytgenn, hertzogen van Bullion ind graven zu Loen etc., unsers besondern lieven neven ind ohemen, ind oevermitz unser aller rede mit vollkommener macht ind bevelh darzu van unns geschickt zu der eren des almechtigenn Gotz frede, eynonge ind walfart unser, unser furstendommen, landen ind underdanen zu allen sijden gutlich zusammen verdragen⁹³, truwelich verbonden, verstrickt ind beslossen in formen ind maissen herna verkleirt:

B-II-1a Zom iersten dat van nu vortan tusschen unns, unsern furstendommen, la(n)den,

91 voigen = manieren van doen

92 vriendschappelijke gesteldheid??

93 Verdragen??

lyuden ind underdanen an allen sijdenn gude truwe ind vaste gelouwe sijn, ein den andern mit gantzer truwen lieff haven, ere, gunst ind vruntschafft bewijzen, ein des anderen nutze, walfart ind profijt voirdern, hynder ind schaden schutzen ind keren na allenn vermoigenn.

B-II-1b Item dat de underdanen ind koufflyude unser furstendommen, landen ind gebieden an allen sijden sullen nu vortan kouffmans gewijse ind anders, in ind durch allen unsern landen, herlicheyden ind gebieden zu wasser ind zu lande kommerlois, vrij, veylich, ind ungeletzt wandelen, keren, conversieren, beschyrmpt ind tractiert werden, gelijk unselffs undersaissenn, doch allet op gewonligen toll ind ungelt innd eyn yeder vur sijne proper schoult ind bruche verbonden zu stain.

B-II-1c Item sullen wir ind eyn ieder van uns gehalden sijn de straissen in unsern furstendommen ind gebieden, so vill unns mogelijk, vrij ind veylich zu halden, de straissen schynders ind andern mysdedigen mit allen utersten flijssz understain ind doin verfoulgen, antasten ind straiffen na yre mysdait. Sullen ouch nyt zulaiszen noch lijden dat unse vasallen der wir moigich ind mechtich sijn, officieren, dienere ind underdanen sulchen straissen schyndere ind myssdedigen in unsern off yren flecken, slossen ind gebieden entfangen, huysen noch hoeven⁹⁴, dan deselven in gelichermaissen as de principaill straissenn schynders ind mysdedigere an lijve ind gude ind we sich dat na recht geburt doin straiffenn. Sullen ouch allen flijssz ankeren⁹⁵, zu vernemen ind verfoulgen deselvigen da eynche presumpcie van straissen schynderijen offt enthaldongen der straissen schijnders gegenwere, wabij de koufflude ind underdanen unser furstendommen ind landen des zu vrijer, veyliger, innd ungefairt wandelen, faeren, vliessen innd yre kouffmanschafft drijven noigen.

B-II-1d Item offt geburde dat de straissen schynders ind andernn na der straissen schyndonge ind mysdait bynnen eynchen van unsern landen ind gebieden gedain in des anderen van unns landen, vlecken off gebieden vertroockn ind ruymdenn, sullen des amptlude, officers ind underdanen da de straissen schyndonge ind mysdait begangen ind geschiet were deselvigen mogen in des andern van unns landen ind gebieden nafoulgenn, vangenn, antastenn ind in handen der amptlude ind officieren der platzen da sij befonden in angetast werenn brengenn ind oe-verlieveren. Welche amptlude ind officers sullen gehalden sijn, sonder vertzoch

94 vaste uitdrukking: onderdak bieden in huis of hoeve

95 aanwenden

ader simulacie geburlich recht ind justicie oever deselven in exempell van allen anderen zu doin ind geschien laissen, sonder de zu mogen entslain ader quijdt geven, idt en were⁹⁶ bij wissen, willen ind consent des fursten van unns under des gebiede sulchen straisen schyndonge geschiet ader begangen were.

B-II-2a Item wanne wir Karl lurg. as hertzouch van Lothrynge, Brabant, Lymburg, Lutzenburg, grave van Flanderen, Artoes, Hynnegauwen, Hollant, Selant, Na(m) en ind here van Frieslant, Mechelen, Valckenborg ind Dalenn, wir Johann ind Johan vader ind sonn, beyde vurg. eyner des andern hulff, bijstant ind dienst werden hoyven, begeren ind versoiken, sullen wir dem ghieme van unns der sulchen dienst ind bijstant behoeven ind versoicken wirdet na desselven noitturffticheit ind unserm vermogen zuu perde ind zu voissz weder ind gegen eynen yderen bijstant, dienst ind hulffe mit aller truwen froemlich gehalten sijn zu doin ind na dem wir versoicht sullen sijn unse ruytere ind knechten van stontan rusten ind schickenn innd sulchs opt alre lengste bynnen vunfftzien dagen na zijde der versoukonge neistvolgende, doch allet up kosten ind vertzouldongen des gheinen van uns dem der dienst, hulff ind bijstant sall geschien, zu wissenn vuer yder pert eicht goulden gulden ind vur yder voissknecht vier Philippus gulden off de werde dar vur des maintz zu betzalen, nemlich drijssich dage vur eynen maintd gerecht. Ind sall sulcher dienst zu perde ind zu voisse geschien zu allen sijden na der Burgonscher wijsen ind ruyter recht.⁹⁷

B-II-2b Item in deser al(i)ancien sullen zu allen sijden uyssgescheiden sijn de ghene vur datum derselver aliancien mit unns off eynchen van unns in verschrevener verbuntnysse sijnt geweist umb weder de nyt zu dienen, doch ouch denselven gheynen dienst noch hulp der eyne gegen den anderen zu doin, ouch bij also dat wir Johann hertzouch zu Cleve innd wir Johan hertzouch zu Guylge, zu dem Berge etc. dem obgenanten hoichmechtigisten heren ind koningh heren Karle etc. unsen lieven heren ind ohemen als Romischen koningh oder keyser sullen ind willen altzijt truwelich dienen als truwe fursten ind geliedere sijner koningliger maiestait ind als andere fursten des Hilligenn Rijchs na gebuere gegen ind weder eynen yderen nymantz uyssgescheiden.

96 idt en were = tenzij

97 Volgens rechshistoricus Jacques van Rensch verwijst het Bourgondisch recht hier waarschijnlijk naar het Bourgondisch leenrecht. Van oudsher was in het feodale stelsel de leenman aan zijn leerheer onder andere verplicht om hem in tijd van oorlog met ruiterdienst bij te staan. De hertog van Bourgondië weet hier te bedingen dat de Bourgondische bepalingen in deze van toepassing zullen zijn.

B-II-2c Item oft ouch geburde dat eyncher zouch, anslach off vergaderonge van ruytern off knechten zu perde off zu voisse geschege oever unns, unsern landen, furstendommen ind gebieden off eynchen van den, sullen indem valle mallich dem anderen na noitturffticheit ind gelegenheit der sachen mit allenn unseren vermoigenn gehalden sijn sonder vertzoch hulff, troist ind bijstant zu doin umb denselven zu wederstain, stoeren ind verdrijven.

B-II-2d Item dat wir ind eyn yeder van unns sullen yglich den anderen warnen, berichten innd kondigenn de upsetze, anslege ind vurnemenn sijner vijanden ind qwaetwilliger, denselven gheyne hulff, troist noch bijstant mit profandenn, ruyteren, noch knechten oft in eyncher andere manieren doin off durch unse lehenluyden, ruyteren, knechten off undersaissen eynchs syns lassen doin off geschien, de ouch nyt herbergen, hoeven noch passagien durch unsern off eyncheren van unns landen, slossen, steden off gebieden verlehenen off gonnen, dan deselvigen as unse eygen vijanden keren, verfoulgenn ind weder stain sullen ouch eyn yeder den anderen sijne steden, slossen ind vleckene gehalden sijn zu offenen, ein das anderen ruytere, knechte ind vrunde da inne entfangen ind herbergen umb unse gemeyne ind sementliche vijanden zu krencken ind wederstain. Innd oft gefiele dat durch oirsache deser aliancien ader sulchs dienst hulff ind gunst unser eyn dem andern doin wurde der zu veheden off unwillen mit ymantz qweme, sall indem valle gheyn buyssen den andern sich moigen soynen, setzen noch scheyden, idt en sij mit unser aller wist ind willen innd eyn yeder van unns da inne na alre noitturfft versorgt werde. Innd en sall ouch van nu vortan gheyner van unns mit eynchen fursten, heren off andern sich mogen setzen, soynen, tractierenn off verdragen van sachen daran eynch van unns belanck oder angelegen were buyssen willen, wissen ind consent des andern innd ein yeder van unns en wurde da inne begriffen ind besorgt na alre noitturfft.

B-II-3a Item sall dese alianctie truwelich strack ind unverbrochlich in allen ind yderen articulen ind puncten vurs. tusschen unns unser aller levenlanck gehaldenn werden ind duyrenn ind ouch dermaissen durch unser aller erven ind nakomlingenn hertzogen ind heren der vurs. furstendommen ind landen ewentlich continuert ind gehalden werden bis zur zijt zu deselve unse erven ind nakomlingen dese vursch. aliancie upschrijven ind verlaissen wulden, wilch sij ungefaert sullen mogen doin. Innd sall de aliancie dannoch na der opschrijvongenn seessz maintd lanck in yre volkommenre macht stain ind duyren blijvenn.

B-II-3b Item dese aliancie durch unsen volmechtigen geschickten rede in unsen name we vurs. gemacht ind geschlossen, sullen wir ind eyn yeder van unns bynnen ey-

nen maindt na datum van desern neist volgende mit unsern offenen besiegelten brieven bevestigen, bekreftigen innd ratificieren ind de in handen des vurg. unsers lieven neven ind ohemen bisschoven zu Luytgen etc. doin oeverantworten, der wilcher eynen yederen van unns des anderen brieve sall oeverlieveren. Innd asdan bynnen vunfftzien dagen neist voilgende sall dese selver aliancie in al(l) e unsern landen, stede[n] [sic] ind gebieden offentlich publiciert, uyssz geroiffenn ind verkondicht werden. Innd off in zukomenden zijden gefiele dat eyne gebrechen off oeverfarongenn in eyne puncten off articulen deser aliancien van der eyne off der andere sijden geschegenn, sall deselve aliancie daromme nyt geswecht noch gebrochen syn[n], dann in yre alynger macht blijven. Desz gelichenn off eyner zwyvell, dubbell verstant ader ander zwyst derhalven erwiesen, sullenn de oevermitz unsern redenn zu allen sijden dartzo verordent in bijwesenn ind durch myddell des obgenanten unsers lieven neven ind ohemenn van Luytgen ader sijne geschickte rede declariert, verdragen ind deselve gebrechen inder gutlicheit hyn legenn ader na der billicheit stellenn.

B-II-3c Item in gefalle eyner andere fursten, stede off heren in deser vurs. aliancie tredenn ind sich darinne ergeven, ind verbynden wulden, sullen deselven mit unser aller willen ind wissen darzu bynnen vier maindenn na deser aliancien in verkondicht ontfangenn moigen werden, bij also dat offenn besiegelte brieve derselver furstenn, steden off heren darop in rechter formen gegeben innd eynen ydern vann unns oeverantwort sullen werden innd sullen ouch der eyne buyssenn des andern willen ind wissen nu vortan gheyne aliancie mit ymantz moegenn angain noch verbontnyse machen, idt en were dann in sachenn da eyne van unns nyt angelegenn noch betreffen were.

B-III Wilche aliancie ind verbuntnyse geloeven wir Karll, Johann ind Johann vater ind sonn bij unser koniglicher ind furstlicher eren truwen ind geloeven, inn allen ind yederen puncten ind articulenn vurs. furstlich, truwelich ind unverbrochlich zu haldenn ind durch allen unsern landen, furstendommen ind gebieden vestlich zu doin halden, allet inn gudenn truwenn ind vastenn geloeven. Innd des zu mehre vesticheit ind sicherheit haven wir Karll etc. vurg. dese vurs. aliancie oevermitz unsern geschickten reden in unserm gewaltz ind bevels brieve herunden inseriert benoempt doin undertzeihen innd wir Johann ind Johan, vater ind sonn, de durch unnse geschickte rede in gelichermaissen doin undertzeihen ind mit unseren eygenen siegelen doin besiegelen innd in handen des obgenanten unsers lieven neven ind ohemenn van Luytgen oeverantworten bis zur zijt unse andere obgenanten ratificacie brieve demselven oeverlievert sullenn werden. Haven ouch den obgenantenn unsern lieven neven ind ohemen

van Luytgenn versoicht ind gebeden, sijnen eygen siegell heran zu drucken innd de obgenanten bevelhs ind machts brieve her inn zuu doin inserieren, de wilcher herna vougenn van worde zu worde:

C-I Karle van Gotz gnaden Roemsch konigk, altijt vermerer des Rijchs, koningh van Castilien, van Leoin, van Grenaiden, van Arrigon, van Naverre, van beyden Cecilien, vann Jherusalem, van Valentzen, van Maioercke, van Zardene, van Corszyse etc., ertzhertzouch van Oesterich, hertzouche van Burgondien, van Lothrynge, van Brabant, van Steyr, van Carynthe, van Crain, van Lymburgh, van Lutzenburgh ind van Gelre, grave van Flanderen, van Haabsburg, van Tyroll, van Artoes, van Burgundien, phaltz grave innd van Hynnegauwenn, lantgraiff van Elsaiten, prince van Swave, marggrave van Bourghauwe ind des Hilligen Rijchs, van Hollant, van Selant, van Phyrte, van Kyburg, van Namen ind van Zutphen grave, here van Frieslant, van den Wijndeschen merck, van Slavonije, van Portenauwe, van Salyns ind van Mechelen, allen den ghenen de desen unsern brieff sullen sehen saluyt. Also seker dachfart geraimpt ist gehalden te sijn up den dryindtwyntichsten dach van deser maindt novembris in de stat Sittart tuesschen unsen reden ind vrunden ter eynder ind de geschickte rede der hoichgebornen fursten unsen lieven neven, heren Johan hertzen van Cleve, graven vander Marcke innd vann Catzenellenbogen etc. ind Johann altste sonn derselver landen ind furstendommen, hertzouch van Guylge ind van dem Berge etc. ter ander sijden, twelcker dachfart wij ind iglich vanden selven fursten behoiren te schicken hoere rede ind vrunde umb samentlick to handelen, communicieren ind tractieren op seker aliancie, confederacie, verbontnyse ind vruntlige vereynonge, mitz wilcke van noiden sy to committeren ind ordineren eyliche gude notabell personen, unns getruwe ind genaem sijnde, umb tot derselver dachfart to trecken ind erschijnen van unsen wegenn, so ist dat wij bekennen de wijsheit ind vromicheit wesende inden personen van unsen lieven ind getruwen heren Anthonis van Laleyn, graven vann Hoestraeten, heren van Montij, ritter, etc., heren van unsen orden, unser rait ind zweeste camerling, ind meister Philips Haneton, unser audiencier. Wij hebben deselve twee personen, volkomelick betruwende oere getruheit, ernsticheit ind gude diligencie, geordiniert, gecommittiert ind gedeputiert, ordineren, committeren ind deputeren hem, gevende volkomen macht, auctoritete ind gewalt mit desen unsen brieve, op den vurs. dryindtwintichsten dach van deser maindt in der vurs. stat Sittart ofte tot alsulken anderen dagen ind platzen als bij den vurs. geschickten samentlick verraimpt ind verdragen sall werden van unser wegen to comparieren ind erschijnen, innd alda mit den fursten vurs. ofte oere geschickten reden, gelick macht ind gewalt van hem hebbende, in de saken vander aliancie, vereynonge ind verbontnyse vurgeroirt te handelen ind communicieren, tractieren ind sluyten innd wes sij

hy inn undereynanderen verdragen ind vereynigen innd oick deszhalven to seggenn offte geloeven sullen, dairaff te geven oeren brieven, siegell ind hant teiken ind wederomme van der ander sijden gelijcke brieve te nemen ind entfangen ind vorts to doin all dat ghiene des sij vynden sullen nut ind beqweemste te sijn vur unns, unsen landen ind undersaiten ind des wij selffs solden mogen doin in dien wij dae persoinlich gegewerdich waerenn. Innd offt sij eynich voirdere bevell off gewalt behoiffden dan hy inne verhaelt ind uytgedruckt ist, datselfft hebbenn wij hem gantz ind volkomelick gegeven ind bevolhenn, geven ind bevelen mits desen, geloevende in guder truwen ind koeniglicher werden guet, vast, stede ind unverbreckelicke to houden alle dat ghene unse geschickten gedeputierden vurs. gehandelt, gecommuniert, getractiert, angenoemmenn ind gesloeten sullen hebbenn in unsen name in de saeke vurs. ind davan to geven unse verwilligonge ind bekrefftigonge brieffe in geburliker formen. Des to oirkonde hebben wij unsen siegell heran doin hangenn. Gegeven in unser stat van Mechelen den achttiensten dach van november, int jair unns Heren duysennt vijffhondert ind negentien ind van unsen rijch dat vierde. Aldus geteikent op de plycke bij den koningh in sijnen rait, Ver de Ruwe.

C-II Van Gotz gnaden wir Johann hertzoch van Cleve, grave vander Marcke ind van Katzennellenbogen ind wir Johann altste sonn zu Cleve, hertzouch zu Guylge, zu dem Berge, grave zu der Marcke, zu Ravensberg innd zu Katzennellenbogen etc., doin samen kunt so as der eirwerdige furst, unse vruntlige lieve neve here Erardt vander Marcke, bisschoff zu Luytge, hertzouch zu Bullion ind grave zu Loen etc., unns eyne gutligen dach ind bijkompst schryfftlich benant op Unser Liever Frauwendach Presentacionis neistkomende unser rede volmechtich in unse stat Sittart zu schicken umb sijne lieffde daselffs tusschen des alldurchluchtigsten furstenn ind heren heren Karlle Romischen konigh, zu allen zijden merer des Rijchs, zu Hyspanien, beyden Cecilien ind Jherusalem koningk, ertzhertzouch zu Oesterich, hertzouch zu Burgondi etc., unsers alregnedigistenn heren verordenten ind geschickten ind den unsern zu handlen ind tractieren eyne gutlige vruntlige aliancie, vereynonge ind verbuntynsse tusschen sijner koniglicher maiestat ind unns zu beraimen, dem na bekennen wir offentlich mit dessem brieve dat wir de wailgebornen edlen ind eirberen unse lieve neven rede ind getruwenn, nemlich [1] Wijnrich grave zu Lymburg, here zu Obrenstein, [2] Wilhem heren zu Rennenberg, unsern drosten zu Borne, [3] heren Heinrich Pennynck, doctor, proist zu Cleve, [4] Johan van Brunckhorst ind Batennburch, unsern lantdrosten unns lantz van Cleve, [5] Raboth van Plettenberg, unsen hoffmeister, [6] Bertram van Nesselroide, heren zu Ernstein, unsen erffmarschalh unns lantz vanden Berge, [7] Johan vanden Bongart, unsen erffcamer unns lantz van Guylge, [8]

Johann van Palant, heren zu Wildenburg, unsern amptman zu Wilhemsteyne, [9] Wernher van Palant, unsern amptman zu Wassenberg, [10] Wilhem Lunynck, unser cantzler, [11] heren Sibert van Rijsswigk, proist zu Oldenseell, ind Wisschell, ind [12] heren Peter van Clapis, doctor, volmechtich zu dem vurg. dage zu Sittart geferdicht hain. Innd wes deselven unse rede inder sachen de vurg. aliancie, vereynonge ind verbuntnysse beroirende op dem vurs. dage van unser wegen handelen werden, des haven wir inne unse volkomen moge ind macht gegeben ind geven vestlich in crafft dis brieffs in alremaissen als off wir beyde in eygenen persoenen da gegenwerdich weren. Des sij ouch derhalven handelen ind sliesen, sulchs ist unser beyder gude wille ind dencken, demselven sonder affbruch vestlich na zu komen ind zu vollentzehenn, sonder alle argelist. Dis zu urkunde der wairheit hain wir Johann hertzouch van Cleve etc. ind Johann altste sonn zu Cleve hertzouch zu Guylge, zu dem Berge etc. obgenant unser beyder secreit siegele mit unser rechter wissenheit ind guden willen herunden up doin drucken. Gegeben zur Burch inden jairen Unns Heren duysent vunffhondert ind nuyntzien uff sent Elisabethen avent.

D Innd wir Erart vander Marcke van Gotz gnaden bisschoff zu Luytgen, hertzouch zu Bullion ind grave zu Loin etc., zu versoick ind begerde des obgenanten alreissoimechtigisten vermogensten heren ind konings, unsers lieven heren, ind der hoichgebornen vermoigener fursten ind heren hertzougen zu Cleve, Guylge ind Berge etc., unse lieve ohem ind neve, haven dese aliancie, tusschen denselven heren durch myddell van unns ind in unsen bijwesen geschlossen, mit unsern eygenen siegelen bevestiget ind besiegelt. Gegeben zu Sittart inden jairen Unns Heren duysent vunffhondert ind nuyntzien uff den vunffindzwentichsten dach des maindtz novembris. Alsus undertzeichent: De la Laing, Haneton, Winrich van Thuur, graiff zu Lymburg, etc, Rennenberg, Henricus Pennynck proist etc., Johann van Batenburg, Bertram van Nesselroide, Raboth van Plettenberg hoffmeister, Johan vanden Bongart erffkamer, Johan van Palant drost zu Wilhemstaine, Wernher van Palant, Wilhem Lunnynck, S. van Rijsswigk proist etc., Petrus van Clapis doctor etc..

A-II Ind so in eynne van den articulenn, voiren geschreven ind geinseriert under anderen bekalt ind verkleirt sij dat de koenigliche maiestait vurs. unse lieve here vader innd wir Johan altste sonn zu Cleve, hertzouch zu Guylge, zu dem Berge etc. vurg. iglich van unns unse verwilligonge innd bekrefftonge brieve sullen geven van dem tractait, aliancie ind verdrage vurs. in behoirliger formen, so ist dat wir dat inhalt van dem vurs. tractait van aliancie, confederacie ind verbontnysse mit den articulen hiebevoren geinseriert gesehen, gehoirt ind verstanden, ind

de vur dencklich havende willende van unser sijden volkomen ind achtervoulgen alle tgene wes bij unsen vurs. geschickten raiden, boeven genoempt, mit den raiden ind gedeputierden der koniglige maiestat vurs. innd unns lieven heren ind vaders in maessen vurs. gehandelt, getractiert, gecommuniert, geslossen ind verdragen ist geweist. Wir haben denselven tractait ind verdrach mit alle denen puncten, articulen ind conditien da inne geroirt innd hieboeven geinseriert, geacceptiert, angenoemmen, geratificiert, geapprobiert ind beliefft, acceptieren, annemenn ratificieren, approbieren ind believeen mits desem unserm brieve, ge-loevende zu guder truwenn ind in furstligenn wairen worden denselven tractait, aliancie, confederacie ind verbuntnysse mit gaders alle de punctenn ind articulenn da inne begryffenn ind verhoelt, so verre unns de roiren ind antreffen moigenn, volkomelich ind unverbrechlich zu underhaldenn, achterfoulgen ind voltreckenn, doin ind lassen underhaldenn, achterfoulgenn ind voltreckenn na yre formenn ind inhaldenn, sonder yedt dar gegenn zu doin off zuu lassenn geschienn in eyncher manierenn. Des zur konnden haben wir unsenn siegell herain doin hangen. Gegevenn inn unserm slossz zur Burch uff denn ziendenn dach des maintz decembris inden jairen Unssz Heren duysent vunffhondert ind nuyntzehenn.

Collacionatum per me Johannem Buff n.⁹⁸

98 Vertaald: Het is gecollationeerd (met het origineel vergeleken) door mij Johannes Buff n. (n. waarschijnlijk afkorting voor notarium = notaris). Het oorspronkelijke in Sittard opgestelde verdrag bevindt zich in het Landesarchiv Nordrhein-Westfalen/AR/BuB vor 1816/LA/Jülich-Berg/Urkunden/Jülich-Berg Urkunden AA 0022 inv.nr. 1899.

ABSTRACT

This article focuses on the – yet underresearched – background and content of the Sittard Treaty (1519) and its relationship with the rather well-known Treaty of Venlo (1543). Representatives of John II, Duke of Cleves, his son John, Duke of Jülich-Berg, and Charles V, King and Ruler of the Low Counties, signed this treaty in order to stimulate and secure trade between their territories, and to protect each other against wandering troops. With this treaty, the lower Rhine Princes intended to protect their countries against the misery caused by soldiers who were involved in the war between Guelders and the Burgundian-Habsburg Netherlands. On the part of Charles V, the agreement particularly was a geopolitical move to isolate the Duchy of Gelre, so that it would become more easy to integrate Guelders into the Burgundian-Habsburg Netherlands in the longer run. The covenant was questioned when the States of Guelders elected Willem V of Cleves, the son and grandson of Charles's alliance partners in 1519, as their Ruler in 1538, and when Willem V subsequently inherited Cleves, Mark, Jülich-Berg and Ravenberg. During the resulting war of succession, he saw himself forced to surrender to Charles V. The Venlo Treaty not only dictated that William had to pass on his power over the Duchy of Guelders to Charles, but also stated that he should return to a Burgundian-Habsburg friendly politics of his ancestors. The Treaty of Sittard, which his father and grandfather had concluded with Charles V in 1519, had been an expression of those good relationships

Nobele familiebanden

Ouder-kindrelaties binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem (1763-1793)*

Tom Eerkens

Nabij het dorpje Niel-bij-Sint-Truiden, gelegen in de uiterst zuidwestelijke hoek van de Belgische provincie Limburg, bevond zich tot 1943 het buitenverblijf van de familie de Looz-Corswarem (afb. 1). Tegenwoordig doet de naam van dit hoogadellijke geslacht bij het brede publiek geen belletje rinkelen, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw bekleedde deze familie een invloedrijke positie binnen de maatschappelijke top van de Zuidelijke Nederlanden. Als duidelijk statement van zijn status, prestige en familiaal aanzien, liet hertog Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803) zijn ouderlijke kasteel in Niel-bij-Sint-Truiden tijdens de jaren 1790 grondig verbouwen tot een neoklassieke residentie die drie verdiepingen telde, een zuilenportiek omvatte en uitkeek op een groot park, omsloten met een gordel van bomen. Het geheel was verfraaid met een lustig padenpatroon en een waterpartij.¹

De beslissing om zich met zijn familie in dit dorpje te vestigen was niet willekeurig. Sinds het begin van de achttiende eeuw ging de familie de Looz-Corswarem er immers prat op de rechtmatige erfgenaam te zijn van de graven van Loon, die tijdens de middeleeuwen het gebied bestuurden dat tegenwoordig ongeveer overeenkomt met de Belgische provincie Limburg. Sinds het einde van de middeleeuwen viel het graafschap echter onder de controle van de prins-bisschoppen van Luik, maar daar wilden de hertogen de Looz-Corswarem een stokje voor steken. De ambitie om het land van hun vermeende voorouders terug in handen te krijgen, had zelfs al meermaals tot conflicten geleid met de

* Dit artikel werd grotendeels gebaseerd op de onuitgegeven scriptie *Nobele Familiebanden. Ouder-kindrelaties binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem (1732-1792)* van mijn hand, ter verkrijging van de graad van Master binnen de opleiding Geschiedenis aan de KU Leuven. Voor de hulp bij de totstandkoming van dit artikel, gaat mijn dank uit naar prof. dr. Johan Verberckmoes, die als promotor optrad bij mijn masterscriptie, en voorts naar Marie Linde Boesmans, Shana Gaethofs en dr. Paul Puschmann.

1 C. de Maegd, *Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Inventaris Limburg, Deel I: Gingelom, Halen, Herk-de-Stad, Nieuwerkerken en Sint-Truiden*, Brussel, 2003, 60-62.

Afb. 1. Voorgevel van het voormalige kasteel van Niel-bij-Sint-Truiden. (Uit: de Maegd, Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Limburg, Deel I, 61.)

regering in Luik. Het nieuwe kasteel in Niel moest de territoriale claim kracht bijzetten en de aanwezigheid van de familie de Looz-Corswarem in het Loonse landschap bevestigen en versterken.²

Achter de naam 'de Looz-Corswarem' gingen meer mensen schuil dan enkel de hertog, die als familiehoofd optrad. Behalve hem bestond deze adellijke familie immers uit echtgenotes, (stief)moeders, zonen en dochters, neven en nichten, ooms en tantes en nog veel meer indirecte verwanten die zich identificeerden met dezelfde illustere naam. Bovendien behoorde de familie de Looz-Corswarem tot een bevoorrechte groep in de vroegmoderne samenleving: zij maakte deel uit van de hogere adel in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik.

"De adel is geen individuele, maar een familiale aangelegenheid," zo stelde Paul Janssens in een poging de adel te definiëren. "De edelen vinden hun sociale preëminentie in de wieg, en zij laten

2 B. d'Ursel, 'Princes en Belgique. Looz-Corswarem et Corswarem-Looz 1734', *Le Parchemin. Bulletin bimestriel édité par l'Association royale office généalogique et héraldique de Belgique*, 2013, 78 (403), 20.

deze bij hun overlijden aan hun erfgenamen over. Het adellijk statuut heeft een onpersoonlijk, familiaal karakter. De generaties komen en gaan, alleen de familie blijft.”³ Volgens Janssens bestond de veranderlijkheid van de adel door de tijd heen uit de opkomst, consolidatie en soms neergang van een familie binnen het adellijke stelsel. Elke nieuwe generatie steunde dus op de verworvenheden van haar voorouders, maar had tegelijk de ambitie om haar positie binnen de adellijke hiërarchie te verbeteren.⁴ Soms lukte dat, soms niet. Het individu nam binnen een adellijke familie een bepaalde positie in, met daaraan verbonden rechten en plichten ten aanzien van de andere familieleden. Om de vroegmoderne adel ten volle te kunnen begrijpen zijn interne familiale relaties niet te veronachtzamen. Daartoe zal deze studie een bijdrage leveren.

De centrale vraag in dit onderzoek betreft de kenmerken van de relatie tussen ouders en kinderen uit de adelstand, en dan specifiek de verhouding tussen adolescenten en hun ouders. De meeste historici focusten tot op heden enkel op de relatie tussen ouders en hun zeer jonge kinderen. Aangezien deze auteurs vaak al moeite hadden om een volwaardige kindertijd in het verleden te situeren, erkenden zij niet dat de adolescentie als een aparte levensfase tussen de kindertijd en de volwassenheid bestond. Nochtans bleef iemand in het ancien regime een ‘kind’ totdat hij of zij een huwelijk aanging en een eigen huishouden kon onderhouden; ook daarna bleef een volwassen zoon of dochter de band met zijn of haar ouders bestendigen.⁵ Cultuurhistorici Natalie Zemon Davis en Robert Muchembled toonden dat adolescenten, die zich onderscheidten van zowel kinderen als volwassenen, ook in de vroegmoderne periode voorkwamen.⁶ Ook in het verleden was de adolescentie een woelige en moeilijke periode in de ouder-kindrelatie, want “*the child matured into adulthood and spread its wings while the parent still clung to the youth’s inexperience*

3 P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, 106-107.

4 Janssens, *De evolutie van de Belgische adel*. Voor een goed overzicht van de beschikbare bibliografie betreffende vroegmoderne adel in de Zuidelijke Nederlanden, zie: T. de Hemptinne en J. Dumolyn, ‘Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroeg-moderne periode in België en Nederland: een momentopname’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 123 (2008), 481-489; P. Janssens, ‘Vivre noblement hier et aujourd’hui’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010), 339-348.

5 L. Pollock, ‘Parent-Child Relations’, D. Kertzer en M. Barbagli red., *The History of the European Family. Volume One: Family Life in Early Modern Times, 1500-1789*, New Haven en Londen, 2001, 197-198.

6 N. Davis, ‘The reasons of misrule: youth groups and charivaris in sixteenth-century France’, *Society and Culture in Early Modern France. Eight Essays by Natalie Zemon Davis*, Stanford, 1975, 97-124; R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie*, Amsterdam, 1991, 252-272.

of flight.”⁷ Dit terrein van de ouder-kindrelatie binnen de hogere klassen heeft maar beperkte aandacht gekregen in het historisch onderzoek.⁸

Dit is een casestudy omtrent de ouder-kindrelatie binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem. Hun persoonlijke correspondentie, geschreven door ouders en kinderen binnen deze familie in de periode 1763-1793, vormt hiervoor de basis. Het interne briefverkeer gaf immers de staat van familiale relaties weer en was bovendien noodzakelijk om de familiebanden te onderhouden. Tegelijkertijd bezat de schrijver ook een groot handelingsvermogen. Briefschrijvers kozen er immers zelf voor hoe ze de regels van de briefetiquette en de algemeen geldende normen en waarden implementeerden, maar toonden ook in hun brieven hoe ze zichzelf en hun relatie ten opzichte van de ontvanger aanschouwden en ervoeren.⁹

Bovendien maakt de stimulans tot gevoelsexpressie en -ervaring, die eigen was aan de (literaire) stijl van het sentimentalisme in de tweede helft van de achttiende eeuw, deze periode geschikt om de ouder-kindrelatie te onderzoeken. Het tijdperk van de Verlichting kende immers een andere mentaliteit op vlak van het gevoelsleven dan de periodes daarvoor, want de achttiende eeuw was “not only the century of reason, of the experience of heightened subjectivity and individuality, it also brought the breakthrough of the emotional life.”¹⁰

I De arena van de historiografie

Ontwikkeling van de familiegeschiedenis

Sinds de publicatie van het werk *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* van de Franse historicus Philippe Ariès in 1960, is er bij historici en sociale wetenschappers reeds veel inkt

- 7 D. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families*, Hilversum, 1998, 35.
- 8 S. Ozment, *Three Behaim Boys. Growing up in Early Modern Germany*, New Haven en Londen, 1990; S. Ozment, *The Bürgermeister's Daughter: Scandal in a Sixteenth-Century German Town*, New York, 1996, in Nederlandse vertaling als: S. Ozment, *De burgemeestersdochter. Schandaal in een 16de-eeuwse Duitse stad*, Utrecht, 1996; S. Tillyard, *Aristocrats. Caroline, Emily, Louise and Sarah Lennox 1740 – 1832*, Londen, 1994, in Nederlandse vertaling als: S. Tillyard, *In naam van de liefde: het leven van Caroline, Emily, Louisa en Sarah Lennox 1740-1832*, Amsterdam, 1995.
- 9 W. Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*, Nijmegen, 2005, 7-19.
- 10 A. Trepp, 'The Emotional Side of Men in Late Eighteenth-Century Germany (Theory and Example)', *Central European History*, 27 (1994), 132-134; R. Ghesquière, *Literaire verbeelding 2. Een geschiedenis van de Europese literatuur en cultuur vanaf 1750*, Leuven, 2006, 19.

gevloeid over de familie in het verleden.¹¹ Onderzoekers zoals Edward Shorter, Lawrence Stone en Elisabeth Badinter traden in zijn voetsporen, en tegelijkertijd kreeg de familiegeschiedenis ook een sterk psychologische en psychoanalytische inslag.¹² De zogenoemde "orthodoxe school" van familiehistorici die hieruit voortkwam, lanceerde binnen de historiografie een negatief beeld van het familieleven en vooral de kindertijd in het verleden. Sterk beïnvloed door de ideeën rond het civilisatieproces, zoals uiteengezet door Norbert Elias, plaatsten Ariès en zijn navolgers de totstandkoming van het concept van een 'kindertijd' als aparte levensfase van de mens in de achttiende eeuw. De sociale en economische veranderingen ten gevolge van de Verlichting en de Industriële Revolutie stimuleerden volgens hen de vorming van een 'kerngezin' in plaats van de losse bloedbanden binnen een wijdvertakte 'familie'. Naarmate de scheiding van het publieke en private leven zich voltrok, beschouwden deze historici dit kerngezin als de plaats bij uitstek om sentimentaliteit en intimiteit vorm te geven. In de periode daarvoor bestond volgens hen de idee van een kindertijd gewoonweg niet. Kinderen waren toen louter 'kleine volwassenen' waarbij ouders er een onverschillige en emotionele houding ten aanzien van hun kinderen op nahielden.¹³

Op het einde van de jaren 1970 kwam er steeds meer kritiek op deze 'orthodoxe visie' binnen de familiegeschiedenis, en voornamelijk op hun methodes en het gehanteerde bronnenmateriaal. Deze onderzoekers baseerden zich immers op de schilderkunst, de klederdracht en het overgeleverde drukwerk om tot hun conclusies te komen. Daardoor verbeterde volgens hen het kindbeeld pas langzaam in de periode van de renaissance tot en met de romantiek, wat eigenlijk samenviel met de uitvinding van de drukpers en de opkomst van nieuwe schilderstijlen en -onderwerpen. Daarnaast spiegelde zij de moderne concepten betreffende pedagogie, ouderschap en kindbeeld aan het verleden. Onverschillige en gevoelloze ouders die gehoorzaamheid en discipline afdwongen door brutaal de wil van het

- 11 P. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Parijs, 1960. Voor een recente en kritische herwaardering van Ariès' werk, zie: J. Dekker en L. Groenendijk, 'Philippe Ariès' ontdekking van het kind: een terugblik na vijftig jaar', *Pedagogiek*, 31 (2011), 199-215; K. Retford, 'Philippe Ariès's 'discovery of childhood': imagery and historical evidence', *Continuity and Change*, 31 (2016), 391-418.
- 12 E. Shorter, *The Making of the Modern Family*, Londen, 1976; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Londen, 1977; E. Badinter, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIIe - XIXe siècle)*, Parijs, 1980; D. Hunt, *Parents and Children in History. The Psychology of Family Life in Early Modern France*, New York en Londen, 1972; L. de Mause, *The History of Childhood*, New York, 1975.
- 13 Volgende werken geven een uitgebreid en kritisch overzicht van deze orthodoxe school en haar invloed op de moderne familiegeschiedenis: L. Pollock, *Forgotten children. Parent-child relations from 1500 to 1900*, Cambridge, 1983, 1-32; H. Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, Londen, 1995, 4-17; S. Ozment, *Ancestors: the Loving Family in Old Europe*, Cambridge (Mass.), 2001, 5-21.

kind te breken, zouden bovendien een desastreus effect gehad hebben op de ontwikkeling van het kind tot volwassene.¹⁴ Linda Pollock en de "revisionistische school" schoven aan de hand van een bronnencorpus dat voornamelijk bestond uit egodocumenten de opvatting naar voren dat reeds vóór de achttiende eeuw een volwaardige kindertijd en een affectieve band tussen ouder en kind bestond. De revisionisten benadrukten de continuïteit van het sentimentele karakter van de ouder-kindrelatie door de tijd heen op grond van de idee dat emoties zoals ouderliefde zich als biologische wetmatigheden aandienden, en volgens de evolutieleer noodzakelijk waren om de mens als soort te doen overleven.

In de jaren 1990 uitte een volgende generatie historici dan weer kritiek op de tegenstellingen en tegenstrijdige verklaringen van de twee genoemde scholen die een schijnbaar onoverbrugbare kloof hadden geslagen binnen de geschiedenis van de familie en het kind. De Nederlandse historicus Rudolf Dekker opperde zelfs om de termen 'zwarte legende' en 'witte legende', ontleend aan de geschiedschrijving over het Spaanse rijk, te hanteren ter aanduiding van de scholen. Zo benadrukt de zwarte legende of orthodoxe school verandering en het negatieve beeld van het kind in het verleden, een beeld dat nog steeds populair is binnen de sociale wetenschappen en bij het brede publiek. De witte legende daarentegen beklemtoont continuïteit en het positieve beeld van het kind in het verleden, waartoe tegenwoordig de meeste historici geneigd zijn zich te bekeren.¹⁵

Als reactie op de zwart-wit-tegenstelling kwam een nieuw soort cultuurgeschiedenis naar de voorgrond die een antwoord op dit probleem trachtte te formuleren: de "emotionele cultuurgeschiedenis". Reeds tijdens de jaren 1960 ontstond binnen de culturele antropologie de opvatting dat cultuur een grote invloed had op de uiting, het ontstaan, alsook de beleving van emoties. Toch ontstond ook hier discussie. Enerzijds beargumenteerden de naturalisten dat een aantal fundamentele emoties biologisch bepaald zijn en dus ook universeel in elke cultuur zijn terug te vinden. Anderzijds benadrukten de sociaal-constructivisten dat de context van een cultuur allesbepalend is voor het gevoelsleven van de mens. De emotionele cultuurgeschiedenis combineerde deze standpunten en veronderstelde een wisselwerking tussen 'natuur én cultuur' in het emotionele leven van de mens.¹⁶

14 Pollock, *Forgotten children*, 33-43 en 52-59.

15 R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*, Amsterdam, 1995, 11-13. Voor een uitgebreid overzicht van de historiografie volgens deze zwart-witopdeling: D. Haks, 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', H. Peeters et al. red., *Vijfeeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*, Nijmegen, 1988, 31-56; D. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families*, Hilversum, 1998, 15-40 en 187-194; W. Coster, *Family and Kinship in England 1450-1800*, Londen, 2001.

16 Voor een verdere uitweiding over 'emotionele cultuurgeschiedenis', zie: D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*, Hilversum, 1998, 19-26.

Hierbij zijn het niet de individuele emoties van mensen uit het verleden die centraal staan, want die zijn immers voorgoed verdwenen, maar de *emotionologie* van een cultuur: de collectieve emotionele normen en waarden die zich weerspiegelen in de vaste gewoontes van het menselijk gedrag.¹⁷ Pas op het moment dat bepaalde ideeën over hoe iemand naargelang zijn stand, geslacht en leeftijd moest omgaan met de uiting én de innerlijke ervaring van gevoelens, een grote draagkracht kregen in de publieke sfeer, zorgden zij voor een koerswijziging in de emotionele cultuur. Die ideeën sijpelden op hun beurt door naar het privéleven, meer bepaald naar de vaste gewoontes van een individu. Tegelijk vormen deze individuele gevoelsuitingen en -ervaringen in de dagelijkse praktijk een spiegel van de emotionele cultuur van haar tijd. Zo probeerde de Belgische historica Jolien Cremers via de emotionele praktijk van de graaf de Merode, vervat in zijn persoonlijke correspondentie, de emotionele cultuur van de vroeg achttiende-eeuwse adel in de Zuidelijke Nederlanden te schetsen: “*Hoe een algemeen-menselijke factor als een ‘emotie’, niet alleen een subjectief gegeven is voor het individu in kwestie, maar evenzeer een onderzoeksobject voor de historicus, die daarmee te weten komt hoe de mens als sociaal wezen in alle autonomie van zijn eigen lichaam toch onafwendbaar een deel van de geschiedenis is.*”¹⁸

Doelstelling

In navolging van bovenstaande historici neemt deze studie de relatie tussen kinderen en hun ouders binnen een adellijke familie onder de loep, met een voorname aandacht voor het standpunt van het adolescente kind. Zij bestudeert daarvoor de hoogadellijke familie de Looz-Corswarem uit de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Deze familie bestond uit diverse personen met elk een eigen karakter, een aparte emotionele vorming en een persoonlijke expressie van gevoelens ten opzichte van hun directe familieleden. Daarom verbreedt deze studie het adelsonderzoek met een analyse van de emotionele cultuur van deze adellijke familie, en vormt zij niet louter een zoveelste familiale of biografische geschiedenis die slechts een opsomming van titels en sterfdata zou bevatten.

17 D. Sturkenboom, “...want ware zielesmart is niet woordenrijk” Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988”, A. van der Zeijden, *Cultuurgeschiedenis van de dood*, Amsterdam, 1990, 84-86. Sturkenboom baseerde haar methode op: P. Stearns en C. Stearns, ‘Emotionology: clarifying the history of emotions and emotional standards’, *The American Historical Review*, 90 (1985), 813-836.

18 J. Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar. De persoonlijke briefwisseling van Jean-Philippe-Eugène de Merode en Charlotte Nassau-Hadamar*, Leuven, 2004, 9.

De familie de Looz-Corswarem komt maar weinig aan bod in de historiografie, met slechts enkele artikelen die deze achttiende-eeuwse familie van naderbij bestuderen. Bovendien beperken die publicaties zich enerzijds tot een uitgebreide heraldische of genealogische studie of anderzijds tot de familiegeschiedenis binnen de grenzen van een bepaalde heerlijkheid.¹⁹ Nochtans spreekt de geschiedenis van deze hoogadellijke familie het discours van de klassieke historiografie tegen.²⁰ In plaats van een weg van verval te volgen, wisten de hertogen de Looz-Corswarem tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw zowel op politiek als economisch vlak succesvol te zijn.

Aan de hand van de persoonlijke correspondentie, afkomstig uit het familiearchief, bestudeert deze studie het gezin van de vierde hertog Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803). De focus ligt daarbij enerzijds op de sociale conventies die bepaalden hoe een ouder of kind zich moest gedragen binnen een adellijk gezin en anderzijds op de individuele invulling die een persoon gaf aan de rol van ouder of kind. De ouder-kindrelatie wordt bestudeerd vanuit de drie voornaamste taken van ouders: de opvoedingsfunctie, de verzorgingsfunctie en de voorbeeldfunctie.²¹ Speciale aandacht gaat uit naar de wijze waarop de kinderen hiermee omgingen.

- 19 P. Steenebrugen, 'La Famille de Looz-Corswarem et le château de Grez', *Wavriensia. Bulletin du Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région*, 7 (1958), 4-14; C. de Vos, 'Limal, ses seigneurs et seigneuries. Les marquis de la Puente (1732-1807)', *Wavriensia. Bulletin du Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région*, 15 (1966), 69-112; L. Renard, *Histoire de Corswarem. Tome I: Les seigneurs de Corswarem (1138-1803)*, Waremmes, s.d.; L. Renard, *Corswarem au bon vieux temps*, Waremmes, 1968; P. Mengal, 'Un grand seigneur de la fin du XVIIIe siècle. Guillaume-Joseph, 4e duc de Looz-Corswarem (1732-1803)', *L'Intermédiaire des Généalogistes*, 172 (1974), 262-267; L. Denis, 'Le dernier seigneur de Wavre en Brabant wallon. Guillaume-Joseph-Alexandre, 4e duc de Looz-Corswarem et de Corswarem-Looz (1732-1803)', *Wavriensia. Bulletin du Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région*, 28 (1979), 125-147; H. Douchamps, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes. Corswarem', *Le Parchemin*, 63 (1998), 419-446; d'Ursel, 'Princes en Belgique', 2-29; C. von Looz-Corswarem, 'Umbruchszeiten. Zur Entstehung des Fürstentums Rheina-Wolbeck und der Residenzstadt Rheine 1803', *Rheine. Gestern, Heute, Morgen*, 76 (2016), 7-31.
- 20 Recentelijk zijn adelshistorici geneigd om niet langer de Franse en Industriële Revolutie te beschouwen als eindpunt van de adellijke macht, maar opperen zij de idee van een '*persistence of the Old Regime*'. Zie: J. Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, Cambridge, 1996; H. Scott en C. Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe, c.1600-1800', H. Scott red., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, I, Londen, 1995, 1-52.
- 21 Pollock, 'Parent-Child Relations', 191-220; J. Noordman en H. van Setten, 'De ontwikkeling van de ouder/kind-verhouding in het gezin', H. Peeters et al. red., *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*, Nijmegen, 1988, 140-162.

Bronnen en methode

Het bronnenmateriaal, bestaande uit het briefverkeer van de ouders en kinderen binnen dit gezin, beslaat een periode van 30 jaar: startend met het eerste huwelijk van Guillaume-Joseph in 1763 en met een eindpunt in 1793, toen de Zuidelijke Nederlanden te lijden hadden onder de Franse expansiedrang. Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem was voor lange tijd slechts het hoofd van een zijtak in de familie en droeg het merendeel van zijn leven de titel van graaf. Pas in 1792 verwierf hij de titel van hertog, doordat de mannelijke opvolgingslijn van de hoofdtak was uitgedoofd. Zijn gezin leefde aanvankelijk in de schaduw van de hertogelijke familie, maar de idee van een 'adellijke identiteit' die hen onderscheidde van de rest van de samenleving was diep ingebakken. De familie de Looz-Corswarem, zowel de hoofd- als zijtakken, was zich immers bewust van haar status en titulatuur en wilde deze verworvenheden telkens doorgeven aan de volgende generatie.

Dit onderzoek past een discours- en inhoudsanalyse toe op het bronnencorpus om de verhouding tussen de familieleden te achterhalen. Deze methode biedt de mogelijkheid de wijze waarop iemand zich voorstelt en wat hij of zij (niet) wil zeggen aan de geadresseerde te analyseren en de betekenis van de interne relaties die in deze briefwisseling vervat zit, bloot te leggen. Relevant is ook hoe iemand een bericht precies weergaf in zijn of haar brief en welk waardeoordeel of intentionele boodschap deze hieraan verbond. Het gaat dan om de interpretatie van meermaals gebruikte verwoordingen zoals bepaalde aanspreekvormen, standaardformuleringen of het naamgebruik van de afzender.

II Een familie uit het oude land van Loon

Over de afkomst van de familie de Looz-Corswarem is reeds veel inkt gevloeid, maar hun pretenties passen in de zoektocht van de hogere klassen naar een adellijke identiteit. De adellijke afstamming speelde een steeds belangrijkere rol naarmate de staat vanaf de zestiende eeuw de toegangsmogelijkheden tot de adelstand beperkte. De adel moest voortaan met harde bewijzen haar edele oorsprong aantonen en ontwikkelde daardoor een grotere interesse voor genealogie.²² De stamboom zo ver mogelijk terug in de tijd laten afstammen van een roemrijke voorouder uit de hoge adel verhoogde de reputatie van de familie aanzienlijk.

In 1366 had de prins-bisschop van Luik het middeleeuwse graafschap Loon (*comté de Looz* in het Frans) definitief in zijn prinsdom opgenomen. De laatste graaf was kinderloos gestorven waardoor de prins-bisschop, na een aantal woelige successieoorlogen, het leen dat

22 Dewald, *The European Nobility*, 21-22.

afhing van Luik terug kon intrekken. Toch bleven de contouren van het voormalige graafschap bestaan waarbij de prins-bisschop als 'graaf van Loon' de privileges van het land van Loon in acht moest nemen.²³ Meer dan drie eeuwen later verscheen in de Zuidelijke Nederlanden de familie de Looz-Corswarem ten tonele die beweerde de rechtstreekse afstammelingen te zijn van de oude graven van Loon. Doorheen de hele achttiende eeuw maakten de leden van deze familie aanspraak op de graafschappen Loon, Niel en Horne, die samen het middeleeuwse graafschap hadden gevormd. De publicatie en verspreiding van pamfletten moesten deze claims kracht bijzetten.²⁴ Vooral Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem dreef deze claim ten top en raakte zelfs in botsing met de prins-bisschop van Luik toen hij in 1793 het graafschap Niel onafhankelijk en soeverein had verklaard. Troepen uitgestuurd door de Luikse regering verwijderden echter al snel de door hem opgerichte grenspalen en brachten het graafschap terug onder de jurisdictie van het prinsbisdom²⁵.

De familie baseerde haar roemrijke afkomst ten onrechte op vijf middeleeuwse charters. Deze werden in 1913 door baron de Borman als vervalsingen aangeduid. De oorspronkelijke heren van Corswarem stamden niet af van de graven van Loon, maar bekleedden in de dertiende en veertiende eeuw de positie van *ministerialen* of vazallen aan het Loonse hof.²⁶ Bovendien toonde Louis Renard aan dat de familie de Corswarem tijdens de Loonse Successieoorlogen, het moment dat zij net haar afstamming kon laten blijken, niet naar voren trad als troonpretendent. Daarnaast hanteerde de familie pas vanaf het einde van de zeventiende eeuw de naam 'de Looz' om zich te identificeren, zo'n 300 jaar na de Luikse successie van het graafschap Loon.²⁷ In de achttiende eeuw werd echter aangenomen dat zij daadwerkelijk de afstammelingen waren van de graven van Loon, ook door de familieleden zelf. Dat valt immers op aan de namen waarmee alle gezinsleden hun brieven ondertekenden: ze noemden zichzelf 'de Looz-Corswarem', 'de Looz et de Corswarem' of gewoonweg 'de Looz', maar gebruikten nog zelden hun oorspronkelijke naam 'de Corswarem' alleenstaand.

Hoewel de adel zich graag voorstelde als een onveranderlijke, constante groep die de goddelijk geordende standensamenleving bewaarde en voortzette, was ze in werkelijkheid

23 P. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum, 2000, 89 en 135-136.

24 Von Looz-Corswarem, 'Umbruchszeiten. Zur Entstehung des Fürstentums Rheina-Wolbeck', 24-26; B. D'hoore, *Inventaris van het archief van de Familie de Looz-Corswarem*, Brussel, 2011, 10 en 35-36.

25 R. Nijssen, *Van grote en kleine komaf. Onderzoeksgids voor de geschiedenis van de kasteelbewoners in haspengouw: Gingelom*, Leuven, 2013, 45-47 en 54.

26 Douxchamps, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes: Corswarem', 419-427; C. de Borman, 'Chartes apocryphes publiées par Foppens', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 82 (1913), 183-208.

27 Renard, *Corswarem au bon vieux temps*, 82.

meer praktisch ingesteld. Als geen nieuwe families in de adel doordrongen, dan zou immers de adelstand na verloop van tijd volledig uitsterven. Elke periode zag een andere samenstelling van de adelstand door de voortdurende in- en uitstroom van edellieden.²⁸ Toen het staatsapparaat vanaf de zestiende eeuw meer restricties ging opleggen op de toegang tot de adel om de sociale mobiliteit onder controle te houden, kalfde doorheen de zeventiende en achttiende eeuw het aantal adellijke families dan ook steeds meer af. Wel verleende de vorst meer hogere titels om de adel aan de kroon te binden of om de staatskas te spekken. Hierdoor werd de adel als groep misschien kleiner, maar het aantal hoog-adellijke families nam wel toe.²⁹ Doordat de uitstroom van edellieden groter werd dan de instroom konden de overgebleven edellieden bovendien de heerlijkheden van hun voorgangers inpikken.

De familie de Looz-Corswarem was een adellijk geslacht dat vóór de achttiende eeuw weinig bekend was, maar vervolgens in deze instroom van edellieden een sterke opgang maakte. Sinds de vijftiende eeuw waren de heren van Corswarem immers slechts in het bezit geweest van een handvol heerlijkheden in Loon en Henegouwen, maar geleidelijk aan groeide dit aantal. In 1652 werd de heerlijkheid van Longchamps door de Spaanse koning Filips IV verheven tot een baronie. De grote sprong voorwaarts gebeurde echter in 1734, toen keizer Karel VI per patentbrief niet één, maar twee hertogelijke titels aan de familie verleende: Louis (1683-1759) werd *hertog de Looz-Corswarem* en zijn broer Joseph-Phillipe-Hyacinthe (1689-1777) werd *hertog de Corswarem-Looz*. Bovendien mochten alle familieleden vanaf dan de titel *graaf of gravin de Looz-Corswarem* dragen, waaronder ook de zijtak waar toe Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem behoorde.³⁰ Hun vermeende afkomst van de graven van Loon had bij deze titelverlening een belangrijke rol gespeeld. In de jaren 1720 waren de charters die de adellijke afkomst van de familie bewezen immers opgenomen in de *Opera Diplomatica* van Brussels historicus Jean-François Foppens. Dit invloedrijke werk bevestigde de 'roemrijke afkomst' van de familie de Looz-Corswarem en kwam ook terecht op de kanselarij van Wenen die de keizer adviseerde bij zijn benoemingen.³¹

Titelverlening was een handig hulpmiddel voor de vorst om de adel te belonen voor bewezen diensten op politiek of militair vlak, hen te binden aan het hof en tegelijk de groep van edellieden te stratificeren. Voor de adellijke familie was het dan weer een bewijs van prestige, reputatie en welstand waardoor een titelpromotie fel werd begeerd, ook door de

28 Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, 16-19.

29 Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, 25-28; Scott en Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe', 22-23.

30 d'Ursel, 'Princes en Belgique, 2-3; L. Duerloo en P. Janssens, 'Looz-Corswarem (de)', *Wapenboek van de Belgische Adel, van de 15de tot de 20ste eeuw*, II, Brussel, 1992, 623-625.

31 Douchamps, 'Les quarante familles belges les plus anciennes subsistantes: Corswarem', 419-427.

familie de Looz-Corswarem.³² Individuen konden via militaire of politieke dienst aan hun vorst een titel verkrijgen en het belang van de familie vergroten. Deze verhouding tussen individu en familie creëerde een complexe wisselwerking binnen de adelstand. Enerzijds ontleende het individu een deel van zijn adellijke identiteit en positie in de samenleving aan zijn familie en afkomst. Anderzijds hadden individuele acties hun weerslag op de familie en haar reputatie. De familie kon dus ook een last zijn voor het individu aangezien het familieprestige waarvan de eigen identiteit afhing moest behouden en doorgegeven worden aan de volgende generatie. Als afzonderlijke familieleden zich te buiten gingen aan schandalen en buitensporigheden kon dat de reputatie van de familie sterk schaden.³³ Adellijke ouders verwachtten dan ook dat hun kinderen, die als volgende generatie een nieuwe schakel vormden in de eeuwenoude familiegeschiedenis, het prestige van de familie behielden en eventueel vergrootten.

Het gezin van graaf Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803) groeide op in de Zuidelijke Nederlanden, waar de Verlichte ideeën vanaf het midden van de achttiende eeuw voet aan de grond kregen. Zo kenmerkte in de Oostenrijkse Nederlanden de hervormingsdrang volgens moderne ideeën de regeringspraktijk van gezagsdragers zoals Patrice-François de Neny (1716-1784) en gevolmachtigd minister Karl Johann Philipp von Cobenzl (1712-1770). Deze moderniseringsgolf kende haar hoogtepunt in de jaren 1780 onder het bewind van keizer Jozef II (1741-1790), die tegenwoordig als schoolvoorbeeld geldt van het 'verlicht despotisme'.³⁴ Kriskras rond en middenin de Oostenrijkse Nederlanden lagen de gebieden van de Luikse prins-bisschop, maar deze stonden niet onder het gezag van Brussel en de Habsburgers. Luik hield gedurende de hele vroegmoderne periode vast aan een neutraliteitsprincipe en de Europese grootmachten erkenden de soevereiniteit van het prinsbisdom.³⁵ In 1763 verkozen de kanunniken van het Sint-Lambertuskapittel Charles-Nicolas d'Oultremont (1716-1771) als nieuwe prins-bisschop, afkomstig uit een adellijke en invloedrijke familie van eigen bodem, en wezen daarmee de kandidaten voorgesteld door

32 Scott en Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe', 23-24.

33 Dewald, *The European Nobility, 1400-1800*, 168.

34 J. Blom en E. Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amersfoort, 2013, 192-193 en 233-235.

35 Het prinsbisdom was echter op vele vlakken afhankelijk van haar buurlanden: de Nederlandse Republiek leverde graan via de Maas, de aanstelling van een nieuwe prins-bisschop was het politieke speelveld van Beieren, Saksen, Oostenrijk en Frankrijk en Luik was financieel en militair afhankelijk van Frankrijk met een enorme schuldenberg tot gevolg. Wel kon Luik economisch profiteren van haar strategische ligging: de belangrijke handelsroutes die de Vlaamse en Brabantse handelssteden verbonden met het Rijnland, de Champagnestreek en Lotharingen doorkruisten het prinsbisdom. E. Hélin, 'Het prinsbisdom Luik op het politieke schaakbord', P. Janssens red., *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Gent, 2006, 259-286.

de grootmachten af. Het beleid van d'Oultremont was voornamelijk conservatief, gekenmerkt door de versterking van de Kerkelijke instellingen ten koste van de adel en de Goede Steden. Het Verlichte gedachtegoed dat zich reeds onder zijn voorgangers had genesteld in de Luikse gebieden was hij liever kwijt dan rijk, wat hij bewerkstelligde door de censuur te verstrengen.³⁶ Zijn opvolger François-Charles de Velbrück (1719-1784) daarentegen was als verlicht despoot het evenbeeld van Jozef II in het prinsbisdom Luik. Volgens het Verlichte principe dat het beleid zich moest wijden aan 'het algemeen welzijn van het volk' voerde de Velbrück een hele reeks hervormingen door.³⁷

De annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door de Franse Republiek in 1794 veroorzaakte een vluchtelingen crisis in de Lage Landen met een stroom van edellieden, geestelijken en andere welgestelde burgers die naar het oosten trokken. Ook Guillaume-Joseph, die vanwege zijn bindingen met het Habsburgse hof op een zwarte lijst was komen te staan, besloot het gebied te verlaten. Hij trok daarop naar Marburg en kocht er in oktober 1794 het *Schloss Elnhausen*, waar samen met hem ook een koets gevuld met persoonlijke documenten arriveerde.³⁸ Bovendien kreeg de familie in 1803 in het Rijnland een compensatie voor het verlies van haar bezittingen in de Nederlanden, namelijk het prinsdom Rheina-Wolbeck, samengesteld uit brokstukken van het voormalige prinsbisdom Münster. Voor hedendaagse historici was dat een zegen, aangezien de nieuwe prinselijke familie aldaar in het kasteel van Bentlage haar familiearchief onderbracht. Bij de verkoop van het slot Bentlage in 1978 schonken de nazaten het achttiende-eeuwse geheugen van de familie aan het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De volledige inventarisatie van dat bestand liet echter op zich wachten tot 2011, maar werd dan wel vervolledigd met een schenking van bijkomend archiefmateriaal uit het *Landesarchiv Nordrhein-Westfalen* in 2010.³⁹

36 B. Demoulin en J. Kupper, *Histoire de la principauté de Liège. De l'an mille à la Révolution*, Toulouse, 2002, 191-194 en 202. De prins-bisschop had geen absolute macht en moest het gezag delen met: de hogere clerus vertegenwoordigd door het kapittel van de Sint-Lambertuskathedraal, de adelstand en de vertegenwoordigers van de 23 Goede Steden.

37 Deze hervormingen waren vooruitstrevend en hielden onder meer in: oprichting van ziekenhuizen ter bevordering van de volksgezondheid, instelling van openbare werken als oplossing voor het armoedeprobleem, economisch beleid afgestemd op de heropleving van de handel en ontwikkeling van fabrieken, evenredige verdeling van de belastingdruk en modernisering van het algemeen onderwijs. *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Brussel, 1983, 137-138.

38 Von Looz-Corswarem, 'Umbruchszeiten. Zur Entstehung des Fürstentums Rheina-Wolbeck', 28.

39 D'hoore, *Inventaris van het archief van de Familie de Looz-Corswarem*, 11-13.

III Opvoeding in een tijd van Verlichting

Adellijke idealen en praktijken

Na een militaire loopbaan in dienst van het keizerlijke leger trouwde graaf Guillaume-Joseph in augustus 1763 met Marie-Emmanuelle d'Aix (1740-1788), een adellijke dochter en voormalig kanunnikes van het kapittel van Moustier. Verspreid over een tijdspanne van achttien jaar schonk Marie-Emmanuelle haar echtgenoot verschillende kinderen, waarvan er zeven de adolescentie leeftijd bereikten.⁴⁰ Dit lange tijdsbestek was niet ongewoon in een periode waarin geen efficiënte anticonceptiemiddelen voorhanden waren. Gedurende het hele huwelijk kon een vrouw zwanger raken, tenzij de natuur of ouderdom dit verhinderden.⁴¹ Ook het gezin van Guillaume-Joseph was kroostrijk met zeven kinderen: Clémentine (°1764), Charlotte (°1766), Thérèse (°1768), Charles-Louis (°1769), Joseph-Arnould (°1770), Marie-Emmanuelle (°1774) en Amour (°1782). De twee jongste telgen binnen het gezin werden door de briefschrijvers steevast benoemd met hun bijnaam: 'Mouche' voor Marie-Emmanuelle en 'la Petite' voor Amour. Het Henegouwse kasteel van Landelies werd hun thuisbasis op het platteland, maar daarnaast vertoefde de familie voornamelijk in haar stedelijke residenties te Nijvel en Luik.

De familie de Looz-Corswarem leefde in een tijd dat er binnen de wetenschap een vernieuwde focus ontstond op de kindertijd. Wetenschappelijke verhandelingen, zoals *Some Thoughts Concerning Education* uit 1693 van John Locke (1632-1704) en het traktaat *De l'enfance* uit 1749 dat Georges-Louis Leclerc (1707-1788), graaf de Buffon, publiceerde als onderdeel van het tweede deel uit zijn befaamde encyclopedie *Histoire naturelle, générale et particulière*, gaven ruim de aandacht aan het kind en de kindertijd. Ook later bestudeerden wetenschappers zoals Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780) en Charles Bonnet (1720-1793) in navolging van graaf de Buffon hetzelfde onderwerp.⁴² Tegelijk werden in deze periode de traditionele opvoedingspraktijken steeds meer ter discussie gesteld. De jaren 1760 kenden een explosie aan pedagogische verhandelingen, zowel in Frankrijk als daarbuiten, gestimuleerd door het uitschrijven van prijsvragen door wetenschappelijke instituten en geleerde genootschappen.⁴³ Het is echter niemand minder dan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) die een enorme invloed heeft gehad op het kindbeeld en de opvoedingspraktijk naar het einde van de achttiende eeuw toe. In 1762 publiceerde deze te Parijs en Amsterdam

40 d'Ursel, 'Princes en Belgique', 25-27; J. Douxchamps, *Chanoinesses et chanoines nobles dans les Pays-Bas et la principauté de Liège*, Wépion, 1996, 5.

41 Pollock, 'Parent-Child Relations', 192.

42 A. Benzaquén, 'Childhood, Identity and Human Science in the Enlightenment', *History Workshop Journal*, 57 (2004), 35-54; C. Heywood, *A History of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, Cambridge, 2001, 23-24 en 62-64.

43 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderlijke wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 66.

de verhandeling *Emile, ou De l'éducation* waarin hij zijn bevindingen over de kindertijd en de opvoeding in een verhaal opgebouwd rondom het fictieve kind Emile uiteenzette.

In het kind zag Rousseau de natuurlijke toestand van de mens die cultuur en beschaving zo min mogelijk mochten verstikken. "*Alles is goed als het uit handen van de Schepper komt, alles raakt verdorven in de handen van de mens*" benadrukte hij in de openingszin van *Emile*. Het kind moest in de natuur opgroeien, bij voorkeur op het platteland en ver weg van de stedelijke kernen. Daar moest het alle vrijheid verkrijgen om zichzelf te kunnen ontwikkelen volgens de natuurlijke principes. Kennis en vaardigheden moest het opdoen in de praktijk, met de natuur als leermeester. 'Leren door ondervinding' was de leuze van Rousseaus opvoedingsideaal en straffen om respect en gehoorzaamheid af te dwingen was daarbij overbodig. Vanuit de idee dat 'het kwaad zichzelf straft' vertrouwde de filosoof op de zelfcorrigerende werking van de natuur. Voor de geestelijke ontwikkeling van het kind stond de *amour de soi* of gezonde eigenliefde centraal, maar door cultuur opgewekte passies zoals ijdelheid en eigenbelang remden dit af.⁴⁴

Ook de adolescentie tastte volgens Rousseau deze gezonde 'natuurlijke toestand' aan. Het kind raakt immers in verwarring doordat zijn lichaam verandert en daarbij nieuwe verlangens zich meester van hem maken. Het gaat zich vergelijken met zijn leeftijdsgenoten en treedt vervolgens met hen in competitie om zich te onderscheiden en indruk te maken op het andere geslacht. De mens wordt zich bewust van zijn eenzaamheid en onkunde om alleen door het leven te gaan. Hierdoor ontstond volgens Rousseau bij de mens de *amour propre* of narcistische eigenliefde die ongelijkheid, persoonlijk bezit en haat stimuleerde, en uiteindelijk tot de morele ondergang van de maatschappij leidde. Hij stelde echter een oplossing voor: een opvoeding geschoeid op een andere leest. Het was de 'Verlichte educatie', steunend op een vertrouwen in de rede, die de mens terug in harmonie kon brengen met de natuur en tot een goed moreel leven aanspoorde.⁴⁵

Of vader en moeder de Looz-Corswarem werken zoals die van Locke of Rousseau hadden gelezen is niet duidelijk. Bovendien was de invloed van Rousseaus bevindingen op de opvoeding in praktijk aanvankelijk beperkt. Pas aan het einde van de jaren 1770 kreeg zijn werk een grotere navolging, hoewel het ook toen nog kritiek uitlokte.⁴⁶ Wellicht stonden ze toch enigermate onder invloed van de Verlichting vanwege hun contacten met elite kringen. Daarnaast was er in het prinsbisdom Luik bij de adel en hogere burgerij een grote interesse in de Verlichte ideeën. Het vooraanstaande tijdschrift *Journal Encyclopédique* dat sinds 1756 door Pierre Rousseau werd uitgegeven, eerst in Luik en daarna in Bouillon, had sterk

44 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 61-64 en 85; Heywood, *A History of Childhood*, 24; Cunningham, *Children and Childhood*, 65.

45 P. Blom, *Het verdorven genootschap. De vergeten radicalen van de Verlichting*, Amsterdam, 2011, 278-280.

46 J. Bloch, *Rousseauism and education in eighteenth-century France*, Oxford, 1995, 58-60.

bijgedragen tot de verspreiding van de Verlichte filosofie in de Zuidelijke Nederlanden. Ook het befaamde *L'Esprit des Journeaux* publiceerde sinds 1772 vanuit Luik bloemlezingen met stukken over de Verlichting afkomstig uit de buitenlandse pers. De werken van Voltaire en de Montesquieu waren de paradepaardjes van de Luikse drukkers, maar er was ook een clandestiene verspreiding van Rousseaus werk, hoewel een officiële oplage op zich liet wachten tot 1781.⁴⁷ Bovendien kreeg de Verlichte geest in de Luikse gebieden een hoge vlucht onder prins-bisschop de Velbrück die in 1779 de *Société d'émulation* oprichtte, naar het voorbeeld van de regionale academies in Frankrijk. Dit genootschap had als doel om de kunsten en wetenschappen te stimuleren, maar groeide vooral uit tot een verzamel- en broedplaats van Verlichte ideeën in het prinsbisdom Luik.⁴⁸

De ideeën van Rousseau waren dan wel moeilijk om te zetten in de praktijk, ze kregen wel veel navolging in Europa. In de Thüringse Staten, bijvoorbeeld, een gebied centraal gelegen binnen het Heilige Roomse Rijk, werden zijn bevindingen opgenomen door de nieuwe pedagogische beweging van de filantropijnen. De filantropijnse beweging wilde de ideeën van Rousseau vertalen naar de praktijk via de oprichting van scholen of *philantropina*, de uitgave van tijdschriften en adviesliteratuur en de oprichting van eigen boekhandels voor school- en kinderboeken. Voorvechters van deze beweging, zoals Johann Bernard Basedow (1724-1790), Joachim Heinrich Campe (1746-1818) en Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811), wilden van de verlichte opvoeding een algemeen goed maken en waren ervan overtuigd dat een betere opvoeding van de toekomstige generaties zou resulteren in een betere wereld. Zij haalden de mosterd bij *Emile, ou de l'éducation*, maar onderwierpen de verhandeling wel aan een herziening. Het extreme isolement en onfeilbare vertrouwen in de natuur van Rousseau werd vervangen door de sociale omgeving van een school op het platteland. Toezicht op en disciplineren van de kinderen waren daarbij van belang, want een menselijk ingrijpen in de opvoeding bleef onmisbaar. Op vlak van straffen vonden de filantropijnen dat het 'zichzelf straffende kwaad' indien nodig geholpen mocht worden en zij stelden een systeem met beloning en straf in het werk om gehoorzaamheid en discipline bij kinderen op te wekken.

In tegenstelling tot de Franse *philosophes* hadden de praktijkgerichte filantropijnen aan het einde van de achttiende eeuw geen al te vaste grond onder de voeten gekregen in de Zuidelijke Nederlanden. Het culturele en intellectuele leven van de elite in deze katholieke gebieden werd gestileerd op dat van Frankrijk. In de Noordelijke Nederlanden hadden de filantropijnen meer succes, mede omdat de burgerlijke elite van de Nederlandse Republiek zich in de loop van de achttiende eeuw steeds meer op de cultuur van hun

47 De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik, 130-132, 148-150 en 160-161.

48 Demoulin, *Histoire de la principauté de Liège*, 203-206 ; De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik, 140-141.

Duitse oosterburen ging oriënteren.⁴⁹ Of de familie de Looz-Corswarem veel aan de Verlichte pedagogie ontleende voor het grootbrengen van haar eigen kinderen is vanuit de familiale correspondentie niet af te leiden. In de praktijk bleef de invloed van deze pedagogische vernieuwingen afkomstig uit met name radicale en controversiële theorieën, immers beperkt tot het doorsijpelen van enkele aanvaardbare ideeën in de bovenlaag van de samenleving. De familie de Looz-Corswarem behoorde tot de 'Verlichte adel' van het prinsbisdom Luik, maar hield wellicht eerder vast aan meer traditionele opvoedingspraktijken.

Wat wel opvalt in de brieven is dat de kinderen op latere leeftijd een aantal keer de loftrumpet staken over de opvoeding die ze hadden genoten. Zo berichtte de oudste dochter Clémentine aan haar vader in september 1786, op een moment dat haar ouders tijdelijk afwezig waren, vanuit de stedelijke residentie te Nijvel:

*'Soyez tranquille, cher papa, notre conduite est aussi irréprochable en votre absence qu'en votre présence. Toutes les personnes que nous cultivons peuvent en répondre et en rendre compte. D'ailleurs, je prends plaisir à prouver que quand on a reçu une bonne éducation.'*⁵⁰

Vertaling:

Wees gerust, lieve vader, ons gedrag is even onberispelijk in uw afwezigheid als in uw aanwezigheid. Alle mensen die ons onderhouden, kunnen het beamen en rapporteren. Trouwens, ik geniet ervan te bewijzen dat wij een goede opvoeding hebben genoten.

Een goede opvoeding was dus een middel tot distinctie bij de adel, een gegeven om mee te pochen en zich ten opzichte van de rest van de samenleving te onderscheiden. Tegelijk was het ook een argument voor de kinderen om te bewijzen dat ze zelfstandig konden zijn. Hun ouders konden erop vertrouwen dat ze geen kattenkwaad zouden uithalen, want 'zo waren mensen van hun stand nu eenmaal niet opgevoed'. Ook de oudste zoon, Charles-Louis, kon het niet laten om een keer de goede opvoeding die zijn vader hem altijd had verleend te prijzen:

'C'est toujours avec un nouveau plaisir que je reprend la plume à la main pour vous témoigner les sentiment de mon cœur, pour vous le mettre à découvert. [...] Car je vous le jure, il ne se passe pas un instant que vous ne soyez représenté à mon esprit. Soit par les conseil que vous

49 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 68-75 en 85-93.

50 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 21 september 1786.

*m'avez donné, qui me viennent présentement à propos et que je trouve à employer. Soit par toutes les bontés que vous avez toujours eu pour notre éducation, et que chaque chose me retrace l'util que cela me fait.*⁵¹

Vertaling:

Het is altijd met een hernieuwd genoegen dat ik de pen ter hand neem om u mijn hartstochtelijke gevoelens te tonen, om ze voor u bloot te leggen. [...] Want ik zweer het u, er gaat geen moment voorbij dat u mij niet voor de geest komt, hetzij door de adviezen die u mij heeft gegeven, dewelke nu tot mij doordringen en dewelke ik weet te gebruiken, hetzij door alle welwillendheid die u altijd heeft gehad voor onze opvoeding, en hoe nuttig dat alles voor mij blijkt te zijn.

Een opvoeding weg van huis

Het was vooral tijdens de eerste levensjaren dat ouders fysiek dichtbij hun kinderen stonden, maar naarmate zij ouder werden wilden de ouders de goede opvoeding voortzetten. Voor de gegoede klassen in de Zuidelijke Nederlanden betekende dat een scholing buitenshuis. Tijdens de kindertijd moesten immers de intellectuele vaardigheden zich ontwikkelen en kreeg de religie een diepgewortelde basis. Als de ouders, huisleraren of gouvernantes de basisbeginselen hadden bijgebracht, dan konden kinderen meestal al op zes- à zevenjarige leeftijd naar een school. Daar vervulde ze hun intellectuele en religieuze vorming en leerden ze tegelijk om zelfstandig te zijn.⁵² De familie de Looz-Corswarem past binnen dit beeld en stuurde haar kinderen naar het pensionaat of de kostschool. Voor de meisjes binnen het gezin de Looz-Corswarem betekende dat het klooster van de *chanoinesses de Saint-Sépulcre*, of kortweg in hun brieven benoemd als de 'Sépulcrines', net over de Franse grens te Charleville.⁵³ De *sepulchrijnen* of 'Dames van het Heilige Graf' hadden zich in deze stad gevestigd in 1622 tijdens het elan van de Contrareformatie en verschaften onderwijs aan

51 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 juli 1790.

52 Pollock, 'Parent-Child Relations', 202-204; J. Verberckmoes, 'Noble Women Managing Family Lives. The Private Letters of the Goubau Sisters in 18th Century Antwerp', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010), 441.

53 Bij de confiscatie van de kerkelijke goederen door de Franse staat in 1789 werd ook het klooster van de Sépulcrines te Charleville getroffen. Bijgevolg gingen de drie oudste dochters van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem tijdelijk naar het klooster *Saint-Claire* te Luik, maar de twee jongste dochters vonden een onderkomen in de abdij van La Thure in het graafschap Henegouwen.

meisjes uit de goeie klassen.⁵⁴ Of de jongens op kostschool zijn geweest, is niet bekend, maar wel vervolgden ze op latere leeftijd hun opleiding aan de universiteit van Dowaaï.

De kostschool betekende misschien wel een fysieke scheiding tussen ouder en kind, maar de controlerende en bezorgde houding van de ouders zette zich onverminderd voort. Via regelmatige correspondentie onderhielden zij het contact met hun kinderen, en bovendien stimuleerden zij hun kinderen zelf om dikwijls een brief te schrijven naar het thuisfront. Zo vroeg moeder Marie-Emmanuelle expliciet aan haar dochter Charlotte om elke week nieuws uit te brengen over haar leven in het klooster. Daarnaast onderhield vader Guillaume-Joseph een verzorgde briefwisseling met Constance de Mirwart, prioeres van de sepulchrijnen te Charleville, om te weten wat er met zijn dochters gebeurde.⁵⁵ De verhouding tussen ouder en kind was dus een mengeling van distantie en betrokkenheid. Bij kinderen wekte deze scheiding geen wrok, want scholing buitenshuis, doorgaans uitgekozen door de vader, werd als de gangbare praktijk beschouwd. Tegelijk vormde het de gelegenheid voor adolescenten om te ontsnappen aan de controle van hun ouders.⁵⁶ Heimwee en het gemis van hun ouders is echter een element dat frequent voorkomt in de brieven van de kinderen, vooral van de twee kleinsten die hun eerste stappen in het leven op het pensioonaat moesten zetten. "Mijn liefste vader!" riep zijn zesjarige dochter Amour uit bij het begin van een van haar vroegst bewaarde brieven,

*'Je suis très tris[t]e de ne pas être près de vous. J'espère que vous reviendrez bientôt et que vous n'i[r]ez plus à Nivelles sans moi parce que j'aime bien de vous voir parce que sa me fait un grand plaisir.'*⁵⁷

Vertaling:

Ik ben erg verdrietig niet dicht bij u te zijn. Ik hoop dat u snel terug zult komen en dat u niet meer naar Nijvel zult gaan zonder mij, want ik hou ervan u te zien. Dat doet mij immers een groot plezier.

- 54 'sepulchrijnen', P. Ubachs en I. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht*, Zutphen, 2005, 473-474.
- 55 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 19 augustus 1785[?]; Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 273: Brieven van Constance de Mirwart aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem.
- 56 R. Dekker, 'Children on their Own. Changing Relations in the Family: the Experience of Dutch Autobiographers, Seventeenth to Nineteenth Centuries', A. Schuurman en P. Spierenburg red., *Private Domain, Public Inquiry. Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present*, Hilversum, 1996, 61-65.
- 57 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 186: Brief van Amour de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 16 november 1788.

Ook haar oudere zus Marie-Emmanuelle leefde liever niet gescheiden van haar vader en moeder en zou graag terugkeren naar 'die gelukkige dagen in Landelies', maar troostte zichzelf dan maar met het idee dat het voor haar eigen goed was:

*'Car je sais que c'est pour mon bien je ferai tout mon possible de m'appliquer afin de me rendre capable pour la sortie du couvent. Pour vous donner toute la satisfaction possible.'*⁵⁸

Vertaling:

Aangezien ik weet dat het voor mijn eigen bestwil is, zal ik mijn uiterste best doen om mij in staat te stellen het klooster te verlaten [en] om u de grootst mogelijke voldoening te geven.

De drie oudste dochters hadden daarentegen al meer ervaring met het leven in het pensioonaat en werden langzaam zelfstandig. Als hun ouders echter een tijdje niets van zich lieten horen, of als de post om de een of andere reden vertraging had, uitte zich dat ook in hun brieven. Zo zorgde het gebrek aan nieuws van het thuisfront voor ongerustheid, want het uitblijven van brieven kon wel eens betekenen dat een ziekte of ernstig voorval hun ouders ophield. Toen Clémentine al een tijd niets meer van haar ouders had gehoord, begon ze haar brief gedateerd op 5 april 1785 als volgt:

*'Je suis fort inquiète de ne pas recevoir de vos nouvelles. Mille choses me viennent en tête, et celle qui m'accable le plus est la crainte que vous ne soyez incommodé ou maman. Ne tardez donc pas, je vous en supplie, cher papa, à m'écrire et à me dire la cause de ce long silence. Tout retard de votre part me peine, car je n'ai de plus grand plaisir qu'à lire vos lettres, remplies de tendresse pour une fille.'*⁵⁹

Vertaling:

Ik ben erg bezorgd, omdat ik geen berichten van u ontvang. Duizenden dingen schieten mij door het hoofd, en datgene wat mij het meest verontrust is de vrees dat u of moeder verhinderd worden. Dus wacht niet langer, ik smee het u, lieve vader, om mij te schrijven en mij de oorzaak te melden van dit lange stilzwijgen. Elke vertraging van uw kant doet me pijn, want ik heb geen groter plezier dan het lezen van uw brieven, vervuld van genegenheid voor een dochter.

58 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brief van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 7 mei 1789.

59 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 5 april 1785.

Ook haar zus Charlotte uitte in deze periode gelijkaardige gevoelens:

*'Je suis très étonné de se que je ne reçois plus de vos nouvelles. J'espère que vous n'aitre pas malade, ni ma chère maman, non plus car s'e[st] ce qui m'inquiète le plus. Mon cher papa, je vous prie de me donner de vos nouvelles le plus tôt qu'il vous sera possible à fin que mon inquiétude tente sous un peu calmer.'*⁶⁰

Vertaling:

Ik ben zeer verbaasd dat ik geen bericht meer van u krijg. Ik hoop dat u niet ziek bent, en evenmin mijn lieve moeder, want het is dat wat mij het meest verontrust. Mijn lieve vader, ik verzoek u zo snel mogelijk mij uw nieuws te melden, zodat het mijn ongerustheid een beetje kan bedaren.

Het kon echter ook een grote bron van frustratie en ontgoocheling voor de kinderen zijn, indien na regelmatig aandringen hen nog steeds geen nieuws van hun ouders ter ore kwam. Dit werd nog eens versterkt wanneer vader of moeder beloofd hadden om een bezoek te brengen of om zoon of dochter een tijdje naar huis te laten komen, maar deze belofte niet nakwamen of alleszins voor onbepaalde duur uitstelden. Nochtans probeerde Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem zich te verantwoorden waarom hij soms bezoeken aan zijn kinderen moest uitstellen of waarom ze hem niet konden bezoeken. *"Ik kan u alleen maar aansporen"*, zo legde hij geduldig uit in een brief aan zijn dochter Thérèse,

*'[Je ne puis que vous exhorter] à prendre patience, aussi bien que ma chère fille Charlotte qui connaît mieux que vous l'impossibilité dans laquelle je suis de descendre à la prière que vous me faites de venir passer quelque temps avec moi, qui, d'une part n'a pas de domicile fixe et qui de l'autre sans maison aménager, est toujours par voye et chemin par raison et par devoir.'*⁶¹

Vertaling:

om geduld te hebben, evenals mijn lieve dochter Charlotte die beter dan u de onmogelijkheid kent waarin ik mij bevind om het verzoek dat u mij deed om wat tijd met mij te komen doorbrengen in te willigen; diegene die enerzijds geen vaste verblijfplaats heeft en anderzijds geen huishouden kan inrichten, diegene die altijd, voor een of andere reden of plicht, op pad en onderweg is.

60 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 192: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, [s.d.].

61 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 205: Brief van Thérèse de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 30 mei 1791.

Als familiehoofd en edelman was Guillaume-Joseph nooit lang op dezelfde plaats. Hij werd weggeroepen naar een van zijn bezittingen of landerijen, of moest voor politieke of juridische zaken te Luik, Brussel en zelfs Wenen aanwezig zijn, of vertoefde bij de hertogelijke familie om een familiale kwestie te behandelen. Bovendien werd die laatste functie steeds belangrijker naarmate duidelijk werd dat de hertogen geen kinderen zouden krijgen en Guillaume-Joseph de eerste in lijn van de opvolging werd.

Bovenstaande uitingen van gemis of ongerustheid waren tot nu toe allemaal afkomstig van vrouwelijke leden uit het gezin de Looz-Corswarem. Was er op dit vlak een verschil in gevoelsexpressie tussen man en vrouw? De achttiende-eeuwse adviesliteratuur die brief-etiquette behandelde, benadrukte immers dat de elitaire vrouw dé briefschrijfster bij uitstek was, omdat ze beter haar gevoelens kon uiten dan een man. Volgens de gangbare karaktertheorie waren vrouwen immers van nature passief en gevoeliger, waardoor ze meer blijf zouden geven van emoties ten aanzien van directe familieleden. Mannen daarentegen waren van nature actief en baseerden hun gevoelsuitingen, gestimuleerd door hun analytische geest, op de rede in plaats van emoties. Onder invloed van het sentimentalisme in de late achttiende eeuw werd het echter aanvaardbaar dat mannen hun emoties toonden. Van mannen werd evenwel nog altijd verwacht dat ze niet overdreven en hun emoties net zoals hun driften wisten te beheersen.⁶²

Alle kinderen van het gezin de Looz-Corswarem, zowel jongens als meisjes, vertoonden in hun brieven een zekere mate van heimwee als ze hun ouders voor lange tijd moesten missen. Zo begon Charles-Louis in oktober 1786 een brief gericht aan zijn vader met: "*jullie afwezigheid, mijn lieve vader en lieve moeder, lijkt voor ons wel een tijd van onuitsprekelijke duur; we kijken met ongeduld uit naar het moment van jullie terugkeer.*"⁶³ Dat emoties zoals heimwee en gemis in de intieme briefwisseling tussen ouder en kind voorkomen is trouwens niet verwonderlijk. Schriftelijk contact met de ouders hielp heimwee te verzachten en was tegelijk een middel om een bevestiging van ouderlijke bezorgdheid en affectie te verkrijgen. Bovendien hadden deze brieven een dubbele zelfdisciplinerende werking: enerzijds konden kinderen en adolescenten in tekstvorm hun emoties kanaliseren, anderzijds leerden ze hun uiting en ervaring van gevoelens af te stemmen op de gangbare normen en waarden. Kinderen schreven over het gemis van hun ouders en pikten tegelijk op hoe ze emotioneel konden omgaan met een verblijf ver weg van huis.⁶⁴

62 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 33-35 en 91-96.

63 '*Votre absence, mon cher papa et ma chère mama, nous paraît un tems d'une longueur innexprimable, nous attendons avec impatience le moment de votre retour.*' Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 oktober 1786.

64 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 91-96 en 131-134.

Adellijke geletterdheid

Educatie en een goede opvoeding vormden voor de adel een middel om zich te onderscheiden van andere groepen uit de standensamenleving. Ouders investeerden dan ook een aanzienlijk deel van hun tijd en geld in scholing voor hun kinderen, aangezien dat hun status ten goede zou komen in de toekomst. De kunst van het schrijven, waaronder ook het briefschrijven, was daarbij een onmisbaar middel tot distinctie.⁶⁵ Zowel meisjes als jongens moesten leren lezen en schrijven; die vaardigheden zouden ze nog veel moeten gebruiken in hun latere leven. Het vroegmoderne onderwijs beschouwde lezen en schrijven echter als twee aparte vaardigheden. Eerst kwam lezen aan bod rond het vierde levensjaar, daarna aangeleerd door de moeder, en pas twee à drie jaar later kregen kinderen onderricht in het schrijven.⁶⁶

Tijdens dit leerproces maakte de manier waarop een kind schreef een hele evolutie door. Dit is merkbaar in de brieven van Amour die als kleinste telg uit het gezin de Looz-Corswarem op zesjarige leeftijd leerde schrijven. Aanvankelijk hanteerde ze een groot handschrift waarbij ze haar letters los van elkaar schreef, zodat ze elke letter zorgvuldig kon afwerken. Ook zijn af en toe rasterlijnen zichtbaar die zijzelf op voorhand plaatste om op een rechte lijn te kunnen schrijven. Naarmate zij ouder werd verdwenen deze rasterlijnen en begon ze stilaan haar letters aan elkaar te schrijven. Uiteindelijk was ze de kunst van het schrijven volledig meester. Als kind pakte ze wel het briefschrijven op een speelse manier aan: soms maakte ze extra krullen aan haar kapitalen of tekende ze met haar pen bloemetjes onder de datum of naast de naam van haar vader.⁶⁷

Op de kostschool kwam het leren schrijven in een stroomversnelling. Aangespoord door hun ouders en door de priores te Charleville schreven de dochters van Guillaume-Joseph en Marie-Emmanuelle regelmatig brieven naar het thuisfront. Daarbij waren beginnersfouten binnen familiekring nog geoorloofd en konden ouders verbeteringen aanbrengen. Door hun correspondentie te onderhouden leerden kinderen niet enkel beter te schrijven, maar verbeterden ze ook hun stijl door te kopiëren uit brieven die ze zelf ontvingen.⁶⁸ Als kinderen zich het schrijven echter niet meester maakten op jonge leeftijd, had dat vaak erbarmelijke gevolgen voor hun latere leven. De kinderen van Guillaume-Joseph kregen het schrijven allemaal onder de knie, behalve Charlotte en Joseph-Arnould. Deze twee hadden als tieners en twintigers nog veel moeite met schrijven. Dat bewijst het volgende fragment, geschreven door Charlotte de Looz-Corswarem

65 Pollock, 'Parent-Child Relations', 202-204.

66 L. Pollock, *A Lasting Relationship. Parents and Children over Three Centuries*, Londen, 1987, 203-205; Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 109-110.

67 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 186: Brieven van Amour de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem.

68 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 109-114.

op achttienjarige leeftijd in een brief gericht aan haar moeder. De kolom bovenaan bevat het directe transcript van Charlottes brief en de kolom onderaan bevat een omzetting naar standaard Frans:

Ma chere mament, je vous pri d'ensbrasere mes fraire e seure poure mois. Je finit en vous demenden la benitions à tous deux et en vous s'enbrensen de tous mon ceure. Ma chere mamant, je vous pri de m'escuse de mon grivonge apre que j'ai leus le votre, je ne plus rien à dire. Il faut ditre avece ten d'esprit que je n'ose pas vous secrir quare je brade du paspies et sa pour ni metre que de baidites. Si vous vous laise mes permaide de laisaise corige mes letre, vous trouverai bient du sengement. [...]

*J'ai l'ouneur d'être vostre tre seube et tre obeisent fille, Charlotte de Looz.
5 setenber 1784.⁶⁹*

Standaard Frans:

Ma chère maman, je vous prie d'embrasser mes frères et sœurs pour moi. Je finis en vous demandant la bénédiction à tous deux et en vous embrassant de tout mon cœur. Ma chère maman, je vous prie de m'excuser de mon griffonnage. Après que j'ai lu le vôtre, je n'ai plus rien à dire. Il faut dire avec tant d'esprit que je n'ose pas vous écrire car je brade du papier et ça pour n'y mettre que des bêtises. Si vous vous laissez me permettre de laisser corriger mes lettres, vous trouverez bien du changement. [...]

*J'ai l'honneur d'être votre très humble et très obéissante fille, Charlotte de Looz.
5 septembre 1784.*

Charlotte, en ook haar broer Joseph-Arnould, schreven fonetisch en maakten veel spel-fouten. Zij gebruikten immers voor de klank van een bepaalde lettergreep een willekeurig gekozen lettergroepje dat ongeveer overeenkwam met die klank. Dat zij beseften dat ze niet goed konden schrijven, bewijzen de vele doorhalingen in hun brieven, die aangeven dat ze onzeker waren over de schrijfwijze van een woord. Zij excuseerden zich dan ook vaak voor hun slechte geschrift dat hen bovendien weerhield om regelmatig te schrijven, omdat het zo'n moeizame inspanning voor hen was. Zo begon Joseph-Arnould in 1788 een brief gericht aan zijn vader met: *"Ik verzoek u mij te excuseren dat ik zo lang wachtte om u te schrijven. Dit heeft niet te maken met mijn bereidheid, maar vloeit eerder voort uit mijn stijl*

69 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 5 september 1784.

en spelling.⁷⁰ Langzaamaan is er wat verbetering zichtbaar in de spelling en de stijl van hun schrift, maar het blijft zichtbaar dat ze de kunst van het schrijven niet volledig beheersten. Er was immers een verschil tussen slordig schrijven en gewoonweg slecht schrijven. Vader Guillaume-Joseph ergerde zich dan ook dat zijn kinderen niet naar behoren konden schrijven. Zo stuurde hij zijn achttienjarige zoon Joseph-Arnould een vermaning waarin hij hem op de vingers tikte dat hij 'nog altijd niet wilde leren lezen en schrijven'.⁷¹

IV Tussen ziekte en gezondheid

Ziekte als een constante bedreiging van familiaal geluk

De achttiende-eeuwse geneeskunde was een wetenschap waar traditie en vernieuwing vaak hand in hand gingen. Pioniers van de vroegmoderne geneeskunde, zoals Andreas Vesalius (1514-1564), William Harvey (1578-1657) en Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) deden vernieuwende ontdekkingen op het vlak van de menselijke anatomie, de bloedsomloop en de microbiologie. Maar in de praktijk bleef de traditionele geneeskunde, die sinds de antieke oudheid maar weinig veranderd was, stand houden. De *humorenleer* bepaalde in de dagelijkse praktijk de diagnoses en remedies voor ziektes. Deze leer ging ervan uit dat het menselijk lichaam functioneert op basis van vier sappen of 'humoren', namelijk bloed, gele gal, flegma en zwarte gal. Als iemand ziek werd, zowel op lichamelijk als op geestelijk vlak, was dat te wijten aan een verstoring van de balans tussen de humoren.⁷² Ook de leden van de adellijke familie de Looz-Corswarem bekeken hun gezondheidsperikelen vanuit deze opvatting. Toen de oudste dochter Clémentine aan haar ouders rapporteerde dat haar broer Joseph-Arnould beter werd, weet ze dat aan het terugkerende evenwicht van zijn humoren:

*'Il a eu la fièvre assez fort [...] Il avait mangé considérablement de façon qu'il avait presque une indigestion qui cependant lui a été salutaire parce qu'il a beaucoup évacué de bile d'humeur et conséquemment ne tousse plus tant.'*⁷³

70 'Je vous prie de me pardonner si je restait si longtemps sans vous écrire. Cet ne pas faite de volontai qui faut attribuaie cette cause, maies biens faite de stiles et d'ordograde.' Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 200: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 1788.

71 Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 1000: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Joseph-Arnould de Looz-Corswarem, 1788[?].

72 T. van Houdt, *Mietjes, monsters en barbaren. Hoe we de klassieke oudheid gebruiken om onszelf te begrijpen*, Antwerpen, 2015, 94-95.

73 Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 21 september 1786.

Vertaling:

Hij heeft nogal sterke koorts gehad. [...] Hij had zodanig veel gegeten dat hij bijna een indigestie kreeg. Dat is voor hem echter heilzaam geweest, omdat hij veel gal heeft geëvacueerd en bijgevolg niet meer moet hoesten.

De genezing van haar broer was te danken aan een 'evacuatie' of verwijdering van een overtollig lichaamssap uit het lichaam dat de balans van de humoren had verstoord. Het teveel aan gal was in zijn lichaam gerot, had zo giftige dampen verspreid en bijgevolg een hevige koorts veroorzaakt.⁷⁴ De aderlating was het meest voorkomende geneesmiddel voor ziektes, maar een 'natuurlijke evacuatie' zoals Joseph-Arnould doormaakte, werkte op gelijkaardige wijze.

Hoewel adolescenten een betere kans maakten om te genezen dan baby's of kleine kinderen, bleef een ziekte binnen de familie een van de grootste zorgen voor de overige gezinsleden. De dreiging van de dood was immers permanent, en een simpel kuchje of koorts kon al vlug uitdraaien op een vroegtijdig einde. Bovendien hadden ziektes vóór de uitvinding van antibiotica of andere moderne medicatie een chronisch verloop, waardoor mensen vaak langdurig ziek waren.⁷⁵ Ouders, maar ook kinderen, wilden op de hoogte blijven van het ziekteverloop van de ander als ze van elkaar gescheiden leefden. Herhaaldelijk komen in de familiale correspondentie vragen voor over de toestand van de gezondheid van ouder of kind. De komst van de post werd een fenomeen waar gezinsleden verlangend en ongeduldig naar uitkeken. Zij slaakten een zucht van opluchting wanneer een brief beterschap van een geliefde vermeldde.⁷⁶ Het was echter zo dat wanneer één familielid besmet raakte, de kans bestond dat de andere gezinsleden de ziekte ook kregen, tenzij ze voor lange tijd van elkaar gescheiden leefden. Toen Clémentine haar vader berichtte over de gezondheid van haar jongste broer, was hij niet de enige die ziek was. In de nazomer van 1786 deed binnen de muren van hun verblijf te Nijvel een verkoudheid de ronde bij de leden van de familie die er verbleven en Clémentine rapporteerde het allemaal aan haar vader.

Op woensdag 13 september schreef ze dat ze zelf last had van een verkoudheid die haar vooral tijdens de dag van haar vertrek richting Nijvel had gehinderd. Ook haar twee broers en haar zussen Charlotte en Thérèse hadden last van dezelfde kwaal. Een week later meldde ze het herstel van haar broer Joseph-Arnould, maar met haar zus Thérèse ging het slechter. Deze was ondertussen zo ziek dat ze zelfs de mis niet meer kon bijwonen. Clémentine was van plan een brief te schrijven naar de arts van de familie, dokter Barbier, en de symptomen van hun ziekte uiteen te zetten, zodat deze een remedie kon aanbevelen.⁷⁷ Het was

74 Van Houdt, *Mietjes, monsters en barbaren*, 92-95.

75 L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1997, 4-27.

76 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 59-63.

77 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brieven van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 13 en 21 september 1786.

daarbij in de achttiende eeuw niet ongewoon dat een dokter zijn patiënten niet lichamelijk onderzocht, maar via briefwisseling een diagnose opstelde en een geneesmiddel voorschreef.⁷⁸ Tegen het einde van de maand kregen de kinderen de Looz-Corswarem een uitnodiging voor een bal, maar Clémentine had niet veel zin om te gaan, aangezien ze zich nog altijd niet optimaal voelde. Dat weet ze aan de slechte lucht die in de stad hing; die had de balans van haar humoren verstoord. Op aandringen van de gastvrouw van het feest, maar ook van haar broers en zussen die ondertussen volledig hersteld waren, besloot ze toch haar opwachting te maken op het bal. Veel danste ze niet, maar het deed haar toch plezier om te zien dat haar broers zich vermaakten. Op 4 oktober ging het echter zo slecht met haar dat ze zelfs haar pen amper kon vasthouden om een brief te schrijven. Ze had hoge koorts en moest hevig zweten. Om haar toestand niet nog erger te maken, besloot ze dan maar haar kamer niet meer te verlaten totdat ze hersteld was.⁷⁹

Als de kinderen de Looz-Corswarem rapporteerden over hun gezondheid valt op dat zij steeds probeerden hun ouders niet ongerust te maken. Zo ook in het bovenstaande relaas van Clémentine, die in elke brief gericht aan haar vader vermeldde dat ze aan de beterende hand was, terwijl in werkelijkheid haar gezondheid kelderde. De waarheid over haar gezondheidstoestand verdraaien was zodoende een leugentje om bestwil om geen angst bij haar ouders in te boezemen. Door de hoge kindersterfte en het gevaar van epidemieën waren ouders zich immers bewust van de kwetsbaarheid van hun kinderen. Indien zij geen van hun eigen kinderen hadden zien sterven, dan hadden ze dat alleszins minstens een keer meegemaakt bij iemand in hun directe omgeving. Ouders investeerden bijgevolg veel in ziekenzorg voor hun kinderen om een traumatische gebeurtenis te voorkomen.⁸⁰ In de ouderlijke correspondentie nam de verzorging van de kinderen een voorname plaats. Toen moeder Marie-Emmanuelle in augustus 1785 voor zaken in Luik moest zijn, informeerde ze bij haar echtgenoot naar de gezondheidstoestand van haar kinderen:

*J'ai vue avec plaisir que vous vous portiez tous bien. Vous me dite que Barbier e[s]t venue et qu'il dit que vos filles [s]eront toute deux bien. Mai[s] il ne me dite pas ce qu'il a dit de votre fils aîné si il lui a hordonnis quelque chose qui il ne peut pas continuer la drogue que le médecin Jabert longtems, car l'habitude de cela pourrait lui faire plus de male que de bien. Vous ne me dite pas non plus coment vous vous portez vous, cher ami, qui m'intéresse tant et que j'aime si tendrement, vous la savez. J'embrasse mes sept et cher anfans de tout mon cœur et je leurs donne à tous ma bénédiction.'*⁸¹

78 Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 71.

79 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brieven van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 30 september en 4 oktober 1786.

80 Pollock, 'Parent-Child Relations', 196-197; Pollock, *A Lasting Relationship*, 93-95.

81 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 5 augustus 1785.

Vertaling:

Ik heb met genoegen vernomen dat alles goed gaat met jullie. U heeft me gezegd dat [dokter] Barbier is gekomen en dat hij zei dat het met uw beide zonen goed gaat. Maar er is mij niet verteld wat hij heeft gezegd over uw oudste zoon. Dat hij hem heeft opgedragen dat hij niet mag doorgaan met het geneesmiddel dat dokter Jabert hem een tijd geleden heeft gegeven, want het gebruik van dat middel heeft hem meer slecht dan goed gedaan. Voorts heeft u mij niet gezegd hoe het nu met u gaat, lieve vriend, diegene die me zo veel interesseert en van wie ik zo innig hou, dat weet u. Ik omhels mijn zeven lieve kinderen met heel mijn hart en ik geef hen allen mijn zegen.

Het bespreken van de gezondheid was bovendien een vast thema binnen de correspondentie tussen familieleden. Dat valt op in de brieven van dochter Marie-Emmanuelle die over een periode van vier jaar frequent dezelfde structuur en zelfs dezelfde formuleringen herhaalde in de brieven gericht aan haar vader. Ze vond geen plezier in het schrijven van brieven en schreef daarom enkel de onontbeerlijke zaken volgens de regels van het briefschrijven. Volgens deze briefetiquette mocht de briefschrijfster niet egocentrisch overkomen in haar brieven. Zo informeerde Thérèse bij de aanvang van een brief altijd eerst naar de gezondheid van haar vader, gevolgd door die van de directe gezinsleden. Als ze antwoordde op een ontvangen brief, schreef ze dat ze blij was te horen dat alles goed met hen ging. Pas op het einde, ter afsluiting van een brief, vermeldde ze haar eigen gezondheidstoestand, als ook die van haar zusje Amour met wie ze samen op de kostschool zat.⁸²

De moeder aller kinderziektes: het pokkenvirus

Tegen een lichamelijke kwaal was in de achttiende eeuw vaak niet veel te doen. Ouders en kinderen konden wel vragen naar de ernst van de ziekte of naar de vorderingen in het herstel, maar eenmaal een geliefde zwaar ziek werd, konden zij niet veel meer doen dan bang afwachten.⁸³ Adellijke families hadden de middelen om een dokter te raadplegen en benaderden daarnaast ook familieleden om eventuele remedies, zoals kruidenmengsels, door te spelen die in het verleden succesvol waren geweest. Deze zalfjes en drankjes werden dan ofwel zelf samengesteld ofwel bij een dokter besteld. Experimenteren met geneeskrachtige kruiden was daarbij niet ongewoon.⁸⁴ Zoals echter duidelijk wordt uit de bovenstaande

82 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brieven van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem.

83 Pollock, *Forgotten children*, 131.

84 Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 71-73.

brief van moeder Marie-Emmanuelle, deden de meeste middeltjes meer kwaad dan goed. Uiteindelijk moest het kind of de ouder gewoonweg 'uitzien' en hopen op het beste. Daarnaast bood het geloof soelaas en familieleden legden zich dan ook toe op het bidden tot God om een genezing af te smeken. Ook in tijden van goede gezondheid vielen gezinsleden terug op de beschermende kracht van het katholieke geloof om zich tegen mogelijke kwalen te behoeden, zoals Clémentine terloops vermeldde aan haar vader: "*Vrees niet voor mijn gezondheid, [want] God ondersteunt mij en vult mijn kracht aan. Door Hem zal ik alles kunnen, en kan ik ook alles aan. Hij heeft mijn volledige vertrouwen, en Hij is het antwoord op mijn zorgen.*"⁸⁵

Smeebeden prevelen was meestal het enige dat de familie nog kon doen als een kind of ouder getroffen werd door een van de grootste boosdoeners onder de vroegmoderne ziektes: *variola*, beter gekend als de pokken. Het achttiende-eeuwse Europa kende een aantal zware pokkenepidemieën die herhaaldelijk de kop opstaken en niet naar rijkdom of stand omkeken. De overlevingskansen waren klein en iemand die de pokken doorstond was meestal getekend voor het leven door de littekens die de blaasjes op de huid nalieten. Nochtans maakte een nieuwe geneeskundige methode om de pokken te bestrijden opgang aan het begin van de eeuw, namelijk inenting of *inoculatie*. Europese handels- en ambassadeursfamilies in Constantinopel ontdekten aldaar deze van oorsprong Chinese techniek en brachten ze stilaan over naar de Europese vorstelijke hoven. Het Engelse vorstenhuis stimuleerde als een van de eersten het gebruik van inoculatie in Europa, maar het werd vaak argwanend onthaald. Iemand opzettelijk besmetten met een dosis van het pokkenvirus, hoe klein dan ook, leek te gevaarlijk en gewoonweg roekeloos. Aan het keizerlijke hof van Maria-Theresia, bijvoorbeeld, duurde het tot 1767 vooraleer de keizerin het gebruik van inoculatie veilig genoeg achtte en in haar rijk ging stimuleren. Dat jaar had een epidemie die Wenen trof immers verschillende slachtoffers gemaakt binnen de keizerlijke familie. Ondanks enkele campagnes om de bevolking te inoculeren, bleef het slechts een sporadisch gebruik, waardoor niet de gehele bevolking immuniteit tegen *variola* verwierf.⁸⁶

Ontdekkingen zoals inoculatie stimuleerden de hoge verwachtingen van de geneeskunde binnen het vooruitgangsgeloof van de achttiende eeuw. Zo genoot het geesteskind Emile van Jean-Jacques Rousseau van een leven zonder enig lichamelijke kwaal, want de ideale maatschappij had alle ziektes verbannen. Het probleem van ziekte was volgens de Verlichte geesten slechts een tijdelijk probleem.⁸⁷ In de praktijk bleven echter de meeste lichame-

85 '*Ne craignez pas pour ma santé, Dieu me soutient et supplée à ma force, par Lui je pourrai tout et peux tout aussi et Il [a] toute ma confiance, et est-Il la réponse de mes peines.*' Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 13 februari 1785.

86 D. Hopkins, *The Greatest Killer: Smallpox in History*, Chicago, 2002, 41-50, 62-65 en 76-77. Inoculatie is niet te verwarren met vaccinatie: bij vaccinatie wordt iemand ingeënt met koepokken, bij inoculatie wordt de menselijke variant van het pokkenvirus gebruikt.

87 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 513-528.

lijke kwalen bestaan in de late achttiende eeuw, ook het ernstig besmettelijke pokkenvirus. Zo stuurde op 16 april 1788 Charles-Louis zijn moeder vanuit Dowaai een brief met de vermelding dat hij 'niets interessants te vertellen had', maar in werkelijkheid ging het niet goed met hem.⁸⁸ Zijn jongere broer Joseph-Arnould meldde uiteindelijk zijn moeder het slechte nieuws: Charles-Louis was op negentienjarige leeftijd besmet geraakt met de pokken. De kinderen binnen de familie de Looz-Corswarem waren dus niet ingeënt, anders was Charles-Louis wellicht immuun geweest voor het virus. Hij had echter zijn jongere broer opgedragen om zijn moeder niet onnodig schrik aan te jagen, maar Joseph-Arnould had het als zijn plicht beschouwd om zijn ouders in te lichten over de erbarmelijke toestand van hun zoon. Dit viel hem echter zwaar, want hij wilde enerzijds zijn moeder niet al te ongerust maken en anderzijds zijn broer niet tegen zich in het harnas jagen.⁸⁹

Het nieuws dat haar oudste zoon getroffen was door de pokken kwam hard aan en hals-overkop vertrok Marie-Emmanuelle vanuit Luik richting Rijsel. Op 17 april aangekomen in Valenciennes meldde ze haar echtgenoot in een kort berichtje geschreven rond de middag dat ze onmiddellijk zou voortreizen naar Dowaai waar ze dan tegen de avond zou aankomen.⁹⁰ Diezelfde dag stuurde Guillaume-Joseph haar vanuit Luik een bericht met wat informatie over de epidemie die ondertussen het gebied rond Rijsel teisterde. Tegelijk probeerde hij zijn vrouw aan te sporen om het hoofd koel te houden.⁹¹ Twee dagen later berichtte Marie-Emmanuelle vanuit Dowaai aan haar man de erbarmelijke toestand van hun oudste zoon:

*'Il a eut de la fièvre, mais à là ne pouvais pas être autrement toute les petites vérolle sont bien poussée et elle sont considérablement chargée depuis hier. Le médecin dit qu'il croie que la supuration s'établira bientôt. Et c'est ce qu'il lui occasionne tant de fièvre et il assure que cela ne peut pas être autrement car il le trouve autant bien que les circonstances le permette, mais il en a beaucoup et surtout sur le visage. J'espère tout de Dieu et qu'il nous le retablira, mais toute ma crainte est que son frère la gagne. Il n'y en a cependant aucune apparence, mais il est et a toujours été avec lui dans tout instant. Enfin, tout est à la volonté du Seigneur. J'en prendrai patience.'*⁹²

88 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 841: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 16 april 1788.

89 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 846: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 15 april 1788.

90 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 17 april 1788.

91 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 845: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 17 april 1788.

92 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 19 april 1788.

Vertaling:

Hij heeft koorts gehad, maar tot zover is het nog niet veel erger geworden. De pokken zijn erg hard doorgekomen en ze zijn aanzienlijk aangedikt sinds gisteren. De dokter zegt dat hij aanneemt dat het etteren binnenkort zal aanvangen, en dat dit bij hem zoveel koorts veroorzaakt. En hij verzekert dat dit niet anders kan zijn, want hij is maar zo gezond als de omstandigheden het toelaten. Maar hij heeft er veel, en vooral op het gezicht! Ik hoop ten volle op God dat Hij hem zal laten herstellen. Maar ik heb veel schrik dat zijn broer het ook overkomt! Er is er [bij hem] nochtans geen enkele verschenen, maar hij is altijd en op elk moment bij zijn broer geweest. Enfin, alles ligt in de handen van de Heer. Ik zal geduld moeten uitoefenen.

De daaropvolgende dagen bleven intens voor de ouders. De pokken hadden Charles-Louis bedlegerig gemaakt en zijn moeder maakte zich grote zorgen over de blaasjes die zijn aangezicht bedekten. Als deze openscheurden dan zou haar zoon getekend zijn voor de rest van zijn leven. Bovendien werden ze groter, wat betekende dat de ziekte zich verder in zijn lichaam manifesteerde. De dokters verzekerden haar echter dat Charles-Louis aan de beterende hand was en dat hij er geen littekens aan zou overhouden; desondanks was Marie-Emmanuelle er nog steeds niet gerust op. Ook haar andere zoon Joseph-Arnould die naast het bed van zijn zieke broer waakte, baarde haar kopzorgen, want ook al vertoonde hij nog geen symptomen, het pokkenvirus was zeer besmettelijk.⁹³ Op 24 april leek het ergste echter voorbij en kon Marie-Emmanuelle haar man het goede nieuws melden:

*'Votre fils vat toujours très bien, mon cher et tendre ami. Il est levé dans ce moment ici. Il regagne de l'appétit et comence à manger sous les yeux du médecin. [...] Ainsi que le Comte Arnould qui dore encore et qui ce porte toujours bien.'*⁹⁴

Vertaling:

Met uw zoon gaat alles zeer goed, mijn lieve en tedere vriend. Hij is op dit moment uit bed. Hij herwint zijn eetlust en begint onder het oog van de dokter te eten. [...] Evenals graaf Arnould, die nog slaapt, maar met wie het nog steeds goed gaat.

Guillaume-Joseph was dan ook duidelijk opgelucht en verheugd te horen dat zijn oudste zoon herstellende was:

93 *Ibidem*: Brieven van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 20 en 21 april 1788.

94 *Ibidem*: Brief van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 24 april 1788.

*'Les jours que j'ai passé et tant reytères après les combats où je me suis trouvé pendant dix campagnes de guerre, où la vie que j'exposais m'était rendue par la conservation du Tout Puissant, n'ont pas été si beau pour moy que celui que vous m'avez après que notre cher fils était hors de danger et au dessus.'*⁹⁵

Vertaling:

De dagen die ik herhaaldelijk heb doorgebracht na de veldslagen, waarin ik mij gedurende tien militaire campagnes heb bevonden, waarin het leven dat ik riskeerde mij telkens werd teruggegeven door het behoud van de Almachtige, zijn voor mij niet zo mooi geweest als deze waarop u mij hebt verteld dat onze zoon buiten levensgevaar was.

De ouders de Looz-Corswarem konden even opgelucht ademen, want hun beide zonen maakten het voorlopig goed. De gebeurtenissen in Dowaai zouden echter nog een venijnig staartje krijgen.

De dood kent geen lieve kinderen

Toen Marie-Emmanuelle d'Aix naar Dowaai afzakte om haar zieke zoon bij te staan, was ze als 48-jarige nog niet ten dode opgeschreven vanwege haar ouderdom. Het was in de achttiende eeuw goed mogelijk om als adellijke dame met toegang tot voldoende voedsel en goede verzorging de bejaarde leeftijd te bereiken. Ze was trouwens zelden ziek, hoewel ze met een aantal ouderdomskwaaltjes af te rekenen had. Daar moesten ook haar kinderen rekening mee houden, zoals haar oudste dochter Clémentine in één van haar brieven benadrukte:

*'La crainte de fatiguer vos yeux à lire mes lettres et à y répondre à seule être cause que je n'ai osé prendre la liberté de vous écrire. [...] Je fais un détail de ma conduite à papa, qui vous le lira, comme j'espère il a fait de toutes mes lettres jusqu'à cette.'*⁹⁶

Vertaling:

De vrees om uw ogen te vermoeien door het lezen van mijn brieven, en door erop enkel en alleen te antwoorden, is de oorzaak dat ik niet de vrijheid durfde te nemen

95 Brussel, ARA, *Archief van de familie de Looz-Corswarem*, nr. 845: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 25 april 1788.

96 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 843: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 1785[?].

om u te schrijven. [...] Ik maak een verslag van mijn doen en laten voor papa, die het dan aan u kan voorlezen, zoals ik hoop dat hij tot nu toe voor al mijn brieven heeft gedaan.

Aangezien haar moeder niet meer zo goed kon lezen, waarschijnlijk vanwege ouderdomsverziendheid, moest vader Guillaume-Joseph in haar naam een aantal zaken aan haar moeder vertellen “om mijn lieve moeder de moeite van het lezen van mijn geschrift te besparen, wetende dat haar ogen het haar amper toestaan.”⁹⁷ Op het einde van de maand april 1788 schreef Marie-Emmanuelle echter vanuit Dowaai een verontrustende brief naar haar echtgenoot:

*‘Je voudrais bien que vous veniez car à la fin je crain cette aire infectée pour moi-même. Surtout que j’ai male à la tête et assez partout. Je vous attendrai.’*⁹⁸

Vertaling:

Ik zou graag hebben dat u komt, want uiteindelijk vrees ik zelf besmet te zijn. Voornamelijk omdat ik hoofdpijn heb, maar ook omdat ik bijna overal pijn heb. Ik zal op u wachten.

Marie-Emmanuelle d’Aix raakte besmet met dezelfde ziekte die ook haar oudste zoon getroffen had en het pokkenvirus manifesteerde zich over haar hele lichaam. Begin mei 1788 correspondeerde oudste dochter Clémentine met haar vader over de bedroevende toestand van haar moeder, alsook van haar jongste broer Joseph-Arnould die gelijkaardige symptomen begon te vertonen:

*‘Monsieur Barbier était ici lorsque je reçu votre lettre de mardi dernier. Je la lui ai communiquée toute affectée de savoir ma chère maman incommodée sans pouvoir lui porter mes soins fillials et tendres. Je vous avoue, mon cher papa, que je ne suis pas tranquille, ni mes sœurs non plus sur l’état de sa santé, et que le retour seul de Monsieur Barbier me rendre à moi-même. Nous allons pries le ciel de nous la conserver, et de la rétablis bientôt. [...] Nous avons été ce matin prier à l’hermitage pour mon frère Arnold, et j’y ai joint mes vœux pour maman.’*⁹⁹

97 ‘[...] pour éviter à ma chère maman la peine de lire mon griffon, sachant que ses yeux ne lui permettent geurre.’ Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 10 juni 1785.

98 Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 170: Brief van Marie-Emmanuelle d’Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 29 april 1788.

99 Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 9 mei 1788.

Vertaling:

Mijnheer Barbier was hier toen ik uw brief van afgelopen dinsdag heb ontvangen. Ik heb het hem meegedeeld, volledig ontroerd te weten dat mijn lieve moeder gehinderd is zonder dat ik aan haar mijn dochterlijke en tedere zorgen kan richten. Ik beken u, mijn lieve vader, dat ik niet gerust ben, evenmin als mijn zussen, over de staat van haar gezondheid, en dat de terugkeer van mijnheer Barbier mij op mezelf doet terugvallen. We zullen bidden tot de hemel om haar voor ons te behouden, en om haar spoedig herstel. [...] Wij zijn deze ochtend gaan bidden in de hermitage voor mijn broer Arnould, en ik heb er mijn wensen voor moeder aan toegevoegd.

Net zoals moeder Marie-Emmanuelle zich haastte om haar oudste zoon te verzorgen, wilde Clémentine haar 'dochterlijke zorgen' toedienen aan haar moeder. Uiteindelijk bleef de oudste dochter machteloos achter op het kasteel van Landelies en kon ze niets anders doen dan bidden tot God en hopen op een vlug herstel. Haar broer Joseph-Arnould genas, maar ondanks de smeebeden van haar familie herstelde Marie-Emmanuelle d'Aix niet meer. Ze overleed te Dowaaï op 9 mei 1788.¹⁰⁰

De onverwachte dood van een moeder en echtgenote bracht het dagelijkse leven van het gezin de Looz-Corswarem tot stilstand. Het nieuws kwam bij de kinderen, van de oudste tot de jongste, hard aan. Het wekte dan ook een hele reeks gevoelens op, gaande van pijn, verdriet en woede tot wanhoop en totale radeloosheid. Uit de periode direct na de dood van Marie-Emmanuelle is er geen correspondentie tussen vader en kinderen voorhanden. Na de repatriëring van haar stoffelijk overschot trok Guillaume-Joseph zich met zijn twee zonen terug in zijn stedelijke residentie te Nijvel. Zijn oudste dochter Clémentine bleef met haar oudste zussen achter in Landelies, weliswaar bijgestaan door graaf Ernest de Looz-Corswarem, hun oom langs vaders zijde, en enkele vertrouwelingen van de familie. Naarmate nieuws van haar vader uitbleef, kwam Clémentine in een moeilijke emotionele situatie terecht. Enerzijds had ze zelf een ondersteunende schouder nodig om het verlies van haar moeder te verwerken, anderzijds leek haar vader zelf steeds verder weg te zakken in zijn verdriet. Op 16 mei nam ze haar pen terug ter hand en schreef ze haar vader een emotionele brief:

'Oui, nous pleurons ! Et nous pleurerons encore longtemps la perte d'une mère chérie et si tendre pour ses enfants. Elle s'est sacrifié pour nous et son souvenir sera éternellement pavé dans nos cœurs. Elle nous servira de modèle et d'exemple, mon cher papa, pour vous aider à supporter la vie. Pensez que vous êtes le seul qui nous restez que sans vous nous n'avons plus d'appui, que nous serions de pauvres misérables enfants. Conservez vous donc pour nous, mon très cher

100 d'Ursel, 'Princes en Belgique', 26; L. Galicia en P. Potargent, *Bijdragen tot de geschiedenis van de familie de Corswarem*, s.l., s.d., 121-123.

papa, à l'aide de la religion, tachons de supporter ce coup fatale et mortel. Car notre désolation est sans remède. [...] Vous n'aurez jamais à vous pleindre d'aucun de vos enfants, j'en suis sûre. Pour ma part je ne vous quitte plus, et veux jusqu'à mon dernier moment pleurer et me consoler dans les bras de mon digne père, le seul bien qui me reste. Faites-nous chercher tout de suite, je vous en prie, cher papa. Nous n'en pouvons plus. Je suis comme une fille perdue, et vous devez m'être rendre d'abord ou je succombe à ma douleur. J'ai des inquiétudes cruelles sur votre santé. Enfin je n'existe plus, ni mes sœurs non plus. Car nous pleurons sans cesse, et ne désirons que de mêler nos larmes aux vôtres et celles de mes pauvres frères pour les adoucir et nous aider de vos conseils.¹⁰¹

Vertaling:

Ja, we huilen! En we zullen nog lang huilen om het verlies van een geliefde moeder die zo teder was voor haar kinderen. Zij heeft zich opgeofferd voor ons en haar nagedachtenis zal voor eeuwig in onze harten zijn gegrift. Zij zal voor ons dienen als een model en voorbeeld, mijn lieve vader, om u te helpen het leven te ondersteunen. [Maar] weet dat u de enige bent die ons nog rest, dat wij zonder u geen houvast meer hebben, en dat wij dan arme, miserabele kinderen zullen zijn! Houdt u dus sterk voor ons, mijn zeer lieve vader! Laten we proberen met de hulp van het geloof deze fatale en dodelijke tegenslag te dragen, want er is geen remedie tegen onze verslagenheid. [...] U zal nooit meer hoeven te klagen over een van uw kinderen, ik verzeker het u. Wat mij betreft, ik verlaat u niet meer, en ik wil tot mijn laatste moment huilen en troost zoeken in de armen van mijn waardige vader, het enige goed dat mij nog rest. Kom ons onmiddellijk opzoeken, ik smee het u lieve vader! Wij kunnen niet meer! Ik ben als een verloren meisje, en u moet me eerst terug heel maken of ik bezwijk aan mijn verdriet. [En] ik maak me gruwelijk ongerust over uw gezondheid. Enfin, ik besta niet meer, en mijn zussen evenmin. Want wij wenen onophoudelijk en verlangen enkel om onze tranen te vermengen met de uwe en die van mijn arme broers, om het leed te verzachten en ons te behelpen met jullie raad.

Clémentine probeerde tijdens deze periode van rouw haar vader te troosten, maar hij moest ook aan zijn kinderen denken en zijn vaderlijke rol terug opnemen. Zij vond immers dat op een moment als dit de familie hoorde samen te zijn. Het zou minder moeilijk zijn gezamenlijk de last van het verdriet te dragen en de rouwperiode te doorstaan. Toen haar vader nog steeds niet zijn dochters opzocht, werd zijn oudste dochter overmand door onbegrip en onderliggende woede:

101 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 16 mei 1788.

*'C'est un décret de Dieu, il faut s'y soumettre. Mais ce que le cœur en souffre n'est pas à exprimer. Je ne sens plus mon existence, mon cher papa, je ne vis plus, et ne fais plus une goutte de bon sang jusqu'à ce que je vous revoie, vous embrasse et vous donne des marques de mon attachement éternel. Le ciel m'en laissera la possibilité j'espère. Je le prie dans tous les quarts d'heures de la journée pour qu'il vous conserve. Vous, notre seul soutien, notre bon père, notre ami, et tout ce que nous ayons de plus cher au monde! Vous, le seul et le plus précieux bien qui nous reste! Vous, qui dans la douleur d'un mari tendre et fidèle, l'exemple des hommes, consolez encore vos pauvres enfants affligés et abattus! [...] Ménagez-vous, je vous en supplie au nom de vos sept enfants. Pensez, mon cher papa, qu'ils n'ont plus que vous, que vous devez être le bonheur de leur vie, comme nous le serons de la votre. Le ciel m'aide à supporter ce coup terrible, et est votre soutien comme le notre. Je ne trouve qu'en lui et en vous du soulagement de ma douleur. C'est en Lui offrant mes peines que je sens que l'âme de notre chère et digne mère veille à nous, du haut du ciel où ses vertus l'ont placé en nous y attendant tous, et en nous laissant sur la terre un modèle de vie incomparable. Faites-nous rechercher de grâce, le plutôt possible. Car notre état loin de vous est inconcevable.'*¹⁰²

Vertaling:

Het is een beslissing van God, en we moeten ons daar aan onderwerpen. Maar hoe het hart er aan lijdt valt niet uit te drukken. Ik heb geen gevoel meer over mijn bestaan, mijn lieve vader. Ik leef niet meer, en ik maak geen druppel goed bloed meer aan totdat ik u terugzie, u omhels en u de tekens van mijn eeuwige toewijding geef. De hemel zal mij die mogelijkheid geven, hoop ik. Ik bid tot Hem elk kwartier van de dag, opdat Hij u mag beschermen. U, onze enige steun, onze goede vader, onze vriend, en alles wat ons het meest lief is in de wereld! U, de enige en de meest dierbare die ons nog rest! U, die in de pijn van een tedere en trouwe echtgenoot, het voorbeeld van elke man, nog steeds uw arme kinderen, bedroefd en neergeslagen, troost. [...] Verg niet te veel van uzelf, ik smeeek het u in naam van uw zeven kinderen. Weet, mijn lieve vader, dat zij enkel u nog hebben, en dat u het lichtpunt zou moeten zijn van hun leven zoals wij dat van u zullen zijn. De hemel helpt mij deze verschrikkelijke klap te verduren, en is evenzeer uw toeverlaat als de onze. Ik vind enkel in Hem en in u verlichting voor mijn pijn. Het is door aan Hem mijn zorgen toe te vertrouwen dat ik voel dat de geest van onze lieve en dierbare moeder over ons waakt, vanuit de hemelgewelven waar haar deugden zich hebben gevestigd en waar ze ons allen opwacht. Zij liet voor ons op aarde een onevenaarbaar levensmodel na. Laten we samen op zoek gaan naar genade, zo snel mogelijk, want onze toestand ver weg van u is onbegrijpelijk.

102 *Ibidem*: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 17 juni 1788.

Clémentine zat zelf in zak en as, maar als oudste dochter had zij de taak op zich genomen om zich te ontfermen over haar jongere zussen. Toen de pokkenepidemie ook de streek rond Nijvel trof, kon ze onmogelijk het kasteel van Landelies verlaten om op eigen houtje haar vader en broers op te zoeken. Wel had ze persoonlijk haar jongere zusje Marie-Emmanuelle ingelicht, want het vooruitzicht dat zij 'zonder hulp en te midden van vreemden' de klap van het slechte nieuws had moeten verwerken beviel haar niet.¹⁰³

Voor de nabestaanden van Marie-Emmanuelle d'Aix was het rouwproces hard. Hun gevoelsuitingen waren een mengeling van gepassioneerde rouw en gelovige berusting, samen met groot verdriet en het zoeken naar troost. Elke persoon had een eigen manier om verdriet te verwerken, maar er waren ook sociale conventies die bepaalden hoe iemand moest rouwen. In de vroegmoderne tijd gold het christelijke geloof met een stoïcijnse inslag als bron van troost. Het was een beslissing geweest van God om één van hun geliefden bij Hem te roepen en met het vertonen van een te grote droefheid zouden de nabestaanden de goddelijke rechtvaardigheid betwisten. Daarnaast haalden zij troost uit de overtuiging dat het overlijden beantwoordde aan de algemene wetten van de natuur en de rede, want 'iedereen moest een keer sterven'. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw werden reacties op de dood emotioneler van aard, maar het katholieke geloof bleef een grote bron van troost. De overledene was volgens de christelijke overtuiging nu immers veel gelukkiger; hij of zij had het ellendige bestaan op aarde achter zich gelaten en vertoefde in de hemel. Bovendien zouden de nabestaanden bij hun dood herenigd worden met de overledene in het hierna-maals.¹⁰⁴ Ook voor Clémentine was religie een troostende factor die regelmatig in haar brieven voorkwam. Moeder Marie-Emmanuelle zat nu in de hemel waar ze nog steeds waakte over haar kinderen:

*'Sa vie exemplaire l'a placé au ciel pour nous aider delà pour son intercession près de notre Seigneur Jésus-Christ, et par son secours nous pourrions supporter cette triste vie jusqu'à ce que nous aillions tous la rejoindre.'*¹⁰⁵

Vertaling:

Haar voorbeeldige leven heeft haar in de hemel geplaatst om ons van daaruit te helpen via haar bemiddeling met onze Heer Jezus Christus, en met Zijn hulp kunnen we dit trieste leven verdragen totdat wij ons allen weer bij haar zullen voegen.

103 *Ibidem*: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 18 mei 1788.

104 Sturkenboom, "... want ware zielesmart is niet woordenrijk." Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988', 90-94; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 504-508.

105 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 18 mei 1788.

Clémentine probeerde zichzelf te troosten en via het briefschrijven kon ze haar gedachten wat ordenen. Alles in haar omgeving herinnerde haar echter aan haar moeder en ze kon maar moeilijk haar overlijden aanvaarden. Het viel haar zeer zwaar en een maand na haar dood was ze nog altijd ziek van verdriet. Zo meldde haar oudste broer Charles-Louis aan hun vader:

*'A mon arriver ici, j'ai trouvé Clémentine dans son jour de fièvre qui a été plus violente que les autres accès. J'ai apporté les remèdes dont j'étais capable qu'était de la distraire le plus qu'il m'était possibles des idées sensibles que l'événement triste et affligeant lui consort avec raison. Mais comme dans la fièvre tierce le moindre chagrin peut la rendre conf[us]truire. J'ai fait mes efforts pour la relâcher de cette pensée autant qu'à la était possible car la consolation ne peut être que très légère lorsque la tristesse est causé par la perte d'une mère aussi chérie que l'était et le sera toujours la notre.'*¹⁰⁶

Vertaling:

Bij mijn aankomst hier heb ik Clémentine gevonden in een koortsaanval die gewelddadiger is geweest dan de andere aanvallen. Ik heb de remedies, waartoe ik bekwaam was, aangehaald om haar, zoveel als in mijn mogelijkheden lag, af te leiden van gevoelige gedachten omtrent de trieste en bedroevende gebeurtenis door haar met rede bij te staan. Maar tijdens de derdedaagse koorts kan het minste verdriet haar herstel doen terugvallen. Ik heb mijn best gedaan om haar te bevrijden van die gedachten, zoveel als mogelijk was. Want het troostende woord kan enkel oppervlakkig zijn wanneer de droefheid veroorzaakt is door het verlies van een zo geliefde moeder, die de onze was en altijd zal zijn.

De kinderen verlangden naar hun vader in zijn rol als verzorgende figuur in deze periode van verdriet. Als steunpilaar kon hij hen immers met raad en daad bijstaan, maar het omgekeerde gold ook. Guillaume-Joseph steunde sterk op zijn kinderen om zijn verdriet te verwerken. Acht weken na het overlijden van zijn echtgenote betuigde hij vanuit zijn stedelijke residentie te Nijvel zijn medeleven met het verdriet van zijn kinderen, maar benadrukte tegelijk zijn eigen verlies. *"Ik voel bij mijzelf de toestand van jullie geesten,"* zo schreef hij aan zijn oudste zoon, *"maar de mijne, waarvan ik meende dat die sterk was, is dat niet langer, en ik kan niet zonder pijn gewennen aan mijn trieste bestaan."*¹⁰⁷ Uiteindelijk heelde de tijd gedeeltelijk de wonden, maar in hun latere leven haalden de kinderen de Looz-Corswarem regelmatig

106 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 12 juni 1788.

107 *'Je sens par moi-même la situation de votre âmes, la mienne que je conais forte ne l'est pas, et ne peut s'accoutumer sans douleur à ma triste existence.'* Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 971: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Charles-Louis de Looz-Corswarem, 14 juli 1788.

herinneringen aan de goede kwaliteiten van hun moeder op. De dood van een ouder had een leegte nagelaten in de eenheid van Guillaume-Josephs gezin. Hijzelf en zijn kinderen waren grotendeels aangewezen om, naast God en het geloof, bij elkaar en in de kring van de familie de Looz-Corswarem troost te zoeken. Vroeg of laat zou echter een nieuwe figuur deze moederlijke leegte moeten opvullen om het dagelijks functioneren van de familie niet in de weg te staan.

V Ouderlijke modellen voor adellijke kinderen

Moederlijke zorg...

Het was volgens de toenmalige conventies een vanzelfsprekendheid dat de ouders elk een andere positie binnen het gezin innamen. De moeder stond in voor de verzorging van de meisjes en kleine jongens, terwijl de vader zich ontfermde over zijn opgroeiende zonen. Dit gebeurde vanaf hun zesde à zevende levensjaar. Ouders waren zich bewust van hun verschillende takenpakket, maar ook de kinderen werden van kindsbeen af aangeleerd wie van de ouders hen als voorbeeld diende. Zo hadden dochters in het gezin hun moeder als rolmodel, terwijl de vader die rol op zich nam voor zijn zonen.¹⁰⁸

Hoewel er binnen de stroming van de radicale Verlichting, vertegenwoordigd door *philosophes* zoals Denis Diderot (1713-1784), baron Paul-Henri Thiry d'Holbach (1723-1789) en Friedrich Melchior Grimm (1723-1807), stemmen opgingen om de vrouw op gelijke hoogte te plaatsen met het andere geslacht, bleef zij de (intellectuele) mindere van de man. Dit werd onderbouwd door medische traktaten en wetenschappelijke verhandelingen die deze negatieve balans als 'natuurlijk' beschouwden. Daartegenover zagen de radicale Verlichters dit probleem niet als biologisch of medisch van aard, maar eerder als een tekortkoming in de bestaande opvoeding van vrouwen, die hen dom en onderdrukt hield. Ook Rousseau besteedde aandacht aan de educatie van meisjes, en introduceerde de figuur van *Sophie* als vrouwelijke tegenhanger van *Émile* in zijn traktaat over de opvoeding, maar stelde zich eerder behoudsgezind op. Sophie krijgt geen glansrol in het verhaal, maar wordt slechts aan het einde ingebracht om *Émile* in een echtgenote en huisvrouw te voorzien. Ondanks het pleidooi van de *philosophes* om de opvoeding van vrouwen te richten op de vorming van 'welingelichte en intelligente partners', bleef de vrouw in de praktijk belast met het huishouden, en moesten haar dochters voornamelijk huishoudkunde leren, eventueel aangevuld met literatuur en muziek.¹⁰⁹

108 Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven*, 159-161; J. Tovrov, *The Russian Noble Family. Structure and Change*, New York en Londen, 1987, 114-143.

109 Blom, *Het verdorven genootschap*, 304-307.

Ook binnen de familie de Looz-Corswarem was deze opvatting aanwezig, hoewel het in de praktijk niet zo strikt was als het ideaalbeeld vooropstelde. Zowel dochters als zonen konden met hun problemen bij beide ouders terecht en vroegen zowel aan moeder als aan vader, en eventueel aan hen beiden tegelijk, om raad en ondersteuning. Bovendien moest Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem een aantal taken van zijn vrouw overnemen na de dood van Marie-Emmanuelle d'Aix, waardoor de veronderstelde opdeling van taken naar gelang geslacht niet meer gold. Ook op het emotionele vlak moest Guillaume-Joseph de rol van de moeder op zich nemen. Volgens zijn jongste dochter Amour was dat een grote bron van troost toen ze op veertienjarige leeftijd de pijnlijke herinnering aan haar moeder weer bovenhaalde: *"Ik laat tranen vloeien bij haar herinnering, en niets kan me troosten, behalve de aangeenheid, wat mij betreft, van het terugvinden van de moederlijke gevoelens in u."*¹¹⁰ Toch beseften de kinderen de Looz-Corswarem dat de opdeling volgens geslacht een onderdeel was van de sociale conventies waaraan ze zich moesten houden. Zo bespraken ze zaken met hun moeder die ze volgens hen niet konden bespreken met hun vader en omgekeerd.

Het veld bij uitstek dat voorbehouden was voor de correspondentie tussen vrouwelijke gezinsleden was de aandacht voor verfijnde kledij en het bespreken van de laatste mode.¹¹¹ De overtuiging dat een man in de achttiende-eeuwse samenleving aan dergelijke gesprekken niet deelnam, wordt duidelijk in een brief van Clémentine gericht aan haar vader. Aangezien haar moeder leed aan ouderdomsverziendheid moest ze wel de omweg maken via haar vader, ook al wist ze dat ze daarmee de sociale conventies overschreed.

*'Je vous prie aussi de faire observer à maman que les modes sont bien à meilleur compte à Charleville qu'à Bruxelles, et que pour les chapeaux qu'elle a la bonté de vouloir bien nous apporter. Elle les trouverait ici au dernier gout et étonnamment bien meilleur marché de l'égard de notre pays. [...] Vous direz, cher papa, qu'à un geurrier qui ne connaît que les laurier il est déplacé de parler de chiffon, mais c'est pour éviter à ma chère maman la peine de lire mon griffon.'*¹¹²

Vertaling:

Ik verzoek u ook om moeder er attent op te maken dat de kleren in Charleville goedkoper zijn dan in Brussel, en dat ze voor de hoeden zelfs zo vriendelijk zijn om ze tot bij ons te brengen. Zij zijn hier in de mode en ze zijn verbazend genoeg een betere koop ten opzichte van die in ons [eigen] land. [...] U zult zeggen, lieve vader,

110 *'Je donne des pleurs à sa mémoire, rien ne peut me consoler que la douceur de retrouver en vous des sentiments de tendresse maternelle à mon égard.'* Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 186: Brief van Amour de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 19 maart 1796.

111 Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 86-87.

112 Brussel, ARA, Familiearchief de Looz-Corswarem, nr. 194: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 10 juni 1785.

dat voor een militair die slechts lauwerkransen kent het ongepast is om over stoffen te praten, maar het is om mijn lieve moeder de moeite te besparen van mijn geschrift te lezen.

Als man van eer en voormalig veldheer vond Guillaume-Joseph dat hij zich onmogelijk met zulke triviale zaken als de mode in Charleville en Brussel kon bezighouden. Kledij en mode behoorden immers tot het domein van het huishouden en dus dat van de vrouw des huizes. In de periode vóór de dood van Marie-Emmanuelle d'Aix bezorgden de kinderen de Looz-Corswarem al hun vragen in verband met kledij, inclusief retouches en herstellingen, aan hun moeder. Ook Clémentines jongere zussen bespraken graag met hun moeder de nieuwste mode en de kledingstukken die ze op het oog hadden om aan hun garderobe toe te voegen. Voor de dochters van Marie-Emmanuelle was dit niet enkel wat ijdel gekeuvel, maar had het als doel hun moeder over te halen om toestemming te geven voor de aankoop van een bepaald kledingstuk. Ook Clémentine, jaloers gemaakt door de klederdracht van 'de nieuwe jongedames uit Brussel' die waren gearriveerd te Charleville, uitte de wens om een aantal nieuwe kleren te verkrijgen en gaf alvast de nodige maten door aan haar moeder.¹¹³

Bovendien droeg Marie-Emmanuelle niet enkel zorg voor de kledij van haar dochters, maar was het ook haar taak om haar zonen van de nodige kledingstukken te voorzien. Zo gaf haar oudste zoon Charles-Louis in maart 1788 specifieke vereisten door voor een aantal nieuwe kleren:

*'Nous avons une requette à vous présenter pour des habits car le notre de tout les jours est presque usé. Si vous nous en faites faire à Mons, recommandé, s'il vous plait, qu'on ne les fassent ni plus long ni plus large ni plus court ni plus étroit car nous sommes resté dans la même corpulence. Je vous demanderai aussi, ma chère mama, si nous pouvons nous faire faire des culotes ici, car nous n'en avons aussi plus guerre de présentable.'*¹¹⁴

Vertaling:

We hebben een verzoek aan u te presenteren wat betreft kleren, want de onze voor alledaags gebruik zijn bijna versleten. Als u er voor ons gaat laten maken in Bergen, gelieve dan aan te bevelen dat men ze niet langer of groter, en niet korter of smaller maakt, want we hebben nog steeds dezelfde lichaamsbouw. Ik vraag u ook, mijn lieve moeder, of wij alhier kniebroeken mogen laten maken, want wij hebben er nog nauwelijks die toonbaar zijn.

113 *Ibidem*: Brief van Clémentine de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 juni 1785.

114 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 841: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 2 maart 1788.

Een tweetal weken later ontving Charles-Louis zijn bestelling uit Bergen, maar de kleren hadden een aantal tekortkomingen die hij nog wilde laten wegwerken. Dat berichtte hij dan ook aan zijn moeder:

*'Nous avons reçu hier nos habits, vestes et culotes de Mons. Ils sont bien fait et d'une jolie couleur, mais je suis fâché qu'il a doublé les vestes de laines. Nous serons obligés d'y faire remettre ici une autre doublure.'*¹¹⁵

Vertaling:

We hebben gisteren onze kleren ontvangen, te weten de jasjes en kniebroeken uit Bergen. Ze zijn goed gemaakt en hebben een mooie kleur, maar ik ben ontstemd dat men de jasjes met wol heeft gevoerd. Wij zijn dan ook genoodzaakt ze alhier over te doen met een andere voering.

Dat de kinderen de Looz-Corswarem hun uitgaven - naast kledij ook andere onkosten van hun verblijf in Dowaai en Charleville - aan hun moeder doorspeelden, paste binnen de veronderstelde functies van de moeder binnen het gezin. Marie-Emmanuelle d'Aix was immers de vrouw des huizes en dit betekende dat ze ook de boekhouding van het huishouden onder haar hoede nam. Bijgevolg moesten de kinderen alle huishoudelijke uitgaven aan haar melden. Binnen een adellijk gezin bekleedden beide ouders immers een functie als 'manager': de man beheerde de landgoederen en het familiekapitaal, terwijl de vrouw de uitgaven van het huishouden controleerde.¹¹⁶ Dit betekent echter niet dat een vrouw uit de elite gekluisterd was aan haar huishoudelijke taken en amper buiten de muren van haar residenties vertoefde. Om de belangen van de familie te dienen kon het familiehoofd immers besluiten om zijn echtgenote als belangrijke pion in te zetten. Zo was Marie-Emmanuelle in augustus 1785 in naam van de familie de Looz-Corswarem aanwezig op het *Tribunaal der XXII* te Luik voor een juridische kwestie. Het verloop van het proces, alsook de besprekingen met hun advocaat en de procureur, speelde zij zorgvuldig door aan haar man.¹¹⁷

115 *Ibidem*: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 18 maart 1788.

116 A. Vickery, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, New Haven en Londen, 1998, 8-9.

117 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 170: Brieven van Marie-Emmanuelle d'Aix aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 5, 6, 7, 8 en 9 augustus 1785. Het *Tribunaal der XXII* was het hooggerechtshof van het prinsbisdom dat te Luik zetelde. Het werd samengesteld uit 22 mannen, afkomstig uit de adelstand, het Sint-Lambertuskapittel en een aantal vertegenwoordigers uit de Goede Steden. (In voetnoot) G. Caluwaerts, *Hasselt intra muros. Hasselt binnen de oude wallen. Historiek van straten, pleinen, gebouwen en huizen zoals opgetekend door Jan Juliaan Melchior (1848-1920)*, Hasselt, 1989, 91.

De taken die Marie-Emmanuelle d'Aix binnen het gezin de Looz-Corswarem vervulde dienden ook als voorbeeld voor haar dochters. Als zij in hun latere leven zelf een gezin zouden stichten, dan konden ze terugvallen op de lessen huishoudkunde die ze van thuis uit hadden meegekregen. Daarom kreeg dochter Charlotte van haar moeder reeds tijdens haar adolescentie enkele zinvolle taakjes om op te knappen. Zo bracht zij bijvoorbeeld de bestelling van een *casaquin* (een kostuumjasje voor vrouwen) tot een succesvol einde en leerde tegelijk om de problemen die een lastige kleermaker leverde, op te lossen.¹¹⁸ Ook het herstel van het linnen van haar broers kreeg Charlotte toevertrouwd, maar hierbij was het vanzelfsprekend dat zij dat als adellijke dame niet zelf deed, maar overliet aan haar dienstmeisje. Op deze wijze leerde ze tegelijk de taken binnen een huishouden te delegeren en het dienstpersoneel op gepaste wijze te commanderen.¹¹⁹

... en vaderlijke raad

Als de moeder binnen het gezin het rolmodel was voor de dochter, dan diende de vader als voorbeeld voor de zoon. In tegenstelling tot de dochters die na hun huwelijk een eigen huishouden zouden leiden, werden de jongens uit het gezin voorbereid op hun leven in de publieke 'mannenwereld'. Zo bestond de opvoeding van een meisje uit het bijbrengen van deugden als bescheidenheid, gehoorzaamheid en onderdanigheid; de kwaliteiten die ze als moeder en echtgenote nodig zou hebben. Daartegenover stonden waarden, zoals moed, de cultivering van een eergevoel, de beheersing van passies en de stimulering van het verantwoordelijkheidsgevoel voor de familie centraal in de opvoeding van jongens. Als mannen zouden zij immers de naam en status van hun familie moeten voortzetten. Vooral op de schouders van de oudste zoon rustte een grote druk vanuit de familie: als erfgenaam was hij immers de volgende schakel in een ketting van eervolle en roemrijke voorouders.¹²⁰

Volgens de wet stonden de kinderen en hun moeder onder het gezag van de vader. Dit betekende echter niet dat de vader als absolute machthebber de levensloop van zijn kinderen en echtgenote kon bepalen. Op juridisch vlak representeerde de vader immers niet een individu, maar de gehele familie. Als familiehoofd was hij dus aansprakelijk voor het doen en laten van de andere gezinsleden. Bijgevolg bestond de overtuiging dat kinderen hun vader moesten respecteren en gehoorzamen, omdat ze zo de familiebelangen eerbiedigden

118 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 5 september 1784. A. Ribeiro, *Dress in eighteenth-century Europa, 1715-1789*, Londen, 1984, 40.

119 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 842: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Marie-Emmanuelle d'Aix, 11 maart 1788.

120 Pollock, 'Parent-Child Relations', 204-206; Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 19.

en behartigden.¹²¹ Deze familiale druk om te conformeren aan de wil van het familiehoofd kon soms leiden tot frustratie, maar de vader vormde voor de kinderen ook een bron van advies en raadgeving. Zo was voor opgroeiende kinderen de adolescentie naast een overgangsfase van jeugd naar volwassenheid ook een periode van grote onzekerheid. Het pad dat Charles-Louis de Looz-Corswarem als oudste zoon moest bewandelen had ook zulke obstakels, maar hij had de bijstand van zijn vader, die dezelfde weg reeds had afgelegd. Als vader diende Guillaume-Joseph voor zijn oudste zoon daarom vaak als raadgever in moeilijke tijden.

*'Cher papa, donnez moi tout les conseil que vous voudrez bien m'accorder, je les suivrez avec la plus grande exactitude. Conduisez moi delà comme si j'étais près de vous. Tout ce que vous ferez pour moi, vous pouvez être certain du consentement au fond de mon cœur. Vous tacherons, cher papa, de ne point abatre l'honneur et la gloire que nous a aquis vos actions, et le sur moyen que notre jeunesse demande.'*¹²²

Vertaling:

Lieve vader, geef mij al het advies dat u tot mij zou willen richten; ik zal het met de grootste precisie opvolgen. Begeleid mij alsof ik dicht bij u in de buurt was. Bij alles wat u voor mij zal doen, kan u zeker zijn van de volgzzaamheid die tot diep in mijn hart gaat. Wij proberen, lieve vader, om de eer en de glorie, die ons te beurt is gevallen door uw acties, niet te verzwakken en hoog te houden op een manier die bij onze jeugdigheid past.

In de achttiende eeuw bestond de overtuiging dat ouders hun kinderen konden opvoeden tot modelvolwassenen, maar daartoe was disciplineren en het aanleren van gehoorzaamheid en respect ten aanzien van de ouders noodzakelijk. Dit betekende echter niet dat de opvoeding bestond uit het breken van de wil van het kind door op regelmatige basis lijfstraffen toe te dienen en angst in te boezemen. Het kind bang maken voor zijn eigen ouders zou immers slechts een zware hypotheek leggen op de ouder-kindrelatie in de toekomst. Kinderen werden ondergeschikt gemaakt aan de ouderlijke raadgeving door hun gedrag in de goede richting te sturen.¹²³ Enerzijds verdiende goed gedrag en gehoorzaamheid een beloning. Zo mocht Amour de Looz-Corswarem van haar vader vroeger dan gepland terugkeren naar het ouderlijk huis als beloning voor haar ijverige inspanningen op de kost-

121 R. O'Day, *The Family and Family Relationships, 1500-1900. England, France and the United States of America*, Londen, 1994, 52-58.

122 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 31 mei 1790.

123 Pollock, 'Parent-Child Relations', 197-202; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderwereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 61-64.

school.¹²⁴ Anderzijds werd een gepaste straf noodzakelijk geacht om wangedrag te corrigeren. Zo kreeg Joseph-Arnould de Looz-Corswarem een uitbrander van zijn vader, omdat hij 'de vaderlijke raad en levenslessen' in de wind sloeg en slechts in een illusie leefde die hem fataal zou worden.

*'Quoique je vous aie témoigné quand vous m'avez averti – car vous ne connaissez plus d'autorité paternelle – que vous alliez à la promenade (ou plutôt à la picorée) que cela ne me aisait pas plaisir. Si vous étiez un bon fils autant que je suis un bon père, cela aurait du vous suffir, surtout après que je vous ai fait connaître toutes mes circonstances avec assez de détail pour vous ouvrir les yeux. Main, mon ami, vous vous nourrissez tellement d'illusion que vous ne voulez pas prêter l'oreille à ma parole.'*¹²⁵

Vertaling:

Hoewel ik u had betuigd dat het mij geen plezier zou doen, wanneer u mij hebt verwittigd dat u een tochtje ging maken (of nog eerder naar een etentje zou gaan), deed u het - aangezien u geen ouderlijk gezag meer erkent - toch. Als u zoveel een goede zoon zou zijn als ik een goede vader, dan had u er van afgezien, vooral nadat ik u de hele situatie tot in detail heb bekend gemaakt om u de ogen te doen openen. Maar, mijn vriend, u voedt zich met zulke illusies dat u niet meer wilt luisteren naar mijn woorden.

Volgens zijn vader bevond zijn jongste zoon zich op het slechte pad: hij wilde niet studeren, waardoor hij amper kon lezen en schrijven, en moest grote sommen geld lenen om zijn verwistende levensstijl met 'twee bedienden en drie paarden' te onderhouden. Bovendien hing hem vanwege deze 'Brusselse ijdelheid en luxe' een schuldenlast met gevangenisstraf boven het hoofd, waarbij Guillaume-Joseph de snerende opmerking toevoegde dat 'zo'n correctie hem nog ten goede zou komen'. Vader de Looz-Corswarem vond dat hij een geronde reden had om kwaad te zijn op zijn jongste zoon, want

*'parce que faute de savoir lire et écrire, suivant les reglements militaires vous étiez incapable d'avancer. J'avais exigé de vous que vous vous appliquerez une demie heure par jour à la lecture et l'écriture. Je n'ai pu l'obtenir vous me pressez tous mes avis et vous vous mutinez quand je vous rapelle aux bon principes. Il est cependant tems que vous preveniez. Car si vous attendez encore, il sera trop tard et vous aurez tout le tems de me regretter.'*¹²⁶

124 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 1023: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Amour de Looz-Corswarem, 3 juli 1790.

125 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 1000: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Joseph-Arnould de Looz-Corswarem (kopie), 1788[?].

126 *Idem*.

Vertaling:

bij gebrek aan kennis van het lezen en het schrijven, bent u volgens de militaire regels ongeschikt om te promoveren. Ik had van u verlangd dat u zich een half uur per dag zou wijden aan het lezen en het schrijven. Ik heb u niet zover kunnen krijgen dat u zich haast om mijn adviezen op te volgen en u rebelleert wanneer ik u terugbreng tot de goede orde. Het is de hoogste tijd dat u gewaarschuwd wordt, want indien u nog langer wacht dan zal het te laat zijn en zal u alle tijd hebben om aan mij uw spijt te betuigen.

De angst sloeg vader de Looz-Corswarem om het hart dat zijn jongste zoon, die niet in aanmerking kwam om het familiepatrimonium te erven, zou falen in het leven – of erger nog: de naam van zijn vader en die van de familie zou bezoedelen door zijn losbandige levenswandel. Guillaume-Joseph wilde duidelijke taal spreken met zijn zoon en beëindigde zijn brief:

*'Si vous voulez devenir un homme de bien, mon fils, il faut commencer. Comme j'ai commencé à apprendre avoir de peu, je vois bien que ma présence et mes leçons paternelles vous déplaisent que c'est pour cela que vous me fuyez que vous ne faite aucun bien avec moy. Parce que mes opinions sont ceux de la raison, et les votre ceux de l'illusion qui vous perdra et fera le malheur de votre vu. Prenez y bien garde, il est encore tems. Car si je vous abandonne comme vous abandonne les conseils que je puise dans les leçons de la sagesse éternelle, vous sentirez avant le tems ce que c'est avec votre conduite de n'avoir plus de père.'*¹²⁷

Vertaling:

Indien u een fatsoenlijk man wilt worden, mijn zoon, dan zal je er aan moeten beginnen, zoals ik ben begonnen: door te aanvaarden weinig te hebben. Ik zie goed genoeg dat mijn aanwezigheid en mijn vaderlijke lessen u niet aanstaan en dat u mij daarom vermijdt en dat ik niets goed doe voor u. Maar mijn meningen zijn die van de rede, en de uwe die van de illusie, waarin u zich zal verliezen en die u in uw ongeluk zal storten. Wees daarvoor goed op uw hoede! Er is nog tijd! Want indien ik u in de steek laat, zoals u afstand deed van mijn raadgeving die ik trok uit de lessen van de eeuwige wijsheid, dan zal u met uw gedrag vroegtijdig beseffen wat het is om geen vader meer te hebben.

In de vermaning van Guillaume-Joseph wordt duidelijk dat belonen en straffen ook met affectie kon. Zo werd een tijdelijke onthouding van ouderliefde ingezet om het kind op zijn plaats te zetten. De dreigende houding van de vader met een volledige emotionele isolatie

¹²⁷ *Idem.*

werd beschouwd als een zeer zware straf. Iemand die verstoten werd door het familiehoofd was immers niet langer een lid van de familie en werd alle familiale voordelen onttrokken.¹²⁸

Aan de andere kant wisten adolescente kinderen hoe ze hun ouders moesten bewerken om van hen iets gedaan te krijgen. Kinderen benutten hun speciale positie in de affectieve relatie met hun ouders om zich te bevoordelen via 'emotionele chantage'. Zij speelden daarbij in op schaamte en schuld, en ook het krachtig sentimentele vertoon van vloeiende tranen en gejammer valt niet te onderschatten. Vooral voor vrouwen was smeken en klagen een gerechtvaardigde manier om zich te bevoordelen in een hiërarchische samenleving, die gedomineerd werd door mannen. Bovendien maakte binnen het gezin de idee van een 'darling daughter', die zogezegd niets verkeerd kon doen in de ogen van haar ouders, de vader ontvankelijk voor haar smeekbeden.¹²⁹ Zo betreurde dochter Thérèse de Looz-Corswarem vaak haar 'ongelukkige situatie' met een nadruk op de eenzaamheid en verlatenheid veroorzaakt door haar vader, om vervolgens te vragen of ze niet vroeger dan gepland naar huis mocht keren. Ook als ze meer geld nodig had om haar schulden af te betalen, paste ze dezelfde tactiek toe. Thérèse wist immers hoe gevoelig financiële aangelegenheden lagen bij haar vader - zeker wanneer zijn dochter niet wist rond te komen met haar maandelijks toelage -, dus probeerde ze haar vaders gemoed te bespelen.¹³⁰

Maar Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem kende zijn kinderen en doorzag hun emotionele taalgebruik. Zo maakte hij zijn voornoemde dochter duidelijk dat zij niet het enige kind was dat hij moest onderhouden en dat ze reeds alles kreeg wat haar toekwam. Bovendien kaatste hij de bal betreffende het verlangen naar autonomie terug door te benadrukken dat zijn kinderen nu wel oud genoeg waren om zelfstandig en volwassen te kunnen omgaan met geld. Dit is merkbaar in een brief van zijn hand van december 1791:

*'J'ai fait, ma chère fille Thérèse, tout ce que je tords paissant de faire pour accomplir vos désirs, aussi bien que ceux de vos deux sœurs aînées et vos deux frères cadets. Je me suis exécuté et redent à la vu philosophique de la nature. Vous consommez entre vous tous, mes chers enfants, les revenus liquidés de nos biens matrimoniaux. Vous m'avez demandé de recevoir par mois, ce que ma générosité me permettais de faire. A votre réquisition j'ai fait du sacrifices pour vous contenter. Il faut maintenant que dans l'âge de l'indépendance que vous avez désiré faire comme j'ai fait toute ma vie, soumettre vos désires a vos moyens, calculer avec vous-même et vous dire si je n'ai qu'autant de sols à dépenser par jour.'*¹³¹

128 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, 85-93.

129 Pollock, 'Parent-Child Relations', 198-200; Vickery, *The Gentleman's Daughter*, 48-52.

130 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 205: Brieven van Thérèse de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 1791-1792.

131 *Ibidem*, Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Thérèse de Looz-Corswarem, 10 december 1791.

Vertaling:

Ik heb, mijn lieve dochter Thérèse, alles dat ik kon opbrengen uitgevoerd om uw wensen te vervullen, alsook die van uw twee oudere zussen en twee jongere broers. Ik heb echter besloten het vereiste te doen en terug te keren naar de filosofie van de natuur. Jullie verbruiken onder jullie allen, mijn lieve kinderen, de contante middelen van onze bruidsschatten. U hebt me gevraagd om per maand [een bedrag] te ontvangen, wat mijn vrijgevigheid toeliet om te doen. Op uw verzoek heb ik opofferingen gedaan om u tevreden te stellen. U hebt nu echter de leeftijd van het zelfstandige leven bereikt, die u altijd hebt willen bereiken. [En doe] zoals ik heel mijn leven heb gedaan: breng uw wensen in overeenstemming met uw middelen, bereken deze zelf en prent uzelf in hoeveel geld u slechts hebt om een dag mee rond te komen.

Een 'nieuwe moeder'

In de loop van de achttiende eeuw kwamen de traditionele posities van de vader en de moeder binnen het gezin onder vuur te liggen. In spectatoriale tijdschriften bedoeld voor de burgerij leverden essayisten moraliserend commentaar op de gang van zaken in hun eigen tijd, waaronder ook het ouderschap. Volgens deze maatschappijcritici gaven vaders en moeders het verkeerde voorbeeld aan hun kinderen. Dat moest dus veranderen en de spectators schoven een nieuw beeld van de 'ideale ouder' naar voren. Zo werd de idee van de 'voorbeeldige moeder' een populair thema waarbij het concept 'tederheid' een totaal nieuwe invulling kreeg. Bij het begin van de achttiende eeuw had het woord nog een negatieve connotatie; tederheid was immers een zwakte eigen aan het vrouwelijk geslacht. Als dit gevoel domineerde in de opvoeding, kon een kind zijn emoties niet leren beheersen en gaf het zich enkel over aan passies en driften. Tegen het einde van de eeuw, toen ook de culturele stroming van het sentimentalisme haar hoogtepunt bereikte, kreeg het woord een eerder positieve bijklank, met de moderne betekenis van fijngevoeligheid en innigheid. Bij de publieke opinie groeide de overtuiging dat opvoeders moederliefde niet langer moesten ontmoedigen, maar stimuleren. Ook mannen moesten steeds meer deze nieuwe 'tederheid' kunnen voorleggen, wilden zij het goede voorbeeld aan hun kinderen geven. De spectators uitten veel kritiek op de 'afwezige vader' binnen het gezin en benadrukten dat ook hij de opvoeding van zijn kinderen zelf in handen moest nemen. De ideale vader nam de opvoeding van het kind op vijf- à zesjarige leeftijd over van de moeder en haalde de affectieve band met zijn kind nauwer aan.¹³²

Gezinshistorici uit de orthodoxe school gebruikten deze kritiek afkomstig uit advieslite-

¹³² Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 222-224 en 227-230.

ratuur en spectatoriale geschriften als bewijs dat vaders in de vroegmoderne tijd hun kinderen onverschillig behandelden en de opvoeding te zeer overlieten aan de moeder. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zou dan de 'moderne vader' die ook genegenheid voelde voor zijn kinderen tot stand zijn gekomen. De recente historiografie heeft dit beeld sterk genuanceerd, want de spectators maakten gebruik van ironie en overdrijving om een punt te maken. Dat het beeld van het ouderschap transformeerde, betekende immers niet dat ouderlijke gevoelens plots veranderden. Vaders verwelkomden kinderen, zowel zonen als dochters, binnen het gezin als 'kleine geschenken van God', die ze verzorgden en koesterden. Bovendien was de vader genooddaakt door de hoge mortaliteit én kraambedsterfte bij de dood van zijn vrouw ook de moederlijke taken op zich te nemen. Dat nam echter niet weg dat hij na verloop van tijd een vervangster voor zijn overleden echtgenote zocht. De taak om kinderen als man alleen op te voeden was voor mannen naar eigen zeggen erg zwaar.¹³³

Na de dood van zijn echtgenote in mei 1788 was Guillaume-Joseph de enige ouder die de kinderen de Looz-Corswarem nog hadden. Als een weduwnaar die zijn politieke belangen wilde behartigen, zijn bezittingen wilde onderhouden en zijn verantwoordelijkheden ten aanzien van de hertogelijke familie wilde opnemen, wilde hij niet alleen instaan voor de opvoeding van zeven kinderen, waaronder nog twee dochters van jonge leeftijd. Hertrouwen leek de beste optie en zo liet hij in het voorjaar van 1790 zijn oog vallen op Rosalie-Constance van Bylandt (1758-1839), een kanunnikes verbonden aan de Sint-Gertrudiskerk in zijn thuisbasis Nijvel.¹³⁴ De familie van Bylandt was afkomstig uit de Gelderse adel en vader Adrian-Joseph van Bylandt (1700-1767) was naast burgemeester van Oudenaarde ook graaf en vrijheer van het Heilige Roomse Rijk. Rosalie-Constance kwam uit een gezin met negen kinderen en zat samen met haar oudere zus Marie-Thérèse en haar jongere broer Joseph-Emmanuel in het kapittel van Nijvel.¹³⁵ Het was niet ongewoon dat adellijke meisjes reeds op jonge leeftijd als kanunnikes door het leven gingen. Het kapittel was een plaats waar vrouwelijke telgen van de hoge adel ondergebracht werden om een geschikte huwelijkskandidaat af te wachten of om zich voor te bereiden op een religieus leven. Meisjes kregen er een opleiding, die paste bij hun status en zij mochten als volwassen vrouwen in een individueel kapittelhuis wonen, wereldlijke goederen bezitten en aan wereldlijke activiteiten deelnemen.¹³⁶

Deze vrouw was echter geen onbekende voor de oudste kinderen van Guillaume-Joseph. Integendeel, zijn dochter Charlotte kende haar zelfs heel goed:

133 B. Roberts, 'Fatherhood in eighteenth-century Holland: the Van der Muelen brothers', *Journal of family history*, 21 (1996), 218-228.

134 Douchamps, *Chanoinesses et chanoines nobles*, 34.

135 'Van Bylandt', *Jaarboek van den Nederlandschen Adel*, 4 (1891), 91-93; 'Van Bylandt', *Nederland's Adelsboek*, 80 (1989), 599-600 en 603-604.

136 Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 35-36.

*'Il est vrai, cher papa, que Bylandt estais l'amie de ma bonne maman. [...] Auci, cher papa, j'ai beaux cherchez par tout le monde entiez pour mes criez une amie qui mes soi aussi réelle quelle me l'étais ma chère maman. Je ne pui et ne pourai jamais ja trouvez personne qui pourai la renplassez dens mon cœur. Et qui me chagrinent encor plus car se cerai tout jour une petite co[n]solation pour moi si je pouvais me dire je me sui[s] cependant trouvez une amie qui a un peur de rapor[t] à ma bonne mèn[e] chérie, mais pas du tout depui[s] que j'ai eu le maleur de la perte.'*¹³⁷

Vertaling:

Het is waar, lieve vader, dat [mevrouw van] Bylandt een vriendin was van mijn goede moeder. [...] Hoe ik ook in de wereld zocht, lieve vader, ik vond geen vriendin die voor mij zo echt was als mijn lieve moeder. Ik kan niet en zal ook nooit iemand vinden die haar zal kunnen vervangen in mijn hart, wat me nog meer bedroeft. Het was immers altijd een kleine troost voor mij, dat ik tot mezelf kon zeggen dat ik toch een vriendin had gevonden die iets te vertellen had over mijn liefste moeder, maar helemaal niet meer sinds ik de pech had ook haar te verliezen.

Op het eerste gezicht lijkt de keuze van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem om te hertrouwen met iemand die zijn kinderen reeds kenden een logische keuze; dat zou immers de overgang naar iemand die als 'nieuwe moeder' dienst moest doen gemakkelijker maken dan een volslagen onbekende in het gezin binnen te brengen. Het verlies van hun moeder was echter een zwaar trauma geweest voor de kinderen en had twee jaar later nog steeds diepe sporen nagelaten. Mevrouw van Bylandt vormde voor Charlotte de Looz-Corswarem een uitzonderlijke connectie met haar overleden moeder, maar nu leek het alsof haar vader die verbintenis ging doorbreken en zelfs inpikken. Als dochter wist ze dat ze haar vader moest gehoorzamen en zijn keuze respecteren, maar ze wilde hem toch duidelijk maken dat ze dat tegen haar zin deed.

*'Je croi[s] qu'elle peut auci bien venir chez-vous que moi alair chez-elle. Est que j'atenderai, chere papa, que vous mai aix dit vos raisons amicale pour i alair. Car à présent ce ne plus mon cœur qui me portera, mai[s] l'obéïsens que je vous doit si je doi[s], chere papa, m'en trouvez plu[s] malle en ne plus fricanter Madame de Bilandt.'*¹³⁸

137 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 192: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 27 maart 1790.

138 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 192: Brief van Charlotte de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 3 augustus 1790.

Vertaling:

Ik denk dat zij evengoed tot bij u kan komen, zoals ik bij haar. En dat ik zal wachten, lieve vader, tot u mij uw vriendschappelijke redenen hebt verteld om tot bij haar te gaan. Want tegenwoordig is het niet meer mijn hart dat mij zal dragen, maar de gehoorzaamheid voor u, indien ik, lieve vader, me slechter zal moeten voelen, omdat ik mevrouw van Bylandt niet langer kan bezoeken.

Uiteindelijk moest Charlotte zich neerleggen bij de beslissing van haar vader, want op 9 juli 1792 trouwde hij met Rosalie-Constance van Bylandt.¹³⁹

De vriendschappelijke relatie tussen de twee vrouwen werd nu omgevormd tot een ouder-kindrelatie waardoor hun positie ten opzichte van elkaar veranderde. Toch behield Charlotte een goede verstandhouding met haar stiefmoeder, want ze waren nu eenmaal geen volslagen vreemden voor elkaar. Ook haar jongere zus Marie-Emmanuelle kon na het heuglijke nieuws te hebben vernomen enkel toejuichen dat haar 'nieuwe moeder' tegelijk een bekende en goede vriendin was:

*J'ai eu l'honneur de recevoir votre charmante lettre qui me fit le plus grand plaisir d'autant plus quelle me fait espérer que jamais la satisfaction de vous voir et combien je suis charmée de contribuer à votre parfait bonheur. Car ce tout que je désirez s'étais de vous voir vive heureux. Je suis on ne peut pas plus charmée d'apprendre que notre bonne amie est à présent ma chère belle mère. D'autant plus que vous me faites espérés quelle nous regarde comme ces enfants assurez vous, mon bon papa, que je ferai tout ce qu'il dependra de moi pour ne jamai[s] perdent l'amitié quelle m'a bien voulu gratifier jusqu'à présent. [...] Ma chère petite sœur se porte très bien. Elle me prie de vous assurer de son respect en disant quelle désire autant que moi de revoir et vous embrasser avec même que notre chère belle mère.'*¹⁴⁰

Vertaling:

Ik heb de eer gehad om uw charmante brief te ontvangen, wat me een groot plezier deed, nog meer aangezien het mij doet hopen dat ik ooit de voldoening zou krijgen om u te zien, en hoezeer ik ben bekoord om bij te dragen tot uw volmaakte geluk. Want alles wat ik wens, is om u gelukkig te zien leven. Ik ben allermeeest gecharmeerd om te vernemen dat onze goede vriendin nu mijn dierbare stiefmoeder is, vooral omdat u me doet hopen dat zij ons ziet als haar kinderen; ik verzeker u mijn goede vader, dat ik alles zal doen wat van mij zal worden verwacht om nooit de vriendschap te verliezen die zij mij tot nu toe heeft getoond. [...] Met mijn lieve zusje [Amour]

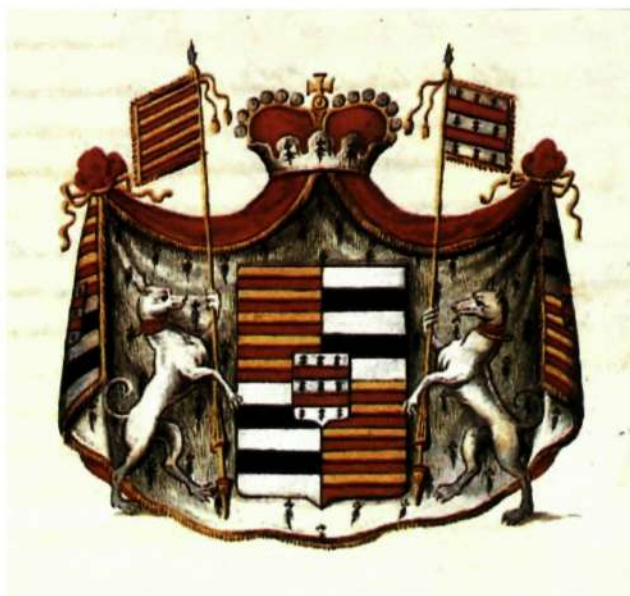
¹³⁹ d'Ursel, 'Princes en Belgique', 27.

¹⁴⁰ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brief van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 18 juli 1792.

gaat alles zeer goed. Zij vroeg mij om u van haar respect te verzekeren door te zeggen dat zij zoveel als mij verlangt onze lieve stiefmoeder te omhelzen.

Het veld van kennis en het veld van eer: de universiteit en het leger

Potius mori quam foedari, of vrij vertaald “liever sterven dan bezoedeld te worden”, was het devies dat prijkte op het wapenschild van de familie de Looz-Corswarem. Het eergevoel was binnen een adellijke familie prominent aanwezig en was verbonden aan het geslacht waaruit ze voortsproten. Hoewel de familie de Looz-Corswarem haar meeste titels in de achttiende eeuw had verkregen, haalde zij haar prestige, status en aanzien uit hun vermeende afstamming van de middeleeuwse graven van Loon. Hun familienaam benadrukte de identificatie met een roemrijke groep figuren uit het verleden.¹⁴¹ Ook de wapenschilden die hun kastelen en residenties sierden, evenals de lakzegels waarop het blazoen van de familie pronkte, moesten deze boodschap uitdragen. Het wapen van de familie de Looz-Corswarem bevatte duidelijke verwijzingen naar het graafschap Loon en de heerlijkheid Corswarem (afb. 2).

Afb. 2. Wapenschild van de familie de Looz-Corswarem, zoals bevestigd door keizerin Maria-Theresia in 1778, met de blazoenen van Loon (tien balkstukken in geel en rood), Diest (wit met twee dwarsbalken in zwart) en Corswarem (hermelijnen pels met twee dwarsbalken in rood). (Uit: Duerloo en Janssens, Wapenboek van de Belgische Adel, van de 15de tot de 20ste eeuw, IV, nr. 439.)

¹⁴¹ Cremers, *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar*, 7 en 11; D. Gaunt, 'Kinship: Thin Red Lines or Thick Bleu Blood', D. Kertzer en M. Barbagli red., *The History of the European Family. Volume One: Family Life in Early Modern Times, 1500-1789*, New Haven en Londen, 2001, 273-277.

De individuele leden van de familie de Looz-Corswarem kregen bijna dagelijks het wapenschild en het motto van de familie onder ogen. Het was een permanente herinnering aan de prestaties van de adellijke voorouders die de familie haar huidige status en prestige hadden gegeven. Daardoor was vooral bij de mannen de druk groot om de eer van hun familie hoog te houden, en als rechtstreekse afstammelingen zo mogelijk te vergroten. Zij waren diegenen die de naam doorgaven, het familiepatrimonium overdroegen en het blazoën overnamen. Ook van de broers Charles-Louis en Joseph-Arnould werd verwacht dat ze in de voetstepen van hun vader en voorouders zouden treden. Zij moesten een opleiding genieten die bij hun elitaire positie paste en dat betekende een universitaire scholing. Zo berichtte Charles-Louis zijn ouders in 1786 dat er iemand was blijven souperen 'om over Leuven te praten', wat betekende dat hij binnenkort naar de universiteit zou gaan.¹⁴²

Voor de elite uit de Zuidelijke Nederlanden waren er in de achttiende eeuw twee universitaire instellingen in de directe omgeving om uit te kiezen, namelijk die van Leuven en Dowaaï. Uiteindelijk brachten Charles-Louis en zijn broer Joseph-Arnould hun studententijd door aan de universiteit van Dowaaï. Deze universiteit werd gesticht in het midden van de zestiende eeuw door koning Filips II, toen de stad nog behoorde tot het Franstalige deel van het graafschap Vlaanderen. Het instituut moest dienen als een nationale instelling om de Franstalige studenten afkomstig uit de Spaanse Nederlanden weg te houden van de Franse universiteiten. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw groeide de universiteit uit tot een bolwerk van de contrareformatie in West-Europa, met een grote toestroom van Engelse katholieken die een gepaste opleiding zochten op het continent.¹⁴³ Na de *Devolutieoorlog* (1667-1668) kwam het gebied rond Rijsel onder Frans bewind, en dus ook de universiteit van Dowaaï. Tijdens de achttiende eeuw kon de universiteit profiteren van de bevoorrechte plaats van de Franse cultuur in Europa waardoor de Franstalige elite uit de Nederlanden er bleef studeren. In 1755 vaardigde keizerin Maria-Theresia echter een edict uit dat haar onderdanen uit de Oostenrijkse Nederlanden verbood zich in te schrijven aan de universiteit van Dowaaï. De universiteit van Leuven moest een nationale instelling worden voor de Nederlanden en de regering in Wenen wilde vermijden dat de studenten voor hun studie naar het land van de vijand trokken. De Franstalige elite en middenklasse van de Zuidelijke Nederlanden negeerden echter dat verbod en in de praktijk bleef Dowaaï voor hen de aangewezen universiteit.¹⁴⁴

142 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem en Marie-Emmanuelle d'Aix, 3 oktober 1786.

143 J. Roegiers, 'De universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden', *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, 13 (1997), 224.

144 L. Trenard, *De Douai à Lille ... : une université et son histoire*, Rijsel, 1978, 62-63 ; G. Dehon, *L'Université de Douai dans la tourmente (1635-1765): Heurs et malheurs de la Faculté des Arts*, Villeneuve-d'Ascq, 1998, 9-10.

Tot het najaar van 1789 verbleven Charles-Louis de Looz-Corswarem en zijn broer Joseph-Arnould te Dowaaï, waar ze rechten en filosofie studeerden. De *Faculté de Droit* in Dowaaï legde zich toe op de studie van het Romeinse recht, het Franse recht én het rechtssysteem in de Zuidelijke Nederlanden, wat de faculteit des te aantrekkelijker maakte voor de Franstalige elite uit de Nederlanden. De lessen vonden doorgaans plaats in de ochtend en liepen van begin oktober tot eind juli.¹⁴⁵ De zonen van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem legden zich toe op hun studies en vroegen regelmatig aan hun vader voor financiële ondersteuning voor de aankoop van schrijf- en studiemateriaal, als ook de mogelijkheid om een huisleraar in te huren die bijles kon geven.¹⁴⁶ Charles-Louis koesterde echter de ambitie om een succesvolle carrière als legerofficier uit te bouwen. Zijn studies werden steeds meer bijzaak en hij concentreerde zich op het vooruitzicht om in het keizerlijke leger te dienen, net zoals zijn vader. Hij ambieerde meteen een officierspost in de cavalerie, want voor de infanterie voelde hij niets.¹⁴⁷ Charles-Louis had een geïdealiseerd beeld van het militaire leven, met het idee dat heldhaftigheid en eer gemakkelijk op het slagveld te verkrijgen waren. Nu hij nog jong was wilde hij zijn strepen verdienen op het 'veld van eer' in plaats van slechts thuis als een 'vrouw bij de haard' te zitten. De oudste zoon van Guillaume-Joseph had dan ook grote verwachtingen van een carrière in het keizerlijke leger. Hij beantwoordde in dat opzicht volledig aan de verwachtingspatronen van zijn tijd. Voor adellijke families was de keuze tussen universiteit of leger de belangrijkste overweging met betrekking tot de toekomstperspectieven van de zonen.

Aangezien een militaire carrière het voorrecht was voor mannen van adellijke komaf, was een positie als legerofficier een eervol begin voor de zonen uit de adel die de volwassenheid bereikten. Een militaire carrière beloofde bovendien de allures van het nobele ridderschap, en als een man van adel zich onderscheidde op het slagveld kon hij voor zijn bewezen diensten van de vorst een titulaire beloning krijgen.¹⁴⁸ Alle mannelijke leden van de familie de Looz-Corswarem hadden een loopbaan in het leger achter de rug. Guillaume-Joseph uitte onverbloemd zijn trots in een brief aan zijn neef de hertog toen hij vermeldde dat zijn beide zonen in het leger gingen dienen: "*Mijn twee zonen hebben het op zich genomen om in onze voetstappen te treden en die van onze voorouders, dat hebben zij mij ook*

145 Trenard, *De Douai à Lille ...*, 55-57.

146 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brieven van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 17 januari, 8 maart, 12 juni en 5 juli 1788.

147 *Ibidem*: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 15 mei 1789.

148 Scott en Storrs, 'Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe', 41-42 en 44-45.

als reden aangevoerd voor hun gretigheid om roem te verwerven onder de vlaggen van de keizer!”¹⁴⁹ Die trots kwam voort uit Guillaume-Josephs eigen ervaringen als kapitein van een keizerlijk regiment dragonders tijdens de *Zevenjarige Oorlog* (1756-1763). Het was vooral in de *Slag bij Landshut* (1760) dat hij zijn sporen had verdiend door een Pruisisch regiment te verslaan en als overwinningsbuit vier kanonnen en zestien Pruisische vaandels te veroveren. Zijn optreden in de Silezische veldslagen leverde hem eervolle roem en bekendheid op, en niet te vergeten de rang van majoor in het officierenkorps en het ridderschap in de Orde van Maria-Theresia.¹⁵⁰ Hij wist dus zeer goed welke mogelijkheden een militaire carrière voor zijn zonen opleverden en wat dit voor hun familie betekende.

Op 14 december 1789 werden de broers Charles-Louis en Joseph-Arnould de Looz-Corswarem ontvangen in het regiment de Bender.¹⁵¹ Zij mochten die avond dineren aan de tafel van generaal Blasius Columban von Bender (1713-1798), verfranst tot Blaise Colomban de Bender, die reeds in de *Oostenrijkse Successieoorlog* (1740-1748) en de *Zevenjarige Oorlog* (1756-1763) zijn strepen had verdiend. Sinds februari 1786 was de Bender aangesteld als *Feldzeugmeister* of generaal van de artillerie, maar hij kreeg reeds kort daarvoor het bevel over de citadel van Luxemburg. In januari 1790 promoveerde hij tot opperbevelhebber van de keizerlijke troepen in de Oostenrijkse Nederlanden, waardoor hij later in hetzelfde jaar de titel *Feldmarschall* ontving.¹⁵² Zijn eerste weken als officier in het Oostenrijkse leger bracht Charles-Louis de Looz-Corswarem door te Freiburg im Breisgau, een Habsburgse bezitting aan de linkeroever van de Rijn en een belangrijk centrum in Voor-Oostenrijk. Later verbleef hij ook in het fort van Luxemburg. Zijn aanvankelijke enthousiasme verruilde hij echter al snel voor heimwee en neerslachtigheid toen bleek dat zijn rooskleurige beeld van de heldhaftige veldheer niet overeenkwam met de werkelijkheid. Toch wilde hij zijn vader, die zo trots was op hun intrede in het leger, niet teleurstellen, en bovendien was het niet al te eervol om als een angsthais te

149 ‘Mes deux fils ont pris de suivre nos traces et celles de nos ancêtres qu’ils m’ont allégué pour raison de leur ardeur d’acquérir de la gloire sous les drapeaux de l’empereur.’ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 66: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Charles-Alexandre-Auguste de Looz-Corswarem, 9 juni 1789.

150 Denis, ‘Le dernier seigneur de Wavre en Brabant wallon’, 134; Mengal, ‘Un grand seigneur de la fin du XVIIIe siècle’, 262-267. Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem nam tijdens de *Derde Silezische Oorlog* (1756-1763) deel aan de slagen van Praag, Breslau, Leuthen, Landshut, Frankfurt-aan-de-Oder, Lignitz en de verdediging van Kleitzenberg, waarbij uiteindelijk de Pruisische opmars in Silezië en Bohemen door Oostenrijks-Russische troepen werd teruggedrongen.

151 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 14 december 1789.

152 L. Kudrna, *Biographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars, 1792-1815*, 2008 (http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsIntro.html). Geraadpleegd op 9 augustus 2016.

rug te keren naar de moederschoot. Hij viel daarom terug op de vaderlijke raad om deze moeilijke periode door te komen.¹⁵³

De beperkte tijd dat de troepen op eenzelfde plaats verbleven, bemoeilijkte het briefverkeer tussen vader en zoon. In een van Guillaume-Josephs brieven die zijn oudste zoon wel bereikte, spoorde hij hem aan om zich standvastig en eervol te gedragen. Dat paste immers bij een man van zijn stand, maar tegelijk moest hij zich ook sober en als gelijke van zijn manschappen opstellen. Bovendien was heimwee voor niets nodig, want het regiment dat hij diende was nu zijn nieuwe thuis. Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem legde het zo uit:

*'Je vous parle en ami. Il faut mettre votre gloire à vivre dans votre garnison comme le plus simple de vos camarades qui y serait changer comme vous. [...] Vous devez le considérer votre régiment comme votre nation, votre province, votre ville ou village natale. [...] Si vous voulez vous faire estimer vivre dans chaque grade où vous trouvé comme le plus simple et le plus honête de votre classe, songer toujours à cette leçon «que les grands seigneurs se glorifient du mérite de leurs ancêtres parce qu'ils n'en ont pas d'autres; que les beaux esprits se glorifient de leur propres mérites parce qu'ils le croient unique; que les gens de bon sens ne se glorifient de rien.» Je vous écarte beaucoup à exercer la philosophie, politique et morale, en soumettant vos désirs aux simples aisances ou facultés que l'empereur vous donne dans la grade que vous occupé. Vous serez toujours riche de ce qui vous viend en las, satisfait, content et heureux de vous-même.'*¹⁵⁴

Vertaling:

Ik spreek tot u als een vriend. U moet uw glorie afstemmen op een leven in uw garnizoen als de meest simpele van uw kameraden die er zoals u waren overgeplaatst [...] U moet uw regiment beschouwen als uw land, uw provincie, uw stad of uw geboortedorp. [...] Als u gewaardeerd wilt worden, leef dan in elke rang waarin u zich bevindt als de meest simpele en de meest eerlijke van uw stand. Denk steeds aan deze les: 'dat de grote heren zich beroemen op de verdiensten van hun voorouders, omdat zij er anders geen hebben; dat de verheven geesten zich beroemen op hun eigen verdiensten, omdat zij er als enige in geloven; en dat het volk met gezond verstand zich op niets beroemt'. Ik adviseer u ten zeerste de politiek, de filosofie en de moraal te beoefenen, en onderwerp uw verlangens aan het eenvoudige gemak of vermogen dat de keizer [Jozef II] u gaf in de graad die u bekleedt. U zult altijd rijk zijn aan dat wat uzelf vermoeit, voldoening geeft, tevreden stelt en gelukkig maakt.

153 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Charles-Louis de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 31 mei 1790.

154 Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 189: Brief van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem aan Charles-Louis de Looz-Corswarem, 10 december 1790.

De wijdere familie de Looz-Corswarem had grote verwachtingen van de oudste zoon van Guillaume-Joseph en als vader kon hij dat zelf niet genoeg benadrukken. De last op de schouders van Charles-Louis om zich te conformeren aan de wil van zijn familie vergrootte daardoor alleen maar.

Tussen 1789 en 1795 tormenteerden interne opstanden en buitenlandse dreigingen het dagelijkse leven in de Zuidelijke Nederlanden. Over de Brabantse Omwenteling en de Luikse Revolutie reppen de broers de Looz-Corswarem echter met geen woord in hun brieven. Tijdens de totstandkoming van de Verenigde Nederlandse Staten en de Luikse Republiek waren zij met hun regiment gestationeerd te Luxemburg, een provincie die trouw bleef aan de keizer, of te Freiburg im Breisgau, waardoor ze de gebeurtenissen in eigen land vanop een afstand beleefden. Bij het begin van 1791 was het gezag van de Oostenrijkers en van de prins-bisschop in de Zuidelijke Nederlanden hersteld, maar het gevaar van de Franse expansiedrang bleef op de loer liggen.¹⁵⁵ In de abdij van La Thure, dicht bij de grens met Frankrijk, waren de jongste dochters van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem ongerust over een mogelijke inval van het revolutionaire leger, want “*men zegt dat ze La Thure gaan plunderen, of het in brand gaan steken.*”¹⁵⁶ In april 1792 verklaarde de *Assemblée Nationale* Oostenrijk de oorlog en vielen Franse troepen de Zuidelijke Nederlanden binnen. Joseph-Arnould de Looz-Corswarem streed mee met het keizerlijke leger dat via Elzas-Lotharingen een tegenaanval op Frankrijk ondernam, waardoor Guillaume-Joseph via het briefverkeer met zijn zonen een directe lijn had met het front.

In deze *Eerste Coalitieoorlog* (1792-1797) dachten de geallieerden aanvankelijk snel komaf te maken met de Franse revolutionairen en trokken al snel succesvol op richting Parijs.¹⁵⁷ Ook Joseph-Arnould deelde deze mening, want “*in twee of drie maanden is de oorlog gedaan. We gaan Saint-Amand en Orchies innemen, waar we hebben gevochten tegen majoor Darps die vluchtte naar de stadspoorten van Rijsel, waar we er tachtig gevangen genomen hebben, en er waren veel doden.*”¹⁵⁸ De belegering van Rijsel was echter een mislukking voor het keizerlijke leger en in november keerden hun krijgskansen. Na de Franse overwinning op het coalitieleger in de *Slag bij Jemappes* (1792) rukten de revolutionaire legers verder op door de Oostenrijkse Nederlanden en namen niet veel later de hoofdstad Brussel in. Op 7 november 1792, één dag na de veldslag, berichtte Joseph-Arnould zijn vader het slechte nieuws:

155 Blom en Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 237-240.

156 ‘*On dit que l’on doit piller La Thure ou y mettre le feu.*’ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 195: Brief van Marie-Emmanuelle de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 19 januari 1792.

157 G. Fremont-Barnes, *The French Revolutionary Wars*, Chicago en Londen, 2001, 25-28

158 ‘*[...] dans deux ou trois mois la g[u]erre est finit. Nous venont de prandre Sint-Amant est Orchit où nous somme conpaît est le majoor Darps à fut aux porte de Lilles 80 prisonnie de leur arier-garde.*’ Brussel, ARA, *Familiearchief de Looz-Corswarem*, nr. 200: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 12 september 1792.

*'La plus grande bataille qui était possible d'endurer et forcer de nous retiré sur Mons parce que la force nous manque et que les français sont venu vainqueur, et que longerait que nous serons obligé de nous retiré peut-être hors du pays. [...] Hier le 6 nous avons reçu une fameuse bataille. J'étais avec notre régiment dans un cent le plus fort qui commencer à 7 heures du matin et fit à 5 du soir. Beaucoup d'officiers tués, entre autres le commandant de la division fut tué.'*¹⁵⁹

Vertaling:

[Het was] de grootste veldslag die mogelijk was om te verduren, en het heeft ons geforceerd om terug te trekken op Bergen, omdat de slagkracht ons ontbrak en omdat de Fransen de overwinnaars zijn gebleken. En omdat we op de vlucht zijn, zijn wij genoodzaakt om ons misschien terug te trekken in het buitenland. [...] Gisteren de 6de [november] hebben wij een fameuze slag toegediend gekregen. Ik was met ons regiment in de meest hevige richting gedreven. Het begon om zeven uur 's morgens en eindigde om vijf uur 's avonds. Veel officieren zijn gesneuveld, waaronder ook de bevelhebber van de divisie.

De Franse republiek plaatste de Zuidelijke Nederlanden onder een protectoraat, maar vier maanden later in de *Slag bij Neerwinden* (1793) verdreven de keizerlijke troepen het revolutionaire leger uit de Nederlanden en herstelden het oude politieke bestel.¹⁶⁰ Gedurende deze periode van oorlog die hun thuisland overspoelde, bleef het briefverkeer tussen vader en zoon in stand, - zo goed als de omstandigheden het toelieten De vaderlijke raad van Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem bood zijn zonen een houvast in moeilijke tijden.

Conclusie

De ouder-kindrelatie bij de Zuid-Nederlandse adel in de achttiende eeuw valt niet te definiëren in een enkel begrip of te omschrijven met een paar termen. Meerdere eigenschappen kenmerkten het ouderschap, het kind-zijn en de adolescentie in de vroegmoderne periode, bestaande uit enerzijds de algemene tendensen gecreëerd door sociale conventies en anderzijds de persoonlijk invulling van die conventies. Het gezin van graaf Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem dat in deze studie centraal staat, kende tijden van voorspoed en tegenslag, van familiale harmonie en intergenerationeel conflict, van nabijheid en distantie, van wederzijdse genegenheid en afkeer, en van ziekte en goede gezondheid die de relatie tussen ouders en kinderen op allerlei wijzen beïnvloedden.

Het was voornamelijk het sentimentalisme die de emotionele cultuur van de tweede

159 *Ibidem*: Brief van Joseph-Arnould de Looz-Corswarem aan Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem, 7 november 1792.

160 Blom en Lamberts red., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 240-241.

helft van de achttiende eeuw typeerde. Dit is zichtbaar in de persoonlijke correspondentie van de familie de Looz-Corswarem, waarin uitingen van emoties frequent voorkomen, ondersteund door de opvatting gedachten en gevoelens te ordenen op briefpapier, als vorm van een intern verwerkingsproces. Het is belangrijk hierbij op te merken dat de totale breuk, die de 'orthodoxe school' rond Philippe Ariès vooropstelde, niet tot stand kwam in deze eeuw. Uit de correspondentie van de familie de Looz-Corswarem is een dergelijke breuk niet op te maken. De orthodoxe familiehistorici veronderstelden een volledig nieuwe omgang tussen ouders en kinderen, met inbreng van intimiteit, wederzijdse affectie en sentimentaliteit die volgens hen in voorafgaande eeuwen niet bestond.

Ook de 'revisionistische school' rond Linda Pollock die binnen de ouder-kindrelatie een emotionele continuïteit door de eeuwen heen zag, is aan herziening toe. Er was wel degelijk verandering, maar eerder in de maatschappelijke visie op gevoelsexpressie. Tijdens de Verlichting ontstond een tendens om emoties en hartstochten te uiten, maar dit was geen plotse 'emotionele revolutie'. Het neostoïcisme uit de voorgaande eeuw, met een nadruk op gereserveerdheid, nederigheid en behoud van de interne controle over emoties, drukte immers nog steeds zijn stempel op de ouder-kind relatie. De emotionele crisis die bij de dood van Marie-Emmanuelle d'Aix optrad binnen het gezin de Looz-Corswarem is daar een goed voorbeeld van. Aanvankelijk zetten haar achterblijvende kinderen en echtgenoot in op gereserveerdheid en een zelfstandige verwerking van deze traumatische gebeurtenis. Naarmate de tijd vorderde bleek dit echter meer belemmerend dan helend te werken. De brieven van oudste dochter Clémentine uit deze periode verzinnebeelden een hevig verlangen naar empathie en een 'familiaal draagvlak' voor haar erbarmelijke toestand.

Verder valt niet te ontkennen dat net die culturele verandering in de omgang met gevoelens het menselijke gedrag in de dagelijkse praktijk transformeerde. Dit betekende echter niet dat de basisemoties, die als biologische wetmatigheden eigen zijn aan elk mens, vóór of na deze periode niet bestonden. Het is een kwestie van verandering in de omgang met gevoelens en een wijziging in de geldende normen en waarden, en niet zozeer een verandering in de emotie zelf. Daarnaast was een emotionele beleving van een bepaalde situatie een persoonlijke aangelegenheid, met reacties en gedragingen eigen aan het karakter van de persoon. De mens is immers geen onverschillige machine. Die persoonlijke beleving kreeg echter een keurslijf aangemeten, want de opvoeding voorzag in het aanleren - of afleren - van een specifiek wereldbeeld met bepaalde normen en waarden. Dit gebeurde reeds tijdens de kindertijd, maar tijdens de adolescentie probeerden kinderen dit strakke keurslijf wat te versoepelen. Daarbij werden de pen en het briefpapier een medium om te kunnen experimenteren met de geldende regels omtrent gevoelsuitingen en hartstochten. Tegelijk vormde het een middel om de verworven vrijheid (en losbandigheid) ten opzichte van de ouders te verantwoorden (of te verdoezelen). Dit blijkt uit de correspondentie van de kinderen uit de familie de Looz-Corswarem gericht aan hun ouders, waarbij het niet ongevoel was om via trucjes het gemoed van vader en moeder gerust te stemmen.

Volgens de Verlichte denkers was de bestaande opvoedingspraktijk in de achttiende

eeuw aan vernieuwing en 'verlichting' toe. Desondanks bleef in de praktijk de opvoeding steunen op een traditioneel systeem, hoewel hier en daar wel experimenten of aanpassingen in de zijlijn plaatsvonden en er verschillen waren naargelang geslacht en geboortevolgorde. Toch is het duidelijk dat ideeën, zoals vervat in de traktaten van John Locke, de graaf de Buffon of Jean-Jacques Rousseau, stilaan hun weg vonden naar de pedagogie en de opvoedingspraktijk van de gegoede klassen. Binnen deze opvoedingsfilosofie stak *Emile, ou De l'éducation* van Rousseau er met kop en schouders bovenuit. Hoewel hun Verlichte idealen slechts gedeeltelijk doorsijpelden naar de familie de Looz-Corswarem, legde vader Guillaume-Joseph meermaals de nadruk bij zijn kinderen op een vertrouwen in de rede en het gebruik van het gezond verstand. Hij spoorde hen aan tot een sobere levensstijl en (financiële) matiging in het dagelijkse leven; dat had hem immers op jonge leeftijd zelf veel succes opgeleverd. Moeder Marie-Emmanuelle volgde de opvoedingsprincipes van haar man, want hij was het familiehoofd en de baas binnen het gezin. De adolescente kinderen kozen voor protest en verzet of gewilligheid en gehoorzaamheid, afhankelijk van de mate waarin ze een ouderlijke eis of idee ondersteunden of verwierpen. Als jong kind stonden de ouders en de familie in hun wereld centraal, maar tijdens de tienerjaren gingen ze op zoek naar het 'eigen ik'.

De familiale structuur, vorm gegeven door de algemeen geldende normen en waarden binnen een culturele gemeenschap, bestond echter uit een systeem van wederzijdse rechten en plichten. Dit bakende de posities af die kinderen en ouders ten opzichte van elkaar innamen. Kinderen verlangden van hun ouders verzorging, opvoeding en instructie en verleenden in ruil daarvoor gehoorzaamheid, respect en discipline; een systeem dat in twee richtingen werkte. Ouders hadden bovendien elk een specifiek takenpakket, met de vader als raadgever en familiehoofd en de moeder als vrouw des huizes en verzorgster. Daarnaast bleven de kinderen ook daadwerkelijk een 'kind-van' tot ze zelf trouwden en een gezin stichtten.

Binnen deze familiale structuur met vaste posities was ook ruimte voor *agency* of individuele handelingsvrijheid om deze posities te aanvaarden of te verwerpen. Afhankelijk van hun karakter gingen kinderen in tegen de wil van hun ouders - en dit gebeurde natuurlijk ook vice versa - en contesteerden daarnaast de sociale conventies. De adolescente periode, met een voorname plaats weggelegd voor de zoektocht naar het 'eigen ik' en een beeld om te wereld te begrijpen, versterkte dit proces. Emotionele chantage was daarbij een handig hulpmiddel om meer van de wederpartij gedaan te krijgen. Ziekten vormden echter een constante bedreiging voor de familiale structuren en konden het adolescentie protest voor meer individuele bewegingsvrijheid blokkeren. Aangezien ze de mogelijkheid bezaten een geliefd persoon vroegtijdig weg te rukken, vergrootten ziekten de emotionele geladenheid van de affectieve band tussen ouder en kind. Traumatische gebeurtenissen, zoals de dood van een van de directe gezinsleden, werkten dan ook drastisch en zeer gevoelsmatig in op het dagelijks functioneren van de familie, en specifiek op de ouder-kindrelatie.

Voortgesproten uit een adellijk geslacht van roemrijke voorouders hechtten de ouders de Looz-Corswarem veel waarde aan de familiale belangen, waarbij individuele bekommernissen vaak op de tweede plaats kwamen. De volgende schakels van de bloedlijn moesten immers het prestige en aanzien van de familie voortzetten en versterken. Met dat doel voor ogen investeerden ouders een groot financieel en emotioneel kapitaal in het grootbrengen van hun kinderen, maar ze haalden tegelijk voldoening en trots uit de verwezenlijkingen van hun kroost. Daarnaast was de 'natuurlijke band' tussen ouder en kind een potentiële bron van vreugde, plezier, troost en - niet te vergeten - sociale zekerheid. Bovendien betekende een afwending van de familiale belangen om zichzelf te bevoordelen een verwijdering van het financiële en emotionele kapitaal. Zonder familie kwam een individu alleen te staan in het leven en kon niet langer op de sociale bijstand van de familie rekenen. De last van de familie kon echter enorm drukkend zijn, vooral voor adolescente kinderen. Zij moesten als prille volwassenen nog bewijzen wat ze in hun mars hadden. Daarbij wilden zij de andere leden van de familie - en ook in grote mate zichzelf - niet te teleurstellen.

Deze studie maakte gebruik van de persoonlijke correspondentie uit het archief van de familie de Looz-Corswarem, maar daarmee is dit familiearchief nog niet uitgeput. Minder nabije familieleden en verdere verwanten, zoals tantes, ooms, (achter)neven en (achter)nichten, bleven hier grotendeels buiten beeld, maar bezitten ook een plaats in het geheugen van het huis de Looz-Corswarem. Bovendien ging het gezin van Guillaume-Joseph na 1793 een onzekere periode tegemoet, zodat de Franse Revolutie en haar idealen ook hun neerslag vonden op de familiale verhoudingen. Als vluchtelingen die zichzelf een nieuwe plaats trachtten te geven binnen de nieuwe wereldorde, zorgden politieke en sociale overtuigingen voor strubbelingen en breuken binnen de familie. Dit is een veld van het historisch onderzoek dat nog open ligt voor verdere analyse, en vervat zit in het dagelijkse briefverkeer van adellijke families uit die tijd.

ABSTRACT*Tom Eerkens*

Noble family ties. Parent child-relations within the aristocratic family de Looz-Corswarem (1763-1793)

Although the members of the aristocratic family de Looz-Corswarem are today rather unknown, this noble family succeeded in climbing to the top of the social ladder of the eighteenth-century Southern Netherlands. The personal correspondence of this family is a real treasure, as it contains several expressions of private feelings and thus reflects the emotional culture of noble families of the time. So far, historical research has barely investigated this window of opportunity. This article takes a closer look at the practices in the education of noble children by their aristocratic parents, and the relationship between adolescent children and their parents in the Southern Netherlands. The household of count Guillaume-Joseph de Looz-Corswarem (1732-1803), with an offspring of seven children, serves as a case study. The content and formal aspects of the written correspondence of this family constitutes the base for an analysis of the governing family structures and the space for individual agency. Based on these letters, this article seeks to redefine the traditional family history, and adds to it the voice of the child during adolescence. This research reveals that on the one hand, social and cultural conventions provided a solid structure to family life, where both parents and children knew their place and the rights and obligations associated with it. On the other hand, children, and their parents, had the choice either to conform or to oppose existing norms and values. Conflicts between the interests of the family and the choice of the individual were thereby not uncommon, and certainly not when children matured into early adulthood. In addition, this study tries to investigate the influence of the Age of Sentimentalism and Enlightenment on the upbringing of, care for, and instruction of children by aristocratic parents.

De bibliotheek van Charles Guillon

Peter Thissen

I. 'Toon mij uw boeken'¹

Charles Guillon

Boeken zijn zulk prettig gezelschap omdat ze hun mond houden. En toch vinden sommige mensen dat iemands boekenverzameling iets zegt, over de eigenaar namelijk. Als dat klopt, dan zou de bizarre bibliotheek van Charles Guillon de persoon beschrijven van deze notaris en maniakale verzamelaar in het Roermond van de negentiende eeuw. Het was een man die een verbijsterende hoeveelheid historische objecten verzamelde en er zijn eigen 'Musée' mee inrichtte, een permanente besloten tentoonstelling waar ook boeken hun min of meer natuurlijke plaats hadden.

Als we zijn boeken niet zouden kennen, zouden we hoe dan ook veel minder van hem weten, of althans weinig wat hem onderscheidt van andere mensen uit de betere stand van zijn tijd.

Charles Gérard Hubert Guillon werd op 13 juli 1811 geboren uit een Franse jurist, Charles François Guillon, en een Roermonds meisje, Maria Aldegonda Bongaerts.² Guillon père was met de Napoleontische legers naar de Nederlanden gekomen en had er werk gevonden als procureur bij de arrondissementsrechtbank. De zoon volgt de lessen op het Koninklijk Kollegie en gaat daarna in de leer bij een notaris. Zelf wordt hij in 1843 als notaris benoemd. In 1849 huwt Charles Guillon, hij is dan dus al 37, de tien jaar jongere

- 1 In de noten wordt met "Guillon", gevolgd door een nummer, verwezen naar het nummer in de veilingcatalogus van Guillons bibliotheek: *Catalogue d'une belle collection de livres latins – français – allemands – hollandais – anglais – italiens etc. anciens et modernes d'histoire – de géographie – d'antiquités – d'archéologie – de numismatique – de sciences – d'art et de littérature* (Roermond, z.j. [1874]).
- 2 Biografische inlichtingen bij [Fr.K.H.] Kossmann, 'Guillon (Gerard Karel Hubert)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IX (Leiden 1933) k. 311; J.J.W.F. van Agt, 'Het huis van Charles Guillon te Roermond', in: *Libellus festivus. Een bundel historische opstellen aangeboden aan Joseph H.F. Linssen bij gelegenheid van zijn 70ste verjaardag op 6 november 1964* (Roermond 1964) 1-14, ald. 3-6; A. Berg, 'Uit liefde voor zijn 'vaderland', Charles Guillon als hoeder van Limburgs erfgoed', *Spiegel van Roermond* 19 (2011) 53-63, ald. 53-56. G. Venner bereidt een node gemiste biografische studie over Guillon voor.

Heldense burgemeestersdochter Maria Elisabeth Engels. Maar de laatste 22 jaar van zijn leven – hij sterft op 10 november 1873 – brengt de notaris weer alleen door. Zijn vrouw overlijdt al in 1851; ze volgt hun enig geboren kind in het graf, een zoontje dat nog geen zes maanden oud mocht worden.

Guillon legde een redelijke politiek-bestuurlijke carrière aan door van 1851 tot 1873 een plek te bezetten in de Roermondse gemeenteraad en van 1855 tot 1868 in Provinciale Staten van het jonge Limburg. Ook bij een niet geëngageerde eliteburger in een stad als Roermond, paste het zich in te zetten voor het algemeen nut. De notaris kweet zich dan ook van zijn taak door de lokale Sint-Vincentiusvereniging op te richten en voor het onderwijs te ijveren. Zijn gelijken zocht hij ook op: Guillon vervulde bestuursfuncties bij de Groote Sociëteit en bij de Koninklijke Harmonie. Enkel lid was hij van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Verein von Alterthumsfreunden im Rheinlande, de Historischer Verein für Geldern und Umgegend en het Limburgs Genootschap voor Oudheden en Geschiedenis.³

En deze lidmaatschappen verwijzen naar wat Guillon pas echt bezighield. Want hoe druk hij het ook gehad mag hebben als notaris, politicus, bestuurder, onderwijsbevorderaar, hoornblazer – hij was ook actief lid van de Harmonie – of op de avondjes van de Sociëteit, het is allemaal te verwachten van een man in zijn positie. Wat hem bijzonder maakt, en waarmee hij tegelijkertijd verraadt wat hem bezielde, hem misschien natte ogen of een droge mond bezorgde, is het museum dat hij in de loop van de jaren in zijn woonhuis aan de Swalmerstraat opbouwde. De verkoop van het geheel bij zijn dood nam in totaal 25 dagen in beslag, verspreid over de periode van 30 november 1874 tot 23 januari 1875, telkens van 9 uur 's ochtends tot 1 uur en van 3 tot 6 uur in de middag.

Van het museum werden zes deelcatalogi gemaakt. Om alles op tijd af te krijgen, mochten vier drukkers aan het project verdienen. In aantal nummers (3.114) is de bibliotheek de grootste deelverzameling. Nog vijf andere collecties kwamen onder de hamer: de schilderijen, gravures, steendrukken, foto's, meubels en kunstvoorwerpen (234 nummers), de handschriften en archivalia, inclusief zegels (975 nummers), de munten en penningen (waar ook cameeën, gemmen en bronzen beelden bij horen, 2.088 nummers) en de bijlen, stenen, vazen, urnen, kruiken en meer van zulke antieke voorwerpen (1.026

3 In het *Jaarboek* van de Maatschappij werd niet het gebruikelijke levensbericht gepubliceerd, in plaats daarvan verwees de redactie naar de 'Notice biographique' voor in de veilingcatalogus door Jos. Habets (*infra*, n. 6): *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1874-1875) 234.

nummers).⁴ De feitelijke veiling van de munten en penningen en de archeologische verzameling zou door gedoe rondom materiële belangen overigens pas in 1890 plaatsvinden.⁵

Een ander woord dan ‘kolossaal’ of iets van soortgelijke superlatieve strekking is voor dit pakhuis aan geschiedenis, archeologie en kunst nauwelijks te bedenken. In de ‘notice biographique’ bij de veilingcatalogus – van de hand van Guillons vriend en passiegenoot Jos. Habets⁶ – wordt de notaris een man genoemd “qui collectionnait tout ce qui était curieux et digne d’être conservé.”

Hij verzamelde alles. Of bijna alles, in ieder geval beperkte hij zich niet tot boeken. Maar, al is onderzoek naar de andere collecties nog niet gepleegd, het doornemen van hun veilingcatalogi laat niet veronderstellen dat die een ander verhaal over hun eigenaar zouden vertellen dan de boeken.

Of, beter gezegd, misschien vertellen ze een rijker verhaal. Niet alleen omdat boeken naar hun aard nu eenmaal explicieter en duidelijker zijn dan ‘stomme’ voorwerpen, waarvan de boodschap vooral aan ‘the eye of the beholder’ is. Ze zijn ook informatiever omdat ze bedoeld zijn voor een heel publiek aan lezers. Guillon was maar één van de geïnteresseerden. In tegenstelling tot de archiefstukken, munten en penningen, oudheidkundige vondsten en kunstvoorwerpen waar zijn museum mee gevuld was, zijn boeken per definitie geen een-

- 4 De zes catalogi zijn afzonderlijk gedrukt en gepagineerd. In het voorwerk, dat één geheel vormt met de *Catalogue de livres*, worden beschrijvingen van de deelverzamelingen gebruikt die afwijken van de beschrijvingen op de titelbladen van de afzonderlijke catalogi. Bovendien zijn kennelijk later de kaarten uit de boekencollectie gehaald en tot een aparte verzameling gemaakt, terwijl de meubels en kunstvoorwerpen (oorspronkelijk een aparte collectie) bij de schilderijen, gravures, steendrukken en foto’s zijn gevoegd. De titelpagina van het voorwerk: *Catalogue des diverses collections de livres – d’archives – d’antiquités – de monnaies et médailles romaines, du moyen-âge et autres – tableaux – gravures – cartes géographiques – sceaux – armoires gothiques et de plusieurs objets d’art et de curiosité délaissés par monsieur Charles Gérard Hubert Guillon, en son vivant notaire à Ruremonde et membre de plusieurs sociétés savantes, et dont la vente publique se fera en la maison mortuaire, à la requête de monsieur C. Guillon, avocat-procureur à Ruremonde par le ministère du notaire Max. Cornelis, sous les conditions, dans l’ordre et aux jours indiqués ci à l’autre part*. Ik gebruik het exemplaar uit het privébezit van H. van der Bruggen.
- 5 Hierover: L. Verhart, ‘Het onderste uit de kan en voor een dubbeltje op de eerste rang: de aankoop van de collectie oudheden van de Roermondse notaris Charles Guillon’, *Spiegel van Roermond* 21 (2013) 66-83, ald. 71-74.
- 6 Aldus de vermelding in het *Jaarboek van de Maatschappij* (*supra*, n. 3) en B.C.M. van Hellenberg Hubar, ‘De voetsporen van Charles Guillon. Verzamelbeleid en inrichting van het Rijksmuseum te Amsterdam onder V.E.L. de Stuers, P.J.H. Cuypers en J.A. Alberdingk Thijm’, in: *Maaslands melange. Opstellen over Limburgs verleden dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Maastricht 1990), 343-366, ald. 346, n. 5. Werken LGOG XIV; de ‘notice’ zelf is niet ondertekend.

lingen. Guillon bezat één (in een enkel geval twee of drie) exemplaren van de honderden of duizenden die van een titel gedrukt werden. De receptiecontext van de boeken uit zijn bezit verheldert de culturele positie van de notaris.

Zo behoorde hij tot dezelfde groep als bijvoorbeeld de broers Henri Herman (1798-1886) – die trouwde met een meisje van wie de vader, net als Guillons vader, een in Roermond achtergebleven Fransman was – en Pierre Geradts (1802-1888) en Pierres zoon Jan Lodewijk (1837-1874), die promoveerde op een studie naar de geschiedenis van de Souvereine Raad van het Overkwartier. Alle drie deze Geradtsen hadden voor jurist gestudeerd.⁷ Tientallen archiefstukken uit de collectie-Guillon bevinden zich tegenwoordig in het familiearchief-Geradts.⁸ Jan Lodewijks zoon Jules (1870-1956) sloeg op de veiling van de oudheidkundige vondsten in 1890 zijn slag.⁹ Het is onwaarschijnlijk dat de Geradtsen in 1874 niet ook al boeken op de kop hebben getikt. Nagaan in hoeverre dat werkelijk zo ging, is overigens zo goed als onbegonnen werk als zelfs al veel van de schilderijen niet meer op te sporen zijn.¹⁰

Guillon behoort tot de groep van liefhebbers, vorsers, connaisseurs, verzamelaars, erudieten met wie hij tijdens zijn leven ook in geleerd contact stond en van wie sommigen net als de Geradtsen uit zijn nalatenschap kochten. Artiesten als de architect Pierre Cuypers, de schilder Henri Linssen en de beeldhouwer Jean Henri Leeuw vonden in Guillon een kunstvriend.¹¹ Anderen deelden zijn obsessie met het verleden, zoals de in dit gezelschap uiteraard onvermijdelijke Jos. Habets, de opperpriester van de Limburgse geschied- en oudheidkunde in de negentiende eeuw.¹² Nog zo'n vriend was Leonard Janssen, conservator van het Leids museum van oudheden en later directeur van het Leids munten- en penningenkabinet, die predikant had moeten worden maar dat ambt mentaal niet aankon.¹³ De mannen hadden wel wat gemeen. Habets en Janssen waren oorspronkelijk ieder in hun eigen richting theologisch geschoold en voor de zielzorg bestemd. Henri Herman, Pierre, Jan Lodewijk (en Jules) Geradts hadden het ordelijk rechtsverkeer te dienen. Al deze vorsers hadden dat er liever aan gegeven voor de studie van het verleden. Charles Guillon verkeerde met dilettanten.

Guillon was dan weliswaar op een kleine twee jaar na zijn hele leven vrijgezel (de stereotype bibliofiel is altijd al celibatair), maar als 'historicus' stond de notaris zeker niet alleen.

7 P. Thissen, 'De vrouw of het boek. De bibliotheek van de familie Geradts', *Spiegel van Roermond* 26 (2018) 84-103, ald. 85-87.

8 Ibid., 103, n. 106.

9 Ibid., 86.

10 Berg, 'Guillon', 61.

11 Ibid., 59.

12 Van Agt, 'Huis Guillon', 5.

13 [H.] Brugmans, 'Janssen (dr. Leonhardt Johannes Friedrich)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV (Leiden 1918) k. 811-812..

Zijn boeken zeggen niet alleen iets over hun bezitter, maar ook over het kader waarin hij zijn museumleven leefde.

Wat zeggen zijn boeken dan precies over Guillon? Hoe is de verzamelaar eigenlijk te reconstrueren uit de verzameling? Welke preoccupaties zijn in de collectie terug te lezen? Welke motieven en ambities brengen een jurist ertoe een voor zijn tijd exceptionele collectie aan te leggen? Wat betekende het voor deze bibliotheek dat haar eigenaar de zoon was van een Franse militair en een Roermonds meisje, in een stad woonde die van haar verleden was beroofd sinds ze noch hoofdstad noch bisschopsstad meer was, een stad waar het zingen van de kloosterlingen vervangen was door het rumoer van de politieke frictie tussen liberalen en klerikalen? Wat betekende het voor deze bibliotheek dat haar eigenaar hoorde bij de bestuurlijke elite van een stad die na zo veel wisselingen van soeverein tussen 1790 en 1815, in het midden van de negentiende eeuw zelf een keuze wilde maken: Nederland, België, Duitse Bond, of toch misschien zelfstandig?¹⁴

Bezwaren tegen de psychologie

Biografisch(of prosopografisch) inzicht is niet zomaar te ontlelen aan boekenbezit. Het bezitten van een boek hoeft niet per se iets te betekenen. Bedrogen worden is gemakkelijk hier. En dat mogelijke bedrog kunnen we maar beter meteen onder ogen zien. Zoals wel vaker namelijk, klopt het niet wat “sommige mensen” zeggen. Boeken verklappen niet zomaar iets over hun eigenaar, of spreken op zijn minst niet de waarheid.

Want om te beginnen hoeft de eigenaar de boeken niet zelf gekocht te hebben. Wie zegt dat hij een bewuste keuze heeft gemaakt uit een bepaald aanbod, zich heeft ingespannen om specifieke titels te verkrijgen? Misschien heeft hij na een onverwachte erfenis of gift gewoon niet de moeite genomen ze van de hand te doen. Dan bezit hij het boek wel, maar interesseert het hem niet.

En het omgekeerde is al even mogelijk. Een lezer kan boeken lezen die niet in zijn bibliotheek staan, of er niet meer staan omdat hij ze verloren of verkocht heeft. Dit is bij Guillon aan de orde. Hij leende in ieder geval boeken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. De brieven waaruit dit blijkt, zijn duidelijk min of meer bij toeval bewaard gebleven:¹⁵ we weten dus niet wat we niet weten over Guillons lectuur.

Van een groot boekenlegaat aan Guillon is niets bekend, wel zal er hier of daar een schenking tussen zitten, want voor zijn omgeving was het overduidelijk dat de notaris zo'n ca-

14 Hierover: P. Nissen m.m.v. H. van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 281-370. Maaslandse Monografieën, groot formaat, XII.

15 Gemeente-Archief Roermond, Handschriften, *Archief Guillon*, inv. nr. 1, brieven van L.J.F. Janssen, 4, 6 en 9 juli 1868, minuutbrief van Guillon, 6 juli 1868; Berg, Guillon', 55.

deau wel zou pruimen. Hij heeft ook vast nog wat meer in huis gehad dan nu nog in de veilingcatalogus terug te vinden is. Maar dat hij het leeuwendeel van zijn boeken niet zelf gekozen heeft, is niets meer dan boekhistorische theorie. De samenhang die de bibliotheek vertoont, is het resultaat van zijn eigen aankoopbeslissingen.

Keuzes maken kon hij om te beginnen uit de nieuwe en gebruikte boeken in de honderden bewaard gebleven magazijn- en fondslijsten die handelaren hem toezonden. Van de fameuze libraire Hinrichs uit Leipzig bijvoorbeeld werd hem tussen 1828 en 1846 elk half jaar het *Verzeichnis der Bücher und Landkarten* bezorgd.¹⁶ We kunnen ons Guillon voorstellen met het potlood in de hand, begerig speurend door de boekenlijsten, aanstrepend wat hij graag in bezit wilde krijgen.¹⁷

Als hij daarmee klaar was, kon hij verder met de veilingcatalogi. Want verzamelaars moeten het ook hebben van elkaars overlijden. Na de dood van bijvoorbeeld Jan Meyer in 1830 of die van Karel Simon de Vlodrop in 1847 heeft Guillon zijn slag geslagen bij de openbare verkoop van hun verzamelingen.¹⁸

Dat hij moeite deed zijn collectie bij elkaar te krijgen, blijkt vervolgens ook wel uit de diensten die hij zijn oudheidkundige vrienden hem liet bewijzen. Vooral de mislukte dominee Leonard Janssen spoorde boeken voor Guillon op. Die werden vervolgens door de Leidse firma Brill naar Roermond verzonden. In de regel schoot Janssen de kosten voor en voegde hij een nota aan Guillon bij. Janssen en Guillon konden het prima vinden met elkaar: een keer vroeg de eerste geen restitutie, om te laten zien dat hij niet "verstoord" was, ondanks de stokkende correspondentie, en een andere keer vroeg hij om vergoeding in de gedaante van dat Limburgse wild dat hem bij een bezoek aan Roermond zo heerlijk smaakt had. Uit België stuurde een andere archeologische schatgraver, Antoine Schayes, hem grote sets van het *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique* en van de *Messenger des sciences et des arts de la Belgique*, in de veilingcatalogus nog steeds keurig naast elkaar te vinden.¹⁹

Het is de vraag of de moeite die Guillon deed om boeken te verzamelen, niet zulke manische vormen heeft aangenomen dat die de zorgvuldige, uitgewogen keuze onmogelijk maakte. Boekenmanie kan zich manifesteren als de begeerte naar de volledigheid van een bepaalde specifieke en coherente verzameling of volkomen bandeloos zijn en zich botvie-

16 Guillon, 2049, zie ook bijv. 1966 (Beijers), 1986, 2465, 2508 (Nijhoff).

17 Idem, 2463 ("six catalogues de livres anciens et modernes"), 2553, 2569, 2571, 2572 ("vingt-cinq catalogues de différents libraires"), 2573, 2575, 2577, 2580, 2585, 2587, 2589, 2591, 2741, 2755, 2762 ("dix catalogues de Heberle à Cologne [een antiquaar]"), 2785, 2801, 2874, 2876, 2878, 2880 ("vingt catalogues français de livres anciens et modernes"), 2883. Zie ook 1512.

18 G.H.A. Venner, 'Verzamelaars van schilderijen te Roermond vóór 1850', in: *Maaslands melange*, 321-342, ald. 331, 336-337. Veilingcatalogi (van boeken): Guillon, 1588-1589, 1601.

19 *Archief Guillon*, inv. nr. 1, brieven van L.J.F. Janssen, 14 november 1857, 13 september 1860, 26 september 1863, 16 september 1868, brieven van A.G.B. Schayes, 14 januari, 27 januari, 23 februari, z.j.; Verhart, 'Oudheden Guillon'.

ren op het bezit van zoveel mogelijk, als het maar een boek is. Zo erg was het bij de notaris ook weer niet, want het ging hem om de geschiedenis, vooral de eigen, Limburgse, geschiedenis. Die wilde hij hebben, in eigen huis. Zijn roverachtige begeerte naar archivalia getuigt van zo'n manie. G. Franquinet althans beschreef in 1874 hoe de dan net overleden Guillon "met eene groote niet te verzaden zucht behebt [was] om (...) geschiedkundige bescheiden en charters te verzamelen." Guillon had als verzamelaar van archiefstukken zonderlinge trekjes. De papieren stapelden zich ordeloos in zijn bibliotheek op. Hij kwam er nogal eens aan door misbruik te maken van de goedgelovigheid dan wel onverschilligheid van lokale bestuurders. En Roermondse en Roermondse moeten met verwondering hebben toegekeken toen de handkarren met oud papier naar het notarishuis geduwd werden.²⁰

Om boekenhonger te leiden, kan een fatsoenlijke handbibliotheek dienen. Een zeker bibliografisch instrumentarium is nodig om in een catalogus de gevonden titels te identificeren of om vast te stellen met wat van wat nog in de collectie ontbreekt, relaties op pad gestuurd kunnen worden. Wat Guillon niet kende of niet wist, kon hij opzoeken in naslagwerken in zijn kast: de *Dictionnaire* van Antoine-Alexandre Barbier van anonieme boeken en boeken onder pseudoniem, het onmisbare *Manuel du libraire et de l'amateur du livre* van Charles Brunet en de al wat oudere (1765), maar nog steeds gezaghebbende, zevendelige *Bibliographie instructive ou traité de la connaissance des livres rares et singuliers* van de Parijse bibliograaf en boekhandelaar Guillaume-François De Bure. Blijkens een aantal afleveringen van het *Bulletin du bibliophile belge* bleef Guillon ook op de hoogte van wat er op het terrein van het boekverzamelen gebeurde.²¹ Op basis van dit voorwerk kon Guillon ongeveer bepalen wat hij nog zou moeten aankopen of in ieder geval lezen. Een in net handschrift opgestelde bibliografie van literatuur van na 1830 over de (pre)Romeinse tijd in Nederland, zal althans vermoedelijk met dat doel van *aide-mémoire* opgesteld zijn.²²

Als Guillon voor zichzelf literatuurlijsten opstelde, als het boek hem wel interesseerde, als hij er moeite voor heeft gedaan het te verkrijgen, hoeft hij het nog niet gelezen te hebben. Weinig bekijkers van een particuliere bibliotheek zijn zo ongewenst als de onbenul die de vraag stelt of zijn gastheer al die boeken nou ook allemaal gelezen heeft. Die bekijker snapt niet dat het genot van zo'n grote verzameling juist de luxe van de keuze is: de mogelijkheid om elk moment een nog onbekende tekst te gaan lezen, zonder het gedoe van de deur uit

20 G.H.A. Venner, 'Inleiding', in: Id., *Inventaris van het archief van de bisschop van Roermond (1561-1665-1802, van stukken van de voormalige bisschop van Roermond en apostolisch vicaris-generaal te Grave 1794-1840, en van het Begijnhof te Roermond (1279) 1294-1773* 17-54, ald. 40-41. Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg VI.

21 Guillon, 27, 1682, 1691, 1870, 2520.

22 *Archief Guillon*, inv. nr. 11: 'Werken en opstellen ter opheldering der Nederlandsche oudheid sedert 1830 in het licht verschenen, bepaaldelijk met betrekking tot het vóór Romeinsche en Romeinsche tijdperk'.

moeten en zonder de hygiënische gevaren van leenboeken. De waarde van een bibliotheek is omgekeerd evenredig aan het aandeel al gelezen boeken.

En lezen is ook niet altijd lezen. Nogal wat boeken, zeker in een bibliotheek met de pre-tenties als die van Guillons bibliotheek, lenen zich bijvoorbeeld niet om gelezen, maar wel om geraadpleegd te worden. Zo'n boek is de *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* van Denis Diderot en Jean d'Alembert die Guillon in huis had. Hij zal er lemmata uit gebruikt hebben om iets over het een of ander op te zoeken. Raadplegen is ook lezen, maar dan van speciaal geselecteerde fragmenten. En dat leest weer anders dan de Beatrijs of de bekentenissen van een courtisane.²³

Dit voorbeeld toont nog weer een andere vorm van het lezen. De *Encyclopédie* was al van 1751. We weten niet of Guillon zich van de oudbakkenheid van de informatie bewust was. Misschien zocht hij er ook alleen maar het genoegen van het ongelijk van de historische tegenstander of van het gelijk van de historische medestander – afhankelijk van de positie die hij zichzelf ten opzichte van de Verlichting toekende. Veel boeken in deze collectie vormen bronnenmateriaal: teksten uit het verleden waar de notaris zo hartstochtelijk in rondbanjerde. Met die bronnen moest hij zelf het werk doen, zonder de hulp van een geschiedschrijver die zijn mening, interpretatie of selectie al voor hem gevormd had. Behalve het vraagstuk van het ongelezen, belet dus ook het gebrek aan kennis over de leeswijze, de aard en het doel van het lezen, een rechtstreekse vertaling van bibliotheek naar bibliotheekeigenaar.

Het enige dat we weten van Guillons leeswijze is dat hij af en toe begon aan een rapiarium over een bepaald onderwerp. Die katerntjes vormen in feite de literaire pendanten van zijn bekende archeologische notitieboekjes.²⁴ De systematiek is nogal gebrekkig. De rapiaria wekken de indruk ambitieus begonnen, maar niet compleet of niet afgemaakt te zijn. Overigens is dat in menig geval ook niet verwonderlijk. Wie alleen al de literatuur in Guillons bibliotheek zelf overziet en weet dat er nog ontzaglijk veel meer bestond, begrijpt dat een katern met de weidse omschrijving 'Moeurs et coutumes des Germains' alleen maar een schamele bloemlezing met discutable selectiecriteria kan zijn.²⁵ Het is hier, zoals Habets schrijft, al net zo als met de schijnbaar ooit voorgenomen beschrijving van het museum: Guillons aspiraties werden in de overvloed gesmoord.²⁶

Voor sommige eigenaren bestaat het boek uitsluitend als fysiek object. De prachtband die een exquise druk van een private press vasthoudt kan een dierbaar en kostbaar bezit zijn, terwijl de tekst zelf van geen enkel belang is. Een echte verzamelaar streeft naar

23 Guillon, 1320, 1943, 2595.

24 *Infra*, n. 98.

25 *Archief Guillon*, inv. nr. 11, zie ook inv. nrs. 14-15, 21.

26 Habets, 'Notice biographique', vii; hij spreekt van 'éditer ou décrire'.

compleetheid op een volgens zekere criteria (Jan van Leiden, handgekleurde vogelboeken, Spaanse erotica) geformuleerd deelgebied. Maar bij Guillon ontbreken weleens banden aan een meerdelig werk en van menig tijdschrift bezat hij enkel losse afleveringen.²⁷ In een klassieke bibliofielenbibliotheek gaat het om de vorm, niet de inhoud. Onderzoek naar een dergelijke collectie levert waarschijnlijk meer op voor de kennis van de bibliofilie dan voor de kennis van de persoon van de bibliofiel.

Guillon had geen last van zo'n verzameldrang. Om te beginnen was hij geen liefhebber van het boek als object van kunst of ambacht. Het ging hem niet om de magnifieke typografie. Zeker zal hij de zintuiglijke sensatie als op zijn minst prettig hebben ondervonden: het ruiken aan de band en het papier, het bevingeren van de rugstempel of de drukletter. Maar een klassieke estheet is hij niet: de boeken hebben minder waarde om hun materiële verschijning dan om hun bijdrage aan de inhoudelijke coherentie van de collectie als geheel. En zoals bekend is Guillon al helemaal niet te verdenken van de publieksvrees of sociale fobie die nogal wat verzamelaars kenmerkt. Hij vertoonde juist het omgekeerde gedrag door zijn boeken volwaardig deel van het museum aan de Swalmerstraat te maken.²⁸ En aan wie niet kon komen, leende hij bij gelegenheid ook weleens een boek uit, zoals aan Habets.²⁹

Wat dit betreft is er een ander spoor waarlangs de boeken van Guillon iets over hem zeggen. En dat geldt niet alleen voor de boeken, maar voor het museum als geheel. Door van zijn collecties een tentoonstelling te maken, etaleerde Guillon ook zichzelf. De vooraanstaande jurist liet letterlijk zien wat hij allemaal in huis had, waartoe hij in staat was, welke middelen hij bezat. Guillon verwerkte zichzelf in het museale discours, veel minder gemakkelijk herkenbaar en tegelijkertijd nadrukkelijker dan de bekende schilder die zichzelf als achtergrondfiguurtje portretteert in een kroeg- of herderstaferieel. Misschien had Guillon wel iets van de *antiquarian* in Walter Scotts gelijknamige satirische roman – de notaris had het boek zelf in de kast staan. Het is het pedante type dat als een oudheidkundige exhibitionist zijn schatten laat zien en zich zelfs laat voorstaan op de eerbiedwaardige ouderdom van het stof dat daarop ligt.³⁰

Een klassieke verzamelaar doet dat niet, die heeft een stoffobie. Die presenteert zich hooguit aan zichzelf, in het verborgene. Daar wordt op een nauw gebied fanatiek verzameld. Wat Guillon dus niet deed. De paar kleine tot heel kleine subcollecties zijn bij lange na niet voldoende om het hem aan te wrijven. Daar horen bijvoorbeeld twee boekjes bij over het tegengaan van longtering, vier zeventiende-eeuwse verhandelingen over de duiveluitdrij-

27 Guillon, bijv. 1008-1009, 1525, 1677, 1801, 2481-2482, 2517, 2533, 2927.

28 Vgl. P.J. Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie. Boek- en prentverzamelaars 1750-2010* (Nijmegen 2010) 11-18.

29 *Archief Guillon*, inv. nr. 1, brief Jos. Habets, z.d.

30 M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013), 33, 97; Guillon, 2795.

ving, een set over de geschiedenis van het strafrecht, over zegels, munten, liederen en liefdadigheid in Termonde en de in hun realisme half-gewaagde romans van de populaire Franse schrijvers Charles Pigault-Lebrun en Eugène Sue.³¹ Als hij al het plan had gehad deze verzamelingen uit te breiden of compleet te maken, heeft hij de moed snel opgegeven.

Het bestaan van deze deelcollectietjes waarschuwt wel voor een andere reden waarom een bibliotheek niet per se de voorkeur van haar eigenaar in ongezuiverde vorm hoeft te weerspiegelen. Want het is nu eenmaal de natuurlijke neiging van een boekenverzamelaar om na het eerste of tweede boek over een onderwerp er meer aan te schaffen. Die neiging is veel groter dan wanneer hij er nog niets over bezit. Het kan de toch stiekeme droom zijn ooit compleetheid op dat éne gebiedje te bereiken, het genot om teksten met elkaar te kunnen vergelijken, of de compassie die zegt dat ook, of juist, een boek geen eenzaamheid verdient. Hoe dan ook kunnen boeken in een bibliotheek een nieuwe, autonome behoefte aan aanvulling scheppen. Bij de ware bibliomaan ontardt die in gefrustreerde verslaving, soms tot het bittere einde. Maar tot zijn ondergang heeft Guillons bibliotheek nooit geleid.

Alles bij elkaar blijft van de reserves die over het gelezene over. We weten eenvoudig niet wat Guillon gelezen had en wat niet, en al zeker niet op welke wijze hij las wat hij las. Hoe dan ook ging het hem om de inhoud van zijn boeken. Er ligt een relatie tussen die inhoud en zijn persoonlijke intellectuele, wetenschappelijke, literaire, in ieder geval mentale voorkeuren. Dat wil niet zeggen dat het onderzoek daarnaar er gemakkelijker op wordt. Als hij enkel een zuivere bibliofiel was geweest, had deze bijdrage met minder woorden kunnen volstaan.

Boeken om te gebruiken

Het simpelst te duiden is de relatie tussen Guillon en het deel van zijn bibliotheek dat direct betrekking heeft op het dagelijkse, broodwinnende deel van zijn bestaan. Hij was notaris, een half commercieel, half publiek beroep, waarvoor een boekerij nodig was waarin het noodzakelijke nageslagen kon worden. In dit deel van de bibliotheek is de eigenaar het meest vanzelfsprekend terug te lezen.

Bijzonder praktisch, op het betekenisloze af, was het *Formulierboek voor notarissen, bevatende voorschriften van notariële akten*.³² Jurisprudentie was onmisbaar, dus bezat Guillon 26 delen *Verzameling van decisien, arresten en vonnissen, de zegel, registratie-, griffie-, hypotheek- en successie-regten, mitsgaders de domein zaken betreffend*.³³ Bij elkaar in de veilingcatalogus staan een aantal opiniërende teksten over het notarisambt, een verzameling handboeken voor

31 Guillon, 1490-1493, 1541, 1804-1805, 1807-1809, 1889-1891, 2376-2378, 2619-2621, 3006-3008.

32 Idem, 981, ook bijv. 1763.

33 Idem, 1671, ook 1673, 1703, 1710, 1880, 2623.

notarissen, toelichtingen op de wet op het notarisambt en wat titels over onderwerpen waar Guillon zich ambtshalve in moest verdiepen: goederenverdeling in het huwelijk, successie-recht en hypotheek.³⁴ Hij kon moeilijk anders dan op de hoogte blijven van de ontwikkelingen in de interpretatie van het recht. En behalve dat bleef hij ook in vakinhoudelijk contact met zijn broeders-notarissen in het land. Op tenminste drie tijdschriften in dit genre is Guillon geabonneerd geweest: het *Correspondentie-blad van de Broederschap der Notarissen*, de *Juridische vraag-al en opmerker* en de *Juridische correspondent*.³⁵

De historie van zijn eigen vak noch de rechtsgeschiedenis in strikte zin interesseerden hem bijzonder. Hij bezat Pieter van der Schellings *Historie van het notarisschap* uit 1745, een goede handvol rechtsgeleerde handboeken uit de zeventiende en vroege achttiende eeuw en wat titels over de geschiedenis van het strafrecht.³⁶ Dat was alles – in het verleden was het iets anders dat Guillons mateloze aandacht trok.

Patriciër als hij was, kon Guillon zich moeilijk niet met het lokale bestuur bemoeien. Niet alleen als beroepsbeoefenaar was hij bij zijn omgeving betrokken. Hij was lid van de gemeenteraad en van Provinciale Staten en schoolopziener van het district Sittard. Verhandelingen over de bevoegdheid van gemeentebesturen of over onderwijsmethoden behoorden ongetwijfeld tot Guillons gebruikslectuur.³⁷ Deze maatschappelijke betrokkenheid wordt weerspiegeld in het boekbezit. En Guillon zou Guillon niet zijn geweest als hij daar niet ook een summiere historische verdieping bij zocht, getuige de set aan titels over de geschiedenis van het onderwijs in Nederland.³⁸

Het ene boek en de vele boeken

Het bezit van dit type lectuur in het algemeen volgt uit Guillons maatschappelijk functioneren. Het wordt ingewikkelder als het gaat om zijn mentale voorkeuren. De boeken voor en over het notariaat en de bestuurderslectuur zal hij wel hebben gebruikt om zich te informeren, op de hoogte te blijven. Het is feitelijk, neutraal tekstgoed dat andere lezers links laten liggen. Maar wat met de opiniërende titels? Wat betekent bijvoorbeeld het bezit van bepaalde lectuur met een politiek-ideologische lading? Identificeerde Guillon zich daarmee? Liet hij zich erdoor beïnvloeden, of had hij zijn mening al gevormd – maar waardoor dan – en trof hij alleen maar bevestiging (of ontkenning)? Of hadden deze boeken alleen curiositeits-, en geen vormende waarde?

34 Idem, resp. 1754-1756, 1758-1765 en 1757 en 1766-1770.

35 Idem, 1749-1751.

36 Idem, 1225, 1690, 1807-1809, 2429, 2757, 2805, 2829.

37 Idem, 1806, 1916, 2016, 2034, 2089.

38 Idem, 1011-1013.

Dat vraagstuk zou eenvoudiger op te lossen zijn als in Guillons bibliotheek een duidelijke richting zou overheersen wat betreft standpunten over hoe het verder moet met land, volk, natie, staat en maatschappij en waarom dan. Maar dat is niet zo. Een aantal auteurs ijkten, dat kon ook moeilijk anders, hun visie op het verleden aan een standpunt ten opzichte van de Franse Revolutie. François-René de Chateaubriand en Jules Michelet zijn een paar van zulke namen. De één sprak van het 'génie du christianisme' als het fundament van het Franse volk, een bodem die door de Revolutie jammerlijk verwoest was. De ander zag in dezelfde Revolutie, en nog meer in de gebeurtenissen van 1830, de eindoverwinning in een lang proces van de vorming van "ons Frankrijk".³⁹

Guillons overtuiging schijnt liberaal te zijn geweest.⁴⁰ In 1848 werd hij samen met zijn broer zelfs genoemd als een 'gevaarlijke man', die het volk in de stad ertoe zou kunnen opruien het Franse anti-monarchisme te adopteren en de band tussen Hertogdom en Koninkrijk desnoods met geweld te verbreken.⁴¹ Maar of hij zich om zijn politieke richting meer in Michelet gevonden zal hebben en Chateaubriand enkel heeft gekocht om de argumenten van het confessionele tegenkamp te kennen? Het valt niet te zeggen.

En wat is er achterhaalbaar over Guillons intiemere levenssfeer, nog veel intiemer dan die van zijn politieke sympathieën? Tot die sfeer horen volgens de conventie tenminste het emotionele en het spirituele. Zijn er titels te vinden die iets kunnen zeggen over de persoon van de notaris als zijn lichaam of ziel alleen waren? Misschien.

In de boekerij stonden bijvoorbeeld enkele libertijnse teksten. Het gaat om een goede hand vol Franstalige romans uit de late achttiende eeuw waarin, kort gezegd, discussies over moraal worden gevoerd. Het hangt daarbij af van de stemming waarin de lezer verkeert of hij (of zij) ze als filosofische bespiegelingen of als ondeugende vermaakslectuur gebruikt. Het zijn niet direct boeken om met één hand te lezen, maar titels als *Les confidences d'une jolie femme* of *Mémoires d'une honnête femme* beloofden voldoende pikante inhoud om de verbeeldingskracht van de lezer te prikkelen.⁴² We weten niet of Guillon daarin teleurgesteld werd. Waarschijnlijk viel dat wel mee. Op zijn achttiende liep hij kunstveilingen af –⁴³ een leeftijd waarop de meeste mensen wel iets beters te doen hebben.

In hetzelfde particuliere bereik valt de vroomheidsliteratuur: teksten met behulp waarvan Guillon zich op zijn plaats in de wereld in het perspectief van betekenis en hiernamaals zou kunnen bezinnen. Als zijn boeken van hem een psychologisch portret zouden moeten

39 Idem, 1426, 2111, ook 211; P. Raedts, *De ontdekking van de middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (2^e dr.; Amsterdam 2011) 115-116, 216-220.

40 P. Nissen, 'Kerk en cultuur in conflict. De Roermondse clerus en het amateurtoneel in de jaren veertig van de negentiende eeuw', in: *Maaslands melange*, 304-320, ald. 318, vgl. 311.

41 A.J. Geurts, 'Politieke commotie te Roermond in het voorjaar van 1848', in: *Roermond stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis* (Roermond 1985) 177-200, ald. 182.

42 Guillon, 2437, 2441; ook 1946, 1952, 1972, 2153, 2437, 2441-2442, 2524, 2703, 2976.

43 *Supra*.

opleveren, dan zou deze categorie samen met de schalkse romannetjes het eerste bronnen-materiaal vormen. Maar van zulke boeken zijn er maar heel weinig. En dat feit tekent beter het psychologisch portret van de notaris dan de inhoud van die boeken zelf dat doet. Hun eigenaar was nu eenmaal een geleerde, niet een gelovige.

Zijn eigen religiositeit zou in Guillons boekerij ook alleen nog maar herkenbaar kunnen zijn voor zover hij zijn vroomheidsliteratuur bezat voor persoonlijke verdieping, en niet omdat die verband hield met zijn eerste preoccupatie: de geschiedenis, in het bijzonder van het gewest waar hij woonde. Hier geldt hetzelfde als voor de *Encyclopédie*. Zo ligt het voor de hand bij een meditatiebundel *Lux evangelica* te denken aan een ex-libris van een Roermonds klooster dat het boek voor Guillon begerenswaardig maakte. En het Roermondse maakte de zeventiende-eeuwse levensbeschrijvingen van Joanna van Randenraedt en Agnes Huyn interessant.⁴⁴ Werden deze verhalen over spirituele vrouwen in hun eigen tijd vooral als voorbeelden gelezen, een kleine twee eeuwen later was Guillons belangstelling vermoedelijk eerder heemkundig van aard. Dat de notaris ook de hand had weten te leggen op een lias met brieven en andere stukken van en over Joanna, bevestigt dit vermoeden.⁴⁵

Guillon bezat ook een aantal boeken uit de zogeheten jansenistische school. Daaronder behoren onder andere een Franse vertaling van de *Belijdenissen* van Augustinus door Robert Arnauld d'Andilly en het werk van diens verre geestverwant Joannes Roos.⁴⁶ In dit verband valt verder op dat Guillon maar liefst drie edities bezat van de 'eigen bijbel' van de jansenisten, die met prenten, verzorgd door Isaac le Maistre de Sacy.⁴⁷ Deze lectuur staat op het eerste gezicht ver van de belevingswereld van een negentiende-eeuwse burger. Dichterbij staan de edities van Thomas van Kempens eeuwig durende *Navolging van Christus* in Guillons bibliotheek.⁴⁸ Ook van deze teksten is het de vraag of Guillon die bezat voor zijn persoonlijke 'oefening' of als historische bron. Het laatste ligt iets minder voor de hand, omdat hij zich niet bijzonder interesseerde voor theologie- of spiritualiteitsgeschiedenis en de *Navolging* ook geen typische betekenis voor het Gelderse of Roermondse heeft gehad.

Deze enkele stuks leveren dus nauwelijks betrouwbare informatie over Guillons geestelijke binnenkant. Bij een bibliotheek van deze omvang telt de individuele titel niet. Hoogstens kunnen we veronderstellen dat hij een paar boeken van twee antirevolutionaire auteurs met de naam Guillon heeft gekocht met de gedachte dat ze familie van hem waren of zouden kunnen zijn.⁴⁹ De paradox wil eigenlijk dat een bibliotheek meer

44 Guillon, 1290, 1296; infra, n. 25.

45 Idem, manuscrits, archives, 43.

46 Guillon, 1941, 2431.

47 Idem, 1442, 1938, 1982.

48 Idem, 1859, 2185, 2726, 3028.

49 Guillon, 2667, 2678, 2694, ook 2747; zie: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, tables générales (Parijs 1951) k. 2002-2003.

zegt over haar eigenaar naarmate ze kleiner is. Iemand die alleen Thomas van Kempens *Navolging van Christus* las – en herlas, omdat het het enige boek was dat hij bezat –, had een andere spirituele oriëntatie dan wie François de Sales' *Introduction à la vie dévote* tot zijn lijfboek had gemaakt. Maar in een collectie van duizenden stuks zegt het individuele boek ook figuurlijk niets meer.

In een opstel over zo'n collectie wordt dus ook niet elk afzonderlijk boek recht gedaan. Misschien staat er een titel tussen die hier niet aan bod kan komen, maar die zonder dat we het weten voor Guillon meer heeft betekend dan duizend andere. Een gedicht hier of daar heeft hem misschien dagen lang ontroerd over de dood van zijn vrouw. Andere literatuur (klassieke auteurs, de Franse canon van de zeventiende eeuw) veronderstellen we misschien als zo vanzelfsprekend en conventioneel dat we er hier ten onrechte geen aandacht aan besteden. Weer andere titels zijn in geen enkele grotere categorie onder te brengen. Dat is waarom ze intrigeren, en ook waarom we eraan voorbij gaan. Speculaties over de interesse in de scepticistische vrijdenkerij van *De la sagesse* van Pierre Charron uit 1601 of de aanklacht tegen de slavernij van Harriet Beecher-Stowe's *Uncle Tom's cabin* uit Guillons eigen tijd (1852),⁵⁰ moeten speculaties blijven. En ook worden delen van de collectie buiten beschouwing gelaten die met een tien of twintig titels een redelijk helder af te bakenen gebied vormen, zoals de boeken over wis-, genees- of natuurkunde.⁵¹ Al deze boeken blijven buiten beschouwing. Ze zijn namelijk wezensvreemd aan de grondstructuur van de collectie. Hier gaat het om de grote categorieën, dat wat substantiële porties titels in de bibliotheek van Guillon gemeen hebben.

Maar daarmee is tegelijk een andere moeilijkheid gegeven. Want een collectie ontstaat nu eenmaal niet autonoom. Er zijn altijd de omstandigheden die het aanleggen bevorderen of hinderen – logischerwijs veel sterker dan in het geval van de enkelstuksbibliotheek die ook om deze reden meer informatie biedt. Er zijn in ieder geval materiële condities, omdat boeken beschikbaar moeten zijn om ze te kunnen kopen, en dus ook geld kosten. Maar er zijn ook intellectuele voorwaarden uit de omgeving. Zeker Guillons bibliotheek blijkt in hoge mate tijdgebonden te zijn. De aard en de omvang ervan zijn uitstekend verklaarbaar vanuit de omstandigheden in de omgeving. Zolang we nauwelijks weten wat hij hoe gelezen had, kunnen we hem alleen benaderen als representant van een groep waar we wél meer van weten en waarmee hij relevante overeenkomsten vertoont. Het is een groep die de materiële en intellectuele erfenis van het recente verleden in de schoot geworpen kreeg.

50 Guillon, 38, 59-72, 1415, 1718-1719, 1829, 1873, 1920, 2038, 2073, 2110, 2131, 2596, 2890, 2922, 2966, 3069.

51 Idem, bijv. 1269, 1790, 1843, 2015, 2032, 2115.

II. Na God en Revolutie

De gelukkige erfgenaam

Wat de materiële condities betreft: Guillon is niet alleen een lid van de sociale groep die door de Franse overheersing op het toneel werd gebracht, zijn bibliotheek is ook één van die collecties die in de eerste helft van de negentiende eeuw werden begonnen die helemaal niet bestaan hadden zonder de revolutionaire gebeurtenissen van de late achttiende eeuw en de implicaties daarvan voor de markt van gebruikte boeken in Europa. De opruiming en uitverkoop van de kloosters in het laatste kwart van de achttiende eeuw had een stroom aan boeken uit de voormalige kloosterbibliotheken op gang gebracht. Van de prijs van het antiquarische boek bleef bijna niets over en vele beroemd geworden verzamelingen konden beginnen dankzij deze onbedoelde legaten. De collectie van Gerard Meerman, bij wiens dood in 1824 een veilingcatalogus verscheen die 'alle Nederlandse voorgangers reduceerde tot een lachertje', ontleende een groot deel van haar waarde aan 1.000 handschriften uit het voormalige bezit van Parijse jezuïeten. En Jacob Visser kon zijn pionierswerk van een lijst van Nederlandse wiegendrukken alleen uitvoeren dankzij de enorme hoeveelheid materiaal die buiten de kloostermuren geraakt was.⁵²

Ook in Roermond hadden de drie confiscaties nagenoeg alle boeken uit de stad laten verdwijnen. Die waren bezit geweest van de bibliotheken van de vier grote mannenkloosters die honderden jaren lang in de stad gestaan hadden. In twintig jaar tijd raakte Roermond zo'n 15.000 boeken kwijt – naar schatting 90% van alles wat rond 1770 nog op de planken stond. De autoriteiten laadden ze op karren om ze in het openbaar te veilen. Passanten drukten hier of daar een partijtje achterover. De boeken die echt niemand wilde hebben, werden verwerkt tot cartouches.⁵³

De liefhebber kreeg het voor het uitkiezen op de boekenmarkt. Wat de geestelijkheid in eeuwen had opgebouwd, kon de geïnteresseerde op een paar veilingdagen bij elkaar graaien. En dat maakt dan overigens weer wel dat deze collectie meer zegt over haar bezitter dan de kloosterbibliotheken over de anonieme geestelijken die het bezit zo traag hadden zien accumuleren. Dat wat hun klooster had bezeten, was het resultaat geweest van schenkingen van lang geleden en van aankopen door prioren, procuratoren, gardianen, prefecten en bibliothecarissen die ze zelfs uit de verhalen al lang niet meer kenden.

Wie behoefte had aan een specifieke titel, maakte van de gelegenheid gebruik om wat van zijn gading was uit de boekenrivier te vissen, zoals de pastoor van Wegbergh die in 1785 de

52 Buijnsters, *Bibliofilie*, 25-26, 28.

53 P. Thissen, *Cel en wereld. Kartuziers en boeken in Roermond (1376-1783)* (Leuven 2014) 66-68, 118-121. *Miscellanea Neerlandica XLII. Studia Cartusiana III*; Id., 'Bidden met inkt. Roermondse boekcultuur in de vroegmoderne tijd', *Spiegel van Roermond* 24 (2016) 62-85, ald. 63-70.

confisceerders vriendelijk vroeg of hij de liturgica van het Roermondse kruisherenklooster kon krijgen, zijn kerk zat er dringend om verlegen.⁵⁴ Ook Guillon heeft zijn voordeel gedaan met het ellendig lot van de kloosterbibliotheken. Ettelijke stukken zijn vermoedelijk daaruit in de Swalmerstraat beland – langs welke wegen is onbekend. Titels als de *Bibliotheca ss. patrum concionatoria* van de franciscaan Pierre Blanchot, uit 1633, of de al genoemde *Lux evangelica* van de jezuïet Hendrik Engelgrave, uit 1655, zijn typisch voormalig bezit van de kloosterbibliotheken.⁵⁵ Dit zijn gedrukte boeken, waarvan de provenance zonder ex-librisen niet is vast te stellen, als het individuele exemplaar al tevoorschijn komt. In de handschriftencollectie echter ‘verraadt’ Guillon mogelijk zijn dankbaar gebruik van de voormalige Roermondse kloosterbibliotheken: het daar genoemde *Chronicon ducatus Geldriae* van de raadsheer van het Hof van Gelre Nicolaas Biesen komt ook voor in de kartuizerbibliotheek van Roermond.⁵⁶ De vraag is alleen nog wel of het hier gaat om hetzelfde exemplaar of om een afschrift.

Niet alleen het oude boek was in Guillons tijd plotseling veel royaler beschikbaar gekomen dan daarvoor, ook het nieuwe boek. Een aantal technische revoluties veranderde de markt. De ijzeren drukpers verving de houten voorganger, het goedkope houtpapier kwam in de plaats van het beter houdbare lompenpapier, lithografie maakte het veel gemakkelijker om illustraties op te nemen en de stereotypie maakte aanzienlijk hogere oplages en sneller herdrukken mogelijk.⁵⁷ Al deze innovaties zorgden ervoor dat het rendement per eenheid tijd, arbeidsloon en investering in activa in termen van geproduceerde vellen veelvoudigde en boeken dus substantieel goedkoper werden. Het ruime aanbod aan voormalige kloostereigendommen en aan goedkope nieuwe boeken, gaven Guillon en anderen een mooie kans om een imponerende bibliotheek aan te leggen.

Vervolgens blijkt dat de omstandigheden in Guillons persoonlijke kring mogelijk ook een rol hebben gespeeld. Zo’n omstandigheid was niet het letterkundig enthousiasme op de gezellige avondjes bij Roermondse patriciërs thuis. Dat was alles bij elkaar toch te armoedig om iemand tot zo’n buitenproportionele verzameling te bewegen. Na de vermoeienissen van de werkdag kwam men niet meer verder dan elkaar iets vertellen over een gelezen boek, “tusschen een lied van [de antiklerikale, kleinburgerlijke Franse chansonnier

54 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Comité de la Caisse de Religion*, inv. nr. 71-23.

55 Guillon, 2385 en 2392; deze titels in de collecties van de Roermondse jezuïeten, minderbroeders en kartuizers: *Catalogue des livres de la bibliothèque des ci-devant jésuites de Ruremonde (...)* (Brussel [1777]) Th. in-1, nrs. 448 en 2323; Utrecht, Het Utrechts Archief, *Bestuursarchief Nederlandse Minderbroedersprovincie*, inv. nr. 3744, *Catalogus librorum conventus Ruraemundensis*, 1710, sign. L 2 1; Roermond, Gemeente-archief, *Handschriften*, inv. nr. 6.1., *catalogus van de bibliotheek van het kartuizerklooster Bethlehem, 1740-1742*, sign. I 311-312.

56 Guillon, *manuscripts*, archives, nr. 34; L. Verschueren, *De bibliotheek der kartuizers van Roermond* (Tilburg 1941) 61-62, nr. 96 [177].

57 Mathijssen, *Historiezucht*, 72-75.

Pierre Jean de] Béranger en een geestig vertelde grap, bij een eenvoudig doch heerlijk glas oud bier.”

De schrijver van deze regels is Emile Seipgens, die als jongeman een notariële leerperiode bij Guillon voortijdig afbrak.⁵⁸ Ook voor zijn *otium* moest Guillon het niet van zijn kringgenoten hebben. Dat kon ook moeilijk anders als een bezoeker van zulke avondjes het museum opsommend en misleidend afraffelt met “een interessante collectie Limburgsche oudheden en een uitgebreide bibliotheek met handschriften en fraaie getijdenboeken.”⁵⁹ In die bibliotheek waren de boekjes van die kringgenoten uiteraard wel te vinden, maar Guillon was zo wijs zijn eigen literaire probeersels van gammele romantiek ongedrukt te laten.⁶⁰

De druk die de omstandigheden uitoefenden liggen op een intiemer niveau. Een curve die de jaren van uitgave weergeeft van de boeken die hij nieuw heeft gekocht, laat een opvallende trend zien. Het aantal neemt gestaag toe tot de periode tussen Guillons vestiging als notaris in 1843 en zijn debuten als lid van de gemeenteraad in 1851 en van Provinciale Staten in 1855. Daarna daalt het aantal nieuw verworven boeken drastisch.⁶¹

Er zijn verschillende verklaringen denkbaar. Misschien had Guillon door zijn bestuurdersbesognes allengs minder tijd voor zijn liefhebberij. Net zo voor de hand ligt een relatie met de tragische privé-omstandigheden die zich in 1850 en 1851 hadden voorgedaan, toen eerst zijn zoontje en daarna zijn echtgenote overleden. Maar het kan ook zijn dat hij rond deze periode juist het tegenovergestelde ging doen en zich na al die particuliere elende volledig op zijn museum stortte, zoals in de spaarzame literatuur wel gesuggereerd is.⁶² Guillon maakte zichzelf na 1850 misschien juist pas tot een waarachtig collectionneur door zijn verzameling contemporaine boeken uit te breiden met antiquarische stukken. Bijna 40% maar liefst immers van alle boeken is gedrukt voordat Guillon zelf in 1811 ter wereld kwam. Maar omdat we niet beschikken over aankoopgegevens, moet dit ook alweer in het ongewisse blijven.

58 Voor Seipgens' literaire rol: L. Spronck, '1793-1893. Verandering van het blikveld: verlies en winst', in: Id., B. van Melick en W. Kusters red., *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (z.p. z.j. [Nijmegen 2016]) 202-309, ald. 292-295.

59 Bij: P. Nissen, *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw* (Roermond 1986) 34, 37.

60 Guillon, 1265, 1738, 1920, 2088, 2100. Zie bijv. zijn 'Les tendres souvenirs', naar de autograaf in een zakboekje uitgegeven bij Nissen, *Akkoorden*, 72; het handschrift in *Archief Guillon*, inv. nr. 14.

61 De tellingen in de collectie-Guillon resulteren uit een door mij aangelegd bestand waarin van elk nummer van de bibliotheek zijn genoteerd het jaar van uitgave, de taal en een onderwerpsaanduiding

62 Van Agt, 'Huis Guillon', 5; Berg, 'Guillon', 56.

De aarde, niet de hemel

Als boekenkoper stond Guillon niet alleen, als lezer evenmin. Ook zijn intellectuele profiel is gehecht aan de omgeving. Guillon verzamelde boeken in een tijd waarin niet alleen in bestuur en politiek geen steen op de andere bleef staan, maar ook de bibliofilie volkomen van gedaante veranderde.⁶³ Het meest zichtbaar was de verandering in taal. De boeken van de kloosterbibliotheken waren voor 90% in het Latijn gesteld, die in de collectie-Guillon voor maar 16%.⁶⁴ Voor de paters en de monniken was het Latijn nog een levende taal geweest, de taal van hun kerk. De theologie die zij aanschafte was actueel: ze kochten wat nieuw verscheen op de markt van godgeleerde literatuur. En tot de Revolutie aan alles een einde maakte, verscheen die theologie in het Latijn. Voor Guillon was het Latijn de taal van het oude boek: van alle boeken die hij in de taal van Tacitus bezat, was 82% gedrukt voordat hij zelf geboren was.

Met de kloosterlingen verdween niet alleen het Latijn, maar ook de metafysica in hun boeken. Het vorige wereldbeeld was categorisch anders geweest. Of eigenlijk hadden de boeken in de kloosters niet zozeer een wereldbeeld als wel een bovenwereldbeeld beschreven. De Verlichting had de betekenis weggedaan en waarneming overgehouden. De mentale context van de oude wereld twijfelde geen moment aan het totalitaire en absolute. Een religieuze bibliotheek ademde een universalistische pretentie.

De opbouw van de weggekruide kartuizerbibliotheek symboliseerde nog die aanspraak. De rubrieken zijn verdeeld in een religieuze en een profane klasse – een derde dimensie is er natuurlijk niet. Er zijn twaalf rubrieken theologie en twaalf rubrieken wereldlijke wetenschappen. De 24 rubrieken zijn ieder gekenmerkt met een letter, van A tot en met L en van N tot en met Z. De M is gereserveerd voor de rubriek die de aarde naar de hemel beweegt: de spiritualiteit, de weg waarlangs de lezer zich met God verbindt.⁶⁵ In de veilingcatalogus van Guillon is geen expliciete rubricering herkenbaar. Maar nagenoeg zijn hele bibliotheek zou in precies één van de rubrieken van de kartuizerbibliotheek gepast hebben: die van de profane geschiedenis. Dit genre besloeg in de kloosterbibliotheken nergens meer dan 10%.⁶⁶

Dit verschil tussen het universele en bijzondere of particuliere in de aard van de collecties, hangt direct samen met het verschil in perspectief en oogmerk van de teksten, en van hun lezers. De paters en monniken bezaten hun boeken enkel als reflectie over God, de mens kwam er alleen aan de orde in relatie tot de weg die hij te gaan heeft om tot Hem terug

63 Y. Sordet, 'Bibliophilie', in: *Dictionnaire Encyclopédique du Livre I* (Parijs 2002) 281-286, ald. m.n. 283.

64 Thissen, *Cel en wereld*, 491, tabel 23.

65 *Ibid.*, 440-442.

66 *Ibid.*, 491, tabel 23.

te keren. De teksten legden in eindeloos veel varianten steeds hetzelfde uit: hoe het aardse bestaan maar een project is dat de hemel beoogt en als zodanig niet meer is dan een armzalige afspiegeling van het hemelse verhaal.

Het verschil in omgang met het verleden is te zien aan de andere betekenis die het verschil tussen handschriften en druk had voor Guillon dan voor zijn voorgangers als bibliotheekbezitters in de stad Roermond. De kartuizerbibliothecaris Willem-Joseph Peeters bekommerde zich in de vroege jaren 1740, toen hij de bibliotheekcatalogus aanlegde, nauwelijks om het manuscriptenmateriaal, evenmin als zijn voorgangers dat hadden gedaan. Voor hem was het handschrift niet meer dan een tekstdrager, een voorwerp met een functie. Los van de tekst die erop stond, vervulde het papier geen enkele rol. Zodra aan het einde van de vijftiende eeuw het gedrukte boek verscheen, werden overbodig wordende handschriften weggegeven, geruimd en soms ook vernietigd. Peeters beschreef de handschriften die in zijn tijd nog overgebleven waren erg beknopt, om niet te zeggen slordig. Verhoudingsgewijs veel zorgvuldiger ging hij om met het eigen archiefmateriaal. Dezelfde Peeters ontwierp een rudimentaire systematiek om de juridische en financiële dossiers te bewaren en terugvindbaar te maken.⁶⁷

Guillon daarentegen heeft een indrukwekkende en zorgvuldige gekoesterde collectie handschriften aangelegd. In die collectie staan en liggen literair materiaal – meditatie-, gebeden- en getijdenboeken, een psalter, een heiligenleven – en archiefstukken – documenten van uiteenlopende provenance, oorkonden, processtukken, het nagenoeg complete archief van de Roermondse bisschoppen – door elkaar. Het verschil is het verschil tussen vorm en inhoud. Het laatste was het bepalende criterium voor het documentbeheer in de kartuis. Voor Guillon had de vorm ook een historische betekenis. Voor hem was de overgang van handschrift naar druk een belangwekkend historisch fenomeen geworden. Waar voor de kartuizers dat een technische faciliteit was gebleven, werd het voor de notaris een paar decennia nadat de monniken waren verdwenen, een revolutie in de geschiedenis van de techniek. Niet voor niets bezat hij dan ook een paar handen vol titels waarin de toen nog niet beslechte strijd werd gestreden over wie de uitvinder van de boekdrukkunst was geweest.⁶⁸

De oriëntatie in Guillons collectie is diametraal anders dan in die van de Roermondse bibliotheken voor hem. Bij deze liberale patriciër is in zijn boekerij zo goed als niets merkbaar van een religieuze of theologische, laat staan spirituele belangstelling. Het letterlijk tijdelijke van de geschiedbeoefening kwam in de Swalmerstraat in de plaats van de eeuwigheid en het na-wereldse. En dat is geen wonder, want Charles Guillon kwam tegelijk met het verleden op de wereld, of althans tegelijk met de herinnering aan het verleden. Natuurlijk had hij ook gemakkelijk een andere passie dan de geschiedenis kunnen ontwikkelen. Maar het mentale tijdgewricht deed er wel alles aan om hem historische boeken te laten kopen. Toen

67 *Ibid.*, 62, 195-211, 443-444.

68 Guillon, 1314-1319.

hij in 1811 werd geboren, was het collectieve geheugen aan een fundamentele herordening bezig. Dát herinnering ontstond, tijd perspectivisch werd, de historische achtergrond diepte verkreeg, kortom geschiedbeoefening als urgent en noodzakelijk werd ervaren, had natuurlijk niet in de laatste plaats te maken met de implicaties van de Revolutieperiode en van wat daarna kwam.

Het vele, niet het ene

Ten eerste was het alleenrecht van kerk en adel op niet alleen macht en bezit, maar ook op de geschiedbeoefening verdwenen. Die hoefde niet meer alleen maar te dienen als bron voor bewijsvoering in zaken van geloof, privilege en dynastie. De geschiedbeoefening ging een eigenstandig bestaan leiden, van instrument werd ze doel. En iedereen die voldoende tijd en geld had – en dat had Guillon – kon eraan deelnemen. De oorkonden hoefden alleen maar van de straat geraapt te worden. In de tweede plaats moest de breuk zelf hersteld worden. De revolutionairen hadden de grote symbolen van de maatschappelijke ordening opgeruimd: kerken en kloosters, de koning, de gilden, zelfs de christelijke tijdrekening waren eraan gegaan. De Revolutie vernielde de geschiedenis en democratiseerde tegelijkertijd de geschiedbeoefening.

De nieuwe geografische identiteiten moesten begrepen gaan worden. En dat zeker in de lage landen bij de zee, die zich in Guillons jaren niet alleen van gebiedsdefinitie, maar ook van staatsvorm veranderd zagen. En voor een Haarlemmer of Gouwenaar was dat nog relatief gemakkelijk. Die kon zich met de nieuwe Oranjes wel terugvinden in de Republiek. Maar na de Belgische afscheiding en de splitsing van de Limburgen die in de paar decennia als Franse departementen, onder de teruggekeerde gezamenlijke koning en onder een Duitse vorst van België, de gelegenheid hadden moeten vinden om een saamhorigheid uit de territoriale verbrokkeling van het *ancien régime* te smeden, kon een Roermondenaar alleen maar in ernstige verwarring zijn over zijn geografische, etnische en culturele identiteit. Alleen al in de vijfentwintig jaar tussen 1790 en 1815 veranderde de stad acht keer van staatsverband. En tot 1867 was het nog niet afgelopen.

Minder existentiële crisis was ook al voldoende geweest om zoveel geschiedenisboeken onder handbereik te willen hebben. Voor Noord-Nederland lagen de glorieuze Opstand, Gouden Eeuw en hun respectievelijke helden voor het oprapen om een identiteit historisch te verankeren.⁶⁹ Voor Guillon en zijn stad- en streekgenoten lag dat anders. Maar hoe dan ook diende het verleden zich aan als bron voor de reconstructie van het culturele zelf.

Want daar had ondertussen ook de Romantiek wel voor gezorgd. Die verkondigde de

69 L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (2^e dr.; Nijmegen 2016).

idee van een onmiskenbare, unieke, nationale cultuur, een identiteit kortom die door niets beter dan door de geschiedenis bewezen kon worden. Voor de universalistische, abstracte pretenties van de Verlichting (en de paus) stelde ze de particuliere, concrete verschillen in de plaats, verschillen tussen naties, volkeren en culturen. Johann Gottfried Herder beschouwde cultuuronderscheid als onontkoombaar, nationale stereotypen als wetmatig gegeven. Wie de waarachtige wezenlijkheid van volk en natie wilde kennen, moest het verleden als vindplaats gebruiken. Daar lagen de karakterconstituerende zeden, de gewoontes, verhalen en mythen opgetast. Meer praktisch gerichte politieke idealen konden hier dankbaar gebruik van maken bij het verwezenlijken van staatkundige homogeniteit.⁷⁰

In de eerste decennia van de negentiende eeuw heerste de historiezucht allerwege, ze was pandemisch. Guillon bevond zich dan ook in goed gezelschap. Fameus is de extatische ervaring die Herders vriend, de jonge Johann Wolfgang Goethe, in april 1770 in de dom van Straatsburg te verwerken kreeg. Daar kwam hij tot het besef van het genie van het *medium aevum*, de gouden middeleeuwen, de middeleeuwen. Niet alleen vormde deze gebeurtenis de anekdotische inleiding op een ware mediëvistische rage, het bracht ook het voor het historisch besef noodzakelijke perspectief aan. Tot ver in de achttiende eeuw waren geschiedenis en klassieke oudheid in het universitaire onderwijs ongeveer met elkaar samengevallen. De ongehoorde populariteit van de ridders- en jonkvrouwenromans van Walter Scott, waarvan Guillon de meeste in huis had, is een exponent van de culturele blikverbreding die het besef van discontinuïteit bijbracht, die een gedachte aan ontwikkeling ingaf.⁷¹ Het verleden scheidde zich af van het heden, werd een ander domein, een ander land, waar men de dingen anders deed en anders praatte.

III. "Historiezucht"

Ontcijferen

Toen Guillon zijn bibliotheek begon, waren ijverige geleerden al aan de slag geweest om het verleden te decoderen. Hun publicaties zijn onderzoekboeken die de beschouwer praktisch bijstaan in het begrijpen van wat hij waarneemt. Die boeken waren in Guillons collectie ruimschoots aanwezig. Het geschiedkundige leeuwendeel van Guillons bibliotheek kende behalve het eigenlijke contingent aan historische literatuur – overzichtswerken, handboeken, monografieën, detailstudies, kortom de descriptieve teksten -, ook een flink deel aan wat we nu 'apparaat' zouden noemen. Dat zijn vanzelfsprekend een flink aantal woor-

⁷⁰ *Ibid.*, 15 e.v.

⁷¹ Raedts, *Middeleeuwen*, m.n. 77 e.v.; Guillon, 2130, 2709, 2714, 2795.

denboeken – etymologisch, verklarend, aardrijkskundig, biografisch -, encyclopedieën en naslagwerken. Het zijn lemmagewijs ingerichte boeken, in de regel meerdelig, waarmee Guillon zich snel kon voorzien van globale inlichtingen over een persoon, een plaats of regio, een woord of een ding. Voorbeelden zijn de *Dictionnaire des hommes de lettres, des savans et des artistes de la Belgique présentant l'énumération de leurs principaux ouvrages*, het oudere *Lexicon antiquitatum romanarum* (uit 1737), of een maar liefst 52-delige *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*.⁷² Tot dit genre behoorden ook de vele grammatica's en spraakkunsten van de verschillende talen. Het verbaast niet dat het Frans en in mindere mate het Nederlands hier belangrijk zijn. Evengoed wenste Guillon waar nodig kennelijk ook het Engels, Italiaans of Pools te kunnen verstaan.⁷³

Een ander deel van deze hulpen had in de eerste plaats betrekking op het niet-documentaire deel van het Musée Guillon. Dat museum bevatte naast de bibliotheek ook een gigantische collectie artefacten uit het verleden. Guillon leefde letterlijk temidden van de historie die hij in voorwerpen be-leefde. Als we de bibliotheek willen waarderen, moeten we dan ook verdisconteren dat een groot deel ervan eigenlijk de andere collectiedelen ten dienste stond. Wie Guillons hele museum kent, begrijpt zijn bibliotheek beter, en daarmee de man zelf. Vele boeken verklaarden de omstandigheden waaronder de munten en penningen gebruikt waren, dienden om ze te identificeren en klassificeren.

Van deze hulpwetenschappen waren de numismatiek, sigillografie en heraldiek – in deze volgorde – de belangrijkste. Het meeste van deze literatuur was in Guillons eigen tijd verschenen en geproduceerd door mensen die net als hij door de historie gegrepen waren, maar daar ook werk van maakten in de vorm van publicaties. Zij pionierden verdienstelijk en leverden bouwmaterialen, zoals het bekende *Handboek der wapenkunde* van J.B. Rietstap uit 1857, of de *Dictionnaire de sigillographie pratique* van Alph. Chassant en P.-J. Delbarre van drie jaar later.⁷⁴ Deze handboeken is het vooral te doen om de bronnen zelf. De oudere literatuur maakte gebruik van dergelijke voorwerpen als historische bron, om het verhaal van de mensen eromheen te vertellen, zoals *Les familles de France, illustrées par les monumens des médailles anciennes et modernes, tirées des plus rares et curieux cabinets du royaume, avec figures* van Jacques de Bie uit 1636.⁷⁵ Zeker 100 titels zijn tot deze 'hulpwetenschappen' te rekenen. Van de genoemde Alph. Chassant bezat Guillon ook de *Dictionnaire des abréviations latines et francaises* en de *Paléographie des chartes et des manuscrits*. Een andere Franse pionier was Arcisse de Caumont die zijn medevorsers voorzag van een *Cours d'antiquités monumentales* en een *Abécédaire ou rudiment d'archéologie*.⁷⁶

72 Guillon, 478, 1075, 1370, 1521, 1692, 1716, 3005.

73 Idem, 1440, 2080, 2194, 2490, 2754.

74 Idem, resp. 867, 497.

75 Idem, 1049.

76 Idem, 507-508, 892-893; ook bijv. 917-955.

In Guillons tijd was het terrein van de geschiedbeoefening nog kaal, alle infrastructuur moest nog worden aangelegd. In Nederland was een belangrijke bouwer op het gebied van de numismatiek Pieter Otto van der Chijs. Zijn biografie zou die van Guillon kunnen zijn. Als knaap trokken hem reisbeschrijvingen, aardrijkskunde en geschiedkunde, en als negen- of tienjarige begon hij al met het verzamelen van munten. Net als Guillon bemoeide ook Van der Chijs zich met staathuishoudkunde, maar hij had het privilege van een betrekking in de culturele sector. Om precies te zijn was hij directeur van het munten- en penningkabinet van de Leidse universiteit, in welke functie hij in 1863 werd opgevolgd door Guillons vriend Leonard Janssen⁷⁷. Heel zijn passie ging heen met de munten en penningen: Guillon bezat de door Van der Chijs met noeste arbeid samengestelde handboekdelen over de munten van de hertogdommen van Brabant en Limburg (in twee exemplaren), de voormalige hertogen en graven van Gelderland, de heren en steden van Gelderland en niet te vergeten het door Van der Chijs opgerichte en volgeschreven *Tijdschrift voor Algemeene Munt- en Penningkunde*.⁷⁸ Om het verleden te verstaan, moest Guillon ook de zwijgende codes van de voorwerpen kunnen ontcijferen. Het was zijn ambitie de relictten die hij in huis had te kunnen lezen zoals hij dat de boeken zelf kon.

De dilettant identificeert zich

De bibliotheek van Guillon weerspiegelt meer zijn tijd dan zijn persoon. Niet alleen is er de historiezucht te zien, ook de gebrekkige infrastructuur van de geschiedbeoefening. Een onderzoeker maakte toen nog kans het hele veld van zijn wetenschap te overzien. De bibliografie en historiografie zijn ook maar spaarzaam vertegenwoordigd in Guillons collectie.⁷⁹ De geschiedenis moest als discipline, als kunde, nog ingericht worden. Dat het verleden nog maar net ontdekt werd, betekende ook dat er nog maar weinig was voor wie het wilde bestuderen. Guillon zou het pas een goed decennium voor zijn overlijden meemaken dat het historisch onderzoek en onderwijs een plaats kregen aan de universiteiten. Professioneel beheer van archieven, archeologische vondsten, kunst: het moest allemaal nog geregeld worden. De enkele archiefinventarissen bijvoorbeeld in Guillons collectie zijn bijna allemaal ook pas verschenen toen zijn leven de laatste tien jaar inging.⁸⁰ Waar de overheid de geschiedwetenschap nog niet faciliteerde met middelen en wetgeving, bleef voorlopig nog volop ruimte voor particulier initiatief.

77 J.F.G. Meijer, 'Levensbericht van dr. Pieter Otto van der Chijs', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1869) 216-238; Brugmans, 'Janssen', k. 811.

78 Guillon, resp. 1219-1222, 928.

79 Idem, 262, 283, 369, 415-416, 2169.

80 Idem, 231-237, 240, 257, 459, 1072, 1088, 1268, 2529, 3042.

In deze vrije ruimte kregen mensen als Guillon de gelegenheid complete archiefbestanden min of meer te confisceren: er was immers niet een wetgever die zich erom bekommerde. De notaris heeft typisch de rol van verzamelaar gehad, pronkend en tentoontellend in zijn museum. Anderen, zoals Van der Chijs, gingen aan de slag als dienaars-taxonomen, door al het bekende en nieuw gevondene over munten, zegels, wapens te schiften, ordenen, klassificeren en beschrijven. Weer anderen wierpen zich op als ambachtsman en produceerden studies over de geschiedenis, waarvoor ze het materiaal gebruikten dat tot dan door de verzamelaars bijeengebracht was. Niet dat de verschillen altijd zo duidelijk waren overigens: vele boeken vormen een zorgeloze hybride van bronnenuitgave en beschrijving. Zolang het ambacht niet geïnstitutionaliseerd of geprofessionaliseerd was, bleef alle ruimte voor de liefhebber. De producten van deze proto-historici vullen vele meters ruimte in Guillons bibliotheek. Ze zijn niet zelden ingegeven door affectie met de geboortegrond: "tous concourent à cette oeuvre avec une ardeur et une émulation patriotiques."⁸¹

De verbinding met het onderwerp, de bron van de interesse, ligt in de emotie. In het verleden bepaalde de vorser zijn plaats. Hij haalde het naar zich toe door er de structurele overeenkomsten met eerdere volksgenoten in aan te wijzen: overeenkomsten in de ware, onbedorven landaard. Zo'n kampioen van de authenticiteit is de romanschrijver Pieter Ecrevisse – Guillon bezat zijn *zedenschets uit de XVIII eeuw, De drossaert Clercx* uit 1846 – die van Nederlander uit overtuiging Belg werd en zich tijdens de Tiendaagse Veldtocht dan ook maar liet verwonden.⁸²

Literatuur is netjes aangeklede emotie. En geschiedenis is uiteindelijk ook een beetje literatuur. Dus kan het gebeuren dat een historicus zich door emotie laat leiden. Ontroerend doet dat Mathias-Joseph Wolters in zijn 'historische notitie' over de stad Maaseik. De auteur herinnert zich hoe hij als achttienjarige – dat moet rond 1811 zijn, het jaar dat Guillon geboren wordt, Wolters schrijft dit als 60-jarige – verliefd werd, ook in Maaseik. Dáár gebeurde het:

"l'ame remplie d'un premier et chaste amour, nous dansions sous le grand tilleul; c'est là qu'une jeune et gracieuse fille, à l'oeil noir et brillant, agissant sur nous avec toute la magie de son sexe, nous transportait de joie par un seul de ses regards, et nous rendait le plus heureux des mortels, en nous avouant pour son ami."⁸³

Zoals gezegd hield Guillon als achttienjarige zich bezig met kunst, iets heel anders dus. Maar deze zelfde Wolters is representatief voor het type geschiedbeoefenaar wier studies

81 F. Driesen, *Recherches historiques sur Tongres et ses environs* (Tongeren 1851) 3 (Guillon, 335).

82 Guillon, 2994; W. van den Berg en P. Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* (Amsterdam 2009) 421; Spronck, '1793-1893', 245-248.

83 M.J. Wolters, *Notice historique sur la ville de Maeseyck* (Gent 1855) 6 (Guillon, 345).

zo veel voorkomen in Guillons bibliotheek. Hij heeft zelfs een hele reeks van boekjes als dat over Maaseik geschreven, die in de catalogus allemaal keurig naast elkaar opgesteld staan.⁸⁴

Zo'n werkje van krap 200 pagina's laat goed de aanpak zien. De auteur heeft zijn boek in twee helften verdeeld. De tweede helft is een lijst van 29 bijlagen, alle in op zijn minst een zeker verband met Maaseik: van een schenkingsoorkonde van keizer Otto I uit 944 tot een overeenkomst voor de toelating van een novice tot het Sint-Agnesconvent uit 1600. De eerste helft is een chronologische opsomming van de feiten die Wolters van diverse zijden heeft weten te verzamelen. De mogelijke of waarschijnlijke schiftingscriteria blijven onvermeld. De samenhang tussen de feiten mag de lezer zelf bedenken. Zo vinden we over 1571 drie gebeurtenissen in Maaseik: hagelstenen ter grootte van een ei, translatie van relieken en een geschil tussen magistraat en kapittel over de financiering van de noodklok. Aan het einde van dit relaas treedt de auteur opnieuw zelf op als hij vertelt over zijn wederwaardigheden als directeur van de strategische Zuid-Willemsvaart in de Belgische opstand van 1830.⁸⁵

Want Wolters was waterstaatkundig ingenieur, geen historicus. Hij presenteert aan de lezer wat hij gevonden heeft. Zijn eigen reflectie is er niet. Die reflectie zou er ook nauwelijks kunnen zijn, want reflectie veronderstelt een waargenomen verband. Daar is het Wolters en de zijnen niet om te doen. Het gaat hen om het plezier van de vondst, een plezier dat juist in een tijd waarin alles aan het oude nog nieuw is, een fascinatie wordt. Het genot pakt Wolters soms midden in zijn betoog beet, als hij zijn kroniek onderbreekt voor een anekdote of bron die hij zijn lezers toch écht niet kan onthouden. Hij citeert dan *in extenso* en pagina's lang, zoals het verhaal van een mirakel van een vrouw die in de Paasmis van 1596 luidkeels jammerde omdat ze van hekserij beschuldigd werd, maar die begon te kokhalzen toen ze de hostie kreeg, waarna ze alsnog levend verbrand werd op de markt van Maaseik.⁸⁶

De historiezucht die Guillons collectie ademt lijkt geen ander doel te dienen dan de identificatie. Ze is niet geladen met de drang om een politieke, religieuze of morele boodschap te verkondigen die het heden het verleden als waarschuwing of voorbeeld voorhoudt. Wie deze boeken las, kon een cultuurtherapeutische reconstructie van het verleden maken. Niet een reconstructie van feiten en gebeurtenissen, of althans, dat ook wel, maar de kern was de reconstructie van dat wat de lezer maakte tot wie hij was. Hij raapte daarvoor in ongerichte fascinatie alles bij elkaar wat hij maar kon vinden over zijn stad, zijn streek, zijn voorouders. Hij kon de bijna fysieke sensatie ondergaan van de levend verbrande arme vrouw op de markt van Maaseik. Deze fascinatie werd juist vibrerend intensief door het contrast tussen nabijheid en afstand. Het waren zijn bloedeigen voorouders die dat gedaan en meegeemaakt hadden, dat wat de lezer onder een koning Willem ongelooflijk-bevreemdend vond.

84 Guillon, 331-346; ook bijv. 301-309 (publicaties van Christian Quix over Aken en omgeving).

85 Wolters, *Maeseyck*, 45-46.

86 *Ibid.*, 75.

Prolegomena tot de cultuurgeschiedenis

De weigerachtige hostie komt in vele heiligenlevens en mirakelverhalen voor. Voor Wolters was deze variant van de anekdote van belang omdat ze in Maaseik speelt, een stad waar zijn eigen historie mee verbonden was. De historiezuchtigen reconstrueerden zichzelf uit de beelden van ooit. Ook Guillon verzamelde tekstgoed waarmee hij zichzelf kon ervaren, in zijn eigen intimiteit. In het nieuwe liefhebberij in de geschiedenis ging het niet langer om de grote staatkundige en politieke geschiedenis van dynastieën, veldslagen en vredesverdragen. De collectie genealogie – in die tijd nog beperkt tot de afstamming van vorsten en adel – is in Guillons bibliotheek dan ook volkomen te verwaarlozen.⁸⁷ Daar was die ‘eigenheid’ immers ook niet te vinden. Of althans niet alleen maar. De Oostenrijkse vorser Ed. freiherr Von Sacken, *custos* van het keizerlijk-koninklijke Münz- und Antikenkabinett, schreef in 1865 in de inleiding bij een handboek voor oudheidkunde, aanwezig in Guillons collectie:

“Nichts ist geeigneter, das echte Nationalgefühl zu wecken, die Vaterlandsliebe anzuregen als das klare Bewusstsein eines Volkes seiner selbständigen, seit Jahrhunderten ihm innewohnenden Kraft, seiner Thaten und Erlebnisse, kurz – das geschichtliche Bewusstsein.”

Tot zover hadden eerdere en andere geschiedenisliehebbers dan Guillon het ook nog wel met de auteur eens kunnen zijn. Dat wat Guillons collectie kenmerkt is de erop volgende amplificatie:

“und zwar nicht nur seiner Machtstellung und Kriegsthaten, sonder auch der eigenthümlichen Cultur, des Könnens und Wirkens seiner Vorfahren in ältester Zeit, der Entwicklung des bürgerlichen Lebens unter der geistigen Thätigkeit.”⁸⁸

In haar prachtige studie over de historiografische koorts van de negentiende eeuw, haalt Marita Mathijsen Alfred de Vigny aan die meende dat “de geschiedenis een roman is waarvan het volk de auteur is.”⁸⁹ Het ging Guillon om het volk. En de aard van dat volk manifesteerde zich bij voorkeur in ‘zeden en gewoonten’. Dat vond ook zijn vriend en boekenbezorger Antoine Schayes. De etnoloog en folklorist stelde in 1834 in het voorwoord van zijn *Essai historique* over de ‘Belgische’ religieuze en wereldlijke praktijken – aanwezig onder Guillons boeken:

87 Een paar uitzonderingen: Guillon, 97-98, 1105, 2286, 2879.

88 Ed. Von Sacken, *Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthums mit Beziehung auf die österreichischen Länder* (Wenen 1865) 1 (Guillon, 2882).

89 Mathijsen, *Historiezucht*, 106.

“Quoi de plus propre à faire juger de l'esprit public et des lumières d'une nation, que ses mœurs et ses usages aux différentes siècles?”⁹⁰

Maar het verhaal over de zeden en gewoonten had wel een raamwerk nodig. Ze konden niet in het luchtledige hangen. Schayes vervolgt dit voorwoord dan ook met een inleiding van een paar pagina's waarin hij voor een beter begrip van het navolgende in grote lijnen de (traditionele, politiek-staatkundige) geschiedenis van België vanaf de Galliërs tot aan de Franse Revolutie schetst.

Guillon hielp Schayes bij een ander boek door hem een schets van de Munsterkerk toe te sturen.⁹¹ En ook de notaris had de staatkundige geschiedenis nodig voor een goed begrip van cultuur. Dus had hij een behoorlijk contingent aan conventionele historiografie in huis. De context voor het dagelijks leven van de Romeinen – de gebruikscultuur, de praktische alledag, het antropologische en etnografische – vond hij in de grote meerdelige politiek-staatkundige geschiedenis van de hand van Charles Rollin, inclusief de voortzetting na de slag bij Actium door Jean-Baptiste Louis Crevier.⁹²

Over de nieuwere geschiedenis bezat Guillon ook de staatkundige prolegomena. De *Vaderlandsche historie* van Jan Wagenaar bijvoorbeeld, of de bronneneditie-variant daarvan, van Pieter Bondam, kronieken, en vooral contemporaine overzichtswerken als de *Histoire de la Belgique* van J.J. de Smet.⁹³

Het is weinig verwonderlijk dat binnen deze verslagen van dynastieke verwikkelingen, lotgevallen op slagvelden en heldendaden van grote mannen, de episode van de scheiding der Nederlanden een belangrijke plaats innam. Voor Guillon, die leefde in een periode dat de Nederlanden eerst door buitenlandse usurpatoren bezet waren en vervolgens toch weer ieder – althans de zuidelijke en de noordelijke – hun eigen weg van het *ancien régime* gingen, moeten de eerste decennia van de Opstand als doorslaggevend verschenen zijn. En niet alleen voor hem natuurlijk. Het was het oerverhaal voor iedereen die geïnteresseerd was in het 'vaderlands' verleden. Maar voor een liefhebber die op de twijfelgrens woonde en die een grote collectie boeken bezat, betekende dit dat hij er uitzonderlijk veel boeken over verwierf. Een kleine honderd boeken betreffen de geschiedenis van de Republiek, het grootste deel de periode tot het Twaalfjarig Bestand – waarbij Guillon conform zijn gewoonte bron-nenuitgaven net zo begeerde als studies.⁹⁴

90 A.G.B. Schayes, *Essai historique sur les usages, les croyances, les traditions, les cérémonies, et pratiques religieuses et civiles des belges anciens et modernes* (Leuven 1834) préface (Guillon, 405, onder 2419 een “paquet de 15 brochures de M. Schaijes”).

91 Berg, ‘Guillon’, 58.

92 Guillon, 8, 1414.

93 Idem, 4-5, 10, 1134, 42; andere bijv. 113-115, 219, 293.

94 Idem, 11-12, 258, 287, 1078-1079, 1321-1323, 1898, 2243, 2796.

Bij de historici van voorheen stond te lezen hoe Frankrijk of de Republiek tot hun staatkundige vorm geraakt waren. Maar daar was het Guillon uiteindelijk toch niet om te doen. Politieke geschiedenis is geschiedenis van het toeval: de zaken hadden ook anders kunnen lopen. De constituerende kern, de bepalende en richtinggevende ziel, de betekenisgever, bestond uiteindelijk in het eigene van het ene volk. Guillon zocht dus naar dat wat een Fransman tot een Fransman maakte, een Limburger tot een Limburger, of een Roermondenaar tot een Roermondenaar. Hij vond het eigene in de Gelderse en Roermondse ruimte, in de donkere eeuwen en in cultuur en kunst.

IV. Het eigene

Ruimte

“The past is a different country: they do things different there.”⁹⁵ Het is wonderlijk dat dit bekende zinnetje pas in 1953 werd opgeschreven, want Guillon en zijn tijdgenoten ervoeren het al zo. Ze ontmoetten het verleden in een ander land, in de geografie, de fysieke ligging op de aarde. Dit betekende dat wie door het verleden wilde reizen, zich ook door de ruimte kon verplaatsen. Juist toen de geschiedbeoefening nog niet door de cerebrale universitaire geleerdheid geadopteerd was, moest de liefhebber de tijd ook wel fysiek ervaren. Hij kon de materiële relictten uit het verleden verzamelen – zoals Guillon uitbundig deed –, maar zich ook zelf buiten zijn studeerkamer begeven. En als hij dat niet zelf kon of wilde, het er te druk voor had als notaris en politicus, dan waren er altijd nog de ervaringen van anderen die hij kon na-lezen.

Dit verklaart de aanwezigheid van een kleine 200 titels in Guillons bibliotheek die zich lijken te vermommen als reisverslagen of topografische beschrijvingen. Deze titels vertellen in feite van geschiedkundige waarnemingen van reizigers. Zoals in elke subcategorie is er ook hier een deel waarvan we moeilijk kunnen begrijpen hoe die in de collectie passen. Hier is dat een reeks van beschrijvingen van gebieden waar Guillon zelf nooit verwacht zal hebben te komen en waarvan de historie hem misschien ook minder boeide, zoals Finland, Oceanië, Brazilië of de Verenigde Staten.⁹⁶ Maar de meeste van de aardrijkskundetiteln vertellen observaties uit zijn eigen cultuurgebied. Guillon kon er de tijd van jaren en eeuwen her teruglezen, zoals in een reisverslag uit 1843 drie Drentenaren in Bentheim en Steinfurt beogen te gaan doen:

95 L.P. Hartley, *The go-between* (1953), eerste zin.

96 Guillon, 75-93.

“Wij wenschten eens het land der bergen en dalen, het land der ruwe, maar trotsche natuur te aanschouwen. Wij wilden rotsklompen beklauteren en een vrijen onbelemmerden blik werpen op die verhevene natuurtooneelen, waaraan de snipperende menschelijke hand niet geroerd heeft. We hoopten boomen te zien, die het toeval plantte en de natuur in woeste wanorde op het veld verstrooide. We wenschten kasteelen of derzelver ruïnen te bezigtigen, die den storm der eeuwen hadden getrotseerd, en ons terug te denken in den tijd der woestheid en der kracht.”⁹⁷

Het had de inleiding kunnen zijn op Guillons eigen wandelarcheologische notitieboekjes.⁹⁸ De paden op, de lanen in, terug naar wat ooit was dus, voorbij de aankoeksels die mensen hadden achtergelaten. Misschien niet de woestheid en de kracht, maar wel het typische, het originele, het identificerende zocht Guillon.

Eén van de kenmerken in de hele bibliotheek is uiteraard de geografische beperking. De aandacht concentreert zich op het gebied tussen Keulen, Luik en Maastricht, Nijmegen en Den Bosch. De reikwijdte van de boeken verschilt. Wolters heeft het enkel over Maaseik, en er zijn ook boeken over Gulpen, Weert, Stramproy of Thorn, maar ook vele over veel grotere gebieden: Gelre, de Rijnlanden en natuurlijke de (prins-)bisdommen Aken, Luik en Keulen.⁹⁹ En binnen het hele geografische terrein ligt de nadruk op Roermond. De mens die hem vóór alle andere interesseerde was natuurlijk de Roermondse mens. Dus verzamelde hij wat er aan schriftelijke bronnen van die mens was overgebleven. Dat waren de papieren pendanten van de kastelen die de Drentenaren wilden vinden.

Verreweg het grootste deel van het contingent aan oorspronkelijke, gedrukte bronnen stamt uit de stad waar Guillon woonde en waar zijn museum stond. Tekenend hiervoor is dat hij van het fameuze *Landrecht* (voor het eerst verschenen in 1620) maar liefst vijf verschillende uitgaven bezat.¹⁰⁰ Alles bij elkaar is de heemkundige collectie een verzameling waarvan het boekje van Wolters over de historie van Maaseik een miniatuurafbeelding

97 *Drie dagen op reis of Bentheim en Steinfurt door een' Drentschen bril bekeken* (Deventer 1843) 3 (Guillon, 1398).

98 *Archief Guillon*, inv. nrs. 2-12; zie: P. Gootzen, 'Archeologische vondsten op "De Heistert" te Melick-Herkenbosch tussen 1836 en 1840. Notaris Gérard Charles Hubert Guillon eerste amateur-archeoloog in Midden-Limburg', *Jaarboek Heemkundevereniging "Roerstreek"* 26 (1988) 15-44; Id., 'Archeologische vondsten nabij Schöndeln te Melick in 1839', *Idem* 23 (1991) 28-31 en Id., 'Archeologische vondsten in de Roerstreek tussen 1836 en 1873. Notaris Gérard Charles Hubert Guillon eerste amateur-archeoloog in Midden-Limburg', *Idem* 24 (1992) 4-11.

99 Guillon, bijv. 241, 297, 307, 353, 356-358, 360-361, 364, 371, 387-388, 391-397, 830, 989, 1697, 1902, 2053.

100 *Idem*, 536, 600-601, 1070, 1226.

vormt: ze biedt een volgepakt pakhuis van zoveel mogelijk van wat er geweten kon worden aan allerhande wetenswaardigheden uit Maas-Rijn-gebied, vanaf de vroege middeleeuwen tot Guillons eigen tijd.

Het onderwerp deed er niet toe, als het maar in tenminste één opzicht Roermonds materiaal was. De bronnenmanie van de historiezuchtigen maakte dat ze zoveel mogelijk eigen ouds confisceerden. Er is vóór noch na Guillon ooit een completere verzameling Ruraemundensia geweest. Hij bezat een collectie met 90 Roermondse almanakken sinds 1710, Roermondse kranten uit de jaren 1720, bewaarde Roermondse kranten uit zijn eigen levensjaren en koesterde een mooie verzameling Roermondse drukken. Van dertien van deze drukken is het bestaan alleen bekend dankzij de vermelding in Guillons catalogus.¹⁰¹ Dit is bijzonder efemeer en kwetsbaar materiaal van hooguit één vel en met een korte actualiteit: een broederschapsboekje, een feestdicht, of een brief van de bisschop. Dit materiaal was ook in zijn tijd al nauwelijks meer vindbaar. Hij moet zich tot het uiterste hebben ingespannen om het te verkrijgen.¹⁰²

Net zo min als uit de aanwezigheid van de vijf *Landrecht*-exemplaren te concluderen valt dat Guillon (als historicus) een bijzondere belangstelling voor de rechtsgeschiedenis had, mag uit de aanwezigheid van drie exemplaren van Joannes Knippenberghs *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* (plus een exemplaar van de autograaf) besloten worden dat de notaris zich voor de kerkgeschiedenis interesseerde buiten dat wat die kerkgeschiedenis hem over zijn geboortegrond kon vertellen.¹⁰³ Dat zich onder de zeer oude drukken drie titels van Dionysius de Kartuiser bevonden en een bundel door de Roermondse kartuizers vertaalde preken, betekent niet dat Guillon zich voor de orde van Bruno interesseerde buiten hun voormalige klooster waar hij vanuit zijn museum op uit kon kijken.¹⁰⁴

Een groot deel van de gedrukte bronnen in de bibliotheek is religieus of kerkelijk geïnspireerd of gekleurd. Maar de voor Guillon relevante gemene deler is de verbinding met Roermond. En dat wat in de zeventiende en achttiende eeuw – zeker in Roermond – gedrukt werd, was nu eenmaal in de eerste plaats religieus of kerkelijk bepaald.¹⁰⁵ Dit maakt dat de aard van deze titels nogal verschillend is. Er komen bijvoorbeeld theses onder voor die studenten van de minderbroeders of aan het bisschoppelijk seminarie verdedigden.¹⁰⁶ Andere

101 Dit ontleen ik aan een door mij aangelegde, zeker nog niet complete, lijst van Roermondse drukken tot 1800.

102 Idem, 2920 (kranten uit de jaren 1720), 2881, 2884, 2889, 2895, 2901, 2932, 2934, 2937, 2939, 2942-2944, 2946 (almanakken), 2949-2954 (eigentijdse kranten), 1242-1243, 1248, 1253-1254, 1262-1264, 1629, 1664, 2887, 2891, 2896 (niet van elders bekende Roermondse drukken).

103 Idem, 440, 462, 1865, zie ook 1650, 2207; manuscripts, archives, 19; zie: Venner, 'Inleiding', 52.

104 Guillon, 3072, 3076, 3092, 3094; Thissen, *Cel en wereld*, 136-137.

105 Thissen, 'Bidden met inkt'.

106 Guillon, 1248, 1253-1254, 2244.

publicaties waren alleen in Roermond gedrukt, maar hadden verder een dun verband met de stad.¹⁰⁷ En weer andere stonden op naam van auteurs met een Roermondse kleur, zoals bisschop Henricus Cuyckius of de Maasnielse pastoor Joannes van Cranenburgh, of resulteerden uit een conflict dat in het openbaar werd uitgevochten en waar Roermondse kerkelijke partijen (de bisschop, de jezuïeten) bij betrokken waren.¹⁰⁸ Het best vertegenwoordigd zijn de gedrukte feestelijkheden bij de inhuldiging van nieuwe bisschoppen: van Andreas Creusen in 1651 tot Joannes Paredis in 1841.¹⁰⁹

Donkere eeuwen

Het eigene werd in de tijd gedefinieerd als 'oeroud'. Die periode begon in een half-mythische oertijd en eindigde ergens in de middeleeuwen. De allereerste oorsprong kon zo ver weg zijn dat ze opging in een soort van theoretische etnologie, dat wil zeggen de geschiedenis van volkeren vóór de geschreven bronnen. Vandaar dat in Guillons bibliotheek titels zijn aan te treffen als het *Essai sur les races humaines* van P.-P. Broc of de uit het Zweeds vertaalde bijdrage over de ontwikkelingsgeschiedenis van het menselijk geslacht van S. Nilson. Die oeroude voorgeschiedenis verklaarde beter dat wat uit de gedocumenteerde tijd te lezen viel. Al vóór de Romeinse periode, in een onbeschaafde oertijd, moesten volkeren herkenbaar zijn geworden, dus bezat Guillon boeken over *L'homme avant l'histoire*, *L'homme fossile* en *L'ancienneté de l'homme*.¹¹⁰ Het begrip prehistorie met de onderverdeling in steen-, brons- en ijzertijd was in Guillons levensdagen nog niet bekend.

Na deze propedeuse volgde de geschiedenis van de periode die tot in de achttiende eeuw nog zo goed als gelijk was geweest aan de hele geschiedenis: de klassieke oudheid. In Guillons tijd ontstond het al genoemde perspectief, waarbij het verleden niet gelijk was aan het klassieke verleden, maar ermee begon. Van dat klassieke verleden was het Griekse deel nagenoeg volkomen oninteressant voor Guillon. Dat hij bijna niets bezat over Athene of Sparta, kan vrij gemakkelijk verklaard worden uit het ontbreken van een verband tussen deze regio en dit tijdvak enerzijds en Guillons ondervonden worteling anderzijds. Die worteling was veel eerder te vinden in de Romeinse geschiedenis.

Guillon kon moeilijk anders dan zich verhouden tot de Romeinse periode. De betekenis ervan moest gedeut worden. Zijn interesse in de Romeinen is dan ook niet alleen maar antiquarisch geweest. De Roermondse notaris hoorde bij zijn tijd. Hij deelde de impliciete speculatieve geschiedfilosofie van zijn cultuur en hij speculeerde graag mee – zij het passief,

¹⁰⁷ Idem, 1629, 1631, 2373.

¹⁰⁸ Idem, 1632, 1637, 1639, 1647, 2212, 2225.

¹⁰⁹ Idem, 1240, 1244, 2251, 2282, 2368, 2421, 2425.

¹¹⁰ Idem, resp. 522, 676, 643-646, ook bijv. 658, 2082.

zonder zijn gedachten op schrift te zetten. Guillons visie op de periode dat het Romeinse rijk zich naar Noordwest-Europa begint uit te strekken, er strijd levert met de 'barbaren' en uiteindelijk terugkrimpt, is gekleurd geweest door contemporaine opvattingen.

Die opvattingen zijn treffend terug te vinden in de inleiding door Philarète Chasles op diens *Études sur l'antiquité*, een verzameling uiteenlopende literair-historische opstellen, aanwezig in Guillons collectie, die in de ondertitel de weidse pretentie toont: *précédées d'un essai sur les phases de l'histoire littéraire et sur les influences intellectuelles des races*.¹¹¹ Chasles zet er de ouden neer als zoekers naar de volmaakte schoonheid en de perfecte vorm. Sophocles is de auteur van het coherente drama waarin elk deel zuiver proportioneel met de andere samenhangt. Shakespeare daarentegen heeft de poëtische schoonheid in de gedetailleerde observatie gevonden, in "le vrai" kortom, dat nu eenmaal asymmetrisch is, contingent, en zich in de diversiteit voordoet. Anders gezegd:

"Emanant du sentiment du beau, l'art hellénique veut la beauté de la forme, et tend à l'unité; le génie contraire, attaché à la sévérité du devoir, cherche le vrai, et tend à la variété. A l'un, l'harmonie et la règle; à l'autre, la profondeur dans le caprice."¹¹²

Dit is precies de tegenstelling waar de historiezucht van Guillons tijd mede aan te danken was. Het ware, beter gezegd: werkelijke, dus grillige, van de geschiedenis en de Romantiek kon tegenover het klassieke en wetmatige van Verlichting en Revolutie gesteld worden zoals Chasles' opstellenbundel het Spaanse katholicisme en het Engelse protestantisme plaatste tegenover het antieke universalisme.

In de middeleeuwen was de identiteit te vinden, de identiteit van na de splitsing en verbrokkeling. En als die er niet was, dan werd ze wel uitgevonden. In de negentiende eeuw stimuleerde de kerk het schuttersfeest en het carnaval als typisch oud-Limburgse feesten. Zowel het Limburgse als het oude waren fictie, maar voor het uitvinden van een "samenhangende identiteit" deed dat er niet toe.¹¹³ Ook Guillon zocht, en vond dus. In zijn bibliotheek nam het volkse en burgerlijke de eerste plaats in, zoals de Revolutie de vervreemde elite met haar klassiek Latijn naar de schaduw had verwezen.

Als de historiezucht een aandoening was, dan was de fascinatie met de middeleeuwen er een symptoom van. En minder nog van de historiezucht op zich dan van haar belangrijkste drijfveer: de definiëring van het eigene. Toen Goethe de middeleeuwse bouwkunst ging aanprijzen, was hij al "op zoek naar een kunst die zich losrukte van conventies en regels en haar bron vond in oorspronkelijkheid en ongebondenheid."¹¹⁴ Juist daarom is de term 'middeleeu-

111 Idem, 621.

112 Ph. Chasles, *Études sur l'antiquité* (Parijs 1847) v.

113 Mathijsen, *Historiezucht*, 63.

114 Raedts, *Middeleeuwen*, 78, vgl. Mathijsen, *Historiezucht*, 359.

wen' hier misschien niet helemaal correct. Het is een diffuus tijdvak dat we de middeleeuwen zouden kunnen noemen. De term is minder geschikt omdat ze geen andere functie dan een tijdrekenkundige heeft. Voor Guillon moet deze periode juist geladen zijn geweest met subjectieve betekenissen. Letterlijk subjectief, want hij zocht naar wat van hem was in dat verre, vreemde verleden. En net als Goethe zocht hij dat in kathedralen, ridders, kruistochten, monniken, munten, heilige bekeerders, Salische wetgeving, oorkonden en monumenten. Guillon had een specifieke belangstelling voor de tijd tussen Romeinen en reformatoren. Maar de periodisering was voor hem net zo vaag als het verhaal beeldend en associatief van karakter was.

Cultuur en kunst

Het particuliere en bijzondere van de verschillende volkeren van Europa toonde zich voor Guillon in hun *antiquités*, *Altertümer* en oudheden. Tientallen boeken dragen, afhankelijk van de taal, één van deze woorden in de titel. Het zijn catalogi van bloemlezingen van catacomben, handel, strafrecht, ambachten, altaren, gedenksteden, inscripties, vaatwerk, sieraden, wapens, wegverbindingen, van 'vondsten' kortom, want, zoals de al aangehaalde Von Sacken stelt: "aus Funden gestalten sich die Culturbilder, entwickelt sich die Culturgeschichte."¹¹⁵

Over deze *Funden* gaan zeker ook de kleine 200 titels die Guillon bezat die we tot een soort van kunsthistorische collectie zouden kunnen rekenen. En verreweg het grootste deel ervan heeft betrekking op de tijd en de ruimte die Guillons belangstelling had: de Romeinse en de middeleeuwse tijd van het gebied tussen Maas en Rijn. Het perspectief is het cultuurhistorische. 'Kunst' is voor Guillon veel minder een esthetische dan een etnografische categorie.

Nogal pregnant komt dit tot uitdrukking in de drie titels (die in één nummer bij elkaar staan) van Frans Eyck van Zuylichem: *Les églises romaines du Royaume des Pays-Bas* uit 1858, *Le style ogival des églises du Royaume des Pays-Bas depuis l'an 1200 jusqu'à l'an 1550* uit 1863 en de *Notices sur quelques églises romaines à Maestricht, Liège, Ruremonde et Neuss* uit 1868.¹¹⁶ Ook Eyck was een historicus uit passie, om zijn brood te verdienen was hij niet notaris, maar burgemeester. Net als Van der Chijs, Wolters, Janssen en Schayes en vele andere auteurs in Guillons bibliotheek was hij een pionier, een autodidact die merkte dat er op 'zijn' terrein nog niets was en dan maar zelf begon te bouwen.¹¹⁷

¹¹⁵ Von Sacken, *Leitfaden*, 3; Guillon, bijv. 410, 425, 432, 487, 493, 545-552, 559, 574, 576, 637, 642, 660, 682-683, 820-821, 1039, 2261-2262.

¹¹⁶ Guillon, 1172.

¹¹⁷ A. Deijk, 'Frans Nicolaas Marcus Eyck van Zuylichem. Architectuurhistoricus van het eerste uur', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 112 (2013) nr. 1, 20-33.

Foutloos ging dat natuurlijk niet. En een schrandere diagnosticus van die fouten is Jozef Alberdingk Thijm – ook al een bekende van Guillon – die de eerste titel op vileine wijze recenseerde in een artikel waarin onbedoeld precies de thema's in Guillons bibliotheek aan de orde komen. Thijm neemt het de auteur niet kwalijk (maar niet heus) dat hij het zich gemakkelijk gemaakt heeft door de “naar het schijnt bezwaarlijk uit een ethnografiesch oogpunt te verdedigen” grenzen van het koninkrijk van Willem II aan te houden. Maar wél dat hij dan weer het hertogdom Limburg – grondwettelijk een provincie van het Koninkrijk – heeft overgeslagen (wat Eyck later zou herstellen). En dat terwijl de ‘Limburgers’ van die monumenten van kerkelijke bouwkunst er de minste hebben gesloopt of laten vervallen. Daar konden de Hollanders, Thijm duidt dat subtiel aan, bepaald een voorbeeld aan nemen.

Het gaat hier om de worsteling tussen de nieuwe natie en het oude volk. En het gaat ook om de tegenstelling tussen de nijvere verzamelaars zoals Eyck – en Guillon – en de bevlogen visionariteit van een voorman als Thijm. Die bevlogenheid laat weinig heel van periodisering:

“De grondslag van de Gothiek is één met die van den Romaanschen stijl, en nooit zullen de beide scheppingen van het nieuwe volksgenie als weêrpartijders tegenover elkaar staan, gelijk de kunst en de kritiek het plegen.”¹¹⁸

Thijm formuleert hier de gedachten die Guillon niet articuleerde, die stilzwijgend en op de achtergrond de collectie bepalen. Gezocht werd het “volksgenie” zoals het te vinden was in de artefacten. Boeken als de *Histoire numismatique de l'évêché et principauté de Liège* boden niet alleen hulp bij het verstaan van muntvondsten, al dan niet uit de eigen collectie, maar ook kennis van het volkenkundige aspect van munten, te meer als de titel de weidse belofte deed deze geschiedenis te behandelen *depuis les temps les plus reculés*.¹¹⁹

Natuurlijk stammen uit de donkere tijden ook maar weinig geschreven bronnen. Het geschiedwerk van Tacitus moest maximaal benut worden om tekstuele informatie te verkrijgen. En van hem bezat Guillon dan ook een aantal edities.¹²⁰ De mythologie – over welk onderwerp Guillon een relatief bescheiden collectie bezat –¹²¹ kon via de daarin verstrekte informatie over godenverering wat aanknopingspunten bieden. Mythologie is overlevingstekst, literatuur. Romans en poëzie nemen een uiterst bescheiden plaats in in de collectie, terwijl in de contemporaine letterkunde juist het verleden in zwang was als verhaalde-

118 J.A. Alberdingk Thijm, ‘De romaansche kunst in ons vaderland’, *De Gids* 23 (1859) 459-471, cit. op 461 en 471. Werk van Thijm bij Guillon: 571, 573.

119 Guillon, 918.

120 Idem, o.a. 62, 136, 475.

121 Idem, bijv. 433, 569, 657, 1282, 1798, 1925.

cor. Maar de fantasie was Guillons fort niet.¹²² Hij hield het graag bij de reël bestaande dingen. Dus bezat hij alleen oude literatuur – over de Razende Roeland van Karel of het Bevrijde Jeruzalem van Godfried van Bouillon. Want door haar ontstaanscontext was die literatuur in de vorm al lang weer reël geworden.¹²³

In een reël bestaand mens uit Echt ontmoette Guillon op een dag een mondelinge literaire bron. De gebeurtenis doet onverkort denken aan de cultus rondom de gefingeerde middeleeuwse Gaelische dichter Ossian. Ossian zou de zoon van de Schotse held Fingal zijn geweest die in de derde eeuw de grote daden van zijn vader in een epos neerlegde. De laatste resterende fragmenten van dit epos zouden nog gezongen worden door grijze barden in de Schotse Hooglanden uit wier mond ze opgetekend waren. In de late achttiende eeuw ontwikkelde Ossian zich tot een Keltische Homerus, waarmee de noordelijke middeleeuwen tenminste gelijk gesteld werden aan (maar toch eigenlijk verheven boven, al was dat gedurfd) de zuidelijke klassieken. Ongeveer zoals Chasles Sophocles en Shakespeare met elkaar vergeleek. Willem Bilderdijk bracht het verhaal in vertaling naar Nederland. Precies zo doet Guillon als bronontdekker denken aan de sprookjes verzamelende gebroeders Grimm.¹²⁴

De bron van Guillon is een boer van de Echterhei die hem in zijn dialect een humoristisch verhaal vertelt over reuzen die ooit in het gebied bij Koningsbosch en Pey een kuil gegraven zouden hebben. De ene reus vond de andere maar een “swetser” omdat die in twintig jaar tijd maar liefst twee keer zijn mond had opengemaakt om iets te zeggen, en had daarom de schop maar op de rug gelegd en het werk gestaakt. Omdat de ander er dan ook mee op moest houden, was de kuil nooit afgemaakt.¹²⁵ We hoeven niet aan te nemen dat Guillon het verhaal op zich voor waar hield, wel dat de ontmoeting met de lokale inwoners hem informeerde over de manier waarop zij en vooral hun voorouders literatuur bedreven, verhalen vertelden, betekenis gaven aan hun omgeving, en niet in de laatste plaats over het idioom waarin ze dat deden.

En we kunnen veronderstellen dat Guillon in de persoon van de boer ook het oude volk van daar dacht te ontmoeten. In diens gezicht, stem, gestalte, zouden zijn voorouders te ontwaren kunnen zijn. De Echter boer als monument van vlees en bloed. Het doet denken aan het verhaal dat Thomas Hardy vertelt in zijn roman *Tess of the d'Urbervilles* uit 1891, waarin de onderkomen figuur Jack Durbeyfield het idee krijgt om zich door rijke dorpsgenoten te gaan laten onderhouden als het levende relict dat hij zich waant van een oeroud geslacht:

122 Mathijsen, *Historiezucht*, 285-304. Dat, zoals bij Berg, ‘Guillon’, 55, uit Guillons lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde zou blijken dat hij “zeker ook belangstelling voor literatuur had”, is op zijn minst als gevolgtrekking onjuist.

123 Guillon, 1229, 2675, 2736, ook 1320 (*Karel ende Elegast*).

124 Mathijsen, *Historiezucht*, 31, 110-111; Raedts, *Middeleeuwen*, 138-142; Bilderdijk bij Guillon: 102, 1265.

125 P. Bakkes, ‘De “Roermonder tongval” uit 1844 van Charles Guillon’, *Jaarboek Heemkundevereniging “Roerstreek”* 16 (1984) 151-155; Nissen, *Akkoorden*, 19, 73-75; zie: Guillon, 2233.

“They spend lots o’ money in keeping up old ruins, and finding the bones o’ things, and such like; and living remains must be more interesting to ‘em still.”¹²⁶

Misschien was het ook boeiender, deed het een groter beroep op de speurzin, om gegevens te onttrekken aan niet-schriftelijke bronnen. En ook hier ligt een relatie met de rest van het Museum. Daarin bevond zich zoals bekend ook een enorme verzameling aan “antiquités romaines – germanes – celtiques et du moyen-âge”, zoals de titel van de deelcatalogus vermeldt. De collecties vulden elkaar aan: wat Guillon las over aardewerk uit Trier of Xanten, kon hij vergelijken met de fysieke objecten die hij zelf in huis had. Hij bezat niet alleen de literatuur, ook de bronnen. De notaris stelde zichzelf in staat direct contact te maken met het verleden, op tactiel niveau. De bemiddeling van de oudheidkundige geleerden kon hem helpen, maar als hij niet wilde hoefde hij hen niet tussen hemzelf en de materiële verschijning van het voorgeslacht in te laten staan.

Die verbeelding kon het verleden des te beter inzichtelijk maken naarmate dat verleden herleid werd tot herkenbaarheden. Voor Guillon werd het verleden met andere woorden ook tastbaar, inbeeldbaar, door de vele titels die hij bezat over oude alledaagsheden, alledaagsheden die hij zelf, in zijn eigen tijd en omgeving, ook ervoer. In een aantal synthetiserende overzichtswerken en een groter aantal monografieën werd uitgebreid ingegaan op wat de voorvaderen aten tijdens hun ontbijt, hoe ze dansten, carnaval vierden en dronken werden, wat ze rookten, welk schoeisel en welke kleding ze droegen en met welke rituelen ze het huwelijk sloten.¹²⁷

Als het Guillon erom ging de etnologische identiteit op te zoeken en zich die ‘in te beelden’, dan is het niet vreemd dat hij een bijzondere belangstelling had voor het universele thema dat in geen cultuur ontbreekt: dat van de dood. Deels kan dit natuurlijk verklaard worden door generieke angsten. Mensen willen het leven vasthouden en markeren juist het moment dat het zichtbare, aardse leven verdwijnt. Er is nauwelijks een betere reden om iets bestendigs te maken, op te richten, dan het bestaan-dat-geweest-is in het geheugen van de na-bestaanden te beelten. Als daar de meeste resten van zijn, dan zal daar door archeologen het meest over geschreven worden en zal dat het sterkst vertegenwoordigd zijn in een collectie als die van Guillon.

Misschien is de notaris door funeraire zeden en gewoonten buitenproportioneel geboeid geweest. Van de zuiver etnologische literatuur is het deel over gebruiken rondom de dood het grootst. Enige tientallen titels vallen hieronder te rekenen. Typisch voor de context van Guillons collectie is de verschuiving van de belangstelling. De oudere titels gaan hoofdzakelijk over de funeraire cultuur van de Romeinen, die uit de negentiende eeuw uitsluitend over die van de stamvolkeren: Kelten, Noormannen, Merovingen.¹²⁸

Zouden hier Guillons persoonlijke omstandigheden een rol gespeeld kunnen heb-

126 Zie: Mathijssen, *Historiezucht*, 357.

127 Guillon, 202, 294-296, 378, 409, 418, 993, 1197, 1381, 1881, 2800, 2867.

128 Idem, bijv. 732, 808, 825, 834-835, 845-846, 890 (ouder), 595-597, 705, 1157, 2058, 2066 (nieuw).

ben? De dood van zijn vrouw, zijn zoontje en zijn favoriete zusje Paulina (1856) hielpen hem naar zijn eigen zeggen ook al niet af van de hang naar het graf.¹²⁹ Maar misschien was Guillon gewoon een halve of hele romanticus en heeft de dood hem alleen al aangesproken omdat die zo gewild was in de cultuur van de grote emotie. De 'gothic' fascinatie van de Romantiek met het kerkhof en het lijk vond niet in de laatste plaats een bevrediging in het verhaal van de 'Limburgse' bokkenrijders.¹³⁰ Waarmee een laatste mogelijkheid verdwijnt om het individuele in Guillons bibliotheek te identificeren.

Epiloog

De bibliotheek van Charles Guillon was niet bijzonder. De historiezucht baarde wel meer van zulke collecties. Guillon wilde kennelijk 'gewoon' zoveel mogelijk boeken in huis hebben waarmee hij zijn kennis kon uitbreiden. Het is geen bibliofielenbibliotheek, dat zou de kans op bijzonderheid aanmerkelijk vergroot hebben. De collectie als geheel blinkt niet uit door de materiële waarde van de individuele boeken, noch door compleetheid op één of meer deelterreinen.

Guillon heeft maar heel weinig gepubliceerd, bijna niets. En van het weinige dat ooit op zijn naam stond, bleek een verhoudingsgewijs niet gering deel niet van hem te zijn.¹³¹ Misschien was de reden zijn gebrek aan systematiek, eerder dan een gebrek aan tijd, waarvan al zoveel heenging met zijn rol als conservator van zijn eigen museum, zoals Habets schrijft.¹³² Zelfs om historische studies in een stijl als die van Wolters de moeite waard te maken voor de drukpers, is een zekere discipline nodig, een vermogen om de vondsten in een zekere samenhang te plaatsen. Guillon heeft dat niet gedaan. Als onderzoeker lag zijn kracht in het exploreren van het individuele document, zoals in een lezing over de stichtingsakte van de Munsterabdij uit 1224.¹³³ Een publicatie van lange adem die de

129 Van Hellenberg Hubar, 'Voetsporen Guillon', 343, 358, n. 47; *Archief Guillon*, inv. nr. 1, minuut-brief aan Janssen, 8 november 1857.

130 Van den Berg en Couttenier, *Alles is taal geworden*, 414-419; bokkenrijders bij Guillon: o.a. 1667.

131 'Drie kronijkjes der stad Roermond uit den tijd der Fransche Republiek', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 5 (1868) 275-308, is uitgegeven door Habets: G. van de Garde, 'Uit de eerste hand. Tien Roermondse egodocumenten uit de revolutietijd 1787-1799', *Spiegel van Roermond* 12 (2004) 20-55, ald. 21, 46, n. 4 en J. Slangen, 'Memorie der gestorvene ende andere gedenckwaardige gevallen & deeser stadt Ruremonde etc. Een Roermondse kroniek (1740-1818) van Peter Geradts en diens zoon Jacob', *Idem* 18 (2010) 116-177, ald. 158-160, 176, n. 219.

132 Habets, 'Notice biographique', vii.

133 G. Venner, 'Geschiedbeoefening betreffende het hertogdom Gelder, een grensoverschrijdend onderwerp', in: *Gelre – Geldern – Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelder* (Geldern 2001) 477-485, ald. 480.

moeite waard geweest zou kunnen zijn, heeft hij niet afgemaakt. Het is de vertaling in het Nederlands van Joannes Knippenberghs *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* uit 1719.¹³⁴ Alhoewel het kerklatin van de vroege achttiende eeuw meer uitblinkt door functionaliteit dan door sierlijkheid, moet Guillon hierin een karwei hebben gevonden dat écht zijn volledige concentratie vergde. Dit ene, enkele stuk was het enige in het historische werk dat hem ertoe verleidde zelf te schrijven.

Misschien vond Guillon hier wat hij elders niet kon laten zien. Want de bibliotheek is niet indrukwekkend om haar systematiek of coherentie, evenmin overigens als de rest van het museum. De bibliotheek is er één van overvloed. De vergelijking met zijn niet geringe lichaamsomvang is te banaal om hier gemaakt te worden.¹³⁵ Maar een ongeremde bibliotheek voor was hij wel. Die gretigheid toont zich juist ook in het gebied dat wel zijn brood maar niet zijn passie was. Het ontbreekt aan een overzicht van contemporaine notarisbibliotheken, maar het aantal van circa 150 titels – een flink aantal in reeksen banden – binnen het vakgebied van het notarieel recht, wekt de indruk buitenproportioneel groot te zijn. Guillon bezat veel meer dan hij als notaris strikt genomen nodig had. Dat geldt al zeker voor boeken met verbetervoorstellen voor het polderrecht in Noord-Brabant of over de kwelderkwesie.¹³⁶ Overvloed gaat gemakkelijk samen met incoherentie, met het verlies in het vele. Het onmatige van Guillons verzamelaanpak is terug te zien in de vrolijke onbezorgdheid van een notitieboekje als dat over de zeden en gewoonten van de Germanen.

De onmatigheid uit zich ook in de verzameling tijdschriften. Op een kleine vijftig periodieken heeft Guillon een abonnement gehad – afgaande op de titels met een aantal van vier of meer opeenvolgende jaargangen. Het meeste is historisch en loopt van *Le magasin pittoresque* tot de *Revue des Deux Mondes* en Isaac Anne Nijhoffs *Bijdragen* en de onvermijdelijke *Navorscher* – een paar periodiekentitels behoren tot de notariële literatuur.¹³⁷

Guillon was maar schijnbaar onmatig in zijn historiezucht. Eigenlijk was hij mateloos nieuwsgierig naar een bepaling van zichzelf. Waar de vorige Roermondse boekbezitters, de kloosterlingen, het zelf bepaald hadden in verhouding tot het metafysische, daar moest Guillon zich in verhouding tot het aardse en coningente gaan bepalen. Dat verleden bestond uit een soort onbepaalde tijd, ergens tussen Romeinen en Tachtigjarige Oorlog, werd kenbaar door gewoonten en artefacten – door ‘cultuur’ – van lokale, Guillons, oorsprong. Een aandrang als deze is bijna existentieel, dat zou de onmatigheid van de bibliotheek (en de rest van het Museum) kunnen verklaren.

134 Guillon, *manuscripts et archives*, 20; Spronck, ‘1793-1893’, 104.

135 Zie het portret bij o.a. Berg, ‘Guillon’, 53.

136 Guillon, 181, 193.

137 Idem, 263-264, 1672-1673, 1775, 1816, 2733, 3010, 3015.

ABSTRACT

Charles Guillon's library

At his death, the Roermond notary Charles Guillon (1811-1874) left behind an enormous collection of coins and medals, paintings, art objects, archaeological findings, and books. These sub-collections were housed in the semi-public Musée Guillon in the Swalmerstraat in Roermond. This article discusses the library, that consisted of 3.114 items.

The question being answered here, is which scholarly preferences characterized Guillon, as far as these can be traced from his books. Guillon is being considered here as a sample of the group of antiquarians in nineteenth-century Limburg.

Guillon's library provides evidence of a segmented world view, replacing the universalistic pretensions of *ancien régime* catholicism as well as the Enlightenment. Within this segmented viewpoint, many titles show the ambition to define the typical or innate of Guillon's own geographical environment.

This identity was to be found in the past. The library is therefore peculiar for its 'craving for history'. The identity of the own historical culture had been determined in a semi-mythical era that from a chronological perspective can be considered as the Middle Ages. Within this time frame, most attention was paid to ethnology: the habits and customs of daily life, especially those around death.

'I feel lonesome, I quit'

Reiziger Edmond Regout in zijn brieven naar huis, 1895-1903

Rolf Hackeng

Het maken van verre reizen is tegenwoordig niet zo spectaculair meer als een eeuw geleden. Van exotische bestemmingen als Ivoorkust, Nepal, Sri Lanka of Peru kijkt niemand meer vreemd op. Dankzij de ontwikkeling van de luchtvaart blijft de reistijd voor de verste afstanden tot hoogstens een etmaal beperkt. Maar wat nu nauwelijks meer dan een toeristische trip is, was destijds enkel uitvoerbaar voor de ontdekkingsreiziger of de avonturier. De gewone, gegoede burger waagde zich niet aan dergelijke ondernemingen, tenzij hij wilde emigreren of als hij uitgezonden werd naar een van de koloniën. Bovendien moest zo'n burger méér dan welgesteld zijn om zich een dergelijke uitspatting te kunnen veroorloven. Wereldreizigers, die reisden om het plezier van het reizen, waren er rond 1900 nog maar weinig.

Foto in 1905 gemaakt door dokter Van Kleef in Algerije (RHCL, Familie Von Scheibler).

Enkele Maastrichtenaren hebben als wereldreiziger bekendheid verworven, omdat zij hun reizen in woord of beeld vastlegden. De arts en directeur van Calvariënberg Lambert van Kleef (1846-1928) reisde tussen 1890 en 1900 naar Noord-Afrika, de Caraïben, de Verenigde Staten en Canada en maakte unieke foto's. Theo Regout (1901-1988) en Alphons Hustinx (1900-1972) reisden zowel samen als apart met de auto door Afrika en Azië, onder andere in de jaren dertig dwars door de Sahara en naar Perzië en Afghanistan, en maakten films. George Nypels (1885-1977) reisde in de jaren twintig en dertig naar de brandhaarden in Midden-Europa, de Sovjet-Unie, de Balkan en Klein-Azië als journalist.¹ En dan was er nog Edmond Regout.

Edmond en zijn brieven

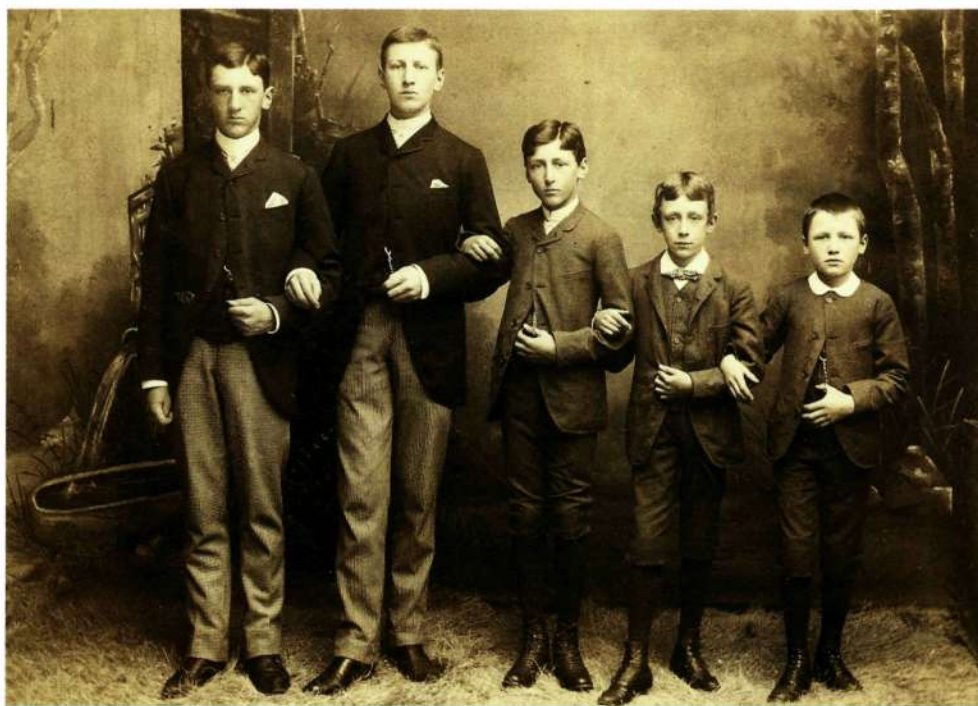

Edmond

Edmond Regout, voluit François Joseph Edmond, werd geboren op 20 juli 1870 te Meerssen. Hij was een kleinzoon van de bekende Maastrichtse ondernemer Petrus (I) Regout. Zijn vader was Gustaaf, de jongste zoon van Petrus, zijn moeder Louise Pétry uit Aubin-Neufchâteau. Edmond was de tweede van vijf zonen. Zijn oudste broer heette net als zijn vader Gustaaf. Na Edmond kwamen Alfons, Adolf en Eduard.² Het gezin woonde op Vaeshartelt, het kasteel in de landgoederenzone tussen

Dandy Edmond (RHCL, Familie Regout).

- 1 I.M.H. Evers, 'De amateurfotograaf Lambert Th. van Kleef', in: Lambert Th. van Kleef 1816-1928. Chirurg en pionier, Maastricht 2016, 189-190, 192-198; P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, Historische Encyclopedie Maastricht, Zutphen 2005, 240; P. Regout, 'De reizen van Theo Regout', in: Kroniek Regout 21 (2005), 15-34; H. van Renssen, De revolutieverzamelaar. George Nypels, reiscorrespondent tussen de wereldoorlogen, Amsterdam 2008²; Regionaal Historisch Centrum Limburg (verder aan te duiden als RHCL), 22.031 = Archief G. Nypels. Theo Regout was een kleinzoon van Louis Regout, de vierde zoon van Petrus (I).
- 2 Genealogie van de familie Regout, 2012 (Stichting Regout).

De vijf jongens in volgorde van leeftijd: Gustaaf jr., Edmond, Alfons, Adolf en Eduard (RHCL, Familie Regout).

Maastricht en Meerssen waar grootvader Petrus zelf ook met zijn vrouw en kinderen gewoond had.

Edmond leefde net als zijn vader als rentenier en grondeigenaar. In 1902 kocht Gustaaf het naburige Meerssenhoven van de familie Olislagers. Dit kasteeltje lag op het grondgebied van de gemeente Itteren, maar grensde aan de achterzijde aan het terrein van Vaeshartelt dat toen nog bij Meerssen hoorde. Vervolgens kreeg Edmond het in 1907 van zijn vader en hij moderniseerde en verfraaide het. Hij was overigens niet de enige zoon die een kasteel kreeg. Ook zijn vier broers werden eigenaar van een kasteel. Gustaaf junior werd via zijn vrouw Melanie Stevens eigenaar van kasteel Bethlehem bij Limmel, Alfons vanuit het erfdeel van zijn moeder van Neufchâteau, Adolf van Val Dieu en Eduard van Vaeshartelt.

Tot het einde van zijn leven bleef Edmond als kasteelheer op Meerssenhoven wonen. Hij oefende geen beroep uit, maar leefde als rentenier van zijn aandelen en renten en als grondeigenaar van de verpachting van zijn grond en van de opbrengst van zijn fruitbomen.

Ansicht van Vaeshartelt (RHCL, Familie Regout).

Meerssenhoven (RHCL, Fotocollectie).

In zijn roman *De heer van Jericho* uit 1946 beschrijft Edmond Nicolas³ de levensloop van een kasteelheer, Baron de Hautetaille. De bewoner van kasteel Jeruzalem in Limmel, Baron de Crassier, zou model voor deze romanfiguur hebben gestaan. Toch zijn er ook elementen uit het leven van Edmond Regout die overeenkomen. Mogelijk is het personage de heer van Jericho een compositie uit verschillende kasteelheren uit de landgoederenzone aan de noordzijde van Maastricht.

Op 7 mei 1926 is Edmond, na een ziekbed van enkele maanden, op 55-jarige leeftijd overleden te Itteren.

De brieven

Edmond Regout is vooral interessant, niet vanwege zijn levensloop, maar vanwege het feit dat hij tussen zijn 25^e tot zijn 32^e levensjaar een aantal grote reizen maakte waarvan bovendien veel materiaal bewaard is gebleven. Zijn familieleden drukte hij telkens op het hart zijn brieven toch vooral goed te bewaren. Dat hebben zij blijkbaar gedaan en daaraan hebben wij een prachtige serie correspondentie te danken. De vijftig brieven bevinden zich in het archief van de familie Regout dat bewaard wordt bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg, evenals de beide albums met de foto's die hij op reis maakte.⁴ Dit materiaal is afkomstig van de volgende drie grote reizen:

1. Naar Noord-Amerika van eind maart tot september 1895.⁵
2. Naar Indië (Indonesië) van mei 1898 tot na februari 1899, mogelijk tot de zomer.⁶ In zijn laatste brief van die reis, van 25 februari 1899, schreef hij aan zijn ouders dat hij in Bandoeng was aangekomen en dat hij daar, alvorens in de zomer naar huis te komen, mogelijk nog twee maanden zou blijven:

3 Zie B. van Melick, in: L. Spronck e.a., *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg*, Nijmegen 2016 (LGOG), 513.

4 RHCL, 21.302A = Archief familie Regout en aanverwanten. Verder aan te duiden als 'Regout, ...' Zie over deze brieven ook: E. Scheepers en R. Hackeng, 'De verre reizen van Edmond Regout', in: *Groot verhalenboek van Maastricht. Meer sprokkels uit het archief*, Zutphen 2011, 143-164. Behalve de in dit artikel behandelde reisbrieven is in het archief Regout ook een serie brieven en postkaarten van hem aan zijn ouders aangetroffen, daterend van de jaren 1880-1882, toen hij in Katwijk op kostschool zat (Regout, inv. nrs. 9-11).

5 Regout, inv. nr. 20.

6 Regout, inv. nrs. 23-24.

*Ik ben van plan deze zomer terug te keren in Holland, want in de lente is het weer vaak nog slecht.
De oversteek over de Indische Oceaan is midden april het meest gunstig.*

Waarschijnlijk blijf ik een maand of twee in Bandoeng.⁷

3. Naar Ceylon (Sri Lanka), Indië, Hongkong, Japan en terug met de Trans Siberië Express, van september 1902 tot april 1903.⁸ Hij was in het bezit van een visum voor Brits Indië, Vietnam, Japan, Rusland en Siberië.⁹

Reis 2 zal eveneens in Japan geëindigd zijn, want een van de albums met foto's uit Japan draagt het opschrift: 'Souvenir de voyage Japon 1899 E.R.'¹⁰ Van dit laatste stuk van de reis echter zijn in het archief-Regout geen brieven bewaard, behalve een aan hem gerichte brief met foto van een Chinees met wie hij kennis had gemaakt aan boord van de SS 'Ernest Simons', een passagiersboot die lijndiensten onderhield tussen Frankrijk en het Verre Oosten.¹¹ Reis 3 maakte hij gedeeltelijk samen met zijn broer Eduard, die ook een aantal brieven schreef. Eduard kreeg onderweg malaria en zag zich genoodzaakt in Batavia (Jakarta) achter te blijven:

Gisteren heb ik een rondje door de stad gemaakt. Het is niet slecht. Maar aangezien ik niet veel kan wandelen, want ik ben daarna moe, kan ik evengoed vertrekken naar Batavia waar ik mijn reis kan regelen met de agent van de Nordd. Lloyd en waar ik meer afleiding heb zonder me te vermoeien ...

Ik vind het jammer je te verlaten en ik hoop dat je het me niet wil [kwalijk nemen], want de malaria verzwakt mij meer en meer en dwingt me Java te verlaten. Voor ieder half uur dat ik wandel, moet ik minstens twee uur rusten.¹²

7 Bandoeng, 25 februari 1899, aan zijn ouders. Bandoeng = Bandung.

8 Regout, inv. nrs. 27-28.

9 Regout, inv. nr. 267.

10 Regout, inv. nr. 308. Er stond oorspronkelijk '1889', maar van de tweede 8 is een 9 gemaakt. Het andere fotoalbum is inv. nr. 307.

11 Sint Petersburg, 7 oktober 1899 (Regout, inv. nr. 24). SS = 'screw steamer' (schroefstoomboot), vaak vertaald als 'steamship'. De 'Ernest Simons' was een schip van de Compagnie des Messageries Maritimes.

12 Bandoeng, 3 december 1902, Eduard aan Edmond. De rederij de 'Norddeutsche Lloyd' werd in 1857 opgericht in Bremen.

Maar Edmond vond dat blijkbaar niet zo'n probleem:

Eduard klaagde over malaria. Hij zal die snel kwijtraken, wanneer hij naar het noorden gaat waar het winter is. Ik amuseer me goed en ik maak het opperbest. Sinds mijn vertrek van Vaeshartelt heb ik hoogstens geniest. Ik ben er tevreden mee alleen te reizen, dat heeft alle voordelen.¹³

Het merendeel van de brieven is aan zijn ouders gericht en in het Frans gesteld. Edmond beheerste die taal uitstekend. Het Frans was de voertaal van het gezin, zoals rond de 'fin de siècle' in de kringen van de welgestelde Maastrichtse bourgeoisie dikwijls het geval was. Bovendien was zijn moeder Louise uit Wallonië afkomstig. Enkele brieven aan zijn broers heeft hij in het Nederlands geschreven.

Vanuit Amerika was Eduard de broer, die de meeste brieven kreeg, vanuit Indië Adolf. In Amerika klaagde Edmond voortdurend dat hij van niemand post ontving. Hij besloot voortaan alleen nog te schrijven naar diegenen van wie hij ook antwoord kreeg:

Lieve Mama, Je brief heeft me vanmorgen bereikt. Hij was gisteren aangekomen. Het is de eerste sinds mijn vertrek. Ik kreeg het idee dat ze hadden afgesproken om me niet te schrijven. Vanaf dat moment zal ik alleen nog antwoorden aan degenen die mij brieven zullen sturen. Niemand behalve jij heeft eraan

Briefkaart uit Glendive van 20 april 1895 (RHCL, Familie Regout).

'Lieve mama, ... Niemand behalve jij heeft eraan gedacht mij een woordje te sturen.' Moeder Louise Pétry (Glendive, 4 mei 1895, aan zijn moeder / RHCL, Familie Regout).

¹³ Bandoeng, 18 december 1902, aan zijn ouders.

gedacht mij een woordje te sturen. Ik had aan iedereen geschreven en natuurlijk hebben de anderen dat niet gelijk zo gedaan. Zelfs Alfons en Adolf niet, die ik in Antwerpen gevraagd heb ervoor te zorgen dat ik hun berichten bij mijn aankomst hier aantref. Vijftien dagen wachtte ik. Tien dagen was ik niet meer naar Glendive gekomen en juist nu vind ik je brief. Veel dank. Hij heeft me veel plezier gedaan, want ik dacht dat iedereen mij compleet vergeten was. Ik heb het mis gehad met aan iedereen te schrijven, aangezien niemand dezelfde attentie voor mij heeft gehad.¹⁴

Aan het einde van zijn verblijf schreef hij dikwijls postkaarten in plaats van brieven, maar die zijn in het archief Regout niet bewaard gebleven.

Sedert enige tijd schreef ik u alleen nog maar per postkaart. Ik ben u dus deze keer een brief verschuldigd.¹⁵

In Indië was de bezorging een probleem. Hotel Wisse in Batavia stuurde de post niet of verkeerd door:

Gisteren heb ik een brief ontvangen van Papa, gedateerd 27 juli, en een van Eduard, gedateerd 29 juli. Het zijn de eerste die ik ontvang, behalve 3 van Adolf, geschreven vanuit Engeland. 3½ maand heb ik dus zonder nieuws uit Holland gezeten. Ik heb geen brief van Papa ontvangen, verzonden naar Hotel Wisse in Batavia. Misschien is die kwijtgeraakt samen met andere. Het schijnt dat ze hier niet zoveel zorg hebben voor brieven als in Holland. Ik zal desalniettemin onderzoek laten doen.¹⁶

Ze besteden erg weinig zorg aan de brieven in de hotels. Ik liet altijd mijn adres achter en ik schreef later nog voor de zekerheid, maar de hotelhouders zijn beter in het incasseren van rekeningen dan in het nagaan van de nauwkeurigheid van hun klerk, die met zijn lage salaris niets geeft om de klanten.¹⁷

Deze afgelopen dagen heb ik brieven ontvangen van Eduard, van Jules de Coune, van Papa en van Adolf. De laatste dateren van 20 okt. De brieven, evenals de kranten, arriveren heel regelmatig. Er zijn alleen geen berichten geadresseerd aan Hotel Wisse in Batavia. Die zijn kwijt geraakt. Ik heb verscheidene herinneringen geschreven aan de postkantoren in Batavia en Weltevreden, evenals aan alle hotels, waar ik was neergestreken voordat ik in Garoet aankwam. Wisse heeft mij geantwoord mij alles te hebben toegezonden wat hij heeft ontvangen, maar hij heeft het ongetwijfeld zomaar

14 Glendive, 4 mei 1895, aan zijn moeder.

15 Mandan, 29 augustus 1895, aan zijn ouders. Behalve eentje van 20 april zijn in het familiearchief Regout geen briefkaarten van Edmond uit Amerika aangetroffen.

16 Garoet, 28 augustus 1898, aan zijn ouders.

17 Garoet, 25 oktober 1898, aan zijn ouders

ergens heen gestuurd, want ik heb op een dag hier een briefkaart ontvangen, die ik had laten adresseren aan zijn hotel, overdekt met ik weet niet hoeveel adressen. Die heeft zo'n beetje overal in het oosten van Java rondgezworven. Ik heb geen enkel verhaal tegen deze kerel van Wisse, maar hij zal me niet meer terugzien in die tent van hem, noch diegenen van mijn kennissen, die het voornemen zouden hebben er neer te strijken.¹⁸

Enkele dagen geleden heb ik een brief van Papa gekregen. Ik laat nakomen wat nog in Garoet arriveert. In het vervolg tot nader order adresseren aan: E.J. Regout, Jogjakarta, Java. Ik heb ook brieven ontvangen die tweemaal de reis door Indië hebben gemaakt. Die gladakker van een hotelbaas in Batavia!¹⁹

Na verloop van tijd echter kreeg Edmond zoveel post tegelijk, dat hij niet meer ieder- een apart kon terugschrijven:

*Aangezien ik vrijwel tegelijkertijd brieven van jullie allemaal ontvang, is het beter geloof ik om er maar één te schrijven in plaats van voor iedereen hetzelfde te herhalen. Jullie moeten de brief maar aan elkaar doorgeven.*²⁰

Zo ongeveer uit alle brieven blijkt dat paardrijden en jagen de grote passie was van de vijf broers. In hun jeugd vormden de bossen en weilanden van wat nu de Beatrixhaven is, voor hen één groot speel- en later jachtterrein. Zij werden fanatieke ruiters en jagers. Ieder najaar kwamen hun familieleden en vrienden naar Vaeshartelt voor groots opgezette drijfjachten. Verder kondigt Edmond regelmatig de komst van kisten met allerlei spullen aan:

Eduard (12 jaar) en Adolf (13 jaar) op het landgoed Vaeshartelt in de winter van 1889 (RHCL, Familie Regout).

18 Garoet, 18 november 1898, geen vermelding van geadresseerde. Jacques Jules de Coune (Amby 1869-Hompré 1925) was een zoon van Adolphe de Coune en Clotilde Schoenmaeckers. Hij trouwde in 1904 in Lanaken met barones Laure du Monceau.

19 Jogjakarta, 23 januari 1899, aan zijn ouders. Een gladakker is een kamponghond die aan niemand toebehoort. Hier gebruikt als scheldwoord.

20 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd: *Chers et bien âvés! Dengan Hormat.*

'Ik heb u een grote kist toegestuurd met de duivel weet wat allemaal. Ik denk dat deze schatten tegen midden december arriveren. Als de messen roestig zijn, laat die dan schoonmaken en insmeren met olie' (Garoet, 6 november 1898, aan zijn ouders / Collectie E. Scheepers).

Ik heb u net 2 kisten gestuurd via Van Gendt & Loos in Antwerpen. Zij zullen aankomen in Maastricht. De ene bevat porselein, de andere gedragen kleren en enkele curiosa zoals een stuk beeldhouwd ivoor, dat ik vraag voorzichtig te behandelen. Waarde voor de douane: 4 pond sterling = 48 gulden voor de beide kisten. Ik heb mijn bagage tot een minimum moeten beperken vanwege de last die het me zou bezorgen in Japan.²¹

Later, in Meerssenhoven, richtte hij enkele kamers in met de trofeeën en souvenirs die hij meenam van zijn reizen, waaronder een zeer zeldzaam stenen beeldje:

Vandaag verzond ik naar Vaeshartelt een kistje met een stenen beeldje erin, een voorwerp van waarde. Daarom wees zo goed aan Papa te zeggen er de nodige zorg voor te dragen. Ik heb het namelijk aan zijn adres verzonden. Het zal denk ik in het begin van november in Bunde aankomen. Het liefst had ik dat men het in mijn kamer bergt. Daar is het veilig. Dit is een zogenaamd heilig beeldje. Het komt uit het oerwoud bij Bandoeng en heeft het leven gekost van de Europeaan die het ontvoerd had. Men heeft het mij als geschenk gegeven. Ik heb het beeldje verpakt in 'akerwangi', welriekende wortels.²²

21 Hongkong, 24 januari 1903, aan zijn ouders.

22 Garoet, 20 september 1898, aan zijn broer Gustaaf.

De hal van Meerssenhoven in 1910 met rechts een berenhuid als vloerkleedje en een kist die vermoedelijk uit Indië afkomstig was (RHCL, Fotocollectie).

Niet alles wat Edmond schrijft is even interessant. Soms is het niet meer dan wat haastig neergeschreven, luchtig gekeuvel. Ook heeft hij het regelmatig over onderwerpen die zich in Maastricht of Nederland afspelen, waaronder gebeurtenissen met betrekking tot het koninklijk huis. Aan de orde komt het koninklijk bezoek in 1895,²³ de troonsbestijging van Wilhelmina in 1898 en de vermeende poging tot het plegen van een aanslag op haar. In die tijd werden namelijk diverse aanslagen door anarchisten op vorsten gepleegd. Keizerin Elisabeth (Sissi) van Oostenrijk kwam om het leven bij een aanslag in Genève en ook koningin Wilhelmina zou kort voor haar inhuldiging op 6 september zijn aangevallen door een anarchist. Dit sensatieverhaal over Wilhelmina was echter ongegrond. Wel had zij dreigbrieven ontvangen en was er verscherpte bewaking tijdens de plechtigheid. Verder bespreekt Edmond allerlei familieaangelegenheden, zoals zijn ontmoeting met tante Amélie

²³ Van 20 tot en met 24 mei 1895 bezochten de jonge koningin Wilhelmina en haar moeder regentes Emma Maastricht.

Het kinderrijke gezin van broer Gustaaf en Melanie Stevens op Bethlehem (RHCL, Familie Regout).

in Marseille in mei 1898 en het overlijden van tante Mimi op 4 september van datzelfde jaar.²⁴ Ook maakt hij grapjes over het trouwen en kinderen krijgen van zijn broers. Zo schrijft hij bijvoorbeeld vanuit Indië aan zijn oudste broer Gustaaf:

*Met genoeg verneem ik dat Melanie en de kinderen het allen wel maken en dat je telgen niet talrijker worden, anders zou het op het laatst met je worden als met de regent van Tandjoer. Die heeft 110 kinderen.*²⁵

24 Amélie Polis (1830-1904) was de weduwe van Edmonds in 1897 overleden oom Pierre (Petrus II) Regout. Tante Mimi was Maria Weustenraad-Regout (1826-1898), de oudste zuster van Edmonds vader Gustaaf.

25 Garoet, 20 september 1898, aan zijn broer Gus. Tandjoer = Cianjur.

6		SIGNALLEMENT.	
Description.	Personalbeschreibung.		
haar: <i>bruin</i>	wenkbrauwen: <i>bruin</i>	 7 Geldig tot: <i>een jaar</i> Valable pour: <i>un an</i> Valid for: <i>one year</i> Gültig für: <i>ein Jahr</i>	
cheveux: <i>bruns</i>	sourcils: <i>bruns</i>		
hair: <i>brun</i>	eyebrows: <i>brun</i>		
Haare: <i>brun</i>	Augenbrauen: <i>brun</i>		
oogen: <i>grys</i>	neus: <i>grys</i>		
yeux: <i>grys</i>	nez: <i>grys</i>		
eyes: <i>grys</i>	nose: <i>regulier</i>		
Augen: <i>grys</i>	Nase: <i>regulier</i>		
knevel: <i>blond</i>	baard: <i>grys</i>		
moustache: <i>blond</i>	barbe: <i>grys</i>		
moustache: <i>grys</i>	beard: <i>grys</i>		
Schnurrbart: <i>blond</i>	Bart: <i>grys</i>		
lengte: <i>1.85 m</i>	Godsd. gez. <i>Rk</i>	Handteekening van den houder: (Signature du porteur) (Signature of the bearer) (Unterschrift des Passinhabers) <i>Edmond Regout</i>	
taftele: <i>1.85 m</i>	Comm. relig. <i>Cath</i>		
height: <i>1.85 m</i>	Church: <i>Cath</i>		
Größe: <i>1.85 m</i>	Konfession: <i>Kath</i>		
Bijzondere kentekenen:	Signes particuliers:		
Special marks:	Besondere Kennzeichen:		

Het signalement van Edmond in zijn paspoort van 1924: lengte 1.85 meter, grijze ogen, bruin haar en blonde snor (RHCL, Familie Regout).

Hij drijft echter niet alleen de spot met anderen, maar ook met zichzelf:

Wat betreft het concours hippique en andere vermakelijkheden, dat moest erg mooi en amusant zijn, maar ongetwijfeld galoppeerde ik in die tijd op de prairie achter een kudde paarden aan, terwijl ik uit volle borst zong en kreten van roodhuiden slaakte. Het is misschien betreurenswaardig dat daar niemand was om me te horen, maar er stond tenminste geen tribune klaar om me uit te fluiten. Ik wil zeggen dat het dit gevoel van vrijheid is dat me zo vrolijk maakt. Vervolgens hecht je je aan de prairie. Diegenen zijn ver weg, die er alleen maar grasvlakten in zien. Dat is hetzelfde als zeggen dat een aardig boek niet meer is dan papier en inkt (zo ook mijn brief, is deze alleen papier en inkt? Nee meneer, 'by Jove', nee, het is een meesterwerk, het is chic, het is groots!).²⁶

26 Ranch, 15 juni 1895, aan zijn broers Alfons en Adolf. Uit een van de voorafgaande brieven blijkt dat het concours hippique waar hij op doelt, rond die tijd in Brussel plaatsvond.

*De Japanners zijn erg klein en ik ben voor hen een vaste bezienswaardigheid vanwege mijn 'onmetelijke' lengte ... De plafonds en de deuren zijn laag. Ik stoot er erg vaak mijn hoofd en zal een hard hoofd hebben bij het verlaten van dit land.*²⁷

De reisbrieven van Edmond dateren van een beperkt aantal jaren: globaal van 1895 tot 1903. Of hij daarna nog verre reizen heeft gemaakt, valt uit het beschikbare bronnenmateriaal helaas niet te achterhalen. Ook zijn er geen bronnen aangetroffen die op welke wijze dan ook aanwijzing geven in hoeverre zijn latere levensloop door zijn reiservaringen beïnvloed werd.

Een kapitalistenzoon op reis?

Na een verblijf van twaalf jaar in Indië, publiceerde de auteur Bas Veth (1860-1922) een boek dat bij zijn verschijnen in 1900 nogal omstreden was vanwege het hierin geschilderde negatieve beeld van de koloniale samenleving. Veth hekelde de wijze waarop de koloniale Europeaan hier in korte tijd zoveel mogelijk geld probeerde te verdienen om vervolgens zo snel mogelijk weer naar zijn vaderland te vertrekken. Over de 'Hollandse' jongens die voor het eerst een bezoek aan Indië brachten, schreef hij: *De jeugdige spruiten van de kapitalistenstand komen er eens kijken en de boel eens opnemen. Ze hebben introductiebrieven voor de gouverneur-generaal, voor residenten, voor chefs van "voornamen" banken en handelsinstellingen bij zich, bij hopen voor hen te krijgen. Ze hebben ook veel contanten op zak. Hun tocht door Indië heeft wat van een zegotocht. Overal een luisterrijke ontvangst - dank soms een ministeriële aanbeveling overgetapt van de gouverneur-generaal op zijn ambtenaren. Inlandse hoofden zouden erepoorten oprichten, desverlangd. Ze logeren overal fijn, de beste blikjeskost wordt hun voorgezet en champagne wordt allereerste geschenken. Men laat hen al het "mooie" van Indië kijken. Op elke plaats een gulle ontvangst en een "aangenaam" kennis maken zonder einde. Geen wonder, dat vele dezer jongelieden terugkomen met een hoge sympathie voor Indië en ze die tocht naar Indië boeken als een van hun prettigste reis herinneringen. ... Gaat gerust voor plezier naar Indië, kapitalisten-zoons, en maakt een interessante reisbeschrijving van uw tocht, een beschrijving, die uw ouders aangenaam zal zijn wegens de treffende episodes en schone verhalen, die ge er in doet. Misschien prijst men u als fijn opmerker ...*²⁸

Was Edmond Regout met zijn achtergrond als "kapitalistenzoon" ook zo'n reiziger? Welke waarde kunnen wij aan zijn brieven hechten als bron over de landen die hij bezoekt?

In feite kunnen zijn brieven worden beschouwd als egodocumenten, door Jacob Presser ook wel gedefinieerd als documenten waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult of

27 Kyoto, 14 februari 1903, aan zijn ouders.

28 Het leven in Nederlandsch-Indië, Amsterdam 1900², 230-232.

verbergt. Tevens waren zij bedoeld als reisverslagen.²⁹ Daarom vroeg Edmond aan zijn familieleden om de brieven goed te bewaren:

*Bewaar mijn brieven voor als ik terugkom. Dat is handig om wat data etc. te kunnen nakijken.*³⁰

*Doe mij het plezier mijn brieven te bewaren. Later kunnen zij dienen als reisaantekeningen.*³¹

Deze reisverslagen in briefvorm kunnen worden bestudeerd als directe en indirecte bron. De reiziger vertelt over zijn belevenissen wat hij kwijt wil en laat achterwege wat hij liever voor zich houdt. Het is daarbij de vraag of dergelijke brieven direct informatief zijn over het reizen in die tijd en over de landen en culturen die hij bezocht of vooral indirect over zijn eigen persoon en achtergrond. De Franse historicus Alain Corbin zegt hierover: *Reizen prent een verzameling herinneringen in, waarvan we ons tegenwoordig nauwelijks nog het belang kunnen voorstellen. Hoe intens de ervaring was blijkt uit het onmisbare album, volgepropt met fragmentarische indrukken en schetsen en uit de talrijke reisverslagen en -verhalen van de grootste auteurs.*³² Het is dus heel goed mogelijk dat Edmonds brieven het meest informatief zijn over zijn eigen persoon en dat de, vooral subjectieve, informatie vanuit zijn waarnemingen op reis pas op de tweede plaats komt.

Hierna wordt aan de hand van de meest veelzeggende passages uit de brieven geprobeerd een duidelijk beeld te schetsen van de gebeurtenissen en ervaringen op reis en van de persoon van Edmond als reiziger. En passant maken wij daarbij ook wel eens een vergelijking met een andere schrijver. Maar eerst volgt nog een beschouwing over de toenmalige toestand in de wereld en in de landen waar hij vertoefde. Tevens wordt kort aandacht besteed aan de ontwikkeling van het toerisme om beter te kunnen inschatten in hoeverre hij de gebaande paden van de welgestelde toerist volgde of juist het avontuur opzocht.

29 Zie: R. Dekker, 'Jacques Presser's heritage. Egodocuments in the study of History', in: *Memoria y Civilización* 5 (2002), 13-20; A. Baggerman en R. Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen'. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004), 3-22; Zie over reis-egodocumenten als bron: A.P.H. Geurts, 'Reizen en schrijven door Noord-Nederlanders: een overzicht', in: *De Negentiende Eeuw, Tijdschrift van de Werkgroep De Negentiende Eeuw* 37 (2013), 264-288; P. Steringa, 'Nederlanders op reis in Amerika 1812-1860. Reisverhalen als bron voor negentiende-eeuwse mentaliteit', in: *Utrechtse Historische Cahiers* 20 (1999), nr. 1, o.a. 9, 11-12, 18-21.

30 Aan boord van de SS Friesland, 8 april 1895, aan zijn ouders.

31 Aan boord van de SS Gedé, 23 mei 1898, aan zijn ouders.

32 A. Corbin, 'Achter de schermen', in: Ph. Ariès e.a. (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven, IV: Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 1989, 406.

De wereld anno 1900

Imperialisme

De periode waarin Edmond Regout zijn reizen maakte en hiervan verslag deed in zijn brieven, de 'fin du siècle', was het tijdperk van het imperialisme. Tussen 1870 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 deden de grote nationale staten van Europa verwoede pogingen om wereldrijken op te bouwen in Afrika en Azië. Al eerder waren de Fransen actief geweest in Algerije, de Engelsen in India en Nederland in de Indische archipel. Verder had de opening van Japan plaatsgevonden en waren Europeanen erin geslaagd om door te dringen in China. Maar pas vanaf 1870, juist toen een aantal oude rijken zoals Turkije, Perzië, China en Japan verzwakt waren geraakt, was de tijd rijp om planmatig te werk te gaan. Er ontstond een ware wedloop tussen de grootmachten en rond 1900 was het zover dat zij de wereld onderling hadden verdeeld. Ook landen die nooit koloniën hadden gehad, zoals Duitsland, Italië en zelfs de Verenigde Staten en Japan, probeerden op de valreep nog mee te pikken wat er nog over was aan gebieden. De grootmachten ontwikkelden nu territoriale ambities gericht op onderwerping van de inheemse bevolking, terwijl zij in de voorgaande koloniale periode voornamelijk bezig waren met de bescherming van hun handelsbelangen. Er ontstonden koloniën, protectoraten en invloedssferen. Politieke en economische belangen gingen hand in hand. Anderzijds was er ook een ethisch, filantropisch ideaal, een zedelijke missie, maar ten grondslag hieraan lag toch weer de overtuiging van de eigen superioriteit: men wilde de 'onderontwikkelde' volkeren de westerse beschaving brengen (*the white man's burden*).

Ofschoon grootscheepse emigratie niet direct een motief voor imperialisme vormde, was er in deze periode een grotere mobiliteit dan voorheen van Europeanen die een reden hadden om korter of langer in andere werelddelen te verblijven: missionarissen,³³ bestuursambtenaren, militairen, zakenlieden, wetenschappelijke onderzoekers op het gebied van land- en volkenkunde³⁴ en welgestelde wereldreizigers. Tot die laatste categorie behoorde Edmond.

33 Zie: H. Knipschild, 'Geen goddelozer volk onder de zon'. Limburgers op missie onder de Chinezen', in PSHAL 147 (2011), 191-256.

34 Zie bijv. A. Wentholt (red.), In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960, Heerlen/Utrecht 2004².

De Verenigde Staten

In het eerste land waar Edmond naar toe ging, de Verenigde Staten, was geen sprake van een imperialistische politiek zoals in Afrika en Azië, behalve dan dat het in de loop van de tijd zelf imperialisme zou gaan bedrijven. De kolonisten beschouwden het als een leeg gebied dat vrij in bezit mocht worden genomen.

Tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) hadden de dertien koloniën aan de Noord-Amerikaanse Atlantische kust zich weten te bevrijden van de Engelse overheersing. De Amerikaanse onafhankelijkheid was afgekondigd en er was een een unie ontstaan met een grondwet die van toepassing was op de individuele burger. Vervolgens was op basis van de Monroeleer elke vorm van Europese bemoeienis met het Amerikaanse continent afgezworen. Zo beveiligd konden de Verenigde Staten steeds meer uitdijen. Kolonisten sloten zich aan bij de Grote Trek naar de 'Far West'. Een belangrijke stimulans voor vestiging vormde de Homestead Act van 1862: iedere kolonist kreeg 65 hectare grond op voorwaarde dat hij er vijf jaar op zou gaan wonen, het land ontginnen en tien dollar betalen. In 1869 was de eerste transcontinentale spoorweg voltooid. Intussen werd de Indiaanse bevolking verdreven naar de 'Indian Territories' en vervolgens naar reservaten.

Van 1861 tot 1865 woedde de Amerikaanse Burgeroorlog, waarin de Yankees, boeren en kleine fabrikanten van het noorden de plantagehouders uit het zuiden versloegen. De inzet was de afschaffing van de slavernij, maar in feite was het de strijd tussen de moderne industriële maatschappij tegen de feodale agrarische samenleving. Sindsdien vormden de Verenigde Staten geen losse statenbond meer, maar een nationale staat. Tegen de tijd dat Edmond Amerika bezocht, was inmiddels sprake van een groeiende landbouw door kolonisatie, een snelle ontwikkeling van de industrie en toenemende verstedelijking. Amerika was een gecentraliseerde natie, met liberalisme, democratie en ondernemerschap als basiskenmerken. Handel en industrie van profiteerden hiervan en in de vorm van trusts en concerns ontstonden steeds grotere bedrijven. Amerika was Europa aan het overvleugelen op het gebied van democratie en industrialisering en werd een imperialistische wereldmacht die actief was op het Amerikaanse continent, de Stille Oceaan en in het Verre Oosten.

Gedurende de verschillende emigratiegolven van de negentiende eeuw hadden de Nederlandse en Vlaamse emigranten zich meestal gevestigd in eigen nederzettingen in Michigan, Wisconsin en Illinois of zich aangesloten bij de Grote Trek naar het Westen. Bij de kolonisten was over het algemeen sprake van snelle acculturatie, vaak pas na 1880 assimilatie of volledige integratie. Bij katholieken ging dat sneller dan bij protestanten. Een tijdelijke opleving van de interesse bij de Nederlandse kolonisten voor hun 'roots' ontstond dankzij de in 1899 uitgebroken Boerenoorlog in Zuid-Afrika en het bezoek van Abraham Kuyper aan Amerika in 1898-1899. Vanuit Europa werd Amerika vooral vergeleken met de

eigen Europese cultuur, variërend van bewondering tot afkeer. Amerika was steeds meer het land geworden van de ondernemingszin (positief) en van het jachtige en onbeschaafde leven (negatief). Tegelijkertijd werd het gezien als het land van 'de onbegrensde mogelijkheden' met gelijke kansen voor iedereen.³⁵

Nederlands-Indië

In Indië trof Edmond een heel andere samenleving aan, al waren er ook daar diverse ontwikkelingen die de moderne tijd inluidden. In tegenstelling tot de Verenigde Staten was Indië geen leeg gebied dat door Europeanen was overlopen, maar een Nederlandse kolonie. Tot 1800 bestond de inmenging van de Republiek der Verenigde Nederlanden vooral uit uitbating van dit wingewest door de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), die controle uitoefende over de handel en over de handelsnederzettingen en forten langs de kusten. Met de plaatselijke regenten werden contracten gesloten, zonder wijzigingen in de bestaande feodale verhoudingen. Deze regenten waren vorsten die samen met de lokale hoofden het feodale inheemse bestuur vormden, waar het Nederlandse bestuur, in de personen van de residenten en de assistent-residenten, mee samenwerkte. De resident stond, formeel bestuurlijk gezien, in verhouding tot de regent als de 'oudere broeder' tot de 'jongere broeder'. Bovendien bleef de Hollandse invloedssfeer voornamelijk beperkt tot Java. In de Franse periode werd de VOC opgeheven en kwamen alle bezittingen aan de staat. Van 1811-1816 was Indië tijdelijk in Engelse handen. Na deze onderbreking zette Nederland het terughoudende bestuur van de achttiende eeuw aanvankelijk nog voort, maar met de invoering van het cultuurstelsel in 1830 kwam daar verandering in. Iedere boer moest een vijfde deel van zijn land beschikbaar stellen voor de verbouw van door het gouvernement bepaalde gewassen en 66 dagen per jaar voor het gouvernement werken. De export en verdere verhandeling werd in consignatie gegeven aan de Nederlandse Handelmaatschappij (NHM). Het cultuurstelsel leidde tot misbruik. De levering van de oogst werd per desa (gemeente) geregeld en was in handen van de inheemse regenten en hun plaatselijke hoofden, die de boeren daarnaast ook nog eens herendiensten lieten verrichten. In 1870 werd het cultuurstelsel vervangen door de Agrarische Wet en de Suikerwet, waardoor ruimte ontstond voor particulier initiatief. Daar de Agrarische Wet het voor Westerse ondernemers moge-

35 Zie over deze beeldvorming o.a.: P. Steringa, a.w.; J. Andries, *Nederlanders in Amerika*, Hilversum 1996, 83-106; H.W. van den Doel e.a., *Nederland en de Nieuwe Wereld*, Utrecht 1992, 224-246; H.A.V.M. van Stekelenburg, *Landverhuizing als regionaal verschijnsel. Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1820-1880*, Tilburg 1991, 210-231; K. van Berkel, 'Amerika als spiegel van de Europese cultuurgeschiedenis', in: *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*, 's-Gravenhage 1990, 9-28.

lijk maakte om woeste gronden en rijstvelden te huren, groeide het aantal ondernemingen.

Intussen was mondiaal de race om de koloniën begonnen en veranderde de hele attitude van Nederland ten opzichte van Indië. Er was nu sprake van expansie, niet meer alleen beperkt tot Java, maar ook in de buitengewesten. Vrijwel alle witte plekken op de kaart werden onder Nederlands bestuur gebracht. Evenals voorheen ging dit meestal via contracten met inheemse heersers, maar nu ook in toenemende mate met geweld. Van deze laatste ontwikkeling waren de Atjeh-oorlogen op Sumatra het meest extreme voorbeeld (1873-1904). Het initiatief voor de ontsluiting van gebieden lag vaak bij bedrijven, waarop de overheid reageerde door deze onder controle te brengen. Het oude alliantiesysteem verloor geleidelijk aan zijn betekenis en de regenten boetten in macht en status in. Intussen echter was ook in de Nederlandse koloniale politiek het ethische element geslopen. Het streven naar een batig saldo was niet langer meer het ultieme einddoel van de staat. Bovendien werd gepleit voor ingrijpen in het belang van de bevolking, maar ook hier vanuit de optiek van de westerse superioriteit. Men wilde de feodale misstanden uitroeien en Nederland had hierin een zedelijke roeping te vervullen. Zo werd Indië, naast de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika, tot toponderwerp van het nationalistische gedachtegoed rond 1900.

Edmond verbleef uitsluitend op Java. Hij kon met de trein reizen, want sinds 1873 liepen hier spoorlijnen. Java was begin 19e eeuw het dichtst bevolkte eiland van de archipel, maar de bewoning was ongelijk verspreid. Tot ver in de 18e eeuw had het grootste deel van het berglandschap de Preanger nog een wildernis gevormd. De vorstenlanden Yogyakarta en Surakarta of Solo waren aparte enclaves. De hoofdstad Batavia was laaggelegen, moerassig en ongezond. Tijdens het droge seizoen (van april tot september) werd het bestuur naar het gezondere Buitenzorg verplaatst. In de Indische koloniale samenleving vormde de Europese bovenlaag een minderheid en bestond uit tweemaal zoveel mannen als vrouwen. Europese ambtenaren knoopten vaak relaties aan met hun inheemse huishoudsters en kregen kinderen van hen. Zij verindischten zonder aan macht of status in te boeten. Hun Europese vrouwen kwamen echter vaak in een isolement terecht. Indo-Europese kinderen raakten sociaal gezien vaak tussen de wal en het schip. Zij werden vaak lagere klerken of waren werkloos.

Ceylon, Kanton, Hongkong, Japan, Mantsjoerije en Rusland

Zoals boven werd aangegeven, bezocht Edmond op zijn tweede reis naar Indië ook Ceylon, Kanton, Hongkong en Japan. Op de terugweg kwam hij met de trein door Mantsjoerije en Rusland.

Ceylon, tegenwoordig Sri Lanka, was net als Indië oorspronkelijk een Nederlandse kolonie die in de loop van de Franse Tijd in handen van de Engelsen was geraakt. In tegenstelling tot Indië bleef Ceylon ook na 1816 Engels.

Japan vormde een hoog beschaafde, complexe maatschappij. De Tokugawa shoguns die sinds de zeventiende eeuw in naam van de goddelijke keizer in Kyoto regeerden, hielden het land afgesloten voor alle buitenlandse betrekkingen. Toegang kreeg enkel nog een handvol Hollanders, die zich in principe niet buiten hun factorij op het eiland Deshima bij Nagasaki mochten begeven.³⁶ Na de landing van de Amerikanen in 1853 zag het land zich echter gedwongen om handelsbetrekkingen aan te gaan met de Verenigde Staten en andere Westerse mogendheden. Havens gingen open en buitenlandse bezoekers werden toegelaten tot Kyoto, maar veel meer dan de standaardreis Yokohama-Kobe-Osaka-Kyoto of een cruise Kobe-Nagasaki zat er voorlopig niet in voor de toeristen. In 1867 werd de shogun afgezet en kwam er een nieuwe keizer met volledige macht (de Meiji-periode). Voortaan zette Japan zich af tegen het Westen, niet door zich af te zonderen maar door het te bestrijden met Westerse methoden. Japan werd een moderne geïndustrialiseerde staat, met behulp van de Westerse technologie maar op basis van de eigen traditionele cultuur.

In China waren de Europeanen vanaf 1840 begonnen binnen te dringen. Dankzij hun steun aan het Manchu-regime verwierven zij er concessies. In ruil voor Chinese producten voerden de Engelsen vanuit India in China opium in. Toen de Chinezen deze invoer zelf gingen controleren, resulteerde dat in de twee Opiumoorlogen van 1841 en 1857. Het resultaat hiervan was dat China in 1842 Hongkong aan de Engelsen moest overdragen. Bovendien werd een aantal Chinese havens opengesteld als Traktaathavens, waaronder Shanghai en Kanton. Hier mochten de Europeanen eigen nederzettingen stichten en verwierven zij immuniteit. Dankzij de verzwakking van China konden hele happen uit de Chinese invloedssfeer worden genomen, waaronder Vladivostok dat aan Rusland werd afgestaan. Tegen 1898 zag het ernaar uit dat China tussen de grote mogendheden verdeeld zou worden, maar de Verenigde Staten wisten dit met hun Open Door politiek tegen te houden.

Intussen hadden de Russen de Trans Siberië Express naar Vladivostok aangelegd. Met deze trein keerde Edmond naar huis terug in 1903. Bij het Verdrag van Shimonosheki in 1895 met Japan had China afstand moeten doen van het Liaotung schiereiland dat echter al spoedig in Russische handen kwam. Vervolgens kreeg Rusland van de Chinezen toestemming om als zijtak van de Trans Siberië Express een spoorlijn door Mantsjoerije aan te leggen naar de op Liaotung gelegen havenstad Port Arthur (Lüshunkou) aan de Gele Zee. Port Arthur was een ijsvrije zeehaven en bovendien geschikter als eindpunt van de spoorweg dan Vladivostok. In 1900, tijdens de Boxeropstand, werd Mantsjoerije door Rusland bezet,

36 Zie over Deshima en de pogingen van Edmonds grootvader Petrus Regout om in Japan een afzetgebied te vinden: M. Wijnen, 'Maastrichtse sakeflesjes voor Japan', in: Groot Verhalenboek. Meer sprokkels, 126-129.

'U kunt me ook een briefkaart of een briefje schrijven naar Irkoetsk, Siberië, poste-restante, waar ik eveneens van plan een stop te maken. In een afgelegen land geeft dat dubbel plezier (*Kyoto, 14 februari 1903, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout*).

voornamelijk ter bescherming van deze spoorlijn. Op de terugreis in maart 1903 bevond Edmond zich dus al vanaf Dalian, de grotere stad vlakbij Port Arthur, op door Rusland gecontroleerd gebied:

Gisterenavond ben ik aangekomen in Moskou via Siberië. Vanaf Dalni (Port Arthur) heb ik er 15 dagen en 14 nachten over gedaan. Behalve van Dalni tot bijna aan de grens tussen Mantsjoerije en Siberië was er weinig sneeuw. Bijna geen. Maar tussen Mantsjoerije [bedoeld moet zijn: Siberië] en Moskou was het een witte vlakte tot aan de horizon.³⁷

Deze toestand zou echter niet van lange duur zijn, want in 1905 zou Mantsjoerije aan Japan worden overgedragen als gevolg van de Russische nederlaag in de Japans-Russische Oorlog.

³⁷ Moskou, 31 maart 1903, aan zijn ouders.

'Gisterenavond ben ik aangekomen in Moskou via Siberië. Vanaf Dalni (Port Arthur) heb ik er 15 dagen en 14 nachten over gedaan.' Visum voor de reis door Rusland (Moskou, 31 maart 1903, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout).

Reizen en toerisme

Reizen! In onze eeuw van stoom is het niets bijzonders meer. De spoorwegen en boten doen ons spotten met afstanden. Een reis om de wereld is slechts een kwestie van weken. Cook en Lissonne hebben plaatskaartjes naar alle delen van de aardbol in voorraad. Pullman biedt ons zijn wagens aan, even geriefelijk als de schitterende salons in de varende hotels die wij mailsteamers noemen. Baedeker en Murray geven ons in een handig formaat reisgidsen, ware encyclopedieën van geografie, wetenschap en kunst. Van een gewapend geleide lezen wij nog alleen in de verhalen van Afrika reizigers. Wij kennen nauwelijks een paspoort. Slechts een goedgevulde beurs of een kredietbrief. En een reis van weken of maanden eist niet meer voorbereiding dan voor het pakken van de koffers nodig is. Dat alles hebben wij in hoofdzaak slechts aan de stoom te danken ... Zo vatten Fabius en Van Biema in 1895, het jaar waarin Edmond zijn reis naar Amerika maakte, de stand van zaken op het gebied van reizen en toerisme van dat moment

samen.³⁸ In Edmonds tijd was het blijkbaar makkelijker om verre reizen te maken dan voorheen, maar zoals wij aan het begin van dit artikel stelden, toch niet voor iedereen. Hoe was het rond 1900 met het toerisme gesteld? Hoe had het zich ontwikkeld in de loop van de tijd?³⁹

Vóór 1700 maakte bijna niemand lange reizen met recreatie als enige doel. Gereisd werd door pelgrims, ambachtsgezellen, kruisvaarders en ontdekkingsreizigers. Geleidelijk vond echter een verschuiving plaats van het reizen door deze groepen reizigers naar het toerisme zoals wij dat kennen, in de betekenis van reizen voor ontspanning en plezier. Aan de oorsprong van het toerisme lag de Grand Tour van de aristocratie, het bezoek van de bourgeoisie aan baden aan zee of kuuroorden en als derde element de beleving van de natuur voortkomend uit de Verlichting en vooral de Romantiek.⁴⁰ De Grand Tour dateert van de zestiende eeuw, kende zijn hoogtepunt in het midden van de achttiende eeuw en mag beschouwd worden als het eerste voorbeeld van de vakantiereis op grote schaal. Pas na de Eerste Wereldoorlog veranderde het reizen drastisch door het gebruik van de nieuwe vervoermiddelen auto en vliegtuig. Bovendien kregen ook de middenstanders en de geschoolde arbeiders behoefte om op vakantie te gaan en werd hierop ingespeeld met betaalbare vormen van vertier en overnachting in eigen land. Daaruit ontwikkelde zich vervolgens het massatoerisme van na de Tweede Wereldoorlog.

De 'grand tourists' van de 18e eeuw waren bijna altijd mannen en aanvankelijk vooral Engelsen. Welgestelde ouders kregen behoefte om hun zonen in het kader van hun opvoeding te laten kennismaken met het continent. Tijdens dit overgangsritueel naar hun volwassenheid reisden zij naar Frankrijk en vooral naar Italië, op zoek naar de oorsprong van de westerse beschaving. Begin 18e eeuw al verschoof het accent van lering naar vermaak en van geschiedenis en cultuur naar schoonheid van de natuur, waarbij voor het eerst het land-

38 A.N.J. Fabius en E. van Biema, *Reizen en pleisteren. Bijdragen tot de geschiedenis van het hotel- en reiswezen*, Amsterdam 1895, 7.

39 Voor dit overzicht is o.a. gebruik gemaakt van: L. Withey, *Grand Tours and Cook's tours. A history of leisure travel, 1750 to 1915*, New York 1997; J.F.R. Philips, 'Recreatie en toerisme, spiegelbeeld of reactie?', in: K.P.C. de Leeuw e.a. (red.), *Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd*, Tilburg 1995, 35-62; Idem, 'De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw', in: *Sociale Wetenschappen* 23 (1980), 296-318; A. Hessels, *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling*, Assen 1973; H.-J. Knebel, *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960; J. H. Furnée en L. Vermeer, 'Op reis in de negentiende eeuw: inleiding', in: *De Negentiende Eeuw, Tijdschrift van de Werkgroep De Negentiende Eeuw* 37 (2013), 257-263; A.P.H. Geurts, 'Reizen en schrijven door Noord-Nederlanders: een overzicht', in: *De Negentiende Eeuw* 37 (2013), 264-288; A. Stegehuis, 'Met Lissone op reis!' De betekenis van de eerste reisorganisator in het Nederlandse toerisme, 1876-1927', in: *De Negentiende Eeuw* 37 (2013), 331-354.

40 Philips, *Recreatie en toerisme*, 37.

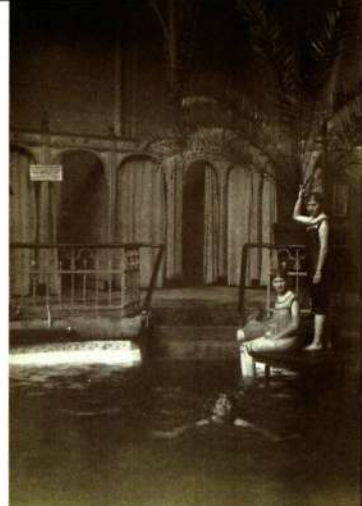
schap om zijn woestheid mooi werd gevonden. De meest dramatische vorm van die bewondering voor de natuur en het natuurlijke was het concept van de 'nobeze wilde': idealisering van de bevolking van andere werelddelen voor zover die nog niet 'bezoedeld' was door de westerse beschaving. Tegelijkertijd raakte ook de badreis in trek. Men verbleef langere tijd in kuuroorden of in badplaatsen aan zee, waarbij niet zozeer genezing maar ontspanning en plezier de hoofdmoot gingen vormen. Vanaf 1815, na de Napoleontische oorlogen, was er een herleving van de Grand Tour. In deze fase groeide het aantal reizigers naar het continent, maar trad qua publiek ook een verschuiving op van welgestelde mannen naar hele families en ontstond geleidelijk aan ook belangstelling voor de Alpen en de Rijn en voor de sportieve kant van het recreëren: van wandelen en bergbeklimmen tot wintersport.

In de loop van de negentiende eeuw waren er, zoals Fabius en Van Biema in het citaat hierboven aangaven, veel vernieuwingen qua verbindingen, hotelaccommodaties en dienstverlening geweest. Weliswaar was het reizen nu ook tot de burgerij doorgedrongen, het bleef voornamelijk een elitaire aangelegenheid. Intussen echter groeide de commercie en ontstonden toeristenverenigingen. Als reactie bij de echte elite ontstond nu behoefte aan verre en exclusieve reizen. Ondernemers maakten hier ook standaard-, maar dan wel luxe-standaardreizen van. De echte rijken verbleven hele zomers in Zwitserland, hele lentes in Duitse kuuroorden en zo lang de winter duurde aan de Riviera. Maar wie avontuurlijker was aangelegd, stak met de stoomboot de Middellandse Zee over. Ook in Alexandrië, Port Said, Caïro, Jeruzalem, Beiroet en Istanbul waren er comfortabele hotels. Vervolgens zakte men af langs de Nijl of maakte een woestijntocht in Palestina. Dan pas begon het echte avontuur.

Toch waagden nog maar betrekkelijk weinig reizigers de sprong buiten Europa, bijvoorbeeld naar het Midden-Oosten of het oostelijke gedeelte van de Verenigde Staten, maar dit was in de tweede helft van de negentiende eeuw wel een stuk makkelijker geworden. Tussen 1860 en 1870 ontstonden kortere verbindingen, tussen Europa en Azië door de voltooiing van het Suezkanaal en in de Pacific door de ontsluiting van Japan. Tegelijkertijd vond in de Verenigde Staten de voltooiing van de eerste transcontinentale spoorweg plaats, doordat de Union Pacific en de Central Pacific in 1869 bij Promontory in Utah verbinding met elkaar maakten. Vanaf die tijd was het mogelijk om aan de hand van een dienstregeling met de stoomboot (oceaanstomer) en de trein een reis om de wereld te maken. Bovendien ontstond door de voltooiing van de Trans Siberië Express in 1904 ook de mogelijkheid om heel Azië te doorkruisen. De opening van het Panamakanaal in 1914 vormde de laatste link binnen het mondiale netwerk.

Met de touringcar op weg van Lourdes naar Gavarnie (RHCL, Familie Regout).

Recreëren in een badhuis of kuuroord (RHCL, Familie Regout).

In Nice (RHCL, Familie Gemmeke-Bonhomme).

In de bergen. Herinnering aan de vakantie in Zwitserland (RHCL, Familie Regout).

Aan zee. Herinnering aan de vakantie in Oostende (RHCL, Familie Gemmeke-Bonhomme).

Aan zee. Reclame voor het reizen per trein naar Oostende (RHCL, Familie Regout).

Edmond op reis

De ranch van Beck

Van alle politieke en economische hectiek op het toenmalige wereldtoneel en in de landen waar hij verbleef, is in Edmonds brieven maar weinig terug te vinden. Blijkbaar was hij niet zo erg geïnteresseerd in politiek of vond hij het geen geschikt onderwerp om over te schrijven. In Amerika vertoefde hij op een ranch, in Indië voornamelijk in een plaatsje in de bergen. Op beide plaatsen leidde hij min of meer een teruggetrokken bestaan en bracht hier, weliswaar op verschillende wijze, een aangename tijd door.

Op zondag 31 maart 1895 vertrok Edmond met de SS 'Friesland' van de Red Star Line uit de Antwerpse haven naar New York.⁴¹ Onderweg was hij een paar dagen lang zeeziek, zodat hij alleen nog maar buiten op het dek kon eten. Op het laatst vond hij het maar saai op de boot:

Wat de zeeziekte betreft, kort samengevat, die deed mij mijn maaltijden nemen op het dek en beroofde mij van mijn energie. Buiten eten deed mij zo goed, dat ik mij drie dagen lang niet meer in de eetzaal had laten zien, hetgeen mijn tafelgenoten ervan overtuigde dat ik erg ziek was en hun medeleven uitte zich in het voor mij meebrengen van sinaasappels van de tafel "for the distressed people" ...

Sinds gisteren gebruik ik de maaltijden weer in de eetzaal, want de kou heeft me van het dek, waar ik het zo goed had, naar beneden gejaagd. Gisterochtend en -avond heeft het gesneeuwd ...

Binnen drie dagen, hoop ik, komen wij aan. Ik ben al gewend aan de boot, maar het uitzicht aan boord is zo saai, ondanks de afleiding die men verzint. De smoking-room is altijd vol. Ik ben een van de vaste klanten. Mijn tijd is verdeeld tussen oneindige wandelingen over de lengte en de breedte van het dek. Dit is de boulevard. Het is er druk, zolang het mooi weer is. Op het moment dat het slecht is, lijkt het schip wel verlaten. De mensen gaan terug naar hun hut of zo'n beetje overal of zoeken een gemakkelijke stoel. Een afleiding is het om naar de emigranten te gaan kijken. Er zijn er uit alle mogelijke landen. Zij maken muziek en wij hebben al een concert gegeven op het dek.⁴²

Op 10 april arriveerde hij in New York en ontmoette daar zijn gastheer Leopold Beck. Noch in de brieven, noch uit andere stukken uit het familiearchief is informatie aangetroffen over de relatie met Beck. Wel blijkt uit de brieven dat Beck ooit bij de familie in Vaeshartelt was

41 De Red Star Line of Société Anonyme de Navigation Belge-Américaine (SANBA) was een Belgische rederij die vanaf 1872 een geregelde dienst onderhield tussen Antwerpen en New York.

42 Aan boord van de SS Friesland, 8 april 1895, aan zijn ouders.

'Ben blij dat ik niet meer op de 'Friesland' ben. Dat was saai op het laatst' (New York, 11 april 1895, aan zijn broers).

geweest en dat ook Eduard hem kende.⁴³ Verder kon worden achterhaald dat Beck circa 1870 geboren werd in Kortrijk als zoon van Victor Beck en Elvina de Salmon. Hij was dus ongeveer even oud als Edmond. In 1891 was hij geëmigreerd naar de Verenigde Staten. Hier had hij achtereenvolgens gewoond in Glendive, Billinge en Miles City. In 1911 trouwde hij met Edna Freeland met wie hij de kinderen Victor en Elvina kreeg.⁴⁴ Dat was echter pas vele jaren na het bezoek van Edmond in 1895. Beck was toen vrijgezel en nog pas vier jaar in Amerika.

Samen met Leopold Beck bekeek Edmond New York. Hij vond de stad sjiek, maar erg duur. Vervolgens reisden zij naar Chicago met de trein, de 'Boston and Chicago Special'. Op zaterdag 20 april bereikte Edmond zijn reisdoel: de ranch van Beck in Glendive, Montana.⁴⁵

43 Zie verderop in dit artikel.

44 Bronnen: huwelijksakte via Familysearch en US-volkstellingen 1910 en 1920.

45 Glendive, Dawson County, Montana, in het noorden van de VS. Gelegen tussen de Yellowstone River en de 'Badlands' (ruig en met rotsformaties). Grenst aan Makoshika State Park. Ten oosten ligt het Little Missouri National Grassland en het Theodore Roosevelt National Park. Klimaat: lange koude en droge winters, hete en nattere zomers.

In een tekst die Edmond mogelijk voor een lezing schreef, vertelt hij dat de cowboys van de ranch zich niet, zoals men zou verwachten, met kudden koeien bezig hielden, maar met het fokken van paarden. In de zomer gingen die onder begeleiding naar buiten om te grazen. In de winter stonden zij niet op stal, maar werden juist losgelaten zodat zij zelf hun voedsel konden zoeken. In de lente was de zogenaamde 'round-up'. Dan werden de over de prairie verspreide paarden weer verzameld. Helpen bij het vangen van de paarden in de lente, dat is wat Edmond op de ranch ging doen:

Een ranch in de 'Far-West' is van erg eenvoudige opzet. Deze bestaat uit een woning van boomstammen, dienende tot slaappleaats voor de rancher (eigenaar) en zijn cowboys, een primitieve stal en schuur naast een stevige kraal met een omheining van palen van 7 voet hoog en een grote weide omgeven met prikkeldraad. Het geheel heeft eerder het voorkomen van een kluizenaarswoning dan van een 'home' voor meerdere honderden paarden.

Deze grazen gedurende de zomer in de nabijheid van de ranch onder de hoede van een of meer mannen te paard en zijn 's avonds via de kraal weer terug in de wei, waar zij de nacht doorbrengen.

Tijdens de zes maanden van de winter vertrekken zij in kleine troepen, zwerfend tot soms 20 mijl of meer van de ranch, het gras onder de sneeuw uitkrabbend en schuilend in de ravijnen tegen de intense kou en de sneeuwstormen. Gedurende dit zware seizoen zijn de paarden bedekt met lang en dik haar en als de slechte tijd voorbij is, zien ze er deerniswekkend uit met hun vermagerde lijf en de loslatende plukken haar tijdens de rui.

De fokker, die tijdens de winter alleen heeft moeten zorgen voor zijn dekhengsten en enkele dienstpaarden, gehouden in stal of in de weide, begint zo gauw het lente is geworden zijn kudde te verzamelen. Voor dat doel neemt hij mannen in dienst voor 30 of 40 dollar per maand en dezen doorkruisen de streek in alle richtingen - dagen en wekenlang afwezig blijvend, slapend onder de sterrenhemel, zich tevreden stellend met een bijna uniform menu bestaande uit spek, corned beef, bonen en brood gekookt in een ketel en als drinken enkel koffie -, terwijl ze die troepen paarden bijeenbrengen en voor zich uit jagen, waartussen zij exemplaren zien die het merk van hun baas dragen.

Dit onderscheidingsteken, gebrand met gloeiend ijzer bestaat gewoonlijk uit een combinatie van initialen en kan alleen worden aangebracht door de rechthebbende. Zonder vergunning kan niemand paarden merken. Wanneer een dier in andere handen overgaat, streept de verkoper zijn 'brand' door en de nieuwe eigenaar brengt de zijne aan. Diefstal van een paard wordt zeer streng gestraft.

De meegevoerde troepen paarden zijn onder voortdurend geschreeuw de in compartimenten verdeelde kraal binnengedreven en men jaagt alle vreemde paarden terug, terwijl ze de andere de weide in laten gaan.

Na een maand of na twee maanden heeft de rancher bijna al zijn kostgangers weer bij elkaar verzameld. Ik zeg 'bijna', want verscheidene van hen zijn onvindbaar gebleven en veulens en een enkele keer volwassen paarden zijn ten prooi gevallen aan wolven, die op de prairies in groot aantal zijn.⁴⁶

46 Regout, inv. nr. 21. Tekst mogelijk geschreven voor een lezing, getiteld: Het fokken van paarden in de 'Far-West'.

In het begin moest hij nog een en ander leren:

*De eerste dag had ik een kudde van 25 ontdekt in een dal bij een 'creek'. Aangezien zij erg wild waren en moeilijk bij elkaar te houden, was ik er meteen op volle snelheid achter aan gegaloppeerd, zo hard schreeuwend als ik kon. Ik had ze dwars door de bergen geleid, zonder dat er een enkele ontbrak, helemaal tot bij de ranch waar de kraal zich bevindt, die een soort val vormt. Maar daar zijn ze er vandoor gegaan en ben ik hen kwijt geraakt. Aan tafel hebben ze flink gelachen om mij.*⁴⁷

*Gisteren heb ik mijn eerste val gemaakt. Ik was met Beck over omgevallen boomstammen gaan springen in een bosje salie. Omdat de salie erg dicht groeit en een hoogte bereikt van een meter of meer, kon je geen gaten zien. Ik ben met mijn paard in een gat verdwenen. Beck wist niet waar ik gebleven was! We hebben flink gelachen.*⁴⁸

Midden juni was hij echter al zo bedreven in het vak van 'horsehunter' dat hij een baantje kreeg aangeboden:

*Na 2 maanden leertijd, waarin ik mijn best heb gedaan, heb ik enkele kneepjes van het vak leren kennen. Een 'foreman' van een 'round-up' van vee heeft mij per maand 40 dollar geboden, levensonderhoud en overnachting in een tent plus 8 zadelpaarden tot mijn persoonlijke beschikking. Aangezien ik zeer goed zit bij Beck en ik daar absoluut doe wat ik wil, heb ik er de voorkeur aan gegeven mijn vrijheid te behouden!*⁴⁹

Zijn broers waren uiteraard vooral geïnteresseerd in jachtverhalen en in details als het merk en typenummer van Edmonds geweer en het kaliber van zijn kogels:

Jullie vragen mij naar jachtverhalen. Ten eerste staan mijn bezigheden mij niet vaak toe om een hele dag te gaan jagen, gezien mijn voorkeur om bij de paarden te blijven. Maar wanneer ik ver weg ga, maak ik mijn geweer aan de riemen links van mijn Mexicaanse zadel vast en de lasso aan de borstriem van het paard. Wanneer ik dan wild tegenkom, hoef ik alleen naar beneden te springen, de lasso los te maken evenals mijn geweer, die helemaal geladen is, met de haan omlaag, en ik ben klaar om te schieten. Zo heb ik verleden woensdag nog twee antilopen geschoten, jonge. Op deze manier doen alle cowboys het.

Afgelopen zondag heb ik een coyote (soort wolf) geschoten op ongeveer 35 mijl van hier aan de Custer Creek (ik heb 15 dagen op de prairie geslapen). Dat is leuk als het binnen twee dagen en twee nachten enkele keren op je karkas regent en niets om je te beschermen, vaak zelfs geen dunne boom. Dan maakten wij immense vuren en dan is het nog beter om uitgerookt te zijn als een vos

47 Glendive, 4 mei 1895, aan zijn moeder.

48 Ranch, 26 mei 1895, aan zijn ouders.

49 Ranch, 15 juni 1895, aan zijn ouders.

'Ik heb een paard zo goed gedresseerd, dat ik de zes schoten van mijn revolver kan afschieten van zijn rug zonder dat het beest verroert. Met de karabijn schiet ik over zijn hoofd tussen zijn oren door' (Glendive, 19 juni 1895, aan zijn broer Eduard / RHCL, Familie Regout).

dan die regen op je botten te krijgen. Dus had ik 's morgens het kamp verlaten voor een uur of twee om wat prairiehonden te gaan schieten (soort marmot die voortdurend blaft als een hondje). Ik had post gevat in de regen, in het midden van de kolonie en de luiwammesen kwamen niet uit de grond. Ik had mijn paard op ongeveer honderd meter van daar aan een boom vastgemaakt, ofschoon ik het volledig gedresseerd heb op gewerschoten. Ik heb zijn dressuur gedaan. Toen op een heuvel recht vooruit verscheen huilend en blaffend een coyote. Ik had mijn Winchester kaliber 12 en niets dan kogel 5. Het beest zag er behoorlijk uitgehongerd uit en ofschoon een coyote een mens niet durft aan te vallen, bleef hij tegen mij blaffen, terwijl hij heen en weer liep. Toen heb ik me heel klein gemaakt om hem moed te geven. Hij bevond zich op een afstand van mij van ongeveer 80 meter, maar hij kwam niet dichterbij. Toen heb ik in mijn zak twee kogels Wauters gevonden. Ik heb het geweer gesteund op mijn knieën en hem toegestuurd waarmee hij zijn lol op kon. Hij was niet op slag dood en ik heb hem een genadesalvo gegeven vanaf de andere kant van de heuvel. Er is hier een groot aantal wolven en coyotes. Als je er een beetje op wil letten, dan gaat

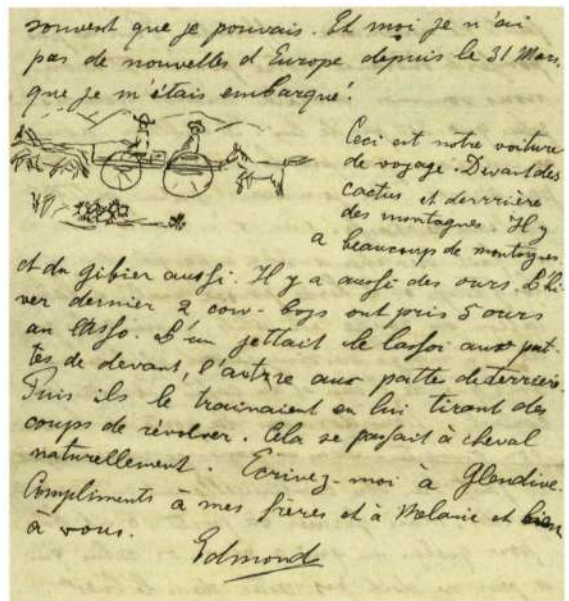
er nooit 24 uur voorbij zonder dat je er een ziet of hoort. Ik heb er met de laso zien vangen en te voorschijn halen door cowboys bij Red Water.⁵⁰

Maar aan zijn schoonzus Melanie Stevens stuurde Edmond een romantisch eindigende beschrijving van de ontberingen tijdens een van zijn expedities op zoek naar afgedwaalde paarden. Eerst ging het op 29 mei in noordwestelijke richting tot vlakbij de Missouri, vervolgens naar het zuidwesten en dan weer terug langs de noordkant van Miles City:

De 29e mei was ik vertrokken met drie mannen (Beck moest wegens bezigheden op de ranch blijven) om te proberen enkele paarden terug te vinden, die verondersteld werden zich ergens te bevinden op ongeveer 30 mijl van hier. Wij zijn te paard vertrokken, natuurlijk, met zeven zadelpaarden die wij in vrijheid voor ons uit dreven. Verder een voertuig dat levensmiddelen en dekens meevoerde, bestuurd door de oudste van ons vieren, die 49 jaar is en een 'zichzelf zo noemende kok' was voor de soldaten destijds in de oorlog tegen de indianen. Ik pretendeer evenveel van de keuken te weten als hij, want zwarte koffie maken, spek en aardappelen bakken en brood koken in een ketel op een houtvuur, daarvan weet ik ook hoe ik dat moet doen. Wij hadden ook blikken conserven.

In Miles City logeerde Edmond in het Macqueen House. Dit hotel zou twee jaar later afbranden.

'Dit is ons reisvoertuig. Op de voorgrond cactus en op de achtergrond bergen. Er zijn veel bergen en er is ook veel wild' (Miles City, 23 april 1895, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout).

⁵⁰ Ranch, 15 juni 1895, aan zijn broers Alfons en Adolf. Kaliber 12 is voor jachtgeweren.

'Wij hebben doorkruist wat men noemt de 'Bad Lands', een gebied met niets dan bergen en heuvels van een wildheid, waar je geen idee van hebt' (Dickinson, 6 juli 1895, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout).

Tegen jou zeggen dat het land wild is, wil zeggen dat ik dertien dagen geen huis heb gezien. Twee keer zijn wij mensen tegengekomen. Een mens is het meest buitengewone dat je hier kunt tegenkomen. Wanneer je op de prairie reist en je er een mens ontmoet en je hem niets te vragen hebt, dan zeg je met moeite: "How do?" en dat is alles, je passeert. Maar als je er kampeert, bewijst je elkaar zoveel diensten als mogelijk. In de prairie is de gastvrijheid zonder grenzen tussen bezitters van paarden, vee en jagers. De schapenhouders zijn gierigaards.

Stel je de prairie dus niet voor als een immense vlakte. Ja, in Dakota naar het oosten is de prairie bijna vlak, maar niet hier. Er zijn vlakten in de dalen en op de plateaus, maar voor de rest is het een verschrikkelijk opgestuwd land, soms, en hoge bergen.

Altijd meer of weinig wind hier en een erg wisselvallige temperatuur. In de loop van onze expeditie, die men een 'round-up' noemt, is het een korte periode zo koud geweest, met zoveel wind en regen dat wij gedurende twee dagen en drie nachten achter een rots gehurkt bleven, terwijl we ons de hele tijd probeerden te drogen d.m.v. een groot vuur van cederhout. Als tijdverdrijf roosterden we stukken hert aan het uiteinde van een stok in het vuur.

Dat leven beviel me. Dus wanneer de nachten mooi zijn (het is altijd koud en vochtig 's nachts),

is het een bekoring om als matras alleen maar het gras te hebben, als bedekking een reisdeken (of meerdere), als hemel van het bed het firmament en als nachtlampje een groot houtvuur dat wij de hele nacht aanhielden tot grote verontwaardiging van de wolven en coyotes, die huilden op eerbiedige afstand.⁵¹

Begin juli hielp Edmond een veefokker uit de buurt 25 paarden naar Dickinson te brengen om die daar te verkopen. Dagenlang reden zij in tropische hitte dwars door de 'Badlands', een ruig gebied, veel bergachtiger dan hij zich had voorgesteld.

Wij hebben doorkruist wat men noemt de 'Bad Lands', een gebied met niets dan bergen en heuvels van een wildheid, waar je geen idee van hebt, en wij waren gedwongen soms omwegen te maken. Vandaar de lange tijd die de rit ons kostte. Ik hoef niet te zeggen dat ik bijna niet geslapen heb, want 's nachts bewaakten wij de kudde om toerbeurt. Daarbij kwam nog dat de merrie die de troep leidde, steeds weer wilde omkeren (de paarden in vrijheid kiezen een leider). Ik was er niet rouwig om eindelijk te arriveren op de eindbestemming van onze reis, niet vanwege vermoeidheid, dorst en honger (want na een dagreis van 13 uur in het zadel moest ik me tevreden stellen met een souper bestaande uit een blik sardines en beschuiten), maar vanwege mijn rijpaard, dat de reputatie heeft te hard te schudden. Als ik hem twee weken achter elkaar moest bestijgen, zou ik gekneusde zijden hebben.

's Nachts sliepen wij onder onze zadeldeken na onze regenjas te hebben aangedaan, ons zadel als hoofdkussen. Alvorens onze slaapplaats te kiezen, moesten we ons rekenschap geven of er een geen slangen waren. Ik heb er verscheidene gedood met revolvershots. Op een avond zat ik op het gras mijn pijp te roken, toen een 'blue racer' (een soort kleine slang, maar erg giftig), over mijn arm heen sprong.

Het klimaat is erg wisselend. Gisteren een zengende hitte, vandaag hevige buien, veel wind en een kou om een vuur bij aan te steken.

Mijn metgezel heeft mij een magnifieke lasso van onbereide huid met een waarde van tien dollar cadeau gedaan voor de dienst die ik hem heb bewezen bij het helpen de paarden te leiden. Hij heeft me ook Indiaanse voorwerpen beloofd, waarvan hij een groot aantal heeft. Hij heeft oorlog gevoerd tegen de Indianen en spreekt vloeiend vier Indiaanse talen. Tijdens de oorlog heeft hij op zijn hoofd een zware klap gehad, een pijl dwars door zijn borst, vervolgens een regen van kogels die zijn kleren verscheurden.⁵²

Het liefst vertoefde hij op de prairie of op de ranch. Daar was hij in zijn element. Het verblijf in pseudo-beschaafde stadjes als Glendive, Miles City en Dickinson daarentegen zag hij als

51 Ranch, 13 juni 1895, aan zijn schoonzus Melanie Stevens.

52 Dickinson, 6 juli 1895, aan zijn ouders.

Wat zal ik blij wezen als ik morgen weer in de vrije prairie zit. Ik houd niet van een pseudo-stadje als Glendive'. (Glendive, 19 juni 1895, aan zijn broer Eduard / RHCL, Familie Regout).

een noodzakelijk kwaad. Telkens als hij arriveerde in Glendive, dat hij maar een gat vond, wilde hij er zo gauw mogelijk weer weg:

Wat een gat is Glendive. Wij zijn midden op de prairie. Alles is totaal verschillend van Holland. Het weer is prachtig. Wij hebben hier helemaal niets te doen en al onze afleiding bestaat uit het maken van de honderd passen in de enige straat van de stad en het drinken van glazen met de boys.⁵³

Mijn aankomst daar was bericht in de plaatselijke krant (er is een krant!). U gaat lachen als ik het heb over grote steden hier, maar u zou eens moeten zien met wat voor een eigendunk de inwoners u New York en Chicago als provinciaal kwalificeren.⁵⁴

Edmond probeerde zijn burgerlijke hoedanigheid af te leggen en paste zich aan het ruwe cowboyleven aan. Al gauw verwisselde hij zijn nette pak voor een flanellen hemd en een versleten broek en liet hij zijn scheerbeurt achterwege.

Ik begin er genoeg van te krijgen om in een geklede jas rond te lopen en ik zal blij zijn van boord te

53 Glendive, 20 april 1895, aan zijn ouders.

54 Miles City, 23 april 1895, aan zijn ouders.

kunnen gaan in Glendive (zeehaven) om mijn boorden en manchetten op de bodem van mijn koffer te stoppen en me gemakkelijk te voelen in flanellen hemd.⁵⁵

Ik poets nooit mijn laarzen. Om ze glanzend te krijgen, zou ik ze zelf moeten poetsen. Het zijn alleen negers in Amerika die het borstelen van schoenen zouden aannemen. Omdat het strijken van wasgoed bijna uitsluitend wordt gedaan door Chinezen en ik een van deze goede gele mannen woonachtig in Glendive kan missen, doe ik zoals alle cowboys en was ik zelf mijn wasgoed in de 'creek'. Momenteel zou ik weinig zin hebben om te wassen, want het is te koud en te stoffig om mijn wasgoed droog en proper te krijgen. Properheid speelt trouwens een kleine rol in de prairie, waar geen enkele cowboy aan tafel gaat voordat hij zich gekamd heeft en zijn handen gewassen, maar daarentegen dragen zij vuile kleren. Ikzelf heb sinds een maand niet gewisseld van jasje en broek (een broek van een dollar). Wanneer deze broek versleten is, draag ik een andere erover heen, dat is zoals dat hier gebeurt. Ik vraag me af voor wie ik kosten zou moeten maken.⁵⁶

Opnieuw valt de overeenkomst op met wat Edmond Nicolas schreef over de heer van Jericho: Ja, toen onze Heer uit Canada terugkwam ... toen zag hij er net uit als zo'n wildeman uit het verre westen, waarvan je wel eens plaatjes ziet in de illustratie. Met een geruit hemd en een broek met franje en een hoed als een paraplu kwam hij op een goede dag binnenstappen in het Kruis van Bourgondië.⁵⁷

Als cowboy onder de cowboys kauwde Edmond pruimtabak, nam er zijn gemak van en liet zijn sporen rinkelen, alsof hij nooit anders geleefd had:

De mensen hier zijn op enkele zeldzame uitzonderingen na woestelingen, dieven etc. Je moet altijd op je hoede zijn, nooit over iets verbazing tonen en toch verzeker ik u dat alles hier dermate bizar is vanaf dat je je enige rekenschap geeft van de zeden van dit land, dat ik ervoor heb gekozen te willen doen alsof ik nooit ergens anders dan hier heb gewoond en ik voel me er zeer goed bij.⁵⁸

De cowboys behandelen me totaal niet zoals je zou denken. Ik ben Edmund kortweg en ik heb daar ook voorkeur voor, bovendien: oefen ik niet hetzelfde beroep uit als zij?⁵⁹

Ik ga alleen met cowboys om en het doet me plezier, als ze me vragen voor wie ik werk. Men moet huilen met de wolven in het bos. Ik pruim en neem er mijn gemak van en laat mijn sporen rinkelen, alsof ik nooit anders geleefd heb.⁶⁰

55 In de trein naar Chicago, 15 april 1895, aan zijn ouders. Dat van die zeehaven is een grapje.

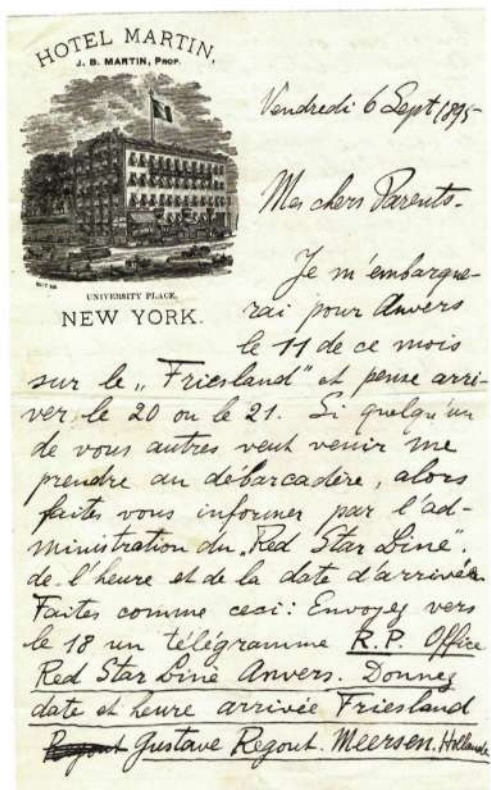
56 Ranch, 26 mei 1895, aan zijn ouders.

57 Edmond Nicolas, *De heer van Jericho*, Utrecht/Brussel 1946, 260.

58 Miles City, 23 april 1895, aan zijn ouders.

59 Montana, 4 mei 1895, aan zijn moeder.

60 Dickinson, 6 juli 1895, aan zijn ouders.

'Vrijdag 6 september 1895. Dierbare ouders, Ik scheep me in voor Antwerpen op de 11e van deze maand op de 'Friesland' en denk aan te komen op de 20e of de 21e. Als iemand van de anderen van u wil komen om mij op te pikken bij het uitschepen, laat u dan informeren door de administratie van de 'Red Star Line' over het uur en de datum van aankomst. Doe als volgt. Stuur tegen de 18e een telegram R.P. Office Red Star Line Antwerpen. Geef datum en uur van aankomst Friesland. Gustave Regout, Meerssen, Holland' (RHCL, Familie Regout).

Half juni had hij al zijn bijnaam 'Rattlesnake Edd':

Ik heb al verscheidene slangen gedood, waarvan ik de huid gelooit heb. Een huid heb ik rond mijn hoed gedraaid, dat is de mode. Een ratelslang heeft niet veel klappen nodig om te creperen, want wanneer hij zich wil verdedigen, eindigt hij met zichzelf te bijten en te vergiftigen. Ik heb een slang (een bull-snake) geschoten met mijn karabijn om hem niet te beschadigen. Het is een geweldige huid, breder dan mijn hand.⁶¹

Ze noemen hier bijna nooit iemand bij zijn naam. Zo is mijn bijnaam 'Rattlesnake Edd' of alleen Edd kortweg. Die komt me toe vanwege de ijver die ik aan de dag legde bij het doden van ratelslangen en het looien van hun huiden.⁶²

Zo beroemd als de door Karl May verzonnen westmannen Old Shatterhand, Old Firehand en Old Surehand zou hij er echter niet mee worden.⁶³ Daar was ook niet genoeg tijd voor, want eind augustus verliet Edmond de ranch alweer en arriveerde rond 20 september met de SS Friesland in Antwerpen. Na een verblijf van enkele maanden deed hij zich dus al voor als een doorgewinterde cowboy. Of dit werkelijk zo was, grootdoenerij of vooral zijn eigen beleving of wensdroom, valt bij gebrek aan ooggetuigenverslagen uit zijn omgeving helaas niet meer na te gaan. Wat hij in ieder geval mee had, was zijn ruime ervaring met paarden en met de jacht:

Beck gaat vertrekken naar Glendive, waar ik me morgen vanaf zonsopgang bij hem moet gaan aansluiten met een cowboy en 117 paarden voor een verkoop die komende

61 Ranch, 26 mei 1895, aan zijn ouders. De Amerikaanse stierslang is een wurgslang.

62 Ranch, 15 juni 1895, aan zijn ouders.

63 Het eerste deel hiervan verschijnt in 1893.

maandag de 17e plaatsvindt. Wij zullen het zwaar hebben met ze tot daar te drijven, gezien de veulens die volgen, maar de 'horse-hunt' is mijn specialiteit.⁶⁴

Ik werk keihard. De kudde paarden (er zijn er 215 nu) terugbrengen, de veulens dressereren, jagen op paarden, die bestijgen die gedurende twee of drie jaar alleen geen touw meer om hun nek hebben gehad, dat is mijn belangrijkste bezigheid. Ik ben er heel goed tegen bestand en 100 km. per dag in het zadel doen me niets, want, wanneer me dat overkomen is, breng ik de avond nog door met lassowerpen en andere oefeningen. De 'foreman' (hoofd-cowboy) heeft van mij gezegd dat ik gehard ben en dat ik me te paard goed houd. Dat doet altijd plezier.⁶⁵

'Ik heb nog geen besluit genomen over de lijn die ik neem om terug te keren naar Europa. Misschien wel de Red Star Line, want die is het meest efficiënt, ofschoon die tien dagen op zee in beslag neemt' (Ranch, 16 juli 1895, aan zijn ouders).

Ik ben sinds gisteren in de stad met Beck en een man uit Dakota en 25 paarden. Vanmorgen had ik met deze man en de paarden naar Dakota moeten vertrekken. Kijk maar eens wat voor vertraging wij hebben opgelopen: de paarden komen van de ranch van Beck. Die wachtte op ons in de stad. De paarden wilden zich niet laten opjagen. Misschien wel tien keer zijn zij omgekeerd en uiteindelijk is het ons gelukt hen te doen vertrekken door revolvergeschoten te lossen. Onze kretten dienden nergens meer toe, want wij waren schor geworden. Vertrokken van de ranch om 1 uur, zijn wij aan de overkant van Glendive aangekomen tegen 6 uur. Te laat om ze de rivier te laten oversteken. Wij hebben dat vanmorgen gedaan en dat heeft ons van 7 tot 11 uur beziggehouden. Maar het was te laat om te vertrekken en nog voor het donker in Wibaux aan te komen. En dus vertrekken wij morgen, de man uit Dakota en ik, om de paarden naar Dickinson te drijven, dat zich op 150 mijl, dus op ongeveer 50 uur gaans bevindt van de ranch van Beck naar het oosten. Wij zijn van plan over drie dagen aan te komen, als wij niet teveel tijd verliezen met het oversteken van de 'Little Missouri'. Er zijn geen bruggen in dit land. Wij moeten de Little Missouri zwemmend oversteken. Ik heb me aangeboden om de paarden te drijven. Dit werk brengt 5 tot 7 franc per uur op, plus kost en onderdak, maar ik doe het voor niets, want het doet me plezier. Men zegt dat het vermoeiend is, maar ik let er niet op. Vermoeidheid is mij onbekend dankzij mijn training.⁶⁶

64 Ranch, 15 juni 1895, aan zijn ouders.

65 Glendive, 20 mei 1895, aan zijn ouders.

66 Glendive 30 juni 1895, aan zijn ouders.

'Vanmorgen heeft Beck een fotografie laten maken van zijn paarden aan de overzijde van de rivier. Ik moet er ook op staan, geloof ik'. Edmond is waarschijnlijk de ruiter uiterst rechts op de achtergrond (Glendive, 19 juni 1895, aan zijn broer Eduard / RHCL, Familie Regout).

De parel van Java

De schepen van de Rotterdamse Lloyd die naar Indië voeren, vertrokken uit Rotterdam en deden onderweg Marseille aan. In Marseille gingen echter ook veel Nederlanders aan boord, die met de trein het eerste deel van de reis hadden afgelegd. Op die manier kon, zeker vanuit het zuiden van het land, de reis met enkele weken worden bekort. Dat deed ook Edmond tijdens zijn eerste reis naar Indië. Op 19 mei 1898 ging hij in Marseille aan boord van de SS Gedé. Op 13 juni liep het schip Tanjung-Priok, de haven van Batavia, binnen.⁶⁷

⁶⁷ Zie hierover: H. Goedkoop en K. Zandvliet, *De ijzeren eeuw. Het begin van het moderne Nederland*, Zutphen 2015, 166); G. Termorshuizen, 'Eén groot Hollands burgergezin'. Met de mail naar Indië in de jaren 1870-1905, in: P. van Zonneveld, (red.), *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen in Indië*, Amsterdam 1996, 92. Het schip was genoemd naar de Gede of Gedeh (Gunung-Gede), een kegelvormige vulkaan in de Indonesische regio West-Java, op de grens van Buitenzorg en de Preanger.

In tegenstelling tot zijn periode in Amerika, waar hij speciaal naar toe was gegaan om bij de 'horsehunt' te helpen, beleefde hij in Indië voornamelijk jachtavonturen. Eenmaal kwam het zelfs zover dat hij midden in de Javaanse jungle ternauwernood aan een tijger wist te ontsnappen door in allerijl het oerwoud achter zich in brand te steken:

Ik verwondde ook hevig een wilde stier en die avond zal mij nog lang in het geheugen blijven, want ik ben nooit zo moe en warm geweest als toen. Wat heeft het ons (ik, mijn metgezel en twee inlandse jagers) een moeite gekost om door de duisternis door de jungle en 'alang-alang' ons hutje op een berg te bereiken. Daarbij komt dat die twee Soendanezen, alhoewel halve wilden, rilden als een blad van angst. Gebeurt er iets, dan gaan zij er 9 keren van de 10 vandoor, zo hard ze kunnen.

Zoals ik zei, verwondde ik een 'banteng' (wilde stier). Mijn inlandse jager durfde het spoor niet na te gaan in de jungle. Ik was zó overtuigd het beest dodelijk verwond te hebben, dat ik de man 25 gld. bood om het bloedspoor te volgen, maar hij herhaalde steeds: "Djoerágan ábdi entéu loedéung" ("Meneer, ik durf niet" in het Soendanees). Ik was gewapend met mijn oude hamerless, maar ik had de patronen bijna tot boven toe gevuld met zwart kruit en daarop een flinke kogel (balle Andrée expansive). Aangezien het al donker werd en op dat uur de grote poesjes (de inlanders durven die dieren niet bij hun naam 'maoeng' of 'matjan' te noemen, maar zeggen de 'gesnorde' of zoiets) 'spazieren gehen', zijn wij aan de terugtocht begonnen. Mijn metgezel had zijn stier geschoten. Mijn 'banteng' is gedurende enige seconden op de plaats blijven liggen.

Later zal ik je vertellen hoe het kwam dat ik zo ongelukkig schoot. De voornaamste schuld lag bij mijn schoenen die niet voor het terrein geschikt waren. Er graasden bij elkaar twee oude stieren, een jonge en één koe. Het is heel vermoeiend geweest ze te besluipen, want ze waren erg ver af (we zagen slechts zwarte punten) en we hebben drie kwartier lang door het woud moeten zwoegen om naderbij te komen. Mijn metgezel schoot dus zijn 'banteng' met de expresskogel in de ruggenwervel en daarna nog een kogel in de nek, alhoewel het beest niet meer weglopen kon. De volgende morgen ben ik teruggegaan om het spoor te volgen van mijn beest, maar dit was niet meer te ontcijferen. Bij het naar huis gaan hadden wij de jungle achter ons in brand moeten steken en de bosbrand had zich uitgestrekt over de plaats waar ik de 'banteng' verwondde.

Ik zeg: we hadden de jungle in brand gestoken. De 2 inlanders droegen de bantengkop (al wat zij dragen konden) en beurtelings gingen mijn metgezel en ik vóór of achter met gespannen hanen. Als getrouwd man en vader vond meneer het zeker veiliger mij maar de rij te laten sluiten. Ik loop in die zwijnerij niet graag het laatst. Je kunt immers zo makkelijk achterblijven. Meestal trokken wij door 'tegals', vlakten met 'alang-alang' (hoog gras) begroeid, dat ons tot de borst reikte. Je kunt geen voet ver erin zien. Het was al donker en de maan kwam erg flauwtjes op. Ik draaide mij natuurlijk heel dikwijls om en kreeg spoedig de overtuiging dat het wel degelijk een tijger was, die ons volgde. Diezelfde dag had ik op een struik geschoten in de stellige mening dat ik op een tijger schoot en toen de rook was opgetrokken en ik mij enigszins op een 'shake-hand' kon voorbereiden, was het niets geweest. Ik zei dus nog niets, vóórdat ik de geelgroene ogen duidelijk naar mij toe zag gericht. Toen hield ik de halfnaakte vent die voor mij liep, bij zijn apenbroekje vast en zodra de vent zag wat er

gaande was, zei hij: "Ngadoeroek, nagadoeroek, kerèk" (dat wilde zeggen: "in brand steken, in brand steken, lucifers"; maar dat kon ik niet raden, alleen 'kerèk', dat verstond ik). Mijn metgezel zag toen ook wat het was, alleen hij was wat verder vóór en zag niet zo duidelijk als wij. Ik mikte toen twee keer met mijn 'hammerless', maar ik kon onmogelijk mikken, het was te donker. Hier moest morsdood geschoten worden, of niet, en aangezien ik daar geen kans toe zag en het beest al op een dertig passen genaderd was, streken wij de lucifers af in het kurkdroge gras. Het was toen in de paartijd van de tijgers. Ze zijn dus met zijn tweeën. Schiet je het wijfje, dan valt het mannetje je zeker aan. In geen halve seconde was het hoge gras om ons heen in één hoge vlam. Wat er toen verder achter ons gebeurde, konden wij niet meer zien. Wij gingen tegen de wind in en dat was de reden waarom de tijger de bloedige bantengkop op ons spoor volgde.

Toen wij enige kwartieren later uitgeput van onze moeilijke tocht in ons hutje van palmenblaren neervielen, zagen wij in de verte de grootse bosbrand aan de noordkant en een uur van ons af zuidwaarts in de laagte de branding van de Indische Oceaan die, nu de maan helder was geworden, zichtbaar werd. Wat had ik die avond heerlijke slaapmuziek: het geknetter van de bosbrand, de hoge branding van de zee tegen de granietblokken, het gegons van de muskieten, het knapperen van onze wachtvuren, het schreeuwen van de wilde pauwen (gezellen van de tijgers) en het gekouter van de inlanders die de vuren onderhielden. Mijn kleren waren zo nat van het transpireren, alsof ik uit het water kwam. Ik heb mij toen in mijn deken gewikkeld en na een halve fles port en twee koppen thee te hebben gedronken, was ik na een uur of wat weer lekker.⁶⁸

Desalniettemin was Edmond in de voormalige kolonie, in tegenstelling tot zijn activiteiten in Amerika, vooral de welgestelde toerist. Voorzien van de nodige aanbevelingsbrieven maakte hij zijn opwachting bij gouverneur-generaal Van der Wijck,⁶⁹ bij hoge ambtenaren en bij inlandse hoofden. De gouverneur-generaal was de hoogste bestuursambtenaar in Indië. Direct on-

'Zodra wij een introductiebrieven hadden ontvangen van de gouverneur-generaal voor de residenten, inlandse hoofden etc., hebben wij van Garoet ons hoofdkwartier gemaakt.'
Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Carel Herman Aart van der Wijck, van 1893 tot 1899 (Garoet, 4 november 1902, aan zijn ouders).

68 Garoet, 21 september 1898, aan zijn broer Gustaaf.

69 Carel Herman Aart van der Wijck (van 1893 tot 1899).

der hem stonden residenten, assistent-residenten en controleurs. Dit waren Nederlandse ambtenaren. Op die manier wist Edmond toestemming te krijgen om een jaar lang in Indië te reizen. Dat gold echter alleen voor Java en Madoera. In de gewesten daarbuiten, die niet rechtstreeks onder het Nederlands-Indische bestuur vielen, mocht hij dat alleen met speciale toestemming van de betreffende bestuurders.⁷⁰

De gouverneur-generaal is op vakantie in Tji-Panas, ver en hoog in de bergen. Ik ga erheen een dezer dagen. In Buitenzorg zelf was de schoonzoon van de gouverneur-generaal. Ik heb kennis met hem gemaakt en hij is erg vriendelijk voor mij geweest. Hij heeft op zich genomen om aan zijn schoonbroer een aanbevelingsbrief van meneer Menten te overhandigen, die ik verkregen heb via Octaaf Michiels. Deze meneer [de schoonzoon] heet Jonkheer De Graeff.

Ik heb toestemming gekregen om in Nederlands-Indië te reizen (grote strengheid hier). Ik heb een soort paspoort gekregen en vervolgens heb ik vanmorgen het geval gelezen in de officiële berichten van het 'Bataviaasch Nieuwsblad'.⁷¹

Ik heb in Sindaglaya gelogeerd om op audiëntie te gaan bij de gouverneur-generaal in Tji Panas en kennis te maken met zijn zoon. Ik ben nu voorzien van een aanbeveling aan alle burgerlijke autoriteiten van de Archipel. Daarbij heeft zijne excellentie me gezegd, dat als ik behoefte had aan zijn hulp, dat ik hem dan maar hoefde te schrijven.⁷²

De assistent-resident hier ter plaatse is een gezellige man. Bij de regent van Garoet heb ik nog geen visite gemaakt, alhoewel ik hem verscheidene keren ontmoette, maar ik hoop er toch eens heen te gaan

...

In de Zuid, waar ik mij voor zover het mogelijk was, niets liet ontbreken, verteerde ik zowat (de meegenomen proviand inbegrepen) 10 gld. per dag. En ik leefde toch op grote voet, want ik werd b.v. door de 'tjámat' van Tji-Berèkbèk zeer gastvrij ontvangen en de 'wedána' (dorpshoofd) van Paméumpeuk gaf een feest ter ere van mij, na mij aan zijn tafel genodigd te hebben en aan zijn vrouw ('raden ajoe') te hebben voorgesteld. Dit feest met 'gamelang' en dans duurde tot 's morgens. Mij werd door de wedána dansend de erewijn aangeboden. Een vriend van deze, de wedána van Tji Kádjang deed mij de eer van de 'sléndang' aan (een sléndang maakt deel uit van de vrouwelijke kleding; het is een soort sjerp en wordt bij het 'tandakken' - dansen - over de polsen gehouden om

70 Besluit van de gouverneur-generaal van 22 juni 1898: Regout, inv. nr. 267.

71 Sukabumi, 25 juni 1898, aan zijn ouders. Tji-Panas = Cipanas, Buitenzorg = Bogor. Octaaf Michiels was waarschijnlijk Octave Michiels van Kessenich (Maastricht 1865 – Roermond 1928). De schoonzoon was Andries Cornelis Dirk de Graeff, later eveneens gouverneur-generaal, 1926-1931.

72 Sukabumi, 3 juli 1898, aan zijn ouders. Die aanbeveling is gericht aan de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur in Nederlands Indië: Regout, inv. nr. 23.

gratie te vertonen). Daarna werd mij een speech toegezongen, begroet door de bevolking, die voor het huis van de wedána gehurkt zat.⁷³

Ik maak naam! Zo ben ik eergisteren ingegaan op de uitnodiging van Raden Adipatti Regent Arya Wira Tanse Datar, die regent is van Limbangan. Wij hebben everzwijnen opgejaagd op de helling van de vulkaan Tjikoeraj. Wij waren met 5 geweren en 4 tot 500 drijvers, allemaal bewapend met lansen en messen. De drijvers kosten niets, zij drijven vrijwillig wanneer de regent het beveelt. Er was ook een honderdtal gladakkerhonden. Een uur ongeveer ben ik op mijn post gebleven. Er is niets gebeurd. Vervolgens hebben ze binnen een omheining, gevormd door grote vierkanten van bamboe en ondersteund door mensen, een (zegge: één) zwijn ingesloten. Rond de omheining die een doorsnede van 40 m. kon hebben, hadden ze snel kleine podiumpjes opgericht voor het illustere publiek.

Vervolgens hebben ze een vijftigtal gladakkers binnen de omheining gekwakt. De bosjes en de bomen stonden zo dicht op elkaar, dat het everzwijn zich goed genoeg kon verbergen. Tenslotte hebben ze het 'verken' gevangen, vastgebonden, gemuilkorfd en vervolgens gedood met een mes. Het was erg min en ontzettend laf. Een van ons had dat grapje voorzien en was op tijd vertrokken met een deel van de honden en een vijftigtal mannen. Na een levendige jacht heeft hij een mooi everzwijn geschoten. Toen

hij ons weer is komen opzoeken bij de lunch, zei hij dat hij het erg betreurde dat ik hem niet vergezeld had, maar tijdens het wachten was hij vertrokken zonder me te waarschuwen. Wat de lunch (alias: rijsttafel) betreft: deze was uitstekend. Vrouw nummer 1 van de regent was gekomen met de lunch en enkele dames. Wij hebben ons volgepropt met opgetrokken neus en over het geheel genomen heb ik me goed geamuseerd.⁷⁴

'Zo ben ik eergisteren ingegaan op de uitnodiging van Raden Adipatti Regent Arya Wira Tanse Datar, die regent is van Limbangan' (Garoet, 7 oktober 1898, aan zijn ouders / Collectie Tropenmuseum).

- 73 Garoet, 14 augustus 1898, aan zijn broer Adolf. Tji-Berèkbèk = Cibarekbek, Tji-Kádjang = Cikajang. De gamelan is een orkest van voornamelijk slagwerkinstrumenten. Een wedana is eigenlijk een districtshoofd, een tjamat een onderdistrictshoofd.
- 74 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd. Tjikoeraj = Cikuray. De regent heette Raden Adipati Aria Wira Tanu Datar VII (1871-1913). Raden Adipati was zijn adellijke titel. Wira Tanu Datar was zijn naam. Vergelijk over het opjagen van zwijnen binnen een omheining: Hella Haasse over de Indische lotgevallen van de familie Kerkhoven in de jaren 1869-1918 in: *Heren van de Thee*, Amsterdam 1992, 82

Ik geef toe dat qua betekenis op mondain gebied de 'Kotta' Garoet absoluut tekort schiet. De ca. 60 Europeanen (waarvan de helft halfbloeden), die er de veroveraars van het eiland vertegenwoordigen, zien elkaar onderling maar weinig en wat mij betreft, ik heb me beperkt tot enkele keren naar de regent (inlander) gaan, naar de aspirant-controleur en naar de assistent-resident, bij wie ik enkele dagen geleden gedineerd heb. Ik ga om met enkele officieren, evacués uit Atjeh na de expeditie van Pédir op jacht naar Toekoe-Oemar, die hier enkele maanden zijn om zich te ontdoen van malaria of dysenterie.⁷⁵

Hij sliep in hotels, ging op safari, zolang dat niet te duur was, en liet zich, zoals Eduard schreef, in een draagstoel rond dragen:

Op dit moment zijn enkele heren vanuit Batavia op een boot vertrokken, die zij exclusief voor henzelf van de Pakketvaart hebben gehuurd. Zij gaan jagen op groot wild langs de kust van Zuid-Bantam. Het is de enige manier om er te komen zonder duizend moeilijkheden. Zij slapen en eten op hun boot. Het is erg sjiek, maar ik zou mijn aandeel in de expeditie niet willen betalen. Zij blijven vijftien dagen weg en zullen ieder enkele biljetten met meerdere nullen moeten betalen.⁷⁶

Vanaf Garoet hebben wij 3 dagen te voet afgelegd. Wij hadden twintig inlanders bij ons. Edmond en ik hadden ieder een draagstoel genomen. U had ons moeten zien! Wij zagen eruit als twee pasja's! Wij voorop, vervolgens de twee bedienden en daarna de koelies. Bij ons passeren nemen de inlanders hun hoed af en gaan langs de weg zitten met de ogen neergeslagen. De vrouwen doen hetzelfde en draaien zich om. Dat is de gewoonte. Wanneer wij een stop maakten in een dorp, kwam de burgemeester ons eer bewijzen en welkom heten, terwijl hij ons alles aanbood wat hij kon geven.⁷⁷

Tot zover is het stereotype van de rijkeluiszoon als Indiëganger - zoals dit door de eerder genoemde kritische auteur over Indië, Bas Veth, beschreven werd - zonder meer op Edmond van toepassing, maar daar houdt het dan ook bij op. Aan het society-gebeuren nam Edmond nauwelijks deel.

75 Garoet, 18 november 1898, geen vermelding van geadresseerde. Kota betekent stad. Atjeh = Aceh. Teukoe Oemar (1854-1899) leidde aanvankelijk het verzet in de Atjehoorlog (Sumatra), stond vanaf 1883 aan de kant van Nederland en schaarde zich in 1896 weer achter het verzet (het zg. 'verraad van Teukoe Oemar'). Opgejaagd onder leiding van kolonel Van Heutsz trok hij zich in 1898 terug in Pedir, werd vandaar naar de westkust verjaagd en uiteindelijk in een hinderlaag gedood.

76 Garoet, 20 oktober 1898, aan zijn broer Adolf. Bantam = Banten. De Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM) onderhield van 1891 tot 1966 scheepvaart tussen de eilanden van de Indische archipel en later ook naar het buitenland.

77 Cibarekbek, 4 november 1902, aan zijn ouders. Dit gedeelte van de brief is geschreven door Eduard.

'Edmond en ik hadden ieder een draagstoel genomen. U had ons moeten zien! Wij zagen eruit als twee pasja's!' Links Eduard, rechts Edmond (Garoot, 4 november 1902, zijn broer Eduard aan hun ouders / RHCL, Familie Regout).

De hoofdstraat van Bandoeng. 'Rechts ligt de sociëteit', schrijft Edmond bij deze foto in zijn album (RHCL, Familie Regout).

Ik blijf niet in Soekaboemi, want ik reis de hele tijd totdat ik een plek vind waar ik het erg gezellig heb en waar ik kan rondslenteren met een geweer zonder dat ze zich met mij bemoeien. Ofschoon in mijn eentje, amuseer ik me erg goed, alleen al bij het zien van de bomen, de bloemen, de vogels, de inlanders etc. etc. Het is hier erg 'gemütlich' en de Europeanen willen niets liever dan kennismaken, maar ik kan me er het merendeel van de tijd aan onttrekken.⁷⁸

Het is de gewoonte, wanneer je in een hotel komt, dat je je voorstelt aan de heren en je daarna door hen laat voorstellen aan de dames, maar ik moet een beetje lachen om deze gewoontes. Ik beperk me ertoe enkele woorden te zeggen tegen mijn buurvrouwen aan tafel en de anderen verschaft ik de eer hen te groeten. Het levert niets op om opschepperijen te debiteren met al deze vrouwtjes. Ik maak kennis met de mannen van wie het gezicht mij aanstaat en verder goedenavond. Als we er zin in hebben, blijven we keuvelen en zo niet, leve de vrijheid. Ik hou niet van kleingeestige zeden.⁷⁹

Edmond was overigens niet de enige die moest lachen om deze voorstelcultuur. Bas Veth komt met een vrijwel gelijklopende observatie: *In een moderne 'Lof der Zotheid' zou zonder twijfel een lang hoofdstuk gewijd zijn aan het dolzinnig gebruik, dat in Ned.-Indië verwoed heerst, om zich voor te stellen aan de onmogelijkste personen op de onmogelijkste tijden en plaatsen. Een wereldreiziger die véél opgemerkt heeft en veel bijzonders heeft gezien op zijn reizen, zal tòch nog met een open mond van verbazing staan te kijken, als hij in Indië, op een stoomboot of in een hotel of een sociëteit of op een receptie, die voorstellerij-manie aanschouwt⁸⁰*

Kortom, Edmond had weinig trek in al dat gedoe. Een half jaar lang leidde hij een teruggetrokken bestaan in de bergachtige streek de Preanger. Hij verbleef hier in de plaats Garoet (Garut), die hij als "de parel van Java" betitelde en waar hij het erg naar zijn zin had:

De dagen gaan snel voorbij. Om 6 uur is het dag, o maar niet zoals in Holland met een grijze lucht die de indruk geeft slecht geslapen te hebben, nee een blauwe lucht met een glimlach op de weinige onschuldige wolkjes en een heel zachte bries, die onder de palmbomen doorwaait, draagt het kraaien van honderden hanen uit de buurt met zich mee.

In mijn brief van 15 augustus zei ik dat ik van plan was van hier naar de Vorstenlanden te gaan, maar het is erg waarschijnlijk dat ik nog een paar maanden in Garoet blijf, omdat het klimaat er erg aangenaam en de omgeving erg mooi is. Garoet is de parel van Java.⁸¹

Ik denk dat ik er goed aan heb gedaan me in Garoet te installeren. Ten eerste is de plaats gezond en

78 Sukabumi, 25 juni 1898, aan zijn ouders.

79 Sukabumi, 3 juli 1898, aan zijn ouders.

80 Bas Veth, a.w., 166-177

81 Garoet, 28 augustus 1898, aan zijn ouders.

een van de aangenaamste plekken van Java. Aangezien het in het binnenland ligt, is er maar een klein aantal blanken: een vijftigtal ongeveer. Een tiental zou voldoende zijn, want 'bleekgezichten' ziet men genoeg in Europa. Zij interesseren me dus maar matig. Iedere dag kom ik meer te weten van het leven van de inlanders.⁸²

*Ik vind het jammer Garoet te hebben verlaten, ik was er zo graag, ik kende er iedereen. Ik kon er toch niet blijven. Zes en een halve maand zijn voldoende voor iemand die geen plannen heeft zich er te vestigen. Ik had het zo goed bij mij en het kleine paviljoen dat ik bewoonde, lijkt totaal niet op de vulgaire hotelkamers hier. Het land van Djocja is relatief vlak, terwijl er in Garoet overal hoge vulkanen waren. Ik hoor niet meer het melodieuze Soendanees praten, waar ik me zo op toegelegd heb. Ik heb binnen vierentwintig uur besloten mijn geliefde Garoet te verlaten. Dat wil zeggen dat ik een poging heb gedaan, maar ik zal deze geweldige vallei, waar ik een half jaar van kalm geluk heb doorgebracht, niet zo snel vergeten.*⁸³

Hij bewoonde er een kamer in het hotelletje van mevrouw Rüpert, een Duitse weduwe. Haar echtgenoot was arts geweest en het hotel was oorspronkelijk een klein sanatorium. Hij leefde hier betrekkelijk goedkoop.

Ik bewoon een klein paviljoen, bestaande uit een grote kamer, eenvoudig, maar goed gemeubileerd en erg proper en fris. De galerij heeft uitzicht op straat en je kunt er hele dagen doorbrengen zonder je te vervelen, met niets anders dan te kijken naar de voorbijgangers. Ik heb mijn bediende, die alleen maar 4 gulden per maand krijgt en ik betaal het bedrag van 100 gulden vast per maand voor logies en voortreffelijk eten. Voor de was heb ik een voordelige overeenkomst gesloten met een 'toekang-minatoe' (wasser).

*Wat kleding betreft: dat kost niet veel. Ik heb een stuk kaki uit Singapore laten komen en daar laat ik door een inlandse kleermaker kostuums van maken. Je draagt een pantalon en een tot boven toe dichtgeknoopt jasje. Daaronder een borstrok en sokken, of niet. Dat hangt af van de schoenen die je draagt. Dat is dus erg weinig. 's avonds voor het diner om 8 uur kleed je je om en doe je een hemd aan, een losse boord en Europese kleren. Ik heb flanellen borstrokken moeten laten maken. Ik was de enige die er geen droeg, maar het is zo vochtig vanwege deze dagelijkse hevige regens van de westmoesson, dat ik voel dat het onmisbaar is.*⁸⁴

De meest opvallende onderwerpen in zijn brieven gaan over het dagelijks leven, zoals beschouwingen over de 'inlanders' en hun gedrag, hun gewoonten en hun leefomstandigheden:

82 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd.

83 Yogyakarta, 23 januari 1899, aan zijn ouders. Maos ligt bij Cilacap, in het zuiden.

84 Garoet, 25 oktober 1898, aan zijn ouders.

Ik kocht vanmorgen twee wandelstokken en een draaiend kooitje met twee mooie parkietjes erin voor 50 cent. Dit was aan de deur. De inlander vertrok toen, terwijl hij zijn 'bedôk' (kris) op tafel had laten liggen (ik had hem gevraagd hem te mogen bekijken). Toen ik merkte dat de vent zijn 'bedôk' vergeten had, ging ik hem zoeken en vond hem in de naastbij gelegen 'warong' (inlands restaurant) aan het smullen. Dit deed me denken dat ik te duur betaald had. Iets later kwam een andere kerel wéér met zo'n kooitje met 2 papegaaitjes en vroeg er een kwartje voor. Omdat die beestjes zo aardig zijn, had ik er trek in om symmetrie te maken in mijn galerij en bood hem 'ketip', d.w.z. een dubbeltje in het Soendanees, en jawel, daar kreeg ik ze voor 15 cent.⁸⁵

De 2e nov. om half 7 's avonds hebben wij een aardbeving gehad, die niet om te lachen was. Gelukkig zijn de huizen van bamboe en bestaan ze slechts uit een verdieping met het oog op aardbevingen. Maar een paar huizen zijn van steen. Op het moment van de schokken was ik net op weg naar huis en ik liep, terwijl ik naar de grond keek. Plotseling dacht ik dat ik ziek werd, ik wankelde van links naar rechts, vervolgens werd ik meerdere keren opgetild en ik heb mijn evenwicht moeten bewaren om niet te vallen. Op dat moment zag ik de huizen en de bomen wiebelen en ik hoorde een dof geluid van het wringen van de bamboe. Dat heeft een halve minuut geduurd. Iedereen ontvluchtte de huizen en het dochttertje van de eigenares kwam hevig geschrokken naar mij toe rennen terwijl zij riep: "lindoe! lindoe!" (aardbeving). Vervolgens verloor zij haar evenwicht en viel op de grond. De eigenaresse heeft haar kinderen onder mijn hoede gesteld, terwijl zij binnen de lampen heeft gedooft. Zij slingerden heen en weer als pendules, terwijl de pendules zelf stil zijn blijven staan. De schade stelde weinig voor. 's Nachts hebben we met de deuren open geslapen om ons te kunnen redden, als de schokken opnieuw begonnen. Verschillende mensen hadden een pakket gemaakt van hun geld en sieraden en een compleet kostuum. Ik heb volledig aangekleed geslapen met een revolver. Dat zal raar lijken, maar na de beruchte aardbeving in Ambon hebben de inlanders van de paniek gebruik gemaakt om de huizen te plunderen. Alles is goed afgelopen. De schokken werden veroorzaakt door de vulkaan de Kawa Manoe (wij zijn omringd door vulkanen). Op de bergen is er serieuze schade geweest.⁸⁶

Aanvankelijk ben ik in de 'kampong' doorgestaan voor een planter uit Djokjakarta, maar nu weten ze dat ik leef van mijn renten, wat in de ogen van de inlanders erg respectabel is, want zij dromen zelf van duiten. Hun conversaties gaan voor een derde deel over kwesties van belang, voor een derde zijn het verhalen over vrouwen en voor de rest kletspraatjes.⁸⁷

85 Garoet, 14 augustus 1898, aan zijn broer Adolf.

86 Garoet, 6 november 1898.

87 Garoet, 18 november 1898, geen geadresseerde vermeld. Djokjakarta = Yogyakarta. Een kampong is een gehucht of een wijk (vaak van het werkvolk van een onderneming). Een desa is een gemeente, tevens kleinste eenheid van lokaal bestuur, en bestaat uit meerdere kampongs.

*Wat jochies betreft: wanneer ik mijn Kodak heb, zal ik enkele portretten maken van kleine Javaantjes. Er zijn er die zo koddig zijn met hun grote zwarte ogen en hun buikje volgepropt met rijst. Tot de leeftijd van 4 of 5 jaar rennen zij helemaal naakt rond en van tijd tot tijd grijpt de moeder hen, neemt hen tussen de knieën en stopt hen vervolgens vol met rijst met de duim, zoals ze kippen vetmesten.*⁸⁸

Hier kan opnieuw een vergelijking worden gemaakt met de waarnemingen van een tijdgenoot. Deze keer is het niet de criticaster Bas Veth, maar de bestuursambtenaar Benno Schmalhausen die het volproppen van kleine kinderen het meest plastisch beschrijft: *Welk Europees kind zou bestand zijn tegen de propkuur, die reeds een paar dagen na de geboorte aanvangt? Fijn gewreven rijst, met een bepaald soort fijn gewreven pisang vermengd, wordt tot een dikke pap gemaakt, en het schreeuwend, tegenspartelend wurm achter in de keel geduwd. Om niet te stikken wendt de patiënt wanhopige slikbewegingen aan. Om het glijden te bevorderen dient de moeder van tijd tot tijd een slokje water toe en gaat voor het overige, ongeacht schreeuwen en spartelen, met proppen voort, totdat zij het genoeg vindt. Waarschijnlijk heeft de Javaanse kindermaag zich in de loop der eeuwen naar dat proces vervormd, althans weinigen bezwijken er onder. De propkuur is voor een Europeaan niet aan te zien; wie de operatie eenmaal heeft bijgewoond en verneemt, dat dit de algemene gewoonte is, kan zich niet begrijpen, dat de kinderen dit kunnen doorstaan. Toch blijkt, dat velen dit wel kunnen, want ongelooflijk talrijk is in elke desa het jeugdig opkomend geslacht. Schmalhausen was afkomstig uit Maastricht. Zijn moeder Sophia Marx was de zuster van Karl Marx. Hij was op verschillende plaatsen assistent-resident en nam deel aan een groot onderzoek naar de herendiensten op Java.*⁸⁹

Edmond interesseerde zich niet alleen voor de zeden en gewoonten van de bevolking, hij deed zich ook veel moeite om hun taal leren spreken. Aanvankelijk probeerde hij zich het Maleis eigen te maken, dat zich van handelstaal had ontwikkeld tot de communicatietaal tussen de verschillende volkeren in de archipel. Maar al gauw merkte hij dat op de westelijke helft van Java het Soendanees de gewone omgangstaal was:⁹⁰

*Wat het Maleis betreft, ik moet me eruit redden. Ik heb al een beetje opgepikt op de boot, waar de bediening door Javanen werd gedaan. Het is intussen onvermijdelijk dat ik de taal leer. Het is niet zo moeilijk. Bijvoorbeeld: wagen is 'karetta', vuur is 'api', dan zeggen ze tegen een trein 'karetta api'.*⁹¹

88 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd.

89 H.E.B. Schmalhausen (1857-1906), *Over Java en de Javanen*. Nagelaten geschriften, Amsterdam 1909, 70-71.

90 De Soendanezen bevolken het westelijke deel van Java. Op de Javanen na vormen zij de grootste bevolkingsgroep van dit gebied. Op de oostelijke helft wordt Javaans gesproken.

91 Batavia, 14 juni 1898, aan zijn ouders.

Ik heb mijn tijd niet verspild sinds ik op Java ben. Ik heb al veel gezien en ik begin me te redden in het Maleis. Ongelukkigerwijs praten ze in de binnenlanden van het westen van Java alleen Soendanees, waar ik geen stom woord van begriip.⁹²

Ik ben van plan Maleise lessen te nemen bij een inlandse schoolmeester, want ik vind het onprettig, wanneer ik in gezelschap van inlandse hoofden ben, mijn gesprek te moeten beperken tot enkele zeer korte zinnnetjes. Zo heb ik b.v. gisteravond biljart gespeeld met de 'patti' van Garoet en gedurende de 3 kwartier hebben wij, geloof ik, geen 100 woorden gesproken.⁹³

Het Soendanees is toch zo'n mooie taal. Weet je hoe je zegt: vrouw? 'Awèwè'. Mooi hè?⁹⁴

De Soendaneese taal bevalt me goed. Men spreekt die een beetje trekkend en zangerig, maar het lijkt me moeilijker dan Maleis. Ik neem mijn lessen altijd 2 of 3 keer per week. Aangezien Adolf altijd het woord 'toewan besar' verkeerd uitsprak, laat hem dan hetzelfde in het Soendanees onthouden: 'djoeràgan gedèh'. Zo noemen de koelies de administrateur van een plantage, maar mij noemen ze over het algemeen: 'kàngdjêng', wat veel sjieker is dan 'djoeràgan'.

De Soendanees heeft met de Javanees, de Madoerees etc. dit gemeen dat ze voor verschillende personen niet dezelfde woorden gebruiken. B.v. als de regent ja tegen me zegt, kan hij 'nja' zeggen, een 'patti' of 'wedana' zal 'sahaja' zeggen en ieder ander moet 'semóehoeng' zeggen. Met de meerderheid van de woorden gaat het zo, wat de taal erg ingewikkeld maakt, en de Javaan is erg gevoelig voor de 'hormat', de eerbied die men aan zijn rang verschuldigd is.⁹⁵

Terloops sprak hij zijn afkeur uit over de vele zwervhonden en vertelde over zijn op de toenmalige rassenleer geënte - op de dag van vandaag niet al te fris klinkende - belangstelling voor het hondenras:

Soendanees huis met kokosboom en bananenboom.
Tekst: 'Saja poenja tabé dan hormat' (met de eerbiedige groeten). P.S. Bericht aan Eduard dat ik voor twee gulden een heel orkest van bamboe heb gekocht, dat 'angkloeng' wordt genoemd. Het bestaat uit negen stukken maar je kunt er met vieren op spelen (Garoet, 7 oktober 1898 / RHCL, Familie Regout).

92 Garoet, 24 juli 1898, aan zijn ouders.

93 Garoet, 14 augustus 1898, aan zijn broer Adolf. Een patih is een onder-regent.

94 Garoet, 21 september 1898, aan zijn broer Gustaaf.

95 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd. Toewan besar betekent grote heer, djoeragan betekent heer, landheer, gebieders.

Ik ben erg geïnteresseerd in het hondenras en als ik niet bang was afbreuk te doen aan mijn waardigheid in de ogen van de inlanders, zou ik stilstaan bij ieder keffertje. Ik ben namelijk op zoek om de 'standaard' vast te stellen, d.w.z. het honden 'type'. Ik neem evenwel aan, dat er meerdere rassen en helaas veel bastaarden tussen de 'Arische' ras-exemplaren zitten, net als bij de menselijke populatie.⁹⁶

Hoe is het met je honden? Wil ik je niet een stelletje prima kwaliteit gladakkers oversturen ter veredeling van het pointersras. Qua stemorgaan zijn ze geld waard en 'jamais fâché, toujours content, bon caractère', want overal krijgen ze trappen, stenen en scheldwoorden. En als een jood die wiks verkoopt, komen ze toch met een lachend gezicht weerom. Over enige dagen schreef ik aan Eduard dat er een dorpshond (hij maakt deel uit van het korps maanblaffers alhier) zo'n hels lawaai maakte en dát elke nacht. We hebben enige inlanders 's avonds erop uitgestuurd met touwen en stroppen om te trachten die virtuoos te vangen. En de zonne daagde aan d'oosterkimme maar 's paria's stemme zweeg voor altijd.⁹⁷

Bas Veth schrijft over de gladakkers ongeveer hetzelfde: Gladakkers zijn al mee van de afstotelijkste, abjectste creaturen die er bestaan. Gluiperige, in-valse vunsbeesten, die enkel hurlerend huilen kunnen, die vuil-gele, weggedoken sluipmoordenaars-ogen en poetslap-oren hebben en die bij 't zien van een stok of zweep, met een slap, verwaterd touw-staartje, diep tussen de poten ingetrokken, slui-pend afmarcheren om dan achter een hek of haag een afgrijselijke huilpartij aan te heffen.⁹⁸

Voortdurend klaagde Edmond, weliswaar met een knipoog, over het vele ongedierte dat hem uit de slaap hield zoals muggen, mieren, spinnen, hagedissen en padden:

Wat een hoeveelheid insecten hier! Altijd mieren in de suikerpot. Ik spreek niet eens van muggen, vliegen, spinnen etc., want mijn slaapkamer bevat veel belangrijkere gasten, onder andere padden en hagedissen, maar dit zijn de welkome. Dus 's avonds voor ik ga slapen, zie ik de padden zich in de richting van mijn open deur begeven en duw ik ze alleen een beetje. Op de muur rent een goed dozijn hagedissen, die van tijd tot tijd schreeuwen terwijl ze met elkaar vechten. Dan zit achter het waterreservoir nog een dikke hagedis, die met onderbrekingen erg hard schreeuwt: "Rrrô, rrrô, rrrô ... chèck-kô ..., chèck-kô ..., chèck-kô ... kôô!" Dat maakt me iedere keer aan het lachen, zolang ik er niet door gewekt ben.⁹⁹

96 Sukabumi, 3 juli 1898, aan zijn ouders.

97 Garoet, 21 september 1898, aan zijn broer Gustaaf. De uitdrukking in het Frans betekent: nooit kwaad, altijd tevreden, goed karakter.

98 Bas Veth, a.w., 57-58.

99 Batavia, 17 juni 1898, aan zijn ouders.

*Ik moet mijn brief uitstellen tot morgen, want er is geen mogelijkheid meer om te schrijven, noch om te lezen. Het is 6 u. 's avonds en ik ben opnieuw belaagd door zwermen monsterachtige mieren, voorzien van lange vleugels. Nee, het is verschrikkelijk!*¹⁰⁰

Er zijn pleziertjes en er zijn verdrietjes. O jee, o jee, die verdrietjes: wat een muggen, vliegende mieren, de klamme hitte, het klamme bed, de slapeloze nachten vanwege nog eens de muggen, de te doorwaden rivieren, de vochtige sigaren, de 'toquè's' (hagedissen zo groot als een half konijn) waarvan twee exemplaren hetzelfde kamertje bewonen als ik en een afschuwelijk lawaai maken op onchristelijke tijden terwijl ze wedijveren met collega's van naburige hutten, de honden van het dorp die elkaar om middernacht afrossen op de planken vloer, en wat voor vloer. Hij kraakt en wankelt evenals het hele huisje, want alles is van bamboe. Dat allemaal zijn de ellendigheidsjes. Maar daar tegenover heb je soms pret.

*De nacht, thuis doorgebracht, was opnieuw zo onrustig dat ik ben opgestaan. Het was Eduard die zich beschermde tegen de muggen. Hij trok twee broeken aan en sokken aan zijn handen en voeten en een handdoek om iedere voet. Desondanks beten de smerige beesten nog steeds. Arme jongen! Wij bewaren onze sigarenpeuken om er een afkooksel van te maken. Dan smeer je er je gezicht mee in.*¹⁰¹

En wat zijn eigen gezondheid betrof: gelukkig had hij na Marseille geen maagpijn meer, slechts heel even koorts en geen last van verstoptheid. Aanvankelijk rookte hij nog veel, wat hij als een goed teken zag. Dat het hem later wel eens minder smaakte, lag volgens hem vooral aan het klimaat. Voortdurend was hij op zijn hoede om geen ziektes als malaria op te lopen:

*Wat is het toch ongelukkig om daarachter blootgesteld te zijn aan koorts. De Europeaan, die mij vergezeld had, vertelde mij (het is de eerste keer dat ik hem sedertdien ontmoet, want hij woont op 3 uur met de wagen van hier) dat de mannen (inlanders) die onze spullen droegen, allemaal ziek zijn geworden toen zij weer thuis waren. De koelie die mijn geweer droeg, is zo mager als een lat geworden. Allemaal hebben ze koorts gehad en sommigen hebben het nog. Wij zijn ontsnapt. Wij hadden afgesproken dat wij bij de eerste rilling die we zouden voelen (aanwijzing dat je het te pakken hebt), meteen zouden terugkeren naar Garoet.*¹⁰²

Wat men het meest vreest, dat is de koorts. Het is waar dat dit niet plezierig is. Een Amerikaan, een kerel als een boom, heeft 40 graden koorts gehad omdat hij in de zon getennist had om 10 u. 's morgens. Hij is er zo ziek van geworden, dat wij hem gisteren naar Sela Batoe (een sanatorium) hebben gebracht. Hij huilde, de arme duivel. Maar laat dat u niet ongerust maken, ik voel me als een vis in het water. Het is waar dat ik erg voorzichtig ben, dat ik vroeg naar bed ga en vroeg opsta (om 5 u.) en dat ik alleen

100 Garoet, 18 november 1898, geen geadresseerde vermeld.

101 Cibarekbek, 4 november 1902: aan zijn ouders.

102 Garoet, 27 september 1898.

water en extra slappe thee drink. Ik eet goed, mijn maag is absoluut genezen sinds Marseille en de tabak smaakt me, relatief voor Indië, goed genoeg. Ik rook vooral uit Holland geïmporteerde sigaren, maar het is algemeen erkend dat je hier niet de helft kunt roken van wat je in Europa rookt. Dat maakt te nerveus en verder smaakt het niet zo goed. Een pijp hier is afschuwwekkend, ook rookt niemand die hier.¹⁰³

Hier roken is niet zo goed als in Holland. Dat heeft misschien ermee te maken dat je over het algemeen niet zo fris bent. Het duurt goed twee jaar voor je zo'n beetje geacclimatiseerd bent en verder zijn de koorts en de dysenterie als kwaai honden, altijd klaar om te bijten. Maar ik ben voorzichtig en heb vertrouwen in mijn goede gestel. Wat mijn maag betreft: ik eet alles, ik slaap als een roos en ik rook veel. Ik ben niet een dag ziek geweest. Ik had koorts toen ik in Soekaboemi en Sindanglaja was, maar dat was heel goedaardig en de temperatuur was niet hoog. Alleen was ik ten prooi aan een grote vermoeidheid, vooral in mijn benen. Dat is de malaria. Ik was er snel vanaf en ik ben blij er een beetje van gehad te hebben, want de acclimatisering moet zich aankondigen, zo niet, dan presenteert het zich later op ernstiger wijze. Kortom, in één woord, ik mag me verheugen in een uitstekende gezondheid en, zo God wil, moge die lang zo blijven.¹⁰⁴

Ik heb uit Batavia twee flessen met Engels zout laten komen ('Eno's fruit salt'), zoals er op Vaeshartelt is. Het is erg goed voor hier. Je moet altijd het inwendige van je lijf schoon houden, zo niet, pas dan op voor ongesteldheden. Ik maak het erg goed, maar je moet nauwkeurige voorzorgsmaatregelen nemen tegen het klimaat. Iedereen heeft zijn kleine apotheek, hoe beperkt die ook is. Ik heb soms inlanders genezen van koorts, hoofdpijn of wonden. Dat heeft alleen het nadeel dat je ze ziet terugkomen voor kleinigheden.¹⁰⁵

Toen hij op zijn tweede Aziëreis Kanton en Hongkong aandeed, kreeg hij gelukkig geen last van heersende epidemieën als pest en cholera.

Mijn boot (Japans) licht vannacht het anker en ik heb net een gezondheidsonderzoek ondergaan, want de pest heerst in Hongkong. Lager in het zuiden was het de cholera, maar omdat die epidemieën hier voortdurend zijn, maak je je er niet bovenmatig bezorgd over en deze gezondheidsverklaring is zo weinig serieus dat ik de cholera en de pest tegelijkertijd zou kunnen hebben, zonder dat de arts er zich rekenschap van zou geven. Maar wees gerust, ik heb noch het een, noch het ander en nadat ik deze brief heb afgemaakt, ga ik dineren bij de consul-generaal (voor de derde keer). Mijn eetlust is geweldig, maar ik blijf de magere Edmond en ben daar niet ongelukkiger door!¹⁰⁶

103 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd. Selabatoe in Sukabumi.

104 Garoet, 25 oktober 1898: aan zijn ouders.

105 Garoet, 6 november 1898, aan zijn ouders. Engels zout helpt tegen een opgeblazen gevoel en brandend maagzuur. Edmond had daar, voordat hij aan deze eerste Indiëreis begon, vaak last van.

106 Hongkong, 24 januari 1903, aan zijn ouders.

Tijdens die zelfde reis had Edmond ook nog wat onderzoek gedaan. Vanuit Garoet bezocht hij een theeplantage, waar zijn hij en zijn vader aandelen in hadden ¹⁰⁷, en bracht uitgebreid verslag uit over de bedrijfsvoering:

Gisteren heb ik Giriawas bezocht, dat zich 33 km. ten zuiden van Garoet bevindt op een hoogte van 4000 voet. Voor zover ik dat heb kunnen beoordelen is de onderneming goed beheerd. Er zijn 270 'bouws' (1 bouw = 0,70965 ha.) met Assam-thee, 30 met Java-thee en 6 met kina. De aanplantingen zijn van verschillende leeftijd. De helft is heel jong. Het oudste deel, waarin de Java-thee is inbegrepen, is 3½ jaar oud. De volle oogst begint bij 5 of 6 jaar. De Assam-thee bereikt met 5 jaar een hoogte van 1½ m. Ze houden hem op deze grootte en hij vormt dan een normaal bosje. De bladeren zijn groot en het aroma is sterk. [tekeningetje van hoge plant] Wat de Java-thee betreft: ze snoeien hem tot kleine platte bosjes van een goede voet hoog [tekeningetje van lage platte plant]. De kwaliteit is lager en de prijs navenant. Het blad is klein. Toch verschilt het gewicht van de oogst niet veel van de Assam-thee. Wat de kina betreft: ze hebben die alleen daar geplant waar de hellingen te steil waren om bestand te zijn tegen het gaan en komen van de pluksters. Een groot voordeel voor de Sitoe-Ajoe (het oudste gedeelte) en Giriawas (gedeelte van recente datum), is een relatief (voor Java!) weinig geaccidenteerd terrein en dat vergemakkelijkt de dagelijkse inspectie door de beheerder, zijn assistent (Europeaan: baron Van de Vyvere, een voormalige Duitse officier) en de inlandse opzichters. De zes maanden van bijna absolute droogte hebben momenteel de opbrengst van de thee verminderd.

De fabriek is eenvoudig, ruim. Een grote hangar, helemaal van ijzer en gesloten aan alle kanten en van een grote zindelijkheid. Aandrijfkraft: het water dat een rad activeert, zoals dat van de molen van Schijns. Dit rad zal later vervangen worden door een turbine onder hoge druk. De accessoires en machinerieën in de volgorde van de bewerking zijn als volgt samengesteld:

- Grote manden van bamboe, eerder tenen, helemaal plat, waarop de thee in de schaduw verblijft, tot hij slap genoeg geworden is om te kunnen worden gerold.
- De roller, waar de bladeren gerold worden tussen twee schijven, zoals je met je handen doet.
- De droger, die een grote oven is, voorzien van metalen laden voor de thee. De warme lucht wordt erin gezogen door middel van een ventilator.
- De coupeur om de thee fijn te hakken. De zeven, een soort grote cilinder met mazen om de sorteringen van verschillende kwaliteiten te verkrijgen, zoals de 'Orange pecco', Souchon no. 1, Souchon no. 2, etc. Deze machines van Engelse makelij zijn erg geperfectioneerd.
- Enorme met zink beklede en hermetisch gesloten kisten voor het bewaren van de thee in afwachting van de export. De kisten van 0,5 x 0,5 x 0,5 m. voor de expeditie komen van Pamagatan. Het lood van de bekleding is aangebracht in Giriawas.

Iedere dag proeven en vergelijken ze de producten. Sitoe-Ajoe bezit ook een proeftuin. Geen problemen om een toereikend aantal arbeiders te vinden. De mannen krijgen 17½ cent per dag

¹⁰⁷ Regout, inv. nrs. 29-30.

*betaald, de vrouwen en kinderen 12 tot 13 cent. Zij werken van 6 tot 1 uur, dus zeven uur. Kortom ik heb een goede indruk gekregen. Het kapitaal bedraagt 2 ton in guldens. Dat is voldoende. Haal de mensen dus over om thee te drinken, dat is de beste van de dranken!*¹⁰⁸

Zowel op Ceylon als in Hongkong deed hij een van zijn schaarse politieke uitspraken: naar zijn mening traden de Engelsen weinig tactvol op in hun koloniën, in die zin dat zij zich in de luren lieten leggen door de inheemse bevolking:

*Kandy, waar wij sinds gisteren zijn, bevindt zich op 160 km. van de kust op een hoogte van ± 2000 voet. Het land is verrukkelijk en lijkt veel op Java, maar de hotels zijn duur en de Singalese bedienden zouden allemaal onder de karwats door moeten voordat ze helemaal naar mijn smaak zijn. Je moet geloven dat de Engelsen zich gedwee laten aftroggelen door deze zwarten die zij pretenderen te besturen met een tact die zij weerga niet kent.*¹⁰⁹

*De Engelsen hebben geen tact om de inlanders te leiden. Dat is bekend. In de Engelse kolonies worden de inlanders verbazingwekkend ongegeneerd en brutaal. Zojuist aan tafel heb ik een flinke oorvijg aan een Chinees verkocht, die me te snel bediende. De Engelsen stonden verbaasd. Wat een stommeriken!*¹¹⁰

Indirect werd hij op Ceylon geconfronteerd met een van de gevolgen van de Tweede Boerenoorlog in Zuid-Afrika (1899-1902). Eduard had naar Ceylon gedeporteerde en daar vervolgens geïnterneerde Boeren gezien.

*Er zijn nog Boeren als gevangenen. Eduard heeft er vlakbij Colombo gezien. Zij waren opgesloten achter prikkeldraad en hadden verbod om in het openbaar te praten.*¹¹¹

Kanton vond hij de interessantste stad van China:

Er zijn 3 miljoen Chinezen en 200 Europeanen. Dezen bewonen een klein eiland, waarvan zij de concessie hebben. De bruggen zijn gesloten met hekken. De veiligheid is er erg problematisch. Vorige week zijn er nog 23 Chinezen onthoofd. Ik heb een gevangenis bezocht. Er waren types die Mama

108 Garoet, 26 november 1902: aan zijn ouders. Van de bast van de kina wordt het geneesmiddel tegen (malaria)koorts kinine gemaakt. De zwarte Assam-thee komt uit de staat Assam in het noordoosten van India. Met de molen van Schijns is waarschijnlijk bedoeld: de Onderste Molen of Commandeursmolen in Mechelen, sinds 1882 van de familie Schijns. De Molen van Schijns of Oude Molen in Valkenburg kwam pas in 1920 in bezit van Schijns.

109 Kandy, 23 september 1902, aan zijn ouders.

110 Hongkong, 22 januari 1903, aan zijn ouders.

111 Kandy, 23 september 1902, aan zijn ouders.

'Canton is buitengewoon curieus en absoluut Chinees. De hoofdstraat is geen 2 meter breed' (Hongkong, 22 januari 1903, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout).

meteen zou uitmaken voor dieven. Kortom Canton is buitengewoon curieus en absoluut Chinees. De hoofdstraat is geen 2 meter breed. Ik ben overal naar toe geweest in een draagstoel.¹¹²

In de voormalige keizerlijke hoofdstad Kyoto probeerde hij zich zoveel mogelijk aan te passen aan de Japanse gewoonten, maar met het eten wilde dat niet lukken:

Een geisha in een bevallige pose (RHCL, Familie Regout).

De Japanse interieurs zijn van een minutieuze zindelijkheid, maar daarentegen zijn de straten bedekt met een dusdanige laag modder, dat zij bijna onbegaanbaar worden voor een Europeaan. De Japanners dragen sandalen die vier vingers hoog van de grond zijn, zodat zij niet in de modder blijven steken. In de Japanse huizen doen ze hun schoenen uit of laten ze hun laarzen bij de deur staan.

Er zijn geen haardvuren, alleen in iedere kamer een bronzen pot met wat stukjes houtskool. Ik bewoon een Japans logement. Ze praten er alleen Japans. Kortom alles is er helemaal puur Japans, behalve het elektrisch licht. Ik heb me eraan gewend om geen vuur te hebben en terwijl ik u schrijf zit ik op de grond, want er zijn noch tafels noch stoelen en het is maar 4 graden boven nul in mijn kamer. 's Nachts spreiden ze op de grond een watten deken uit, die een bed vormt. Een tweede zelfde deken of zelfs twee moeten volstaan om je warm te houden. Je went aan alles en het is zelfs comfortabel door de kracht van de eenvoud.

Ik heb niet kunnen wennen aan het Japanse voedsel, dat samengesteld is uit zo'n problematische gerechten dat ik vaak niet wist of ik vlees, vis of fruit at. Dus gebruik ik mijn maaltijd in een hotel op Europese wijze, waar het eten bijna dat van Europa is. Ik heb door een Japanse bril gekeken om me beter rekenschap te kunnen geven hoe het land is.¹¹³

Ook bezocht hij daar de belangrijkste aardewerkfabriek van Japan en kwam hier tot de alleszins geruststellende conclusie dat van Japan geen concurrentie te vrezen viel. Anderzijds constateerde hij dat Japan in beweging was, zodat hier nog wel eens verandering in kon komen.

112 Hongkong, 22 januari 1903, aan zijn ouders.

113 Kyoto, 14 februari 1903, aan zijn ouders.

Kyoto is beroemd om zijn porselein, borduurwerk van zijde, cloisonné etc. Ik heb net kamerschermen gezien, geborduurd met zijde met een waarde van 9000 frcs., die opmerkelijk werk vormen. Ik doe weinig inkopen, alleen maar enkele exemplaren van verschillende takken van nijverheid. Vanmorgen heb ik een aardewerkfabriek bezocht en ik was aangenaam verrast, toen ik zag dat het exportartikel van een zo erbarmelijke kwaliteit en smaak was dat ik er buikpijn van heb gekregen. Het was de belangrijkste van Japan. Al het werk werd met de hand gedaan. Met de filialen inbegrepen waren er slechts 620 arbeiders en het product is verstuurd naar Amerika en naar Australië. Weinig concurrentie te duchten voor de Sphinx! Maar Japan is in beweging en in de loop van de tijd zou dat wel eens flink kunnen veranderen. De Japanners maken nog weinig gebruik van machines en hebben veel moeite met het bedienen ervan, maar ze zijn er al in geslaagd in Japan schepen van 6000 ton te bouwen. Toch kwamen alle machinerieën uit Europa. Het delven van kolen is nog beperkt. Ik krijg nog details over dit onderwerp.¹¹⁴

'Ik heb 3 dozijn koffiekoppen voor Alfons besteld en evenveel voor mij, maar van een ander dessin. Zij komen op ± 6 francs per kop, maar het is erg mooi en sterk verschillend van wat je over het algemeen in Europa ziet als decor' (Kyoto, 14 februari 1903, aan zijn ouders / Collectie E. Scheepers).

Op de terugweg naar huis had hij een souvenir bij zich: twee jonge beertjes die hij of nog uit Japan had meegenomen of onderweg had opgepikt.

Ik was blij weer te kunnen slapen in een echt bed, maar ik heb er weinig van geprofiteerd. Ik reis met twee beertjes (ze zijn 5 weken) en ik had ze in een hoek van mijn slaapkamer geparkeerd. Ze hebben zo'n kabaal gemaakt dat ik dacht dat ze van plan waren mij te verslinden. Ze hebben nog maar de grootte van een fiks van 3 maanden, maar het mannetje is al erg ondeugend. Kortom het zijn twee arme beestjes.¹¹⁵

114 Idem.

115 Moskou, 31 maart 1903, aan zijn ouders. Een fiks is een keeshond.

Sukkels, imbecielen en apen

Om meer over de persoon Edmond te weten te komen is het ook interessant om eens speciaal na te gaan hoe hij op zijn reizen tegen zijn medemens aankeek. In de eerste plaats is het opvallend is dat hij als vrijgezel van respectievelijk 25, 28 en 32 jaar, vrijwel niets meedeelt over vrouwen of meisjes die hij tegenkwam. Wel bevat een van zijn albums een serie foto's van Javaanse schonen.¹¹⁶ Gedurende de rest van zijn leven zou hij ongehuwd blijven. In de laatste jaren van zijn leven ging hij actief op zoek naar een vrouw. Hij schakelde bemiddelingsbureaus en zelfs een privédetective in en ontving een aantal brieven van gegadigden. Dit project strandde echter toen hij ziek werd.¹¹⁷ Een van zijn zeldzame uitspraken over vrouwen doet hij in Indië:

De Javaanse vrouwen zijn soms erg mooi, wanneer men een beetje gewend is om naar dit type te kijken. Hier zijn het Soendaneze vrouwen, maar dat is, om het zo maar eens te zeggen, meer van hetzelfde. Er is iets gracieus in hun manier van kleden en velen van hen dragen 'sarongs' (korte rokken) van 15 à 20 gulden en zijden sjaals ('slendangs') van evenveel. Het zijn alleen de vrouwen, die tot de betere kringen behoren, die muilen dragen. Zo niet, dan gaan ze altijd blootvoets.¹¹⁸

Ten tweede was hij nogal scheutig met het uitdelen van negatieve kwalificaties over Jan en alleman. Dat laatste begon meteen al op de boot naar Amerika:

Ik hou me maar weinig op met de mensen. Er zitten teveel 'pijpenkoppen' tussen. Wat een sukkels! Het is maar goed dat ik mijn fototoestel niet heb meegenomen. Maar goed voor hen.¹¹⁹

Over zijn Amerikaanse gastheer Leopold Beck was hij aanvankelijk vol lof. Hij vond hem charmant en keek tegen hem op als westman:

Ik ben vier dagen in New York gebleven en dat is voorlopig genoeg, want met een gids als Beck heb ik een hoop dingen gezien, die ik zonder hem nooit ontdekt zou hebben. Hij kent heel goed de weg in New York. Hij is een universeel mens. Hij weet alles en kent alles. Daarbij is hij charmant. Wij zijn het altijd eens en wij amuseren ons, beter kan niet.¹²⁰

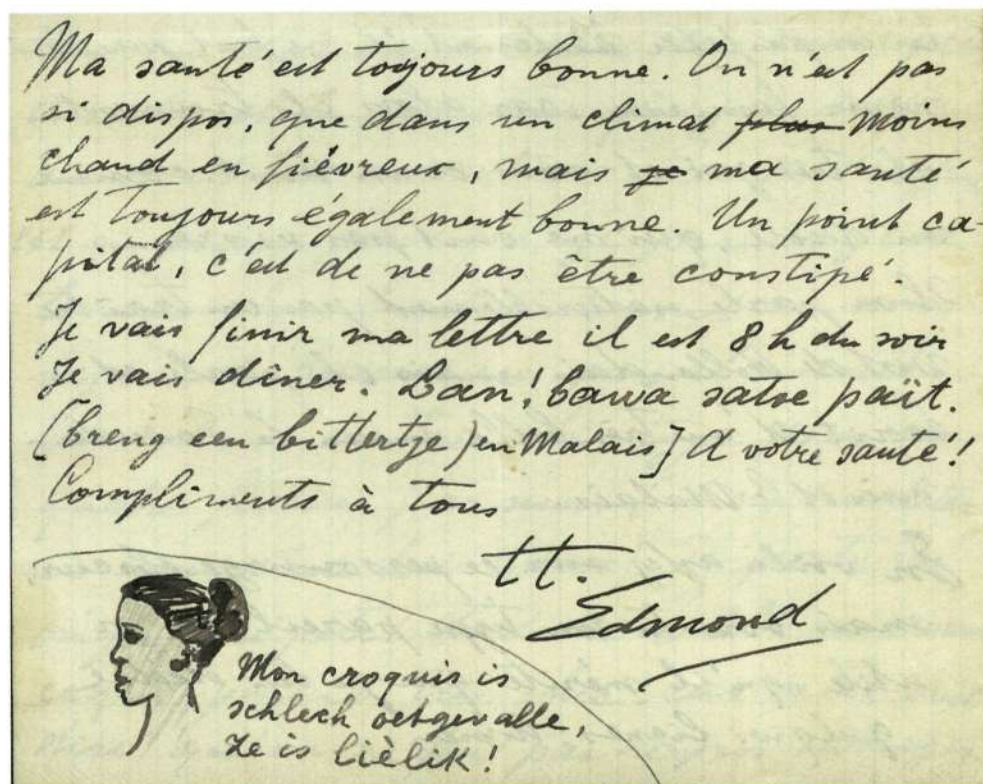
116 Regout, inv. nr. 307.

117 Regout, inv. nrs. 49-51, 65.

118 Garoet, 7 oktober 1898, aan allen geadresseerd. Een sarong is een meestal gebatikte doek waarvan de uiteinden aan elkaar genaaid zijn en die door vrouwen en mannen om de heupen wordt gedragen. Bij de slendang zijn de uiteinden niet aan elkaar genaaid. Het is een sjaal die diagonaal over schouder en heup wordt gedragen en die zodoende ook gebruikt wordt als draagdoek voor baby's.

119 Aan boord SS Friesland, 8 april 1895, aan zijn ouders. Pijpenkop in de betekenis van: iemand met een dom voorkomen.

120 In de trein naar Chicago, 15 april 1895, aan zijn ouders.

'Mijn schetsje is slech oetgevallen, ze [de vrouw] is lièlik!' (Garoet 20 oktober 1898, aan zijn broer Adolf/RHCL, Familie Regout).

Leopold is een type. U heeft hem op Vaeshartelt gezien, goed gekapt etc. Hier het tegenovergestelde. Een aardige jongen. Hij is amusant, want hij vertelt me moppen tot elf uur 's avonds, terwijl ik om vijf uur op moet.¹²¹

Maar na verloop van tijd vond hij hem toch teveel een stadsmeneer. In het begin leek Beck een waaghals, maar later vermoedde Edmond dat dit een houding was die hij zich had aangemeten.

Mijn vriend maakt zich mooi om naar de stad te gaan. Ik vind dat totaal zinloos. Ik heb me een dag naar de stad begeven met gelakte laarzen en heb de mensen verstomd doen staan. Ze vonden deze laarzen buitengewoon. Voor weinig zouden ze gekomen zijn om het te bewonderen, zoals

¹²¹ Glendive, 20 mei 1895, aan zijn ouders.

'Beck is en blijft altijd een stadsmeneer.' (Glendive 28 juni 1895, aan zijn broer Eduard / RHCL, Familie Regout).

apen doen. Als curiositeit had ik laatst mijn zijden hoed aan een cowboy laten zien. Hij heeft zijn buik vastgehouden van het lachen. Dat komt omdat niemand dat hier ooit gezien heeft; je moet op zijn minst naar Chicago zijn geweest.¹²²

We gaan hier baden in de 'creek'. We, dat zijn de cowboys en ik, want Beck is en blijft altijd een stadsmeneer. Als hij piekfijn naar de stad gaat, heb ik mijn plezier erin juist met een vuil flanellen hemd naast hem te lopen.¹²³

In het begin schreef ik u dat hij een waaghals was. Ik geloof dat hij zich tegenover mij een beetje een houding heeft willen aanmeten. Hij doet zich voor als een Engelsman. Ik vraag u, hier in de prairie! Hij wil doorgaan voor een meneer, maar dat komt hem duur te staan. Hier is niemand meneer, of juist iedereen, zoals u wilt.¹²⁴

Op het beschavingsniveau van de blanken in de omliggende Amerikaanse stadjes had hij de nodige aanmerkingen. Tijdens het bal in Glendive kauwden de heren onder het dansen op een tabakspruim en een tandenstoker en de dames op kauwgum:

Ik hou niet van de stad. Deze is zo groot als Weert (gemeente Meerssen). Winkels en saloons etc. De bar of saloon waar ik altijd heenga, heet 'Harry Helm's bon ton Saloon and Gambling Hall'. Ze betalen er rondjes van een dollar en vertellen al of niet sterke verhalen. Ik amuseer me er niet erg. "Oh ... shit!" Dan wandel ik op het trottoir van planken, waar ik edele dames van de grote wereld zie, terwijl ze gum pruimen. "Oh ... shit!"¹²⁵

122 Ranch, 26 mei 1895, aan zijn ouders.

123 Ranch, Glendive, 28 juni 1895, aan zijn broer Eduard.

124 Dickinson, 6 juli 1895, aan zijn ouders.

125 Ranch, 15 juni 1895, aan zijn broers Alfons en Adolf. Bedoeld wordt het gehucht Weert onder Meerssen, waar Vaeshartelt vlakbij ligt. Gum pruimen is kauwgum kauwen.

*Gisteren was hier een bal. Onnodig u de ontplooiende gratie en elegantie te beschrijven. De heren dansten met een tabakspruim in hun mond en een tandenstoker eruit hangend. De dames pruimden gum. Het is dus niet de chic die ontbrak!*¹²⁶

Edmond veroorloofde zich hier een woordspeling met de woorden 'chic' in de betekenis van sjiek, keurig, verfijnd en 'chique' dat tabakspruim betekent. Dergelijke negatieve kwalificaties over de Amerikaanse gewoonte van het pruimen en in het bijzonder van het uitspugen van het tabakssap op het tapijt, zijn al terug te vinden bij de Engelse schrijfster Frances Trollope in 1832 en ook bij Dickens in 1842.¹²⁷ Bovendien kwam Edmond, net als Karl May in zijn Old Shatterhand-avonturen, met stoere verhalen over allerlei types zoals de tandarts annex charlatan, de eerlijke cowboy, de gemankeerde wreker, de schaapherder die per ongeluk zijn paard neerschoot, de acteur die een lesje in beschaving kreeg en de dwerg die zich voordeed als een mooie meneer:

*Wij slapen met de huisdeur open. In dit land, ik zeg het u nogmaals, moet je voortdurend op je hoede zijn, maar je deur afsluiten, dat is goed voor iemand die bang is; welnu, wie bang is moet niet in het Westen blijven, getuige de talrijke tragische geschiedenissen, die zich helaas nog te vaak afspelen te midden van de cowboys en anderen. In de zaal vanwaar ik u schrijf, is vorige week nog een man gedood. Er bevond zich toen hier een man die in de loop van de tijd drie anderen had gedood. Een cowboy was om zich te wreken hier gekomen om hem te doden, maar toen hij stilhield voor de deur om van zijn paard te stijgen, is zijn revolver gevallen en het schot is afgegaan en doodde een andere 'fellow'.*¹²⁸

Er was vanuit de stad een tandarts met zijn zoon gekomen. Deze man is deels een charlatan, bezitter van paarden en oplichter, de zoon volgt de carrière van zijn vader. Ik heb mijn bed aan deze personages afgestaan en heb al mijn spullen achter slot en grendel gezet om hun te laten zien dat ik hen in de gaten houd ...

*Een goede grap die de laatste dagen is voorgevallen. Een schaapherder wilde op een coyote schieten (soort kleine wolf) en was van zijn paard afgestegen om hem neer te schieten met zijn karabijn. Zijn paard bewoog en om hem rustig te laten blijven, geeft hij hem een klap met de kolf van zijn geweer. Het schot gaat af en de kogel doorboort de maag van het paard. Hij heeft hem afgemaakt met een kogel door het hoofd. De kerel had het paard de week ervoor gekocht.*¹²⁹

126 Glendive, 20 juli 1895, aan zijn ouders.

127 Frances Trollope, *Domestic manners of the Americans*, Londen 1832; Charles Dickens, *American notes for general circulation*, 1842 (Penguin 1972).

128 Miles City, 23 april 1895, aan zijn ouders.

129 Ranch, 26 mei 1895, aan zijn ouders. Een coyote is een prairiewolf.

Terwijl ik je schrijf, zit me een vervelende vent voortdurend iets te vragen. Het is een kerel uit Chicago, die hier een ranch wil kopen, maar hij kent niets van de streek en dan doen wij hem van alles geloven. Bv. gisteren zag hij een soort haas en wij zeiden dat het een jonge antilooop was. Nu is hij vanmorgen met een dikke bullebak van een St. Bernardshond gaan zoeken om het beest te vangen. Gisteravond om 9 uur kwam hij terug van de heuvels hier rondom en beweerde twee herten te hebben gezien en een haas. Hij heeft achter de haas gelopen en met stenen gegooid en kwam hier zweetnat aan. Wij waren juist in de kraal, waar een dol paard zich doodgelopen had tegen de pilaren. Hij vroeg ons naïef, waarom wij het beest niet hadden geprobeerd te vangen met een beetje haver. Dit paard had van zijn leven nooit haver gezien. Je begrijpt wat we die vent voor de gek houden.¹³⁰

Voordat ik Glendive verliet, ontmoette ik een cowboy die te voet kwam van erg ver zonder een stuiver, terwijl hij zijn paard en zijn zadel al verkocht had. Hij begaf zich naar Dakota en was ziek van honger en vermoeidheid. Hij kon zijn tocht niet voortzetten, omdat hij geen zolen meer onder zijn laarzen had. Ik heb hem een dollar gegeven om te gaan eten en de gelegenheid af te wachten om zich in een trein naar Dickinson te verbergen. Gisteravond heb ik hem hier teruggezien en hij heeft mij gezegd dat hij werk heeft gevonden. Ik heb inlichtingen over hem ingewonnen en wanneer het een betrouwbaar type is, doet dat altijd plezier.

Terwijl ik u schrijf, komt een soort acteur me onderbreken om mij te laten zien op welk punt zijn koffer praktisch is. Hij pakt alles uit en haalt er tenslotte een rokkostuum uit, dat hij met nadruk toont alsof hij wil zeggen dat hij uit het oosten komt, want in het westen heeft men geen rok. Ik doe natuurlijk of ik achterlijk ben terwijl ik me laat uitleggen wat dat is. Als hij er dan eindelijk mee klaar is, heb ik hem gezegd, dat ik mijn rok in New York had gelaten, omdat ik niet weet wat ik er hier mee moet. Hij had zich willen voordoen als een beschaafd man, maar dat is niet gelukt.

Verder is er in hetzelfde logement nog een andere acteur, een dwerg, mismaakt, en hij doet zich voor als mooie meneer. Hij komt niet hoger dan een stoel en een grote cowboy, een kop groter dan ik, heeft hem met geweld meegenomen naar de fotograaf om zich naast hem te laten fotograferen.¹³¹

Van de indianen, die hij wilden noemde, had hij geen hoge pet op. Hij vond ze de viese mensen van de wereld. Volgens hem aten ze honden en bedorven vlees en waren ze lui geworden doordat ze van staatswege onderhouden werden om hen rustig te houden.

Er zijn hier veel meer indianen dan in Glendive. U weet dat zij verplicht zijn in hun reservaten te blijven. Daarentegen zijn hier soldaten. Het land waar wij hier zijn, heet Custer Country naar de Amerikaanse generaal Custer, die hier zo'n 15 jaar geleden met zijn compagnie vermoord is door de indianen.¹³²

¹³⁰ Ranch, 28 juni 1895, aan zijn broer Eduard.

¹³¹ Dickinson, 6 juli 1895, aan zijn ouders.

¹³² Miles City, 23 april 1895: aan zijn ouders. Op 25 juni 1876 werd het regiment van generaal Custer bij de rivier de Little Bighorn in Montana verslagen door de Sioux en de Cheyenne.

*De indianen zijn de vieste mensen van de wereld, zij eten honden en bedorven vlees en worden nietsdoeners, sinds de staat hen onderhoudt zodat ze rustig blijven.*¹³³

*Aangezien ik alle ambachten probeer te leren, heb ik me vanmorgen laten onderrichten hoe je mocassins maakt. Ik geef toe dat het voor mij geen nut heeft, dus laten we dat maar verder zitten. De roodhuiden zijn zeker wilden. Als de wereld vergaat, zijn zij nog niet beschaafd. Als er dan nog bestaan, want hun aantal slinkt. Overmorgen zak ik de Missouri af per boot tot enkele mijlen van hier bij een stam van Sioux. Ik heb iemand met een viool ingehuurd om hen te amuseren.*¹³⁴

In een van de Indische brieven schepte hij op hoe hij een irritante Engelsman een pak slaag gaf:

*Gisteren heb ik me geamuseerd met een Engelsman een pak slaag te geven, tot tevredenheid van iedereen. Voor een achterkleinzoon van een hertog en peer van Engeland gedraagt dit beest zich nauwelijks als gentleman. Niettegenstaande al zijn studie van de bokskunst, is hij alleen niet verder gekomen dan me met zijn pink te raken. Na hem op de grond gekwakt te hebben, heb ik zijn gezicht een beurt gegeven met zijn eigen vuisten. Al drie dagen komt hij niet meer uit zijn kamer, waar hij zich zijn eten laat brengen. Ik moet eraan toevoegen dat ik over het algemeen niet van Engelsen houd.*¹³⁵

Zijn Indische bedienden bezag hij met de nodige humor, maar tegelijkertijd neerbuigend. Ook vernederde hij hen, althans naar onze huidige begrippen. Zij moesten bijvoorbeeld net als alle andere inheemsen neerhurken als hij tegen hen sprak. En je moest vooral niet te familiair met hen worden, want daar maakten zij misbruik van. Een van hen heette Mahmoed. Edmond maakt meteen de vergelijking met de olifant Mahmoud die in de Koran genoemd wordt en weigerde verder te gaan, toen Abraha, de christelijke vorst van

'Er zijn hier veel meer indianen dan in Glendive' (Miles City, 23 april 1895, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout).

¹³³ Dickinson, 6 juli 1895, aan zijn ouders.

¹³⁴ Mandan, 29 augustus 1895, aan zijn ouders.

¹³⁵ Garoet, 12 januari 1899, aan zijn ouders. Peer in de betekenis van lid van het Engels Hogerhuis.

Jemen, met een groot leger en olifanten naar Mekka optrok om de Kaaba te vernietigen.¹³⁶ De bediende Mahmoed bewaakte fanatiek de bagage van zijn baas, maar kreeg na verloop van tijd op staande voet ontslag omdat hij iets met het kindermisje van de overkant had. Over een andere bediende daarentegen was Edmond zo tevreden dat hij hem liefst mee naar huis had willen nemen.

Deze vent luistert naar de naam Mahmoed (ofschoon hij niets heeft van de bijna gelijknamige olifant). Hij krijgt 15 gulden per maand en iedere dag een kwartje voor zijn eten. Hij slaapt op de grond in mijn kamer en lijkt erg vastbesloten om mijn bagage te verdedigen, indien het geval zich voordoet, want hij zet mijn koffers in een hoek neer en vervolgens slaapt hij ervóór op zijn rieten tapijt, dat hij op reis met zich meesleept. Naast zich legt hij zijn 'kris' (dolk) neer en snurkt niet, want anders wijs ik hem een andere plaats buiten voor mijn deur. Hij kent een heel klein beetje Hollands (maar erg weinig). Hij moet me aanspreken in het Maleis en alleen wanneer ik hem niet begrepen heb, kan hij het herhalen in het Hollands. Terwijl ik u schrijf, kijkt hij in mijn brief, maar aangezien hij er geen steek van begrijpt, stuur ik hem niet weg. Hij maakt zich kwaad wanneer ik voor iets teveel betaal. Op deze manier ben ik nog voordelig uit. Wanneer ik hem zeg me uit te leggen welk wild hier is, noemt hij me de namen en vervolgens begint hij aan een erg komische demonstratie. Eerst toont hij me de omvang van het dier in kwestie, vervolgens kruipt hij, rent of springt hij, terwijl hij de respectievelijke schreeuwen van de beesten imiteert.¹³⁷

Ik schreef u in mijn vorige brief dat ik een bediende had genomen. Ik liet hem voor mijn deur in de galerij slapen. Vannacht heb ik hem ontslagen. Hij heeft kunstjes willen flikken, maar heeft de pech gehad zijn meester aan te treffen. Het is verwonderlijk dat ik bij deze gelegenheid het Maleis redelijk goed begreep en dat ik me ook begrijpelijk wist uit te drukken. Het individu trilde als een blad en viel op zijn knieën, de handen gevouwen, terwijl hij om 'ampon' (vergiftiging) smeekte. Hij wilde niet vertrekken en herhaalde, dat als ik hem wegjoeg, dat hij zich 'potong leher', d.w.z. dat hij zich de keel zou afsnijden. Dit is het verhaal: de vent heeft nogal succes bij het schone geslacht (inderdaad nogal mooi hier) en nam de honneurs van de gastvrijheid waar in mijn galerij. Ik sla de details over en zeg u alleen maar dat de kleine om wie het ging, een erg leuke baboe was van de kamer aan de overkant. Iedere keer dat zij nu mijn galerie moet passeren, lijkt zij te denken: dat is een behoorlijk strenge meneer.¹³⁸

Ik merk dat het tijd wordt thee te drinken, daarom zal ik maar eens heel hard op mijn 'jongen' (bediende) roepen: "Merapi (zo heet de vent), Merapi! Minta tè!" Daar is hij al. "Sahaja toean".¹³⁹

136 Soera 105 van de Koran verwijst naar de olifanten.

137 Sukabumi, 25 juni 1898, aan zijn ouders.

138 Sukabumi, 3 juli 1898, aan zijn ouders. Een baboe is een inlandse kinderoppas of kindermisje.

139 Garoet, 14 augustus 1898, aan zijn broer Adolf.

Wanneer een inlander gaat spreken, moet hij neerhurken en voor zover het een gewoon individu is, moet hij de 'sembáh' doen, d.w.z. neerhurken en de handen samengevouwen op ooghoogte houden. Bij het opstaan moet hij hetzelfde doen. Zelfs mijn bediende moet neerhurken wanneer ik hem uitgebreid toespreek. De vent, die trots is op zijn nieuwe betrekking van 'jonges' (d.w.z. jongen, bediende), schenkt me genoeg voldoening voor zijn loon van 3 gulden per maand. Hij is nog maar 12 jaar, dat is waar, maar dat is voldoende want zijn voeding kost hem maar de helft (5 cent per dag).¹⁴⁰

Informeer hoeveel belasting ik moet betalen voor mijn bediende, als ik hem zou meenemen naar Vaeshartelt, in het geval dat ze hem toelaten. Hij zou perfect zijn om aan tafel te helpen (want hij bedient me hier ook), om de honden eten te geven en met ze te wandelen, de kok te helpen etc. etc. Hij zal enige moeite hebben met wennen aan het dragen van schoenen. Hij is nou niet precies erg mooi en is pas 13 jaar, maar als je een mooie wil, kan ik voor het vertrek eentje in Batavia in dienst nemen. Die van Batavia kleden zich beter.¹⁴¹

'Zelfs mijn bediende moet neerhurken wanneer ik hem uitgebreid toespreek' (Garoet, 28 augustus 1898, aan zijn ouders / RHCL, Familie Regout)

Er is veel orde en netheid nodig in een kamer vanwege de veelvuldige insecten en de bediende die ik nu heb, is zeer minutieus. Zijn voorganger zit in de gevangenis voor vijftien dagen en ik wil hem niet meer. De huidige draagt de bizarre naam Ramalan, afgekort Lan, en is een erg fijne vent voor zijn vier gulden per maand (hij moet zijn eten zelf kopen). Hij heeft een nagel aan zijn pink van minstens 6 cm., wat erg deftig schijnt, want dat wil zeggen dat je geen zware werkzaamheden doet. De inlanders weten nooit hun leeftijd. Hij is 16 of 17 jaar, veronderstel ik, maar pretendeert pas 12 te zijn, de imbeciel. Het is zijn eerste dienst. Ik heb hem gedresseerd in 5 minuten. In Holland heb je 5 maanden nodig, maar hier: een Javaan is keurig beleefd. De laagste van de koelies kent zijn voorschriften van buiten. Zij zijn schalks als apen en hun gezicht blijft onverstoort. Alleen moet

¹⁴⁰ Garoet, 28 augustus 1898, aan zijn ouders.

¹⁴¹ Garoet, 27 september 1898: aan zijn broer Adolf.

*je niet familiair worden, want dan vinden ze dat erg leuk en beschouwen je als een gek, die niet weet hoe te leven. Hij spreekt natuurlijk geen stom woord Hollands, maar hij praat en schrijft een mooi handje Soendanees en Maleis. Genoeg over dit obscure personage, maar zie je, een dergelijk type is zo nuttig dat hij het verdient dat ik enkele regels aan hem wijd. Amen.*¹⁴²

In Japan vond hij de taal zo moeilijk dat iemand zeker vijf minuten moest wachten voor hij hem aan de hand van het woordenboek kon zeggen dat hij een imbeciel was. De Japanners die zich als Europeanen gedroegen waren in zijn ogen de enigen die ermee door konden.

Ik heb twee zakwoordenboekjes, Japans-Engels en Engels-Japans, en ik zoek iedere keer op wat ik moet zeggen. Dat kost soms tijd en het is me al gebeurd dat ik iemand meer dan vijf minuten heb laten wachten voor ik in mijn boek kon vinden, hoe ik hem in het Japans moest zeggen dat hij een imbeciel was. Het resultaat is hetzelfde en dat is wat telt.

*De Japanners die zich de eer hebben verschaft om de Europeanen na te apen zijn verdraagbare mensen. De anderen, de mensen van de straat, zijn afschuwelijk en het merendeel heeft een gelaatsuitdrukking van idioten. Zij zijn behendig als apen en maken kunstvoorwerpen van een verrassende verfijndheid.*¹⁴³

Dacht hij echt zo over zijn gekleurde medemens? En zo ja, week hij met zijn gedrag af van wat in die tijd op die plaats gewoon was. Met andere woorden: in hoeverre was hij in dat opzicht een kind van zijn tijd? Of waren zijn verhalen vooral stoerdoenerij naar het thuisfront toe? In ieder geval was hij overtuigd van de superioriteit van het blanke ras; dat schreef hij zelf vanuit Indië. Maar elders merkte hij op dat hij de inheemse bevolking gelukkiger achtte dan de meeste Europeanen.

*De inlanders zijn zo stil, ofschoon hier wat minder dan elders omdat zij fanatieker zijn. Er is een aantal 'hadjis' (mohammedaanse priesters, pelgrims naar Mekka) en in Trogong, op een mijl van hier, hebben ze ontdekt dat er vier jaar een samenzwering aan de gang is met als doel de 'blanda's' (Hollanders) uit te roeien, maar ze zijn zelf verraden. Los daarvan zijn het grote lafbekken en de Hollanders hebben groot gelijk met op hun superioriteit van ras te letten.*¹⁴⁴

142 Garoet, 20 oktober 1898: aan zijn broer Adolf.

143 Kyoto, 14 februari 1903, aan zijn ouders.

144 Garoet, 28 augustus 1898, aan zijn ouders. Eind april 1898 zouden in de moskee te Garoet enkele Atjehse hoofden, waaronder Teukoe Oemar (1854-1899) zich achter de pretendent-sultan Mohammad Daoed hebben geschaard en hebben gezworen om de heilige oorlog tegen de Hollanders te voeren. Zie: R. Baay, 'Het jaar 1898 in de Indische pers', in: Indische Letteren 13 (1998), 103.

*Op zijn allerlaatst binnen een maand verlaat ik Garoet na een verblijf van zes maanden, die ik heb aangewend om het inlandse leven van dichtbij te bekijken. Ik ben niet van plan om u hier een uiteenzetting te geven over wat ik weet met betrekking tot de Soendanees, maar ik garandeer dat één ding zeker is, namelijk dat deze bruine broeders veel gelukkiger zijn dan de Europese proleet en dan menige rijkraad. De beschamende of afzichtelijke armoede is er onbekend en de inlander is met zo weinig tevreden.*¹⁴⁵

Heeft die laatste opmerking een persoonlijke achtergrond en kwam die misschien voort uit het feit dat hij zelf gelukkig was in Garoet? Of past zo'n uitspraak volledig binnen het traditionele concept van de 'nobeles wilde'? Uit onderzoek naar negentiende-eeuwse reisverslagen over Indië is gebleken dat de wijze van beschouwing van land en volk grotendeels samenviel met de koloniale politieke en bestuurlijke ontwikkeling.¹⁴⁶ In de loop van die eeuw verschoof de beeldvorming van verwondering over - ja zelfs bijna bewondering voor - de van elke beschaving ontblote, ongerepte levenswijze van de inlander (nobeles wilde) naar het in toenemende mate benadrukken van de noodzaak van meer koloniaal gezag en meer beschavende invloed vanuit Nederland. Vervolgens werden de reisverslagen minder vooringenomen, feitelijker. In de laatste periode tenslotte, toen de ethische politiek zich al aankondigde, werd vooral de eigenheid van de Indische cultuur benadrukt. Edmonds verslaglegging past niet echt binnen het hier geschetste patroon. Ondanks het feit dat zijn brieven ook als reisverslag bedoeld waren, is bij hem van alles wat te vinden. De inheemse bevolking in Indië achtte hij gelukkig, maar een paar jaar eerder had hij voor de Amerikaanse inheemse bevolking Indianen geen goed woord over, terwijl hij daar juist de ruwe blanke immigranten gelukkig achtte:

*De inwoners (ten eerste zijn het er maar weinig) zijn erg gelukkige mensen en met een goede inborst, alleen moet je hen kennen en hun gewoonten overnemen, want ze zijn grof, erg grof, en wegens het minste of geringste zijn zij beledigd.*¹⁴⁷

Kortom, wat hij schrijft is een mengsel van weetjes, vooroordelen en eigen subjectieve waarnemingen die van moment tot moment in hun tegendeel kunnen omslaan. Bovendien verschillen zijn beschrijvingen van toon, afhankelijk van de persoon aan wie de brief gericht was. Een brief aan zijn moeder klinkt bijvoorbeeld anders dan een brief aan een broer.

¹⁴⁵ Garoet, 8 december 1898, aan zijn ouders.

¹⁴⁶ A. Bakker, 'Van paradijs tot plantage. Beeldvorming van Nederlands-Indië in reisverslagen, 1816-1990', in: *Indische Letteren* 13 (1898), 75-85.

¹⁴⁷ Glendive, 20 mei 1895, aan zijn ouders.

De Regouts op Grand Tour?

Zowel in Amerika als in Indië koos Edmond ervoor om langere tijd op dezelfde plek te blijven. Naar eigen zeggen had hij daar om meerdere redenen voordeel bij:

*Ten eerste omdat dit het enige middel is om zich vertrouwd te maken met de zeden en gewoonten van de inlanders. Java is overal hetzelfde of bijna hetzelfde. Onnodig dus om te reizen, zoals een toerist zou doen. Vervolgens omdat het veel economischer is en ik kennissen heb waar ik lang blijf. Je moet niet uit het oog verliezen dat ik me een verblijf op Java had voorgesteld, geen reis. Het woord toerist wekt medelijden bij mij op, want de doorsneetypes, die onder deze benaming erop los gaan, bekijken veel en zien niets, horen veel en begrijpen niets en zijn en blijven tenslotte vreemdelingen in het land dat zij doorkruisen. Zij laten zich overal een beetje plukken, en terug in eigen huis en haard raadplegen zij hun reisgids om enkele eruit springende standaard-onderwerpen te bestuderen en zijn gelukkig overtuigd veel te hebben opgestoken en perfect onderhouden te zijn, want ... zij hebben veel geld uitgegeven!*¹⁴⁸

Kortom: hij wilde niet de oppervlakkige en veel geld uitgevende toerist uithangen, maar koos voor een diepgaander kennismaking met de zeden, de gewoonten en, niet te vergeten, de taal van de bevolking door langere tijd op één plek te blijven. In Amerika lukte dat waarschijnlijk nog beter dan in Indië. In Amerika maakte hij namelijk deel uit van het ruige leven op de ranch, terwijl hij in Indië als welgestelde bezoeker toch meer een beschouwende positie innam.

Edmonds vader dacht hier anders over. Uit enkele passages uit Edmonds brieven blijkt dat hij er juist op tegen was dat Edmond te lang op een zelfde plek bleef rondhangen:

*Waarom vraagt u mij om terug te komen? Ik heb het hier zo goed en ben de gelukkigste mens.*¹⁴⁹

*Papa vindt dat ik ongelijk heb met zolang op dezelfde plek te blijven. Dat is misschien waar, maar daarentegen, wanneer ik uiteindelijk zal vertrekken, weet ik behoorlijk mee te praten over de Soendanezen. Ik stel me zelfs voor hetzelfde later te doen in de oosthoek van Java, waarschijnlijk in Malang of in Lawang in de Passoeroean.*¹⁵⁰

Van de andere kant drong zijn vader er wel op aan om langer in New York te blijven, waarschijnlijk om hier meer cultuur te kunnen opsnuiven. Edmond wilde in ieder geval naar Trilby. Dit was een roman van de Britse auteur George du Maurier die in 1894 in afleverin-

148 Garoet, 19 november 1898, geen geadresseerde vermeld.

149 Ranch, 15 juni 1895, aan zijn ouders.

150 Garoet, 18 november 1898, geen geadresseerde vermeld. Passoeroean = Pasuruan.

'Papa vindt dat ik ongelijk heb met zolang op dezelfde plek te blijven'. Edmonds vader Gustaaf (Garoet, 18 november 1898 / RHCL, Familie Regout).

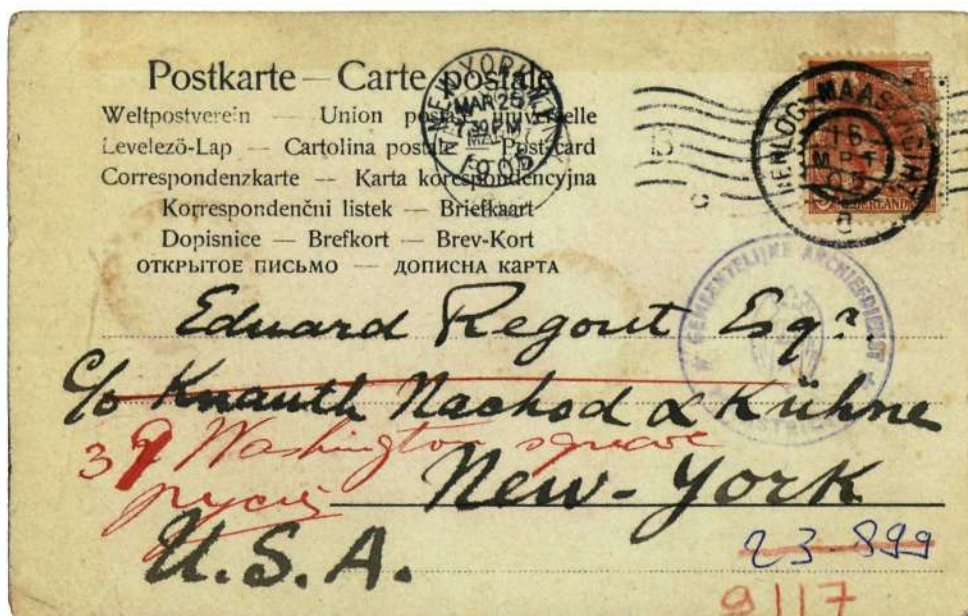

'Om 'all right' te zijn moet je Trilby gezien hebben' (Mandan, 29 augustus 1895, aan zijn ouders).

gen gepubliceerd werd in Harper's Magazine en een groot succes was. Het verhaal ging over Trilby O'Ferrall, een model dat, door de geniale musicus Svengali gehypnotiseerd, veranderde in een succesvolle zangeres. Edmond was blijkbaar van plan om naar de toneeluitvoering hiervan te gaan, die in 1895 op verschillende plaatsen in Amerika vertoond werd.

Volgende week vertrek ik naar New York. Ik heb moeite om hier weg te gaan, maar op een van deze vier ochtenden, verzamel ik al mijn moed en mijn bagage in mijn twee handen en spring ik in de Pullman Car naar New York. Aangezien ik weinig sympathie heb voor de Amerikanen van het oosten, ben ik niet van plan lang te halt te houden bij de New Yorkers, maar nog altijd lang genoeg om de 150 francs te verdienen, die Papa mij belooft om er te blijven. Ik ga er musea bekijken, Central Park en Trilby. Om 'all right' te zijn moet je Trilby gezien hebben.¹⁵¹

151 Mandan, 29 augustus 1895, aan zijn ouders. De Pullmann-cars waren de comfortabele slaapwagens van de Pullmann Company die op het Amerikaanse spoor reden.

Meerssenhoven. Op een postkaart van Edmond aan Eduard die op reis is in Amerika, 1905 (RHCL, Fotocollectie).

Uit deze passage valt af te leiden dat het vader Gustaaf er vooral om te doen was dat zijn zoon op zijn reis zoveel mogelijk te zien kreeg en daarbij kennis en cultuur opdeed. In diezelfde tijd was ook broer Eduard aan het rondreizen. Behalve de reis die hij samen met Edmond maakte en die hij wegens ziekte moest onderbreken, zijn van hem ook nog twee brieven bewaard die hij aan Edmond schreef toen hij in 1901 in zijn eentje in Amerika reisde:¹⁵²

Die goede Beck. Was hij in Glendive. Ik ben op 80 mijlen van dáár geweest. En wilde eens te paard je oude woonplaats gaan opzoeken, maar dacht wie zal ik dáár vinden en zo bracht ik mijn plan niet tot uitvoer. Wist ik dat Beck er was, zou ik wezenlijk gegaan zijn. Ik geloof hij zou wel vreemd opgekeken hebben, als hij mij zag aankomen! Ik zal hem schrijven 'that good old fellow'. "Hello, hello, let us have a drink!" "G... d... where do you come from!!!" ...

Je praat van naar Amerika te komen het volgende jaar. Is dat uitsluitend om te jagen of om het land te zien? Als het is voor te reizen raad ik 't je af. Er is aangenamer te reizen dan in de V.S. De afstanden zijn zo groot. Van Yellowstone Park via Lewiston (midden Montana), Butte, Ogden heeft mij waarachtig drie nachten en vier dagen genomen. Ben je uit de bewoonde streek waar geen 'irrigation' is, zie je weer dat eeuwige droge land (woestijn). Er zijn natuurlijk vele wouden, maar zo droog. En zo is California. Wáár water is, vind je het prachtigste fruit, palmbomen, peperbomen etc. Kom je erbuiten: droog, droog, stof!¹⁵³

Je vraagt mij om inlichtingen over de jacht op de wilde dieren van de Verenigde Staten. Ik veronderstel dat het hele westelijke gedeelte goed is, behalve Californië dat alleen de jacht op eenden en kwartels te bieden heeft. Aangezien je niet van plan bent om in de lente naar de Verenigde Staten te vertrekken, zie ik je vóór je vertrek, want ik hoop rond maart op Vaeshartelt terug te zijn. Ik ga ditmaal niet naar Japan, omdat ik voor deze reis een metgezel nodig heb. Dat maakt dat ik je bij mijn terugkeer uitgebreid kan uitleggen op welke manier ik gejaagd heb.¹⁵⁴

Tevens maken de brieven van Edmond er hier en daar melding van dat Adolf op reis was of plannen daartoe aan het maken was:

Wat Egypte betreft: ik kan je op dit moment niets beloven, omdat ik niet weet op welk tijdstip ik terugkeer, want ik heb nog niets gezien van Midden-Java. Ik zou even graag Egypte willen zien. Zeg mij toch maar hoelang je er zou willen blijven, wat je er wil uitgeven, tot waar je de Nijl op wil gaan en met welk schip je wil gaan en terugkomen.

¹⁵² Regout, inv. nr. 26.

¹⁵³ San Francisco, 23 september 1901, van Eduard aan Edmond. Blijkbaar was Edmond oorspronkelijk van plan geweest om in 1902 naar Amerika te gaan.

¹⁵⁴ San Francisco, 1 november 1901, van Eduard aan Edmond.

'Heb je de steen niet gezien, die ik heb laten plaatsen in Rathmore bij Atboy'. Edmond op reis in Ierland (Garoet, 27 september 1898 aan zijn broer Adolf / RHCL, Familie Regout).

Ben je vastbesloten naar Engeland te gaan? Je zegt me dat je in Ierland bent geweest? Heb je de steen niet gezien, die ik heb laten plaatsen in Rathmore bij Atboy bij Kilmessan, graafschap Meath?¹⁵⁵

Hier zijn enkele aanwijzingen voor Adolf in het geval hij me tegemoet komt in Port-Saïd. In ieder geval zal ons adres in Port-Saïd het Continental Hotel zijn, waar degene die het eerst aankomt, zal nagaan of er eventuele brieven of telegrammen zijn. Laat Adolf zijn bagage tot een minimum beperken. Het beste zou zijn om maar één koffer te hebben. Ik zal het ook zo regelen dat ik zelf ook maar weinig heb. Ik voeg een lijst toe van spullen die hij moet meenemen en die ruimschoots genoeg zijn. Adolf moet mijn beige overjasje niet vergeten, want ik heb geen overjas meegenomen en vorig jaar mei heb ik het in Parijs 's avonds erg koud gehad.¹⁵⁶

Ik kan nog geen datum van terugkeer vaststellen, maar ik denk dat Adolf alle tijd zal hebben om de wereld in te gaan in Luik, voordat hij mij tegemoet komt in Port-Saïd.¹⁵⁷

Adolf schreef me dat hij hoopte me tegemoet te komen in Marseille. Dat zou erg aardig van hem zijn. Ik zal hem op tijd berichten. Het zal misschien al warm zijn in Nice, maar wij zouden kunnen terugkomen via Zwitserland en de Rijn.¹⁵⁸

155 Garoet, 27 september 1898, aan zijn broer Adolf. Athboy is een stadje in het graafschap Meath in Ierland. Vlakbij ligt de ruïne van de Sint-Laurentiuskerk van Rathmore. Deze werd in de 15e eeuw gesticht door de familie Plunkett, die het naast de kerk gelegen, voormalige kasteel van Rathmore bewoonden. Edmonds grootmoeder van moederskant heette Plunkett de Rathmore. Kilmessan is een dorp in hetzelfde graafschap.

156 Garoet, 12 januari 1899, aan zijn ouders.

157 Yogyakarta, 23 januari 1899, aan zijn ouders.

158 Bandoeng, 25 februari 1899, aan zijn ouders.

'In ieder geval zal ons adres in Port-Saïd het Continental Hotel zijn.' (Garret, 12 januari 1899, aan zijn ouders). Op de begane grond is een filiaal van het reisbureau Thos. Cook & Son gevestigd.

Hoort al dat gereis bij de opvoeding van de jongens? Liet Gustaaf zijn zonen een soort Grand Tour maken alvorens zij het volwassen leven instapten? Het lijkt er veel op. Bovendien past dat ook bij de ambities van de Regouts en de adellijke status en levensstijl die zij nastreefden. Edmonds grootvader Petrus I had geprobeerd om in de adelstand te worden verheven. Zijn vader Gustaaf diende in 1898 een aanvraag in tot wijziging van zijn naam in Regout van Vaeshartelt.¹⁵⁹ Edmond zou in 1908 zijn vaders voorbeeld volgen: Regout van Meerssenhoven. Deze pogingen waren alle drie tevergeefs.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Regout, inv. nr. 340 en de brieven 37 en 45.

¹⁶⁰ Regout, inv. nrs. 33 en 276.

I feel lonesome

Een vakantiereis berust maar ten dele op een objectieve keuze, zo stelt Rudolf Philips in 1995.¹⁶¹ Aan de basis ervan ligt doorgaans het verlangen naar andere coulissen. Voortgaan met het leven binnen herkenbare kaders maar tegen een ander decor. Een minderheid echter heeft de behoefte zich hiervan los te maken en een nieuwe beleving te zoeken: *Het zijn mensen die in de ban van een vreemd avontuur of uit nostalgie naar verre einders kennis willen maken met andere normen en levensuitingen.*

Ongetwijfeld is dat ook van toepassing op Edmond Regout. Daarnaast speelt mogelijk ook nog een ander motief een belangrijke rol. Naast zijn brieven is niet alleen de boven reeds aangehaalde tekst van een lezing van hem bewaard met als titel 'Het Fokken van Paarden in de Far-West', maar ook nog de volgende korte beschouwing waarin hij de levenswijze van de cowboy als volgt samenvat:

De cowboy is een nomade. Op een goede dag komt hij aan, zet zich bij het keukenvuur en dan na een half uur vraagt hij of hij werk kan krijgen. Indien het antwoord negatief is, blijft hij een dag of twee en verdwijnt dan. In het tegenovergestelde geval blijft hij enkele maanden en dan op een morgen komt hij zijn loon vragen en gaat weg zonder opgave van reden: "I feel lonesome, I quit."

Zijn harde beroep maakt hem snel oud en weinig geschikt voor een andere loopbaan. Zijn onbegrensde onafhankelijkheidszin zou zich daar bovendien tegen verzetten, want hij zal de voorkeur geven aan zijn leven, dat miserabel is maar vrij van iedere dwang.

Weinig gewaardeerd, maar van de inwoners van de stad weet hij dat hij hen ontzag inboezemt en dat is voor hem voldoende.¹⁶²

Is dat ook van toepassing op Edmonds eigen gereis? Misschien zelfs het hoofdmotief? Met andere woorden: was hij zelf die eenzame cowboy?*

¹⁶¹ Philips, *Recreatie en toerisme*, 57-58.

¹⁶² Notitie uit 1895 (Regout, inv. nr. 20).

* Met dank aan Eric Scheepers voor divers bronnenmateriaal en velerlei informatie over personen en aan Ingrid M.H. Evers voor tips vanuit haar onderzoek naar Edmond Regout als fotograaf.

ABSTRACT

Rolf Hackeng

'I feel lonesome, I quit'. Traveller Edmond Regout writing home, 1895-1903.

Edmond Regout (1870-1926) was a grandson of the famous entrepreneur from Maastricht Petrus Regout. From the age of 25 to 32 he made three big tours: in 1895 to North-America, in 1898-1899 to Indië (the Dutch East Indies, now Indonesia) and in 1902-1903 to Ceylon (now Sri Lanka), Indië, Hongkong, Japan and on the journey back home by the Trans Siberia Express. In America he assisted on a ranch in the 'horsehunt'. In Indië he was accommodated in a small village in the mountains and his greatest adventures here were hunting adventures.

The fifty letters that he as traveller wrote to his parents and his brothers and two albums with the pictures he made, are kept by the Regionaal Historisch Centrum Limburg.

With the help of the letters is attempted to visualize his travelling experiences and also his person as a traveller. What kind of traveller was he? A fortunated tourist? A son of rich people on safari? How did he look at other cultures and at the people he met. Was all this travelling part of his education? Finally was also considered the question what he was seeking on travel? Recreation? Adventure? Or was he impelled by other urges, of a more personal kind?

Groningse archeologen in Limburg

Leo Verhart

Het archeologisch onderzoek in Limburg werd tot de oprichting in 1940 van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (later Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, momenteel Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) voornamelijk uitgevoerd door particulieren, lokaal/regionale organisaties en het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) uit Leiden. Vooral die laatste, als grootste en nationale instelling, was dominant in het wetenschappelijk onderzoek vóór, maar ook in de Tweede Wereldoorlog. Het RMO was verantwoordelijk voor het archeologisch onderzoek in ons hele land, maar haar activiteiten in Limburg waren ook ingegeven door de goede verstandhouding met het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig genootschap (LGOG). Het waren vooral de vriendschappelijke contacten tussen J.H. Holwerda, directeur van het RMO en J.W.H. Goossens, conservator en later voorzitter van het LGOG, die de samenwerking bevorderden. Toch is er vanuit het verre Groningen door het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI)¹, onderdeel van de Rijksuniversiteit aldaar, ook onderzoek uitgevoerd of zijn pogingen daartoe ondernomen. In dit artikel komen de achtergrond, de chronologie, de inhoud, de betekenis en de gevolgen van deze activiteiten aan de orde, waarbij de nadruk zal liggen op de rol en de persoon van de directeur van dit instituut, Prof. Dr. A.E. van Giffen.²

Limburg, onderdeel van een natie

De Limburgse archeologie kent een lange, maar geheel eigen geschiedenis. Zoals overal stonden amateurs, in de beste zin van het woord, aan de basis. Vaak waren het notabelen zoals burgemeesters, notarissen, pastoors en onderwijzers die in hun vrije tijd studie maakten van de lokale geschiedenis en oudheidkunde. In de negentiende eeuw was Limburg voor het onderzoek van archeologische resten in de bodem en andere oudheidkundige ontdekkingen grotendeels afhankelijk van eigen krachten. Mannen zoals Charles Guillon (1811-1873), Jos. Habets (1829-1893), Casimir Ubaghs (1829-1894) en Eugène Dubois

1 Nu GIA geheten: Groningen Institute of Archaeology.

2 Voor een breder beeld over deze periode in de archeologie kan ik verwijzen naar Eickhoff 2003.

(1849-1940) maakten zich op dit terrein verdienstelijk.³ Sommigen van hen hadden nauwe banden met België, de nieuwe natie die zich in 1830 had afgescheiden van Nederland.

Vanuit het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden was er ook belangstelling voor deze nieuwe Nederlandse provincie. Grotendeels gebeurde dat in de vorm van briefwisseling met bovenstaande personen, vaak in reactie op krantenberichten die in het Westen over Limburg waren verschenen. Af en toe reisde een conservator af naar het zuiden om eens met eigen ogen te zien wat er was gevonden en er misschien nog te vinden zou zijn. Zo groef C. Leemans (1809-1893) in 1840 naar Romeinse muurresten in het Maastrichtse Stokstraatkwartier, en maakte L.J.F. Janssen (1806-1869) acht jaar later enkele dienstreizen door Limburg waarvan hij de bevindingen vastlegde in verschillende rapporten voor de minister in Den Haag.⁴

Met de aanstelling van een nieuwe directeur bij het RMO, A.E.J. Holwerda (1845-1922) in 1903 en zeker met de indiensttreding van zijn zoon J.H. Holwerda (1873-1951) een jaar later als conservator, ging er iets fundamenteels veranderen. De jongere Holwerda ging op verkenning in het land en bezocht tussen eind juni en begin juli 1905 voor het eerst de provincie Limburg.⁵ Hij maakte o.a. kennis met Willem Goossens (1869-1933) en in de loop der jaren werd hun samenwerking, zowel op persoonlijk vlak als tussen de beide instellingen – het LGOG en het RMO – steeds sterker (fig. 1). Na zijn priesterwijding zou Goossens zeer actief zijn op het gebied van de Limburgse geschiedenis en archeologie. Hij was historicus, rijksarchivaris, conservator van het museum, secretaris, onder-voorzitter en voorzitter van het LGOG en ook nog eens een uitstekend archeoloog.⁶

Al vrij snel na dat eerste bezoek van Holwerda werd er door het RMO gegraven in Limburg. De archeologisch rijke provincie had veel te bieden, vooral op het terrein van de Romeinse archeologie. Het was dan ook niet verwonderlijk dat vele villaterreinen werden blootgelegd. Dat gebeurde steeds in nauwe samenwerking met het LGOG. Samen financierden zij het onderzoek en na restauratie werden de belangrijkste vondsten onderling verdeeld. Vooral Willem Goossens speelde daarbij als contactpersoon een belangrijke rol. Een aantal keren leidde hij ook opgravingen.

Het museum groef in Valkenburg (1905), Schimmert (1906), Heerlen (1908), Maastricht (1910) en Bocholtz (1911). Het bleef niet bij villaterreinen en andere Romeinse sporen. Ook urnenvelden werden onderzocht: Beesel (1905 en 1910), Melick (1908), Posterholt (1908) en Kerkrade (1911). Deze groei aan activiteiten van het Leidse museum in Limburg en de vele opgravingen elders in het land maakten evenwel personele uitbreiding noodza-

3 Jamar 1986, 1989, 1993; Venner 2003.

4 Over deze rapporten is een korte vermelding bekend van Habets (1877) die ingaat op de beschrijvingen van belangrijke archeologische collecties in Limburg. Janssen heeft echter ook veldwerk uitgevoerd. Publicatie van de rapporten is in voorbereiding (Verhart in voorber.).

5 Verhart 2006.

6 Venner 2003.

Fig. 1. J.H. Holwerda en W. Goossens waren goed bevriend met elkaar. Samen zaten ze ook in verschillende besturen en commissies van advies. Hier zijn beiden te zien bij de Leidse opgraving in Bochtoltz. Holwerda is de bewegende man, achterste rij vierde van links; Goossens staat op dezelfde rij, maar tweede van rechts (foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

kelijk. In 1911 lukte het de directie van het RMO een jonge ambitieuze Groninger aan te trekken. Op 1 januari 1912 werd A.E. van Giffen (1884-1973) assistent-conservator. Het was een jonge bioloog die de eerste kennis van de archeologie als autodidact had opgedaan in het terpengebied van Groningen en Friesland.

Een conflict met grote gevolgen

De bewondering en waardering door de directie van het RMO voor de enthousiaste en ambitieuze Van Giffen sloegen in de zomer van 1912 al om en er ontstonden problemen in de werkrelatie.⁷ Uiteindelijk zouden die problemen uitgroeien tot een groot conflict waar

⁷ Verhart 2005.

Fig. 2. Van Giffen in 1917, kort voor het moment dat hij in Groningen aan de slag gaat in zijn eigen instituut (foto particuliere collectie).

steeds meer instellingen en personen bij betrokken raakten, tot de minister-president aan toe. Tenslotte was de enige oplossing Van Giffen uit te laten zien naar een andere betrekking. Banen waren er in die tijd niet echt en er werd voor hem in 1917 een plaats vrijgemaakt bij het Zoölogisch Laboratorium in Groningen met de bedoeling dat hij zich zou gaan concentreren op het terpenonderzoek, met name in zijn provincie Groningen (fig. 2).

Als het ministerie gehoopt had de problemen daarmee te hebben opgelost, kwam het bedrogen uit. De persoonlijke tegenstelling tussen de jonge Holwerda en Van Giffen zou de kiem worden – en de brandstof zijn – voor een jaren durende strijd over wetenschappelijke inzichten, opgravingsmethoden en instituutbelangen. Van Giffen concentreerde zich allerminst op het onderzoek van de terpen,

maar rekende al snel de hele prehistorie en de periode daarna tot zijn onderzoeksterrein. Nog voor zijn formele aanstelling werd hij in december 1916 gevraagd als conservator van het Drents Museum in Assen en haalde hij net na zijn Groningse aanstelling een staatsopdracht binnen om een rapport te maken over de Nederlandse hunebedden.⁸ Met behulp van diverse andere personen poogde Van Giffen Holwerda en het Leidse museum soms regelrecht tegen te werken. Van Giffen begaf zich al doende regelmatig op het terrein dat formeel onder de verantwoordelijkheid van het RMO viel. Het museum was in 1887 aangewezen als de verantwoordelijke instelling voor al het archeologische onderzoek in geheel Nederland.

Daar kwam nog bij dat hij zich ook niet beperkte tot de drie noordelijke provincies, het door Leiden gedoogde werkterrein, maar tevens daarbuiten de confrontatie zocht. In 1923 trachtte hij het onderzoek van het Romeinse castellum in het Zuid-Hollandse Valkenburg naar zich toe te trekken en zelfs het zuidelijkste deel van Nederland was niet veilig voor hem.⁹

Zijn keuzen waar en wat te onderzoeken buiten zijn noordelijke revier lijken in belangrijke mate te zijn ingegeven door de activiteiten van Holwerda en diens visie op archeolo-

8 Verhart 2016.

9 Verhart 2012, 2013.

gische verschijnselen. Als Van Giffen buiten zijn territorium mogelijkheden zag om op te graven of een andere visie had op door Holwerda ingenomen standpunten dan waren dat vaak de aanleidingen zelf activiteiten in die richting te ontwikkelen. Zo is zijn uitgebreide en zeer gedetailleerde grafheuvelonderzoek een reactie op de visie van Holwerda dat dit koepelgraven waren. Want door die preciese wijze van opgraven kon hij aantonen dat die graven nooit een houten koepel hadden gehad, maar gewoon met aarde waren opgehoogd. Een ander goed voorbeeld is het onderzoek van de neolithische vondsten in Rijckholt.

Rijckholt

Aan het eind van de negentiende eeuw ontdekten Belgische archeologen het gebied met vuursteenmijnen in de omgeving van Rijckholt. Over een lange periode zouden zij – maar ook anderen – ter plaatse opgravingen uitvoeren en waarnemingen doen.¹⁰ Aan het begin van de twintigste eeuw was Rijckholt bekend als een locatie met sporen uit de steentijd en in 1905 bracht Holwerda een bezoek aan het *Grand Atelier*, een komvormige plek aldaar met zeer veel vuursteenafslagen. Op grond van waarnemingen in Tongeren waar hij stukken vuursteen aantrof aan de basis van de vuursteenhoudende mergel van de Romeinse vestingmuren, meende hij dat de artefacten in Rijckholt afkomstig konden zijn van Romeinse mergelwinning ter plaatse.¹¹ Deze ideeën formuleerde hij ook in twee overzichtspublicaties over de voorgeschiedenis van Nederland.

In 1907 schreef hij in de eerste versie van zijn *Vroegste Beschaving* dat men met de vondsten in Rijckholt voorzichtigheid moest betrachten omdat sommigen menen dat het om paleolithisch materiaal zou gaan.¹² Ook een uitsluitend neolithische datering achtte hij omstreden omdat enerzijds stenen werktuigen nog langer in gebruik waren en anderzijds hij uit persoonlijke ervaring in Tongeren had gezien dat bij het bewerken van mergel in de Romeinse tijd vergelijkbare afslagen vrijkwamen.¹³ Hij zou die visie herhalen in de uitgebreidere versie van het boek in 1918.¹⁴

In 1925 publiceerde Holwerda zijn herziene overzichtswerk over de archeologie van Nederland en besteedde daarin weer aandacht aan de vindplaats Rijckholt. Inmiddels had hij de opgravingen van de Belgische onderzoekers J. Hamal-Nandrin en J. Servais bezocht en herzag hij zijn eerdere visie. Kort daarvoor had ook Van Giffen in Rijckholt gegraven, maar de publicatie over dit onderzoek verscheen pas in 1925, na het verschijnen van Holwerda's

10 Rademakers 1998.

11 Verhart 2005, 206-207.

12 Holwerda 1907, 4-5.

13 Holwerda 1907, 5-8.

14 Holwerda 1918, 1-2.

boek. Holwerda stemde in zijn herziene handboek ook in met een overwegend neolithische ouderdom, maar hield een kleine slag om de arm.¹⁵ Hij volgde de conclusie van anderen dat hier sprake moest zijn van vuursteenmijnbouw en dat ter plaatse halffabricaten en werktuigen geproduceerd waren. Hij noemde het nu verschijnselen van groot belang.

Groninger belangstelling voor Rijckholt

De afwijkende mening van Holwerda in de publicatie van 1918 zal mede voor Van Giffen een aanleiding zijn geweest zijn aandacht naar het uiterste zuiden van Nederland te verleggen.¹⁶ Daar lagen mogelijkheden Holwerda's ongelijk te bewijzen. Een tweede argument om daar zo ver weg van Groningen onderzoek in te stellen was dat Van Giffen zich al jaren inspande om een studiecollectie van Nederlandse en Europese artefacten te vormen voor zijn nieuw opgerichte instituut, het BAI. Een dergelijke typencollectie bezat ook het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. In Groningen was nog weinig materiaal uit Zuid-Nederland aanwezig, dus een uitbreiding met steentijdmateriaal uit Rijckholt was welkom.¹⁷

Eerlijk gezegd hoefde hij daarvoor niet zelf te graven want veel materiaal uit Rijckholt was te koop of kon door ruil verkregen worden, maar de belangrijkste overweging zo ver zuidwaarts onderzoek uit te voeren was dat Van Giffen zich niet wenste neer te leggen bij de rijksregeling van 1887 dat het op instituutsniveau uitsluitend aan het RMO voorbehouden was in Nederland opgravingen uit te voeren. Tot 1940 mochten particulieren nog opgravingen doen, al trachtte men dat zoveel mogelijk tegen te gaan.

Van Giffen werd op het spoor van Rijckholt gezet door dr. W.G.N. van der Sleen uit Haarlem. Deze chemicus en wereldreiziger had ook belangstelling voor de archeologie van Nederland en al vroeg had Van Giffen contact met hem. Op 25 oktober 1922 meldde Van der Sleen dat hij weer naar Rijckholt ging en vroeg Van Giffen mee.¹⁸ Van Giffen kon niet, maar was wel geïnteresseerd in onderzoek ter plaatse. Van der Sleen bracht vervolgens Van Giffen in contact met R. Oppenheim uit Haarlem die een verzameling artefacten uit Rijckholt bezat en deze wel aan het BAI wilde afstaan.¹⁹ Van der Sleen zorgde ook voor de eerste contacten met de eigenaar van het bos, Graaf René Joseph Maurits de Geloës d'

15 Holwerda 1925, 15; Verhart 2005, 205-207.

16 Van Giffen 1925, 483-484.

17 Een van de weinige Limburgse objecten in de verzameling was een Romeinse pot die in 1922 werd aangekocht van F.H. Leufkens uit Heerlen (Archief GIA, ingekomen brieven 08.01.1922, 21.01.1922 (Leufkens)).

18 Frans Engelen schrijft dat Van Giffen in 1922 een excursie maakte naar het Grand Atelier, begeleid door Jean Rompelberg en dat hij in de herfst van dat jaar overleg voerde met graaf René de Geloës (Engelen 1998, 22).

19 Archief GIA, ingekomen brieven 06.12.1922, 09.12.1922 (Van der Sleen).

Eijsden (1856-1930), die bereid was de jonge archeoloog een kans te geven om een opgraving uit te voeren.²⁰

Tijdens die ontmoetingen bij de voorbereidingen van de opgravingen moeten ook al wat artefacten zijn uitgeruild. Voor wat hoort wat zal het motto van Van Giffen zijn geweest en hij bood wat vondsten uit het noorden aan. Zo zitten er in de verzameling van De Geloos enkele scherven trechterbekeraardewerk uit de grafkelder van Eext.²¹

Van Giffen deed zijn verzoek om op te mogen graven bij De Geloos mede als secretaris van kort daarvoor opgerichte *Nederlandsch Nationaal Bureau voor de Anthropologie* (NNBA) die ook een sectie voor de *Præhistorie en Archaeologie* kende.²² Van Giffen speelde daarin een vooraanstaande rol en deze organisatie wilde graag in het onderzoek participeren. Daarmee had hij enige rugdekking gekregen, mochten er problemen met het RMO ontstaan. In juni 1923 kreeg hij de toestemming van de graaf en van 27 juli t/m 12 augustus werd voor het eerst gegraven.²³ Hierna werd nog onderzoek uitgevoerd in 1925 en 1926.

Om de opgravingen financieel mogelijk te maken had Van Giffen ook een beroep gedaan op het NNBA, maar samen met een bijdrage uit zijn eigen instituut was dat nog niet toereikend. Tijdens het eerste onderzoek, in de zomer 1923, had hij kennis gemaakt met vertegenwoordigers van het LGOG en met name met secretaris dr. P. Doppler. Die laatste zei allerlei steun toe voor de uitwerking van de opgraving zoals de kosten voor fotografie, maar het LGOG rekende er wel op dat een groot deel van de vondsten naar zijn museum in Maastricht zou komen.²⁴ In 1925 vroeg Van Giffen bij het LGOG subsidie aan en kreeg hij een toezegging voor fl. 500.²⁵ Een jaar later probeerde hij het ook bij het natuurhistorisch museum in Maastricht en vroeg toen om een bijdrage van fl. 150 tot fl. 200, maar een antwoord op dat verzoek is niet bewaard gebleven.²⁶

20 Engelen 1998, 24.

21 Warrimont & Amkreutz 2015, 51.

22 In Nederland opereerden toen twee antropologische organisaties. Uit 1898 dateert de *Nederlandsche Anthropologische Vereening*, vanaf 1911 in Leiden gehuisvest. Voorzitter daarvan was prof. dr. A.W. Nieuwenhuis (1864-1963) met J.H. Holwerda als secretaris. Deze organisatie was een onderdeel van de *Internationale Maatschappij voor Ethnographie* met Wenen als thuisbasis.

In Amsterdam zetelde het in 1922 opgerichte *Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie*. Het stond onder voorzitterschap van prof. dr. J.P. Kleiweg de Zwaan en was onderdeel van het in Parijs gestichte *Institut Internationale d'Anthropologie*. Er was ook een sectie archeologie met prof. dr. N. Krom (1883-1945) als voorzitter en Van Giffen als secretaris. Zie ook Wolf 1998.

23 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 172, 18.06.1923 (Kleiweg van der Zwaan) en Engelen 1998, 24-26.

24 Archief GIA, ontvangen brieven, 01.12. 1924 (Doppler), in map 1927.

25 Archief GIA, ontvangen brieven, 30.07.1925 (Doppler).

26 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 307, 30.07.1925 (Cremers).

Drie jaren veldwerk²⁷

Het onderzoek van Van Giffen werd anders uitgevoerd dan de Belgische archeologen tot dan toe hadden gedaan. De Belgen beperkten zich tot het graven van kleine putten, primair gericht op het vinden van artefacten in de hellingen van het grote ravijn, de huidige Schone Grub.²⁸ Dat was ook het doel van Van Giffen, maar hij werkte vanuit een vraagstelling gericht op de aard en ligging van de sporen om vandaar uit proberen te verklaren wat er in het verre verleden had plaatsgevonden.²⁹ Daarvoor documenteerde hij vlakken, profielen en maakte verspreidingskaarten van de vondsten binnen de opgraving en liet zijn medewerkers het gehele gebied inmeten en op kaart vastleggen. Daarnaast onderzocht hij als eerste het plateau en ontdekte daar sporen die later de ingangen van schachten bleken te zijn.

Dat hij in het begin nog weinig grip had op de situatie ter plaatse bleek uit de op het plateau ontdekte ronde kuilen die hij in zijn eerste publicatie als hutkommen (half-ondergrondse gebouwtjes) interpreteerde.³⁰ (fig. 3) Bij een uitzonderlijk diepe hutkom, waarvan op een diepte van 4 meter de bodem nog niet was bereikt, dacht hij aan een waterput of iets anders dat hij niet nader kon benoemen.³¹ Na de opgraving, in augustus van dat jaar, ontdekte R. Oppenheim in een geërodeerde wand van het plateau de ingang van een mijngalerij.³² Pas veel later zou Van Giffen zich realiseren dat zijn ronde *hutkommen* in werkelijkheid de ingangen van mijnschachten op het plateau waren, waarvan de sporen van schachten en galerijen al in de geërodeerde hellingen van de Schone Grub en bij het *Grand Atelier* waren ontdekt. Dat gebeurde pas bij het onderzoek van Waterbolk in 1964.³³ In 1953 publiceerde hij nog een klein artikel waarin hij inging op het "kuilwoninkje" dat hij aantrof op het plateau.³⁴

Vernieuwend was wel zijn geologische benadering. Zo stelde hij vast, in tegenstelling tot de Belgische onderzoekers, dat de Schone Grub ontstaan moest zijn vóór de komst van mensen in dit gebied³⁵ en dat in overeenstemming met zijn Belgische collega's de ouderdom van de gevonden sporen en artefacten neolithisch was.³⁶

Zoals gebruikelijk wilde Van Giffen verder werken, want er bleven altijd vragen over. Veel van zijn onderzoek had een proefkarakter en in de verslaglegging had hij het altijd over voorlopige resultaten. Dat was in Rijckholt ook het geval.³⁷

27 Zie voor de details Engelen 1998 en Van Giffen 1925.

28 Hamal-Nandrin & Servais 1923.

29 Van Giffen 1925, 481-482.

30 Van Giffen 1925, 497-501.

31 Van Giffen 1925, 500.

32 Engelen 1998, 26.

33 Waterbolk 1994, 38.

34 Van Giffen 1953.

35 Van Giffen 1925, 496.

36 Van Giffen 1925, 496-497.

37 Van Giffen 1925, 485.

Fig. 3. Tijdens zijn onderzoek in Rijckholt op het plateau trof Van Giffen ronde verkleuringen in de bodem aan die hij interpreteerde als "hutkommen". In werkelijkheid waren het de opvullingen in de monden van de verticale mijnschachten (foto particuliere collectie).

In de zomer van 1925 volgde de tweede campagne waar Van Giffen bij het *Grand Atelier* voor het eerst een gedeelte van het gebied met mijnschachten ontdekte met schachten en galerijen. Hij moest echter het verdere onderzoek staken vanwege een gebrek aan geldmiddelen en instortingsgevaar van de mijn.

In het derde jaar, 1926, probeerde Van Giffen professionele mijnbouwkundige ondersteuning te krijgen want het onderzoek van een vuursteenmijn werd toch gevaarlijk geacht. Hij vroeg bij de hoofdingenieur der mijnen, dr. C. Blankenvoort, voor een periode van 8 tot 10 dagen hulp van een ervaren mijnwerker voor deze hachelijke ondergrondse activiteiten, maar deze gaf Van Giffen nul op rekest.³⁸ Van Giffen waagde het er toch op. Met hout uit het bos werden stutten aangebracht, maar instortingen vonden toch plaats waarbij een van de voorgravers, Jan Lanting, ternauwernood aan dood ontsnapte (fig. 4). De marechaussee van Maastricht legde de werken stil en daarmee kwam er een einde aan de directe betrokkenheid van Van Giffen met Rijckholt.

38 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 310, 07.09.1926 (Blankenvoort).

Fig. 4. In het laatste jaar van zijn onderzoek in Rijckholt (1926) ontdekte Van Giffen enkele schachten en galerijen. Tegen het instortingsgevaar werden ze gestut met hout dat in het Savelsbos werd verzameld. Toch was de situatie zo gevaarlijk dat hij een verbod kreeg verder te graven (foto particuliere collectie).

Hij spoedde zich naar het noorden om een begin te maken met zijn onderzoek van de terp van Ezinge. Dat onderzoek zou hem wereldberoemd maken, maar hem ook met handen en voeten binden aan zijn Groningse geboortegrond.³⁹ Pas in 1930 kon hij zijn blik weer op het zuiden richten. De enorme hoeveelheden vuursteenmateriaal die hij opgroef, had hij meegenomen en dit zou jarenlang een belangrijke bron vormen om het ruilverkeer voor andere artefacten te vergemakkelijken.⁴⁰

39 Knol 2005.

40 Zo schonk hij in het kader van het kader van het opbouwen van relaties een tiental vuurstenen hakken en andere werktuigen aan pastoor Pinckers van het Folkloristisch Museum in Asselt in een poging om in Midden-Limburg opgravingen uit te kunnen voeren. Eind 1924 kwam een deel van het door Van Giffen opgegraven vuursteen terug naar Maastricht (Archief GIA, verzonden brieven, nr. 429, 27.11.1924 (LGOG)). Daar was wel een bezoek van twee bestuursleden van het LGOG voor noodzakelijk.

Tegenstelling en belangstelling

De publicatie van het resultaat van het eerste jaar van het onderzoek liep diverse keren vertraging op, maar in 1925 verscheen dan toch een artikel dat een combinatie was van een verslag op hoofdlijnen van het onderzoek door Van Giffen en een beschouwing van Van der Sleen over het *Grand Atelier* en omgeving.⁴¹

Opvallend is dat Van Giffen bij de bespreking van de ouderdom nauwelijks over de gevonden artefacten sprak en die vergeleek met materiaal uit het buitenland. Zijn kennis van vuurstenen artefacten was niet groot en in het algemeen had hij nooit veel aandacht voor gedetailleerde beschrijvingen van het vondstmateriaal. Dat lag anders met de dierlijke resten. Als archeozoöloog kan hij daar veel beter mee uit de voeten en door vergelijking met dierlijke resten uit buitenlandse opgravingen kwam hij op een (laat)neolithische datering voor de menselijke activiteiten ter plaatse.⁴²

In de inleiding schetste Van Giffen de onderzoeksgeschiedenis en stelde vast dat het in 1914 al door de opgravingen van de Luikse archeologen J. Hamal-Nandrin en J. Servais duidelijk was dat hier door de prehistorische mens vuursteenmijnbouw had plaatsgevonden. Hij vervolgde met: "De vraag, of wij hier te doen hebben met arte- of manufacten, was dus reeds lang opgelost. Zij had alleen nog maar reden van bestaan gezien het sceptische standpunt onzer officiële oudheidkundige wetenschap, zooals dit zelfs door sommige vooraanstaande onderzoekers nog verdedigd werd, doch dat inmiddels als opgegeven beschouwd mag worden."⁴³

Het ging natuurlijk om het oude standpunt van Holwerda dat het voorkomen van vuurstenen afslagen kon samenhangen met Romeinse mergelwinning. Daar was Holwerda van afgestapt en Van Giffen verwees in dit verband naar een artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 30 juli 1923 waarin een verslag stond van een excursie van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging.⁴⁴ Die vereniging bezocht in twee dagen Zuid-Limburg. Allereerst de opgraving Ravensbosch bij Valkenburg waar Holwerda aan het graven was en de volgende dag Rijckholt. Holwerda ging niet mee, maar introduceerde mondeling de opgraving waarbij hij aangaf inmiddels overtuigd te zijn van de prehistorische ouderdom van de daar gevonden verschijnselen.

Op zaterdag 28 juli 1923 kwam het gezelschap van de NAV, ongeveer 25 personen groot, op bezoek bij de opgraving van Van Giffen met als extra excursiebegeleiders J. Hamal-Nandrin en J. Servais.⁴⁵ (fig. 5) De organisatie was mede in handen van het LGOG met als

41 Van Giffen 1925; Van der Sleen 1925.

42 Van Giffen 1925, 502.

43 Van Giffen 1925, 484.

44 Van Giffen noemt foutief de NRC van 28 juli 1923. Zie voor een korte uitleg over deze vereniging noot 22.

45 Limburger Koerier 01.08.1923.

Fig. 5. Van de excursie tijdens de opgravingen van Van Giffen in 1923 zijn geen foto's bekend. Wel zijn er enkele van een excursie uit augustus 1921 door een gezelschap uit Luik. Het geeft een beeld hoe het eraan toe ging bij een bezoek aan een opgraving (foto particuliere collectie).

centrale figuren W. Goossens en P. Doppler. Ook leden van het LGOG waren onder de deelnemers, maar later tijdens de opgravingen kwamen er individueel ook in de archeologie geïnteresseerde personen langs. Al die bezoekers zouden belangrijk blijken te zijn voor de toekomst.

Een tegenslag voor Van Giffen was dat de aanvankelijke toezegging van het LGOG om het onderzoek van 1926 financieel te ondersteunen werd ingetrokken. Van Giffen probeerde daarop een bijdrage te krijgen bij het Internationaal Bureau Anthropologie in Amsterdam.⁴⁶

Over de werkzaamheden in 1925 en 1926 heeft Van Giffen weinig gepubliceerd. In 1926 verscheen een korte bijdrage die vooral de werkzaamheden van 1923 tot onderwerp had.⁴⁷ Over die van 1926 was pas wat in 1953 te lezen in een bijdrage voor de op dat moment 85 jaar wordende Hamal-Nandrin.⁴⁸

46 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 323, 11.09.1926 (Int. Bur. Anthrop.)

47 Van Giffen 1926.

48 Van Giffen 1953.

Andere contacten in het zuiden

Het was niet alleen de vindplaats Rijckholt die tijdens zijn onderzoek van de vuursteenmijnen de belangstelling van Van Giffen had. Van Giffen leerde in die periode Limburgse amateurarcheologen en in die discipline geïnteresseerde personen kennen met wie hij contact zou gaan onderhouden. Het werd hem daaruit snel duidelijk dat er meer mooie onderzoeksobjecten in de provincie te vinden waren. Al die contacten dateerden van kort na 1923, dus in die zin moet zijn persoonlijke aanwezigheid in Zuid-Limburg een belangrijke stimulans zijn geweest. De kans is groot dat hij de meeste mensen heeft leren kennen tijdens de weken dat hij in Rijckholt groef.

Een van zijn oudste contacten was pastoor A.C. Kengen (1866-1936) uit Caberg. Kengen geldt als de eerste persoon die bandkeramisch materiaal in Nederland heeft gevonden. Van Giffen benaderde hem voor beeldmateriaal voor een artikel dat hij aan het schrijven was en wilde graag informatie over zijn vondsten uit de groeve Belvédère. Hij meldde als introductie dat hij een paar jaar geleden zijn collectie had gezien.⁴⁹

Verder stond Van Giffen natuurlijk in contact met personen in Rijckholt zelf: graaf De Gelous, J. Rempelberg en de paters Dominicanen die na hem het onderzoek te Rijckholt ter hand hadden genomen.⁵⁰ Met Th. Dorren correspondeerde hij in 1932 over de vermeende paleolithische grottekeningen in Valkenburg.⁵¹ Verder waren er door de jaren heen schriftelijke contacten met het LGOG of bestuursleden van deze organisatie.

Een lastige dwarsligger uit Beek

Ondanks de opgravingen in Rijckholt en de mooie vooruitzichten op nieuwe en veelbelovende opgravingslocaties, kreeg Van Giffen zijn handen vol aan de terpen. Daarnaast groef hij ook in andere plaatsen in het noorden en incidenteel in Overijssel, Utrecht, Zuid-Holland, Noord-Brabant en zelfs in het buitenland.⁵²

Tijdens zijn activiteiten in het noorden was zijn contact met de archeologisch geïnteresseerde arts H.J. Beckers (1862-1950) uit Beek het meest intensief (fig. 6). Vanaf februari 1925

49 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 25, 05.01.1928 (Kengen).

50 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 378, 17.07.1929 (Pères Dominicains), nr. 568, 19.12.1931 (Moos), nr. 110, 19.03.1932 (Mounier); ontvangen brieven, 23.07.1929 (Dominicanen) 12.12.1931 (Moos), 02.03.1932, 20.03.1932 (Mounier).

51 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 14.03.1932, 01.04.1932; ontvangen brieven 29.02.1932, 04.05.1932, 05.06.1932, 24.05.1932 (Dorren).

52 Anoniem 1947. Die lijst is gemaakt door H. Brunsting (mededeling Tjalling Waterbolk)

Fig. 6. J.H. Beckers, arts te Beek, was een bekend amateurarcheoloog die vooral onderzoek deed in zijn directe woonomgeving. Hier bekijkt hij een potje dat hij opgroef in Heerlen in de periode 1940-1941 (foto Thermenmuseum, Heerlen).

schreven ze elkaar regelmatig en ze gingen bij elkaar op bezoek. Beckers nodigde Van Giffen zelfs uit om bij hem te overnachten.⁵³

Beckers correspondeerde echter ook met Holwerda en de Leidse archeoloog bezocht hem eveneens regelmatig. Dat resulteerde in een nauwe samenwerking en enkele jaren zouden ze gezamenlijk opgraven, vooral in Stein. Bij de opgravingen ging de samenwerking echter stroever. Holwerda stond op het standpunt dat als er financieel werd samengewerkt, de partner een evenredig deel kreeg van de belangrijkste vondsten en de rest moest naar het RMO. In de andere gevallen – zonder een lokale financiële bijdrage – werd het met rijks gelden verkregen opgegraven materiaal ook eigendom van het rijk, in de praktijk dus van het RMO. Ook al werkten Beckers en het RMO samen, als het geld uit Leiden kwam, gingen de vondsten daar ook naar toe.

Tijdens het onderzoek 1926 ontstonden daarover problemen. De voorgraver van Beckers, Toni Janssen, had van de dokter de opdracht gekregen belangrijke vondsten zo snel mogelijk na het vinden naar hem te brengen. De voorgraver van het RMO stond machteloos en stapte over op dezelfde strategie. Dat zou ernstige gevolgen krijgen.

Samen graven

De eerste gezamenlijke graaactiviteiten van Holwerda en Beckers verliepen echter harmonieus. Vanaf 1918 was dokter Beckers actief op het gebied van de paleontologie en oudheidkunde.⁵⁴ In 1925 werd hij op het spoor van de Bandkeramiek gezet door vondsten aan de Kerkweg in Stein door de uit die plaats afkomstige Toni Janssen.⁵⁵ Het ging om scherven van aardewerk, vuursteen en grondsporen die ook hier als *hutkommen* werden geïnterpreteerd.

Al snel kreeg het RMO belangstelling voor zijn ontdekkingen. Het museum had in 1925 al in de groeve van steenfabriek Belvédère in Maastricht-Caberg naar sporen van deze nieuw ontdekte cultuur in Nederland onderzoek gedaan.⁵⁶ Een jaar later begon A.E. Remouchamps vanuit het RMO, in samenwerking met Beckers, met opgravingen naar Romeinse bewoningsresten op het haventerrein van Stein.⁵⁷ Daarbij kwamen ook enkele bandkeramische kuilen aan het licht.⁵⁸ In daaropvolgende zomer werd weer gegraven, maar aan het eind van die zomer van 1927 kwam aan de samenwerking tussen het RMO en Beckers een einde. Enerzijds had dit te maken met de ziekte van Remouchamps, en anderzijds met de verslechterende verhouding tussen Beckers en het Rijksmuseum.

53 Archief GIA, ontvangen brieven, 05.05.1930 (Beckers).

54 Deriks 2000.

55 Beckers & Beckers 1940, 37; Van Wijk & Amkreutz 2014, 281.

56 Van Wijk, van der Velde & Amkreutz 2014, 47-64; Van Wijk & Amkreutz 2014.

57 Beckers & Beckers 1940; Holwerda 1928.

58 Amkreutz & Van Wijk 2014.

Begin oktober 1926 had Remouchamps van Beckers een brief ontvangen, waarin deze het museum onder andere “boven-Moerdijksche zelfvoldaanheid” verweet. Remouchamps stuurde die brief door naar Goossens.⁵⁹ Die antwoordde op zijn beurt dat het hem speet dat het wederzijds vertrouwen weg was en hij sprak de verwachting uit dat ze wel voor het laatst in Stein gegraven zouden hebben.⁶⁰ In het begin van het jaar 1927 werden ook nog over en weer beschuldigeigen geuit, namelijk dat vondsten door de voorgravers van beide partijen waren ontvreemd om voor de verzamelingen van Leiden en Beek veilig te stellen.⁶¹ Een gezamenlijk onderzoek in de zomer van 1927 ging begrijpelijkerwijs niet door.

De verhoudingen wilden niet verbeteren en zeker niet nadat er op 12 september 1928 een artikel verscheen in het Algemeen Handelsblad. Hierin werden de recente opgravingen in Zuid-Limburg besproken, alle uitgevoerd door Dr. Beckers. Het ging om de talloze complexen die hij onder handen had gehad (Gronsveld, Savelsbos, Stein, Bunde en locaties op de terreinen van de Staatsmijnen). Het artikel maakte aan het eind gewag van de geringe aandacht van officiële zijde voor de archeologie en van de verdwijning van belangrijke vondsten naar België. Dit artikel was voor de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aanleiding om bij het RMO om opheldering te vragen.⁶² Holwerda reageerde op 26 september 1928 met een brief waarin de tegenwerking van Dr. Beckers in detail werd gemeld.⁶³ Verder onderzoek in Stein was van de baan.

Van Giffen in Stein

Of Van Giffen op de hoogte was van het conflict tussen Beckers en het RMO is niet duidelijk, maar het is wel waarschijnlijk. Hij had het natuurlijk in de krant kunnen lezen en ook tijdens persoonlijke ontmoetingen van Beckers en Van Giffen zal dit onderwerp van gesprek zijn geweest. In 1929 liet Van Giffen aan Beckers weten dat hij graag ‘in samenwerking’ enkele hutkommen wilde opgraven.⁶⁴

Van Giffen was veel minder rechtlijnig dan Holwerda in de kwestie van het eigendom van vondsten na een opgraving. Als het Groninger instituut maar een deel van het vondstmateriaal kreeg voor de vergelijkingscollectie dan kon de rest wat Van Giffen betrof gewoon in Limburg blijven. Ook op het gebied van ruilen was hij veel makkelijker. Voor dokter Beckers was Van Giffen dus een interessanter persoon om mee samen te werken. Het kon hem mooi materiaal opleveren om in het eigen museum van Beckers tentoon te stellen.

59 Archief RMO, verzonden brieven, 11.10.1926 (Goossens).

60 Archief RMO, ontvangen brieven, 18.10.1926 (Goossens).

61 Archief RMO, verzonden brieven, 22.01.1927 (Goossens).

62 Archief RMO, doos 17.2.5/5 Curatoren 1928-1930, brief van OK&W, nr. 4402, 25.09.1928.

63 Archief RMO, verzonden brieven, 26.09.1928 (Ministerie OK&W).

64 Beckers & Beckers 1940, 78.

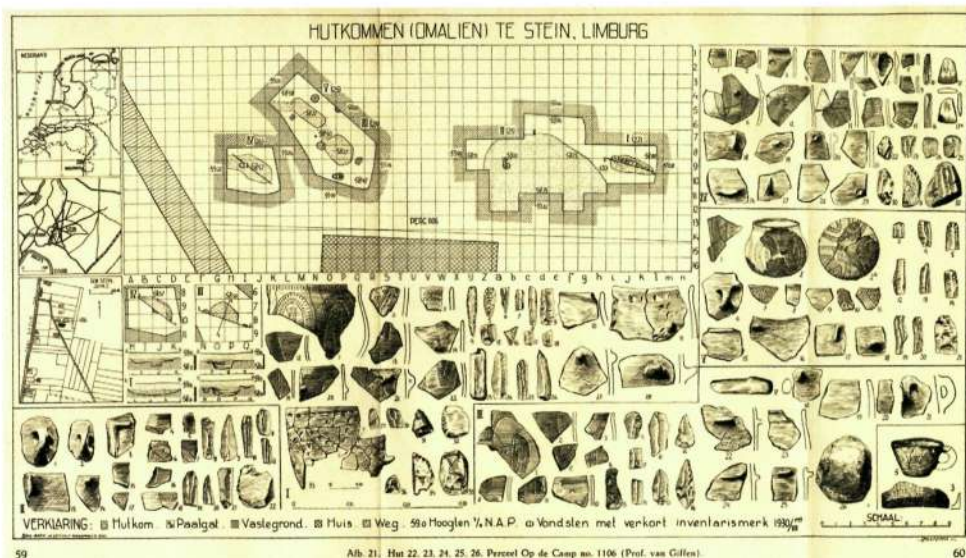

Fig. 7 In 1930 onderzocht Van Giffen enkele woonkuilen zoals dat toen genoemd werd. In werkelijk waren het leemwinningskuilen die naast de huizen lagen. De plattegrond en tekeningen van de gevonden objecten zijn opgenomen in het boek *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg* (naar Beckers & Beckers 1940, Afb. 21).

In 1930 vond het onderzoek daadwerkelijk plaats en bezocht Van Giffen samen met tekenaar L. Postema de vindplaats, nadat door Beckers en zijn medewerkers de opgraving was uitgevoerd. Van Giffen en Postema tekenden de vlakken en coupeerden de sporen. Het idee was toen dat het bij de sporen om hutkommen ging, waarvan vijf waren gevonden.⁶⁵ Uit de kuilen kwam LBK-aardewerk, vuursteen, stenen dissels en slijp- en maalstenen.

Op de door het instituut van Van Giffen in kenmerkende stijl vervaardigde tekening zijn de gegevens gedocumenteerd.⁶⁶ Groot was het opgegraven gebied niet, alles bij elkaar ongeveer 90 m² (fig. 7). De vondsten werden deels meegenomen naar Groningen en daar in de collectie van het instituut opgenomen. Het andere deel bleef achter in Stein bij Beckers en bij Toni Janssen. Geen gelukkige situatie want voor het gereedmaken van de veldtekening, waarop ook de gevonden voorwerpen werden afgebeeld, moest er van alles naar Groningen worden gestuurd om gefotografeerd en getekend te worden.⁶⁷

⁶⁵ Beckers & Beckers 1940, 78-81.

⁶⁶ Van Giffen heeft dit onderzoek nooit gepubliceerd, maar wel een tekening laten vervaardigen die in de publicatie van Beckers & Beckers is opgenomen (Beckers & Beckers 1940, afb. 21).

⁶⁷ Archief GIA, ingekomen brieven, 07.11.1930, 01.12.1930 (Beckers); verzonden brieven 29.11.1930, 01.09. 1931 (Beckers); 09.10.1930 (Janssen).

Blijkbaar was Van Giffen tevreden met het vondstmateriaal voor zijn collectie, want daarna zouden ze niet meer samen opgraven. Wel was er lange tijd incidenteel contact en wat uitgebreider toen Beckers Van Giffen vroeg een verzoek om subsidie te doen bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap om de uitgave van zijn boek over de archeologie van Zuid-Limburg mogelijk te maken.⁶⁸ Pas in 1940 zouden ze elkaar weer treffen op een ander Limburgs opgravingsterrein: de thermen van Heerlen, maar daarover later meer.

Van Giffen vertrok weer naar plaatsen in het land waar hij kon graven. Van een publicatie over de opgravingen in Stein door het BAI is het nooit gekomen. Dat was een kenmerk van Van Giffen. Als hij door gestelde verplichtingen, bijvoorbeeld een subsidie, gedwongen werd zijn onderzoek uit te werken dan deed hij het, maar heel veel heeft hij vanwege alle projecten die hij onder handen had, nooit gepubliceerd.

Wel schreef hij een opvallend voorwoord in het boek dat in 1940 het licht zag: *De Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*, geschreven door Beckers en zijn zoon Gabriel. Hij stak daarin de loftrumpet voor het levenswerk van de arts uit Beek en memoreerde zijn onafhankelijkheid. Ook noemde hij de verschillen in inzichten, maar de "locaal-patriottische [Limburgse] gevoelens" werden de heren vergeven.

Leuren met een collectie

Ondanks al het netwerken tijdens en na het onderzoek in Rijckholt, was er nog een ouder, kort incidenteel contact van Van Giffen met het verre zuiden. In 1917, net nadat hij vanuit Leiden in Groningen was aangekomen, ontving Van Giffen een brief van Fernand Philips, oorspronkelijk een inwoner van Maaseik.⁶⁹ Deze Belgische vluchteling informeerde hem over zijn archeologische collectie. Dat contact is vermoedelijk tot stand gekomen door inmenging van A.L.C. Van Dinter, een op dat moment in Nederland geïnterneerde Belgisch militair, ook afkomstig uit Maaseik. Deze maakte de veldtekeningen bij de opgraving door Van Giffen van de Groninger terp Wierhuizen in 1917. Philips verbleef op dat moment als oorlogsvluchteling in Roosteren. Een jaar later schreef hij hem opnieuw. Van Giffen had vermoedelijk niet gereageerd op zijn eerste brief en Philips legde hem uit dat zijn verzameling uit de omgeving van Maaseik afkomstig was en nodigde hem uit eens te komen kijken.⁷⁰ Voor zover bekend is Van Giffen niet op bezoek geweest.

Twintig jaar later ontving Van Giffen een nieuwe brief, maar nu van de gebroeders Van

68 Archief GIA, ontvangen brieven, 16.03.1939 (Beckers). Beckers ontving een bijdrage van fl. 1200,-.

69 Archief GIA, ingekomen brieven, 10.05.1917 (Van Dinter).

70 Archief GIA, ingekomen brieven, 10.05.1918 (Van Dinter).

Aelst uit Maastricht. Zij waren de eigenaren van een grafische kunstrichting, drukkerij, binderij en uitgeverij en begaven zich op het terrein van de kunsthandel, want zij bemiddelden in de verkoop van de collectie van Phillips. Die laatste was inmiddels burgemeester van Maaseik. In de woorden van de verkopers ging het om een schitterende, goed gedocumenteerde verzameling met een vraagprijs 35.000 Belgische franken. In die tijd zou dat een bedrag in Nederlands geld van ca. fl. 2000 betekenen.

Van Giffen reageerde snel. De volgende dag schreef hij dat hij de collectie wel wilde hebben, maar vroeg zich af hoe hij dat moest financieren.⁷¹ Daarna ging het echter minder voortvarend. Eind april schreef Ernst van Aelst dat de vondsten in Maaseik te bezichtigen waren en dat ze Van Giffen graag naar het woonhuis van de burgemeester wilden begeleiden.⁷² Dat bezoek ging niet door en in december schreef Van Giffen dat hij met de Nijmeegse kunsthandelaar J. Esser naar Maaseik zou gaan en vroeg Van Aelst mee.⁷³ Tot zaken doen kwam het echter niet.

Eenzelfde brief met het aanbod van de collectie ging ook naar Holwerda, maar die vond de stukken niet bijzonder genoeg, zeker in relatie tot de hoge vraagprijs. Ook het LGOG vond de collectie te duur, zelfs als de collectie in samenwerking met het RMO werd aangekocht.⁷⁴ De verkoop ketste af en eind december 1937 ging de verzameling uiteindelijk naar het Folkloristisch Museum van pastoor Pinckers uit Asselt.⁷⁵

Berichten uit “vijandelijk” gebied

Pinckers was een oude bekende van Van Giffen (fig. 8). In 1932 maakten ze kennis met elkaar, maar het is het goed eerst te kijken wat zich in de jaren dertig van de vorige eeuw op het gebied van archeologie in de provincie afspeelde.

Holwerda en zijn medewerkers groeven in die periode in heel Limburg, met uitzondering van het gebied van Beckers, en met de nadruk op het zuidelijke deel van de provincie. Bandkeramische en andere neolithische nederzettingen werden onderzocht, urnenvelden werden blootgelegd en de talrijke Romeinse sporen werden opgegraven. Tijdens die werkzaamheden was een uitgebreid netwerk van contacten ontstaan en veel Limburgers waren inmiddels officieel correspondent van het museum. In 1926 had Holwerda een efficiënt functionerend netwerk van archeologische correspondenten verspreid over heel

71 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 270, 23.03.1937 (Van Aelst).

72 Archief GIA, ingekomen brieven, 25.06.1937 (Van Aelst).

73 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 789, 07.12.1937 (Van Aelst).

74 Archief RMO, verzonden brieven, nr. 238, 21.04.1937 (Nyst).

75 Een artikel over deze aankoop is in voorbereiding (Verhart in voorber.). Zie ook Luys 1983.

Fig. 8 Rector J.H. Pinckers en zijn koster P. Loven waren verwoede verzamelaars. Hier staan ze rond 1938 voor de ingang van het Folkloristisch Museum in Asselt. Rechts Pinckers, midden Loven en links een onbekende persoon die wat voorwerpen komt brengen (foto Limburgs Museum, Venlo).

Nederland opgezet.⁷⁶ De correspondenten hielden hem op de hoogte van de laatste ontwikkelingen en vonden, mobiliseerden lokale medewerking van de autoriteiten, regelden mankracht en Holwerda kon ze op verkenning sturen als hem wat ter ore was gekomen. Ook de samenwerking met het LGOG, en vooral die tussen Holwerda en Goossens, was hecht.

Van Giffen was in die tijd vooral actief in het noorden van het land, maar in december 1932 verscheen hij weer in de

zuidelijkste provincie van Nederland. Hij wilde ook proberen een netwerk van bevriende amateurs op te zetten dat hem op de hoogte kon houden van de actuele ontwikkelingen in de verre provincie en was op zoek naar locaties waar hij zou kunnen opgraven.⁷⁷ Hij richtte zijn aandacht op Midden-Limburg, een gebied waar Holwerda minder goede contacten had dan in het noorden en zuiden van de provincie.

Pinckers hield Goossens, zijn neef, op de hoogte van de ontwikkelingen.⁷⁸ Van Giffen had grote plannen, schreef hij hem enthousiast. Verzekerd van steun door het Rijk wilde hij met werklozen opgravingen in Midden-Limburg gaan uitvoeren. Ch. Ruys de Beerenbrouck – op dat moment minister-president – zou hem dat hebben toegezegd. Een belangrijke voorwaarde voor succes was een netwerk van correspondenten. Van Giffen kende er al enkelen en Pinckers was met hem op bezoek geweest bij verschillende kandidaten. Ook zocht hij steun van Limburgse organisaties.

Bij de opgravingen zou de leiding in handen komen van W. Willems, assistent van Van Giffen. Willems zou op dat onderzoek in Midden-Limburg gaan promoveren. Verder

76 Waarschijnlijk heeft hij dit ontleend aan een vergelijkbaar netwerk dat reeds door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was opgezet.

77 Archief GIA, verzonden brieven, nr. 402, 14.12.1932, nr. 419, 16.12.1932; ontvangen brieven 13.12.1932, 30.12.1932 (Pinckers).

78 RHCL, archief LGOG, nr. 1669, ingekomen brieven 17.12.1932, 30.12.1932.

merkte Pinckers op dat Van Giffen een veel aardiger man was dan dr. Holwerda die niets aan hem en zijn museum had willen afstaan. Van Giffen had hem daarentegen vondstmaterial uit Rijckholt toegezegd.

Hoewel Pinckers zeer intensief met Holwerda correspondeerde, meldde hij Holwerda dit initiatief niet. Enkele dagen later antwoordde Goossens al.⁷⁹ Hij was klip en klaar. Als voorzitter van het LGOG en als conservator van het museum in Maastricht wilde Goossens een dergelijk onderzoeksproject niet bevorderen.

In een brief aan Holwerda was hij nog meer uitgesproken.⁸⁰ Mocht het initiatief van Van Giffen ernst worden dan zou het Genootschap zich laten gelden. In de tussentijd zouden ze op hun hoede zijn. Holwerda zelf vatte het nogal laconiek op, ondanks dat Van Giffen plannen had voor een gebied buiten de gedoogde drie noordelijke provincies. Pinckers kon wat hem betreft met Van Giffen aanpappen, omdat Holwerda zelf weinig fiducia had in al die vindplaatsen.⁸¹

Het werd met die tegenwerking een *mission impossible* voor Van Giffen. Pinckers trok zich terug en ook met de andere amateurs lukte het niet tot overeenstemming te komen. Van Giffen trok zich voorlopig terug uit Limburg, maar bleef actief in het noorden en elders

Het pensioen van Holwerda

Door de diepe economische crisis werden grootschalige ontginningsprojecten opgezet om werklozen aan een baan te helpen. In het gehele land werden woeste gronden ontgonnen, bossen aangeplant, landbouwgrond verbeterd en beken gekanaliseerd. Die werkzaamheden werden grotendeels met de schop in de hand uitgevoerd en daarbij kwamen nogal wat archeologische verschijnselen aan het licht. Van Giffen zag – anders dan Leiden – het potentieel van die grote aantallen werklozen en wist in samenwerking met de organisaties die ze aan het werk moesten zetten in die grote projecten, een deel van de mensen te krijgen die zijn opgravingen kon uitvoeren. Dit leidde tot veel grootschaliger onderzoek. Grote stukken van nederzettingen en hele urnenvelden konden worden onderzocht. In belangrijke mate was Van Giffen in Drenthe actief, maar midden jaren dertig werd ook Noord-Brabant zijn werkterrein. Het was zijn assistent Willems die daar veel werk verzette.

Op 31 december 1938 ging Holwerda met pensioen, de man die Van Giffen zo had beperkt in zijn archeologische expansiedrift. Nu was ook de tijd gekomen om belangrijke veranderingen in de organisatie van de Nederlandse archeologie tot stand te brengen. Twintig jaar lang was dit onmogelijk geweest door – zoals dat toen genoemd werd – de *persoonlijke*

79 RHCL, archief LGOG, nr. 1669, verzonden brieven 04.01.1933.

80 ArchiefRMO, ingekomen brieven, 15.01.1933 (Goossens).

81 ArchiefRMO, verzonden brieven, nr. 43, 17.01.1933 (Goossens).

tegenstellingen tussen de beide heren. Die veranderingen werden geïnitieerd door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De directeur-generaal, mr. J.K. van der Haagen, was de belangrijkste initiator.⁸²

Van Giffen wachtte in Groningen af in de overtuiging dat hij gevraagd zou worden directeur te worden van het RMO en leiding te gaan geven aan het archeologisch onderzoek in Nederland. Men nam geen contact met hem op. In de winter en het voorjaar van 1939/1940, met een oorlogsdreiging op de achtergrond, werden de onderhandelingen gevoerd voor een nieuwe regeling van het archeologisch onderzoek in Nederland.

Een eerste voorstel dat in nauwe samenwerking tussen het ministerie en het RMO was geformuleerd ging naar Groningen toe met de vraag om commentaar. Leiden had daarin belangrijke concessies gedaan. Ze was niet meer de monopolist, maar er was de erkenning dat in de drie noordelijke provincies Van Giffen verantwoordelijk werd voor het archeologisch onderzoek. Van Giffen kon niet akkoord gaan met het voorstel en wilde meer. Na intensief overleg werd een compromis bereikt, een nieuwe regeling met ruimte voor iedereen, dus een regeling die vroeg om problemen. Het RMO en het BAI zouden graven in hun eigen territorium en er kwam een nieuwe landelijk opererend documentatiecentrum: Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) met als standplaats het RMO en als directeur een conservator van het RMO: F.C. Bursch. Het geheel stond onder toezicht van een Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (RCOB) waar onder anderen Van Giffen en W.D. van Wijngaarden, directeur van het RMO, in zaten.

Een onverwachte kans in Heerlen

De Duitse aanval van mei 1940 was dan wel snel gegaan en de strijd kort, maar er was toch veel beschadigd. Vooral bewoonde gebieden rond strategisch en militair belangrijke locaties hadden het zwaar te verduren gehad. Voor archeologen lag er heel wat braakliggend terrein in de centra van steden en dorpen. Aanvankelijk was de samenwerking in de RCOB goed en werd er gesproken hoe dit gezamenlijk aan te pakken. De taken werden verdeeld en o.a. in Middelburg werd onderzoek uitgevoerd door het RMO en in het Zuid-Hollandse Valkenburg door het BAI.

Kort na die dramatische meidagen werd in Heerlen een belangrijke ontdekking gedaan.⁸³ Inmiddels had het Duitse gezag verordonneerd dat zoveel mogelijk braakliggend land in cultuur moest worden gebracht en zo werd op 18 juni een terrein aan de Coriovallumstraat geploegd. Daarbij kwamen muurresten en een zuil aan het licht. Een opgraving was noodzakelijk (fig. 9).

82 Van Es 1972.

83 Jeneson 2015.

Fig. 9 In 1940 en 1941 legde dokter Beckers vrijwel het gehele thermencomplex van Heerlen bloot. In de laatste fase van het onderzoek kon Van Giffen nog een klein deel onderzoeken. Hij verzorgde wel de publicatie van de opgravingen (foto Thermemuseum Heerlen / Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie).

Door het vele werk in het westen en de geringe financiële en personele mogelijkheden kwam Heerlen echter op het tweede plan. Op een melding uit Heerlen werd niet gereageerd en daarop besloot het gemeentebestuur Beckers het onderzoek uit te laten voeren.⁸⁴ Eind juni 1940 bezocht C. Braat, conservator bij het RMO, de opgraving van een inmiddels grotendeels blootgelegd thermencomplex om te kijken hoe de werkzaamheden werden uitgevoerd en in hoeverre hij zou kunnen assisteren. Hij vond het er een beetje dilettanterig aan toe gaan en deed enkele voorzichtige suggesties het opgravingsproces te verbeteren.⁸⁵ Dat viel niet in goede aarde en dat bleek het jaar erop toen de tweede fase van het onderzoek van start ging en het onderzoek een samenwerking moest worden van het RMO en Beckers. Er werd voorafgaand aan het onderzoek binnen de RCOB overlegd na een rapport

⁸⁴ Jeneson 2015, 34-35.

⁸⁵ Archief RMO, verzonden brieven, nr. 432, 01.07.1940 (Holwerda). Hij stond daar niet alleen in want ook Van Giffen betreurde het dat er in het eerste jaar zo weinig geschoold toezicht was geweest (Van Giffen 1948, 201).

van Braat waarna de beide archeologen in de commissie, Braat en Van Giffen, tot de conclusie waren gekomen dat aan de activiteiten van Beckers paal en perk moest worden gesteld.⁸⁶ Een oplossing voor de problemen werd niet gevonden, ondanks alle bemiddelingspogingen.⁸⁷

De enige optie die openstond was dat Van Giffen een rol zou gaan spelen. Hij kende Beckers goed en in het verleden hadden ze in redelijke harmonie samengewerkt. In de laatste fase van het onderzoek kreeg hij de mogelijkheid nog een klein gedeelte van het thermenterrein in 1941 bloot te leggen. Dat stelde hem wel in staat in 1948 een uitgebreid artikel over het Romeinse badhuis en een mogelijk castellum te publiceren.⁸⁸

De nieuwe ROB

In hetzelfde jaar dat de thermen van Heerlen werden opgegraven, was de nieuwe regeling van kracht geworden waarin de organisatie van de Nederlandse archeologie ingrijpend was veranderd.⁸⁹ Op 24 mei 1940 was die afgekondigd door generaal H.G. Winkelman, op dat moment de hoogste regeringsinstantie. Particulieren mochten niet meer graven. Archeologisch onderzoek mocht alleen nog maar uitgevoerd worden door instellingen en organisaties die door het Rijk waren goedgekeurd. De belangrijkste opgravende instellingen zouden het RMO en het BAI worden en die zouden gaan samenwerken. Documentatie zou verzorgd worden door het Rijksbureau Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Dit besluit werd genomen zonder enige Duitse bemoeienis, maar de nieuwe regeling bleek in de praktijk onwerkbaar. In Leiden domineerde achterdocht, Van Giffen probeerde zoveel mogelijk tegen te werken en zijn eigen plan te trekken en F.C. Bursch, de directeur van het Bureau, bewoog zich steeds meer in nationaalsocialistisch vaarwater.

Die sterk nationaalsocialistische koers van het Bureau, en alle strubbelingen over verantwoordelijkheden, noodzaakten een verzelfstandiging die in 1943 werkelijkheid werd.⁹⁰ Het Rijksbureau en het RMO werden van elkaar losgekoppeld.

Na de bevrijding werd er vanuit Den Haag ingegrepen. Bursch had in 1944, even voor Dolle Dinsdag zijn post verlaten en noodgedwongen had het RMO zijn taken waargenomen. Had Van Giffen in 1940 al een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van het Rijksbureau, nu kreeg hij van de minister de vrije hand. Hij mocht een nota maken over

86 Archief RMO, verzonden brieven, nr. 373, 11.07.1941 (ministerie OK&W).

87 Verhart 2012.

88 Van Giffen 1948.

89 Van Es 1972.

90 Verhart 2018; Verhart & Amkreutz 2018.

de gewenste toekomst van de Nederlandse archeologie. De titel loog er niet om: Splitsing Oudheidkundig Bodemonderzoek en Museumwezen.⁹¹

Hij stelde daarin een onafhankelijke Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) voor. Ook de universitaire instellingen zouden veldonderzoek mogen doen en dat was het. Voor anderen was het verboden op te graven, ook voor het RMO. Het Leidse museum probeerde het tij te keren, maar het mocht niet baten. Er kwam een ROB met Van Giffen als eerste directeur.

De ROB verschijnt in Limburg

Van Giffen was voor een korte periode zowel directeur van de ROB, van 1947 tot 1 januari 1950, als van het BAI. Dat bood ongekennde mogelijkheden, zeker ook omdat de directievoering aanvankelijk plaatsvond vanuit zijn instituut aan de Poststraat in Groningen. De ROB concentreerde zich in Limburg vooral op het onderzoek van de vele gebombardeerde en sterk beschadigde kerken in Gelderland, maar vooral ook in Limburg.⁹² De kerkopgravingen werden uitgevoerd door P. Glazema, de onderdirecteur van de ROB en afkomstig van monumentenzorg. In enkele jaren onderzocht hij in Limburg met behulp van diverse assistenten en tewerkgestelde arbeiders van de Dienst Uitvoering Werken (een door het Militair Gezag ingesteld apparaat om oorlogsschade op te ruimen) de kerken van Afferden, Arcen, Baexem, Beegden, Blerick, Broekhuizenvorst, Buggenum, Geisteren, Gennep, Grubbenvorst, Haelen, Herkenbosch, Herten, Horst, Lottum, Maasniel, Middelaar, Sevenum, Sint Odiliënberg, Swolgen, Tienray, Venlo en Wessem (fig. 10). Het boterde echter niet tussen Glazema en Van Giffen en een hoogoplopende ruzie was het gevolg.⁹³ Op 65-jarige leeftijd zou Van Giffen de dienst moeten verlaten en Glazema werd zijn opvolger. Van Giffen zou gepensioneerd worden en dat zou voor hem in 1949 het geval zijn, maar hij wilde langer doorwerken en tekende bezwaar aan met als argument dat hij als hoogleraar tot zijn zeventigste door mocht gaan en waarom dan niet ook als directeur van de ROB? Hij kreeg voor een jaar dispensatie.

Op een intern conflict binnen de jonge dienst zat het ministerie niet te wachten. Het leek erop dat de Nederlandse archeologie na de pensionering van Holwerda op 1 januari 1939 nog steeds niet in rustiger vaarwater was gekomen. Pas door het vertrek van Van Giffen zou dat het geval kunnen zijn. Die dispensatieregeling was een uitstekende mogelijkheid om op een elegante manier van Van Giffen afscheid te kunnen nemen. In 1950 kreeg hij geen verlenging van zijn regeling en op 1 januari van dat jaar trad Glazema aan als nieuwe direc-

91 Van Es 1972, 25.

92 Glazema 1948.

93 Van Es 1972, 28-29.

Fig. 10 Na de Tweede Wereldoorlog werden veel kerken in Limburg onderzocht door P. Glazema van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Hier heeft men een begin gemaakt met de opgravingen in de verwoeste kerk van Wessem (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort).

teur. Van Giffen kon nog enige jaren zijn werkzaamheden in Groningen als hoogleraar en directeur van het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) van de universiteit aldaar voortzetten tot zijn pensionering daar in 1954.

Het BAI tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog was in Groningen de staf van het BAI uitgebreid. In 1941 was A (Assien) Bohmers door de bezetter bij het BAI geplaatst.⁹⁴ Het was in meer opzichten een opmerkelijke aanstelling. Bohmers was steentijdspecialist en had veel van die kennis vergaard tijdens zijn studie in Duitsland, maar vooral door een dienstverband bij SS-Ahnenerbe.

94 Carmiggelt 2012.

Een andere kanshebber op een functie was W.J.A. Willems die veel onderzoek in Noord-Brabant had uitgevoerd en zich met de urnenvelden had beziggehouden waar hij op was gepromoveerd.⁹⁵ In 1935 werd hij echter als prehistoricus aangesteld bij de Oudheidkundige Dienst van Nederlands-Oost-Indië.

In 1945 werd Van Giffen ook hoogleraar in Amsterdam. Hij had inmiddels ook diverse assistenten, vaak studenten, die in de praktijk het vak leerden. Onder hen o.a. C.C.W.J. Hijszeler die zich vooral met Oost-Nederland zou gaan bezighouden, P.J.R. Modderman die zich op de droogvallende Noordoostpolder ging richten en de eerste hoogleraar prehistorie in Leiden zou worden, Tj. van Andel die naar de Verenigde Staten vertrok, H. Brunsting die later conservator bij het RMO zou worden, H. Halbertsma die zich vooral als historicus met de Friese terpen en kerken zou bezighouden, W. Glasbergen, de alleskunner die Van Giffen als hoogleraar in Amsterdam zou opvolgen en H.T. Waterbolk, een bioloog met een grote archeologische belangstelling.

Onder leiding van Van Giffen met zijn onvoorstelbare werkkraft groeide en bloeide het Instituut na de oorlog. Hij bekleedde namelijk nog enkele andere functies, maakte deel uit van commissies en was nog steeds in het veld actief. In 1954 was het voor hem echter gedaan met zijn hoogleraarschappen en het directeurschap van het BAI. Hij ging met grote tegenzin met emeritaat. Er restte hem een baan als *Rijksadviseur voor de bescherming en instandhouding van hunebedden en van gerestaureerde archaeologische monumenten*, gelukkig voor het leven. Die functie heeft hij ook tot zijn dood in 1973 actief uitgeoefend, maar de mogelijkheden om onderzoek te doen in Limburg waren voorbij.

Bohmers zou zich op de studie van de vroege steentijd storten en nederzettingen uit het laat-paleolithicum en mesolithicum opgraven. Vernieuwend daarbij was zijn typochronologische en statistische benadering. Dat eerste was een thema dat breed in de belangstelling stond, maar met statistiek was hij toch een van de eersten in de Nederlandse archeologie. Dat onderzoek voerde hij uit in het hele land, ook in het zuiden, in Noord-Brabant en Limburg. Hij werkte daarbij vaak samen met amateurarcheologen en in het bijzonder met A.M. Wouters, tot 1961 broeder Aquilas. Hij documenteerde ook collecties van amateurarcheologen. In Limburg was hij onder meer actief in Echt, Ell, Horn, Horst-Amerika, Nederweert-De Banen, Neer, Sweikhuizen, Venlo en Waubach.⁹⁶

Met de aanstelling van J.J. Butler, geboren Amerikaan, kwam een andere materiaalgroep in het middelpunt van de belangstelling: bronzen.⁹⁷ Tot op hoge leeftijd werkte Butler aan een inventarisatie van alle bronzen objecten in Nederland. In een reeks van artikelen publiceerde hij deze en er staan er nog enkele op stapel die na zijn dood in 2014 zullen verschijnen. In Limburg legde hij de vondstgeschiedenis en kenmerken van honderden objecten vast in schrift, fotografie en tekening.

95 Willems 1936.

96 Bohmers 1956; Bohmers & Wouters 1956.

97 Arnoldussen & Theunissen 2015. Zie daar ook voor een lijst van publicaties van Butler.

Weer een Groningse bioloog in een vuursteenmijn

De opvolger van Van Giffen als hoogleraar en directeur van het BAI werd de eerdergenoemde H.T. Waterbolk, afkomstig uit het Drentse Havelte.⁹⁸ Het was nogal een verrassing want iedereen dacht toch dat het de assistent van Van Giffen, W. Glasbergen, zou worden, maar die kreeg het hoogleraarschap in Amsterdam, overigens ook als opvolger van Van Giffen. Waterbolk zou na zijn aanstelling in 1954 actief onderzoek in Zuid-Limburg uitvoeren. In het midden van de jaren vijftig voerde hij voor het eerst grootschalige opgravingen van bandkeramische nederzettingsterreinen bij Geleen uit.⁹⁹ Het was Modderman geweest die in het begin van de vijftiger jaren vanuit zijn functie als hoogleraar in Leiden de aanzet voor het bandkeramiekonderzoek had gegeven, maar de omvang van de opgraving en de hoeveelheid vondsten noodzaakten hem Waterbolk te vragen in 1955-1956 Geleen op te graven.¹⁰⁰ (fig. 11) Het toont de verbeterde collegiale verhoudingen in de Nederlandse archeologie, al was het een pre dat de beide mannen elkaar al kenden als leerlingen van Van Giffen.

Na die eerste kennismaking met Limburgse bandkeramiek, ging Waterbolk in 1961 en 1964 in Rijckholt aan de slag. De tijden waren veranderd. Behalve dat men meer over de vuursteenmijnbouw ter plaatse te weten wilde komen, was men ook geïnteresseerd in de Michelsberg-cultuur en had de nieuwe beheerder van het Savelsbos, Staatsbosbeheer, het plan opgevat om te bekijken of de opgegraven sporen geconserveerd konden worden zodat ook het gewone publiek er kennis mee kon maken.

Het onderzoek richtte zich op de punten waar Van Giffen ook had gewerkt: de abri, de Henkeput, het *Grand Atelier* en het plateau. Tevens werd ook op het uiteinde van de Kaap onderzoek gedaan. Vooral de resultaten bij het *Grand Atelier* en op het plateau waren opzienbarend. In de wanden van het grote atelier kwamen nog meer schachten en galerijen tevoorschijn en op het plateau meer dan tien ronde verkleuringen, de schachtmondningen die Van Giffen ooit had aangezien voor hutkommen. Met behulp van een graafmachine werd geprobeerd die schachten uit te graven, maar op een diepte van 8-9 meter was de bodem nog niet bereikt. Kennis en ervaring van mijnbouwkunde was noodzakelijk om dieper in de bodem te geraken. Het onderzoek zou daardoor een onverwachte wending krijgen. Op 22 mei 1964, tijdens een bezoek aan de opgravingen, lanceerde Werner Felder van de Geologische Vereniging namelijk het plan om met een groep koempels ondergronds het mijnenveld te verkennen en een verbinding te maken met de schachten die op het plateau waren aangetroffen. Dat zou resulteren in de huidige ontsluiting van het mijnenveld door middel van een gang die het mogelijk maakt dat het grote publiek er een bezoek aan kan brengen.

98 Waterbolk 2003, 47-48.

99 Waterbolk 1958-1959.

100 Bazelmans & Kolen 2015, 86; Waterbolk 2003, 56.

Fig. 11 Bij het onderzoek in Geleen werd voor het eerst een dragline gebruikt. Deze opname is echter van een dragline in actie bij de opgraving van de bandkeramische nederzetting van Elsloo in 1958 (foto Faculteit Archeologie Universiteit van Leiden).

Limburg wordt een verre buitenpost

Na de opgravingen van Waterbolk in Rijckholt zou er nog maar sporadisch vanuit Groningen naar Limburg worden getrokken, althans om opgravingen of archeologisch onderzoek uit te voeren. Deels had dat te maken met interne problemen, maar ook met het vele werk in het noorden van het land, de groeiende aantallen studenten die opgeleid moesten worden en specifieke onderzoeksprogramma's met een daaraan gekoppelde financiering.

Bohmers werd in 1965 geschorst na problemen met justitie en daarmee kwam het Groningse onderzoek naar het paleolithicum en mesolithicum in Limburg tot stilstand.¹⁰¹ Een jaar voor die dramatische gebeurtenis had Otto Harsema (1939-2013) belangstelling opgevat voor het neolithicum van Midden-Limburg. Hij voerde een archeologische kartering uit in het Leudal, inventariseerde amateurcollecties en publiceerde daar 10 jaar later helaas slechts één artikel over.¹⁰²

¹⁰¹ Carmiggelt 2012.

¹⁰² Harsema 1973.

In 1969 en 1970 (her)onderzochten Jan Lanting en Diderik van der Waals een serie grafheuvels bij Swalmen. Een groot deel van die heuvels was al eerder opgegraven in het midden van de jaren dertig van de vorige eeuw door F.C. Bursch. In hun publicatie presenteren ze die oude gegevens in combinatie met de nieuwe resultaten en inzichten.¹⁰³

Swalmen en omgeving had blijkbaar een grote aantrekkingskracht op de Groninger archeologen, want in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw deed Efraïm Milikowski onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse bewoning en grafvelden.¹⁰⁴

Daarna waren er gedurende enkele decennia geen activiteiten meer in Limburg vanuit Groningen. Na de ondertekening van het 'Verdrag van Malta' in 1992 ontstond er aan het einde van de jaren '90 een commerciële markt voor archeologische bedrijven. Een van die bedrijven was het ARC (Archaeological Research & Consultancy), aanvankelijk onderdeel van de Groningse universiteit, maar vanaf 1999 zelfstandig. In 2013 ging het failliet, maar veel medewerkers maakten de overstap naar het bedrijf Archeosupport BV.¹⁰⁵ Het ARC voerde ook onderzoeken in Limburg uit, van noord tot zuid, van Mook tot en met Maastricht.¹⁰⁶ Een ander Gronings bedrijf is de Steekproef BV, maar dit heeft maar in beperkte mate onderzoek in de zuidelijkste provincie van Nederland gedaan.¹⁰⁷ Blijkbaar blijft de afstand toch een probleem.

Het meest recente onderzoek vanuit Groningen werd in 2012 door de Faculteit Archeologie uitgevoerd om door middel van een kleine proefopgraving te achterhalen hoe je een *celtic field* in het veld kan herkennen (fig. 12). In 2008 werd met behulp van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) een *celtic field* ontdekt op de Steenheuvel, ten noorden van Herkenbosch.¹⁰⁸ *Celtic fields* zijn rastervormige akkers uit de IJzertijd die zich kenmerken door walletjes om de veldjes heen. Op de grond, in het bos, zijn die walletjes niet te zien en door middel van proefputten en boringen is getracht meer inzicht te krijgen in de bodemopbouw en de duur van het gebruik. Uit het onderzoek bleek dat het akkerland niet langdurig was gebruikt, afgaande op de geringe ontwikkeling van een akkerbodem.¹⁰⁹ Daarmee eindigt voorlopig de archeologische aandacht vanuit de provincie Groningen voor de zuidelijkste provincie van ons land.

103 Lanting & Van der Waals 1974.

104 Milikowski 1982, 1986.

105 Het werd overgenomen door Archeodienst uit Zevenaar, maar dit bedrijf ging in 2016 ter ziele.

106 Onderzoeksrapporten zijn beschikbaar over de volgende (voormalige) gemeenten/plaatsen: Arcen en Velden, Beesel, Bergen, Echt-Susteren, Gulpen-Witter, Kerkrade, Kessel, Leudal, Maasbree, Maasgouw, Maastricht, Meerlo-Wanssum, Meerssen, Meijel, Mook en Middelaar, Nederweert, Peel en Maas, Roerdalen, Roermond, Sevenum, Valkenburg a/d Geul, Venlo en Weert

107 Onderzoeksrapporten zijn beschikbaar over de volgende (voormalige) gemeenten/plaatsen: Belfeld, Holtum, Maastricht en Venray.

108 Verhart & Janssen 2010.

109 Arnoldussen 2013.

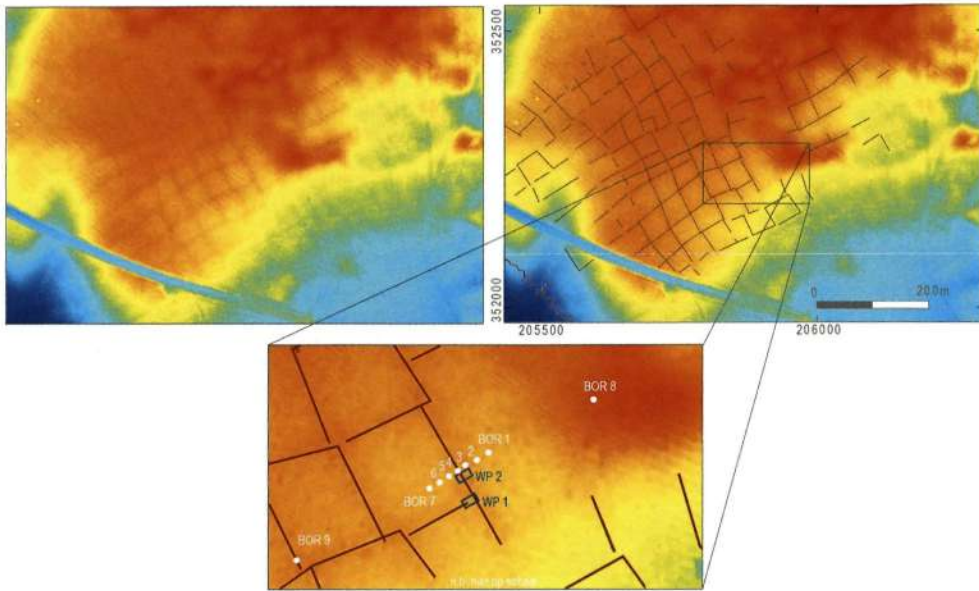

Fig. 12. Het meest recente onderzoek van Groningers in Limburg was het celtic field bij Herkenbosch. Door middel van kleine proefputten en grondboringen wordt getracht de kenmerkende wallen met de daartussen gelegen akkers te traceren (tekening Stein Arnoldussen, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie).

Naspel

Tot op hoge leeftijd bleef Van Giffen actief op het gebied van de archeologie. De man die inmiddels een icoon in de Nederlandse archeologie was geworden werd op handen gedragen en zijn leerlingen nodigden hem vaak uit bij opgravingen aanwezig te zijn. Regelmatig ging hij op bezoek of werd hij uitgenodigd bij de opgravingen van zijn leerlingen. Opvallend genoeg bracht hij geen bezoek aan de opgraving te Rijckholt toen Waterbolk daar in 1961 en 1964 bezig was.¹¹⁰

Op 27 september 1967 bracht Van Giffen wel een bezoek aan Rijckholt, maar nu op uitnodiging van de Werkgroep Vuursteenmijnbouw. Inmiddels was er veel veranderd. Het idee van Werner Felder om vanuit het *Grand Atelier* horizontaal het mijnontginningsgebied te verkennen was werkelijkheid geworden. Een grote groep vrijwilligers werkte in de weekenden om de prehistorische vuursteenmijn uit te graven en te onderzoeken.

Zoals Van Giffen in 1922 per trein was aangekomen in Maastricht, zo reisde hij ook

¹¹⁰ Pers. mededeling Tjalling Waterbolk.

Fig. 13. In 1967, op 83-jarige leeftijd bezocht Van Giffen voor het laatst Rijckholt. Gestoken in mijnwerkerskledij bleek hij zeer onder de indruk van de resultaten van de Werkgroep Prehistorische Vuursteenmijnbouw (foto Jan Nillesen).

in 1967 weer, maar hij werd nu door werkgroepleden afgehaald van het station van Maastricht.¹¹¹ Hij keek in een witte overall gestoken en met een helm op het hoofd rond op de plaats waar hij ooit gegraven had en vertelde wat hij allemaal had meege maakt (fig. 13). De 83-jarige Groninger was fit en actief en het werk van de Limburgse koempels maakte diepe indruk op hem. Hij zou gezegd hebben: “.... hiervan droom ik vannacht. Het is geweldig wat jullie hier

al hebt bereikt. Mijn complimenten en bedankt voor deze mooie dag.”

Dat onderzoek zou nog tot 1972 duren en een schat aan gegevens opleveren. Wat begonnen was als een kleine opgraving om het ongelijk van een collega aan te tonen, zou uitgroeien tot een volwaardig, groot en uniek wetenschappelijk project. En zoals bij elk wetenschappelijk onderzoek komt er geen einde aan.¹¹² Steeds zijn er nieuwe vragen die we ons stellen en doen we nieuw onderzoek al zijn het niet meer de Groningers die dat alleen doen.

Appreciatie in het zuiden

De eerste stappen van Groningse archeologen in Limburg blijken ingegeven te zijn door de persoonlijke tegenstellingen tussen de twee grondleggers van de moderne wetenschappelijke archeologie in Nederland. Dat uitte zich in een andere visie op wat zich in Rijckholt in de prehistorie had afgespeeld, maar ook in territoriumdrift en de behoefte een vergelijkingscollectie van artefacten aan te leggen. Die Groningse grondlegger, A.E. van Giffen, opereerde vanuit die drijfveren tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Tijdens die eerste oorlogsjaren veranderde die houding in een oprechte zorg voor het Limburgse erfgoed. Zijn bijdrage aan het onderzoek van de thermen in Heerlen is daar een

¹¹¹ Kraaijenhagen 1998.

¹¹² Voor belangrijke onderzoeksresultaten na 1972 zie De Grooth 1994 en Deeben *et al.* 2011.

goed voorbeeld van. Hoewel er slechts nog een klein terrein beschikbaar was resulteerde dat in 1948 in een belangrijke overzichtspublicatie van alle tot dan toe bekende gegevens, inclusief die uit het onderzoek van H.J. Beckers. Natuurlijk kijken we nu anders tegen de resultaten, maar het is ook de vraag of dit onderzoek, als het uitsluitend door Beckers was gedaan, tot een publicatie van dergelijke kwaliteit had geleid.

Na de oorlog werd er steeds sterker landelijk geopereerd vanuit de verschillende onderzoeksinstellingen. Zowel de universiteiten als de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek voerden opgravingen en wetenschappelijk onderzoek uit in Limburg. Vooral de Leidse universiteit verrichtte veel onderzoek. Vrijwel alle onderzoekers die in Limburg groeven waren leerlingen van Van Giffen. Dat is ook niet verwonderlijk want vrijwel de gehele Nederlandse archeologie werkt vanuit een sterke Groninger traditie.

In het begin van de jaren zestig gaan ook maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen. De hernieuwde belangstelling vanuit Groningen voor de vuursteenmijnen van Rijckholt kreeg een geheel nieuwe invalshoek. Behalve wetenschappelijke vraagstellingen was vooral het beheer en de voorlichting aan het publiek de reden dat opnieuw vanuit Groningen in Zuid-Limburg werd gegraven, nu door H.T. Waterbolk.¹¹³ Staatsbosbeheer had het Savelsbosch verworven en de houtvester Ir. W.H. Diemont en zijn naaste medewerker Ing. W.G.Th. Terhorst waren de initiatiefnemers. In plaats van persoonlijke tegenstellingen waren het juist de persoonlijke contacten die daarvoor de basis legden. Waterbolk kende Diemont persoonlijk goed van de Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad en beiden kenden en waardeerden ook elkaars werk. Archeologie en natuurbeheer gingen hier hand in hand.

Die maatschappelijke ontwikkelingen zijn echter ook weer een rem op de activiteiten van archeologen verbonden aan Groninger instellingen en bedrijven in Limburg. Steeds meer archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd onder het regiem van 'Malta'. Na ondertekening van het verdrag in de Maltese hoofdstad Valletta in 1992 werd in Nederland na een lange overgangsperiode in 2007 wetgeving van kracht die het archeologische erfgoed integrale bescherming moet bieden. Opgravingen moeten worden uitgevoerd door commerciële bedrijven. Door concurrentie – zeker in de economisch magere laatste tien jaren – was het voor Groningse bedrijven niet gemakkelijk in het uiterste zuiden te opereren. De laatste jaren is de noordelijke tongval dus niet veel te horen bij opgravingen in Limburg, maar wie weet wat de toekomst brengt.¹¹⁴

113 Waterbolk 1998.

114 Voor het schrijven van dit artikel heb ik van diverse personen en instellingen hulp gekregen ik wil iedereen dan ook daarvoor, in alfabetische volgorde, zeer danken: Luc Amkreutz (RMO), Stijn Arnoldussen (GIA), Hetty Otten-Vogelaar, Kirsten van der Ploeg (GIA), Hannie Steegstra, Petra Tensen (RCE), Adrie Ufkes (Archeosupport BV) en Tjalling Waterbolk.

Literatuur

- Anoniem, 1947: Opgravingen verricht onder leiding van Prof. Dr. A. E. van Giffen. In: H.E. van Gelder, P. Glazema, G.A. Bontekoe, H. Halbertsma & W. Glasbergen (red.), *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen*. Meppel, 545-555.
- Arnoldussen, S., 2013: Zoektocht in het zuiden: Celtic fields op ongestuwde afzettingen in Zuid-Nederland. *Paleo-aktueel* 24, 59-66.
- Arnoldussen, S., E.M. Theunissen & H. Steegstra, 2013-2014: In memoriam Jay J. Butler. *Palaeohistoria* 55/58, V-XI.
- Amkreutz, L., & I. van Wijk, 2014: Stein-Haven (1925-1927). In: I. van Wijk, L. Amkreutz & P. van de Velde, 2014: "Vergeten" Bandkeramiek. Een Odyssee naar de oudste neolithische bewoning in Nederland. Leiden, 281-292.
- Bazelmans, J. & J. Kolen, 2015: *Werk van eeuwen. Gesprekken met Tjalling Waterbolk*. Assen.
- Beckers, H.J. & G.A.J. Beckers, 1940: *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*. Maastricht.
- Bohmers, A., 1956: Statistics and graphs in the study of flint assemblages II. A Preliminary Report on the Statistical Analysis of the Younger Palaeolithic in Northwestern Europe. *Palaeohistoria* 5, 7-26.
- Bohmers, A. & Wouters, A., 1956: Statistics and graphs in the study of flint assemblages III. A Preliminary Report on the Statistical Analysis of the Mesolithic in Northwestern Europe. *Palaeohistoria* 5, 27-38.
- Carmiggelt, A., 2012: "Ik weet ook hoe snel praatjes ontstaan" Assien Bohmers en vier vervalsingsaffaires in de Nederlandse archeologie. In: M.J.L.Th. Niekus, R.N.E. Barton, M. Street & Th. Terberger (eds.), *A mind set on flint. Studies in honour of Dick Stapert*. Groningen, 473-503.
- Deeben, J., M.E.T. de Grooth, J.W. de Kort, R.C.G.M. Lauwerier & M.E. ter Schegget, 2011: *Archeologisch onderzoek in de omgeving van het prehistorische vuursteenmijnveld te Rijckholt-St. Geertruid* (RAM 202) Amersfoort.
- Deriks, M.H., 2000: *Dokter H.J. Beckers, 23 augustus 1862-12 januari 1950, zijn leven en zijn werk*. Stein.
- Eickhoff, M., 2003: *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*. Amsterdam.
- Engelen, F.H.G., 1998: Hoe dacht de Nederlandse archeologische wereld over de vondsten te Rijckholt? In: P.C.M. Rademakers (red.), *De Prehistorische Vuursteenmijnen van Rijckholt-St. Geertruid*. Maastricht, 21-31.
- Es, W.A. van, 1972: The Origins and Development of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 22, 17-71.
- Giffen, A.E. van, 1925: De Zuid-Limbursche voorhistorische vuursteenindustrie tussen Rijckholt en St. Geertruid. *Tijdschrift Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 42, 481-503.
- Giffen, A.E. van, 1926: De ligging en aard van de overblijfselen der vóórhistorische vuursteenindustrie bij Rijckholt in Limburg. *Verslag Geologische Sectie Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap*, derde deel, 101-108.
- Giffen, A.E. van, 1948: Thermen en castella te Heerlen (L.). Een rapport en een werkhypothese. *L'Antiquité Classique* 17, 199-236.
- Giffen, A.E. van, 1953: De vóórhistorische vuursteenexploitatie bij Rijckholt in Nederlands Limburg.

- In: E. della Santa, H. Angelroth & C. Ophoven (éds.), *Mélanges et hommage au professeur Hamal-Nandrin*. Liège/Merxplas, 97-102.
- Glazema, P., 1948: Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken. *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 84, 197-279.
- Grooth, M.E.Th. de, 1994: *Studies on Neolithic flint exploitation. Socio-economic interpretations of the flint assemblages of Langweiler 8, Beek, Elsloo, Rijckholt, Hienheim and Meindling*. Leiden.
- Habets, J., 1877: Oudheidkundige verzamelingen te Roermond, Venlo en Maastricht in 1848. *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 14, 323.
- Hamal-Nandrin, J. & J. Servais, 1923: La station néolithique de Sainte-Geertrude (Limburg hollandaise). *Revue Anthropologie*, 33, nr. 9-10, 345-492.
- Harsema, O.H., 1973: Het Leudal als woongebied in de prehistorie. In: T. Lemaire (red.), *Het Leudal, beeld van een Midden-Limburgs beekdal*. Haalen, 133-155.
- Holwerda, J.H., 1907: *Nederland's vroegste beschaving: proeve van een archaeologisch systeem*. Leiden.
- Holwerda, J.H., 1918: *Nederland's Vroegste Geschiedenis*. Amsterdam.
- Holwerda, J.H., 1925: *Nederland's vroegste geschiedenis*. Amsterdam.
- Holwerda, J.H., 1928: Nederzettingen bij Stein aan de Maas: Inleiding tot A.E. Remouchamps. Opgravingen van Romeinsche gebouwen te Stein (L.). *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 9, 3-4.
- Jamar, J.T.J., 1986: De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940. In: A.H. Jenniskens, P.J.H. Ubachs, P.A.M. Geurts, W.A.J. Munier, M.K.J. Smeets, W.J.H. Willems & H.H.E. Wouters (red.), *Munsters in de Maasgouw*. Maastricht, 108-124.
- Jamar, J.T.J., 1989: Archeologie in Limburg 1863-1988. *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 125, 188-191.
- Jamar, J.T.J., 1993: Jos Habets als archeoloog. *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 129, 257-263.
- Jeneson, C.F., 2015: De thermen in Heerlen opnieuw bekeken. *Jaarboek Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* 2015, 32-51.
- Kraaijenhagen, E.C., 1998: Bezoek van prof. dr. A.E. van Giffen. In: P.C.M. Rademakers (red.), *De Prehistorische Vuursteenmijnen van Rijckholt-St. Geertruid*. Maastricht, 108.
- Knol, E., 2005: Dr. A.E. van Giffen: voortvarend aan het werk. In: E. Knol, A.C. Bardet & W. Prummel (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden*. Groningen, 78-93.
- Lanting, J.N. & J.D. van der Waals, 1974: Oudheidkundig onderzoek bij Swalmen. I Praehistorie. Opgravingen in de jaren 1936-1938 en 1968-1973. *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 55, 1-111.
- Luys, W., 1983: 'Van bakhuis tot museum'. Het folkloristisch en oudheidkundig museum te Asselt. *Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal* 3, 48-58.
- Milikowski, E., 1982: Sporen van vroeg-middeleeuwse bewoning in Swalmen. *Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal* 2, 115-127.
- Milikowski, E., 1986: Een Frankisch grafveld en sporen van bewoning uit de laat-romeinse tijd en vroege middeleeuwen bij Swalmen, Limburg. *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 66, 115-137.

- Rademakers, P.C.M. (red.), 1998: *De Prehistorische Vuursteenmijnen van Rijckholt-St. Geertruid*. Maastricht.
- Sleen, W.G.N. van der, 1925: Het Groot Atelier van St. Geertruid en zijn omgeving. *Tijdschrift Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 42, 504-507.
- Venner, G.H.A., 2003: *Inventaris van het archief van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1863-1965*. Maastricht (Publicaties Rijksarchief Limburg 7).
- Verhart, Leo, 2005: Botsende noorderlingen, de Leidse jaren van A.E. van Giffen. In: E. Knol, A.C. Bardet & W. Prummel (red.) *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden*. Groningen, 64-77.
- Verhart, Leo B.M., 2006: Een studiereis door Brabant en Limburg in 1905. De Leidse archeoloog J.H. Holwerda gaat netwerken. *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 141, 187-227.
- Verhart, Leo, 2012: Een kleine voorgeschiedenis van de opgraving van de thermen in Heerlen. *Westerheem* 61, nr. 2, 131-136.
- Verhart, Leo, 2013: Een kleine verborgen geschiedenis: intriges in Valkenburg rond een delicate kwestie. *Westerheem* 62, nr. 2, 59-70.
- Verhart, L.B.M., 2016: Een monument voor de archeologie, een monument voor zichzelf. Het hunebeddenboek van A.E. van Giffen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 133, 187-220.
- Verhart, Leo, in voorbereiding: Een eerste verslag over de toestand van de archeologie in Limburg (werktitel).
- Verhart, Leo, in voorbereiding: De grote aanwinst van het folkloristisch museum in Asselt: de collectie oudheden van Fernand Philips uit Maaseik (werktitel).
- Verhart, Leo & Maurice Janssen, 2010: Een Celtic field op de Steenheuvel bij Herkenbosch. *Roerstreek* 2010, 129-140.
- Warrimont, J.P. de & L. Amkreutz, 2015: Het geheim van de Schoone Grub. Archeologische opgravingen van de vuursteenmijnen te Rijckholt-Sint Geertruid in 1929 door de paters dominicanen uit Rijckholt. *Maasgouw* 134, 48-56.
- Waterbolk, H.T., 1958-1959: Die bandkeramischen Siedlung von Geleen. *Palaeohistoria* 6/7, 121-162.
- Waterbolk, H.T., 1994: Opgravingen in het vuursteenmijnbouwgebied van Rijckholt-St. Geertruid, Zuid-Limburg. *Archeologie in Limburg* 61, 33-52.
- Waterbolk, H.T., 1998: Herinneringen aan Rijckholt. In: P.C.M. Rademakers (red.), *De Prehistorische Vuursteenmijnen van Rijckholt-St. Geertruid*. Maastricht, 1-2.
- Waterbolk, H.T., 2003: *Scherpe stenen op mijn pad. Deining rond het onderzoek van de steentijd in Nederland*. Groningen.
- Willems, W., 1936: *De vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland*. Maastricht.
- Wolf, J.J. de, 1998: *Eigenheid en samenwerking. 100 jaar antropologisch verenigingsleven in Nederland*. Leiden.
- Wijk, I. van, L. Amkreutz & P. van de Velde, 2014: "Vergeten" Bandkeramiek. Een Odyssee naar de oudste neolithische bewoning in Nederland. Leiden.

ABSTRACT

Groningen archaeologists in Limburg

Archaeological research in Limburg has a long history. In the nineteenth century research was conducted by prominent citizens like mayors, notaries, clergymen and school teachers. Excavations were seldom carried out. Moreover the National Museum of Antiquities in Leiden was not very conspicuous in the remote new Dutch province

When J.H. Holwerda became curator of the National Museum in 1904 the scientific interest in Limburg increased considerably. He undertook the first scientific excavations of urn fields and Roman remains like villas. Due to his increasing activities an expansion of the staff of the museum was necessary and a young biologist, A.E. van Giffen of the province of Groningen, was appointed assistant in 1912. After barely half a year of cooperation a conflict arose which grew over the years. As a final solution Van Giffen was appointed in Groningen and started ambitious research projects in the North and tried to extend his research all over the country, despite the central role of the National Museum in the Netherlands. In 1922 he became director of the Biologisch-Archaeologisch Institute (BAI).

One of his research goals was the Rijckholt region in which prehistoric finds were discovered attributed to mining activities in the Neolithic. Holwerda was of the opinion that these finds could also be the result of quarrying chalk building material by the Romans, based on observations at the ramparts of Tongeren.

In 1923 Van Giffen started to work in Rijckholt initially following the paths of his Belgian colleagues who had worked there for more than thirty years. He excavated small pits in the Schone Grub and discovered in the walls of the valley and at the *Grand Atelier* traces of prehistoric flint mining. This last discovery was made in 1925.

New was his research of the higher plateau where he expected to find traces of habitation. The round soil traces he discovered while

digging on the plateau were interpreted as habitation pits, unaware of the fact that in reality he found the entrances of mining shafts.

In his third year of research, In 1926, he tried to penetrate into a prehistoric flint mine. Because of insufficient knowledge of exploiting mine galleries he was forced to stop due to risk of collapse.

In his publication of 1925 he presented the results of his first year of research and showed the prehistoric background of the finds and soil traces. In the meantime Holwerda had changed his view mainly based of the results of research by the Belgian archaeologist in the same time span.

In the thirties of the last century Van Giffen tried again to undertake research in Limburg. In cooperation with physician H.J. Beckers from Beek he excavated a small part of the Bandkeramic settlement of Stein where he documented soil traces and collected finds for the collection of his institute. He also tried to create a network of Limburg correspondents who could inform him of new finds and discoveries, but this project failed.

In the beginning of 1940 the central role of the National Museum involved in excavations came to an end. In close cooperation the museum, BAI and the local acknowledged institutions became responsible for archeological research in the Netherlands.

In 1941 Van Giffen arrived in Limburg again to assist Beckers in the excavation of the Roman baths at Heerlen. After the war the re-organization of Dutch archeology was conducted by Van Giffen and the government, resulting in a central State Service for Archaeological Research (*Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek: ROB*) with Van Giffen as director. He combined this with professorships in Groningen and Amsterdam, curatorships in the museums of Groningen and Assen and he was the national inspector of the megaliths (*hunebedden*).

Immediately after the war the ROB was heavily involved in the archaeological research of destroyed churches in Limburg before they were rebuild and restored. Later on teams of the ROB and of

the BAI, led by P. J.R. Modderman and H.T. Waterbolk, conducted excavations at bandkeramik sites at Geleen and Sittard. The BAI also launched Stone Age research in the south of the Netherlands, including Limburg.

In 1954 Van Giffen retired as professor in Groningen and his successor was H.T. Waterbolk. He also became interested in Rijckholt and carried out some excavations in 1961 and 1964. This resulted in the realisation by Van Giffen that the habitation pits which he had excavated forty year ago, were in reality the entrances of the deep mine shafts leading to the underground exploitation galleries. A very remarkable local initiative was undertaken by former coal mine workers to start an underground excavation resulting in an archeological monument which can be visited in guided tours.

Groningen archaeologists rarely visited Limburg to carry out new excavations after the renewed research in the Rijckholt region. The increasing amount of archaeological work in the other parts of the Netherlands and the distance are the main reasons for this decline. This also includes the period that Dutch archeology transformed from a government-guided and -facilitated discipline into a more independent and commercial branch.

‘Morgen zal het beter zijn.’

Over de betekenis van kloosterlingen in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw*

Peter Nissen

‘Morgen zal het beter zijn.
Alles gaat voorbij.
Komt na regen zonneshijn,
’t geluk is aan je zij.
Als je immer doet wat moet,
Dan ben je pas vrij.
En je leeft niet voor jezelf,
Maakt iedereen zo blij.’

Met dit lied, gearrangeerd en als single geproduceerd door de Limburgse musicus Jan Theelen vanuit zijn studio in Munstergeleen, maakten de Zingende Zusters van Liefde in 1962 korte tijd furore op de Nederlandse radio, vooral natuurlijk in de uitzendingen van de Katholieke Radio Omroep (KRO).¹ De zusters brachten nog meer levensblijheid op de plaat. In 1965 mochten zij hun opwachting maken in het populaire televisieprogramma ‘Voor de vuist weg’, gepresenteerd door Willem Duys. Hun debuutnummer werd toen opnieuw als single uitgebracht. Twee jaar later kreeg het zelfs nog een Engelse versie: ‘Tomorrow will be a better day.’²

De drie zingende zusters – Jovita Janssen, Anne-José Billekens en Marie Laetitia de Boeck (laatstgenoemde overleed, 93 jaar oud, als laatste van de drie op 26 juni 2017), – kwamen uit Venray.³ Zij behoorden tot de congregatie van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria, een van oorsprong Vlaamse kloostergemeenschap, gesticht door moeder

* Bewerkte versie van de Habetslezing, uitgesproken voor het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in de bibliotheek van het redemptoristenklooster te Wittem op 22 juni 2017.

1 Voor een opname: <https://www.youtube.com/watch?v=bvc37BFDkKj> (geraadpleegd 1 juni 2017).

2 Voor een discografie van de zusters: <http://www.nldiscografie.nl/de-zingende-zusters-van-liefde> (geraadpleegd 20 december 2017).

3 Marion Minten, ‘Laatste Venrayse Zingende Zuster van Liefde overleden’, Omroep Venray, 27 juni 2017 (geraadpleegd 20 december 2017).

Chrysanthe Luypen en zuster Scholastique Halewijn. Zusters van die congregatie woonden en werkten van 1908 tot 1991 in Venray, waar zij de verpleging en het onderwijs verzorgden in de psychiatrische instelling voor vrouwen Sint-Anna.⁴ In de volksmond werden zij dan ook de Zusters van Sint-Anna genoemd. Een eveneens van oorsprong Vlaamse broedercongregatie deed datzelfde voor mannen in de instelling Sint-Servatius.⁵ Samen vormen zij de voorlopers van de huidige GGZ-instelling Vincent van Gogh in Venray. Zij hebben aan de plaatsnaam Venray in de Limburgse dialecten een speciale ondertoon gegeven. In mijn jeugd althans was de uitdrukking 'dae is riep veur Vinraoi' een manier om te zeggen: die persoon is psychisch in de war.

Populaire beeldvorming

De zusters verwoordden in hun lied een eenvoudige, maar levensblijve spiritualiteit: vertrouw op de toekomst, doe wat je moet doen, dat is ware vrijheid, en leef niet voor jezelf alleen. Dat is in een notendop de spiritualiteit van veel actieve congregaties van zusters en broeders die zich hebben ingezet voor verpleging, gezondheidszorg, onderwijs en opvoeding, opvang van weeskinderen en ouden van dagen. Maar door hun levenswijsheden met onvervalste Limburgse tongval te verkondigen, hebben de Zingende Zusters van Liefde er ook aan bijgedragen dat Limburg in de publieke beeldvorming met paters, broeders en zusters verbonden is geraakt. Kloosterlingen spraken in de populaire cultuur van Nederland bij voorkeur met een Limburgs accent, meer nog dan met een Brabants.

Een ander bekend voorbeeld daarvan is Frater Venantius uit Schin op Geul, een personage van zanger en cabaretier Wim Sonneveld uit 1963. In de tekst van Michel van der Plas vertolkte deze frater een al even eenvoudige vroomheid als de Zingende Zusters van Venray: 'Zeg maar ja tegen het leven'. In het voorjaar van 1964 stond de single van Sonneveld vijftien weken lang in de Nederlandse top veertig.⁶ En opnieuw zong de levensblijve frater met een onvervalst Limburgs accent. Dat is sindsdien bon ton geworden onder Nederlandse acteurs en cabaretiers: paters en zusters spreken met een Limburgse tongval. Als Paul de Leeuw Zuster Godelieke speelt, probeert ook hij een zacht Limburgs accent te imiteren. In Schin op Geul heeft Frater Venantius in 2014, vijftig jaar na het platensucces van Wim Sonneveld, zelfs een standbeeld gekregen, op de hoek van de Breeweg en de

4 Kroft, A.L., 'Door liefde bewogen... Sint Anna. De Zusters van Liefde in Venray (1908-1991)', in: *Twaalfstenen uit de stroom. De twaalf kloosters van Venray* (Venray 1998) 124-139; Hoebens, Frans Q., *Kloosters in Limburg* (Utrecht 2017) 74-76, met op 75 een foto van de Zingende Zusters.

5 Hoebens, *Kloosters*, 73-74.

6 <https://www.top40.nl/wim-sonneveld/wim-sonneveld-frater-venantius-2682> (geraadpleegd 1 juni 2017).

Provinciale Weg.⁷ Men is er nu kennelijk trots op de zingende kloosterling. Na het optreden in het Grand Gala du Disque in 1963 kreeg Sonneveld naar eigen zeggen echter heel wat negatieve reacties vanuit Limburg.⁸

Paters, zusters en broeders bevolken tevens een belangrijk deel van de romans en novel-len van de Limburgse auteurs die in de prachtige *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*, verschenen in 2016, zijn geboekstaafd. Wie daar ook in vermeld worden, zij het slechts terloops, zijn de pseudonieme auteurs van de kinderboekenserie *Wipneus en Pim*.⁹ Die auteurs, die zich bedienden van de achternaam Van Wijckmade, waren namelijk vijf achtereenvolgende Broeders van Maastricht, leden dus van de congregatie die officieel bekend staat als die van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis van Maria.¹⁰ Zij zijn waarschijnlijk de meest gelezen Limburgse schrijvers. Het eerste deeltje van *Wipneus en Pim* verscheen in 1948 en in 1971, nog geen kwarteeuw later, werd het miljoenste boekje gedrukt. Weer zes jaar later, in 1977, waren er al twee-en-een-half miljoen exemplaren van de drukpersen van de Maastrichtse drukkerij en uitgeverij Schenk gerold en in 1995 werden de vier miljoen gehaald. De reeks telde uiteindelijk veertig deeltjes. Het laatste, waarin Prins Wipneus koning wordt, verscheen in 1985.¹¹

Met behulp van onder meer die boekjes heb ik leren lezen. Ze zijn me dan ook dierbaar gebleven, ook al kwamen we later te weten dat de belangrijkste auteur, broeder Gregorio Pieters, schrijver van twintig van de veertig deeltjes, zich schuldig had gemaakt aan seksueel misbruik van minderjarigen en de bedenkelijke eer kreeg om als FIC11, een 'gevierd kinderboekenschrijver', te figureren in het rapport van de Commissie Deetman.¹²

Pas op latere leeftijd is mij duidelijk geworden dat de boekjes op een subtiële wijze ook de wereld van het klooster oproepen. De dagorde en de bezigheden van de bewoners van het paleis van Koning Goedhart, de vader van Prins Wipneus, vormen voor de ingewijden namelijk een weerspiegeling van de dagorde en de levenswijze in een klooster. In het paleis van koning Goedhart wordt het aanbreken van de dag aangekondigd door het luiden

7 'Standbeeld voor Frater Venantius', *NRC Handelsblad*, 21 mei 2014; 'Beeld frater Venantius krijgt ereplek', <https://tvvalkenburg.tv/nieuws/beeld-frater-venantius-krijgt-ereplek/>; 'Schin op Geul heeft eigen Frater Venantius', <https://11.nl/schin-op-geul-heeft-eigen-frater-venantius-23705> (geraadpleegd 1 juni 2017).

8 Scholten, Hilde, *Wim Sonneveld. De parel van het cabaret* (Arnhem 2006) 183-185, over de reacties vooral 184.

9 Spronck, Lou, Ben van Melick en Wiel Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016) 671.

10 Gorissen, Adri, *Limburgs Literatuur Lexikon* (Maastricht 2007) 416-417.

11 Voor een overzicht: http://www.inzichten.nl/dossierwp/overzicht_van_alle_wipneus_pim_boekjes.pdf (geraadpleegd 1 juni 2017).

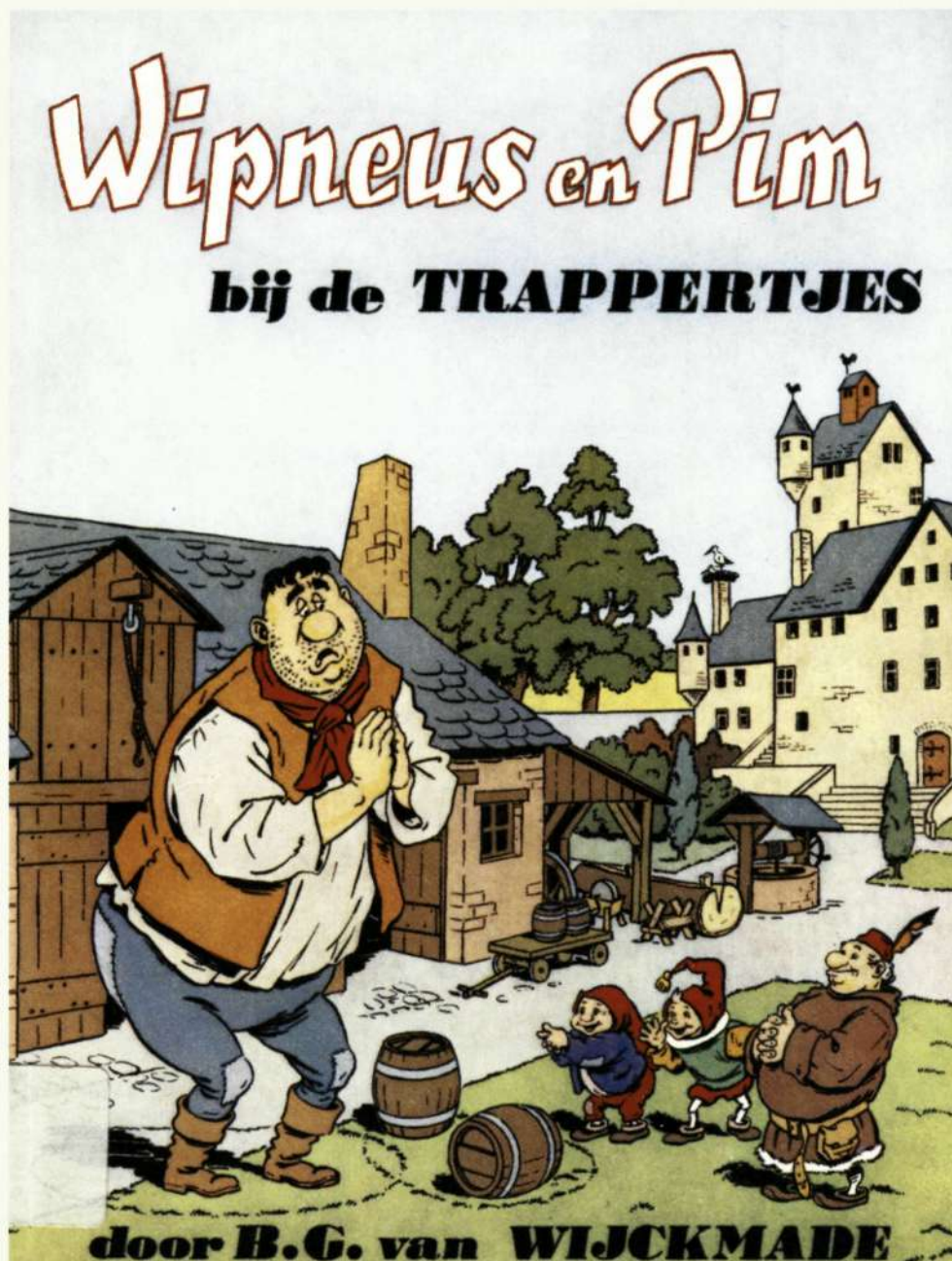
12 Deetman, Wim e.a., *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk. Uitgebreide versie, 1: het onderzoek* (Amsterdam 2011) 399-401 (citaat 400).

van een grote bel. 'Dat betekent: snel opstaan, wassen en aankleden, je kamertje in orde brengen en dan naar de grote eetzaal komen voor het ontbijt' (*Wipneus en Pim vangen drie sneeuwspoken*). Als ik dat lees, zie ik de broeders al op weg naar de refter. 'Na een heel prettige zondag is de nieuwe werkweek in Kabouterland weer begonnen. Op een groot bord in de hal van het koninklijk paleis kan iedere kabouter lezen, wat voor werk hij moet gaan doen. Elke maandagmorgen heel vroeg prikt kabouter Sjors grote lijsten op dit bord' (*Wipneus en Pim zoeken Klepel-Tinus*). Ik zie de lijsten met weekbeurten voor me, zoals die in iedere kloostergemeenschap te vinden zijn. 'Na het eten helpt iedereen de tafels afruimen. De kopjes en borden worden op een wagentje gezet. Vele handen maken licht werk en in een wip is de zaal keurig netjes. De kabouters verdwijnen in alle richtingen en gaan aan het werk. [...] Alleen kabouter Simpie heeft niet zo veel haast. Hij gaat eerst de krant lezen. Dat is niet zo erg, want hij is al wat ouder en moet het een beetje kalm aan doen. [...] Koning Goedhart is naar zijn kamer gegaan. Hij legt alvast de papieren klaar en wacht op de komst van zijn ministers. [...] Om klokslag acht uur begint de vergadering. "Punt één!" roept koning Goedhart uit. "De afdeling voor de zieke kabouters moet worden verbouwd. Wie heeft daarover iets verstandigs te zeggen...?" "Dat wordt een heel karwei, koning" merkt minister Soeki op. "Maar voor de oude en zieke kabouters moeten we iets over hebben!" "Zeer goed gesproken, Soeki", lacht Goedhart. "Wat denk jij er van, Feli...?" "Ik ben het helemaal met de vorige spreker eens" klinkt de stem van de tweede minister. "We moeten wel vlug beginnen, want het zal wel een jaar of tien duren, voor alles klaar is!" "Ik ben blij, dat we het zo gauw eens zijn" knikt de kabouterkoning. 'Punt één is aangenomen'. (*Wipneus en Pim in de zilveren raket*). We horen hier de huisraad van de broeders vergaderen over de problemen die de vergrijzing van de gemeenschap met zich meebrengt. Het meest expliciet is de knipoog naar het kloosterleven in het vierentwintigste deeltje over *Wipneus en Pim bij de Trappertjes* uit 1971, dat zich afspeelt in het klooster van de trappisten in Tegelen (Afbeelding 1). Iedere ingewijde herkent in koning Prikkie, de koning van de Trappertjes, de illustere laatste abt van de trappistenabdij, dom Amandus Prick.¹³

Om in de kinderboekenserie *Wipneus en Pim* iets van de kloosterwereld te kunnen ontdekken, moet je in die kloosterwereld enigszins ingewijd zijn. Het zou dan ook overdreven zijn om te stellen dat de boekjes de beeldvorming rond Limburg als een land van kloosterlingen zouden hebben beïnvloed. Maar omgekeerd illustreren zij wel de betekenis die deze kloosterlingen voor Limburg gehad hebben. Vele generaties Limburgers hebben namelijk

13 Nissen, Peter, 'Wipneus en Pim op retraite', *Interformatie* 18 (1989-1990) nr. 5, 41-46; idem, 'Verspieder in een wondere wereld', toespraak bij de opening van de tentoonstelling 'Kloosterlingen' van fotografe Annie van Gemert in het Limburgs Museum te Venlo op 18 augustus 2006; http://www.inzichten.nl/dossierwp/artikel_nissen.pdf. Zie ook: Rhebergen, Wim, *Dom Amandus Prick, een sprekende trappist. Een geschiedenis van trappistenklooster Ullingsheide* (Nijmegen 2012) 330-332.

Afb. 1. Omslag van het vierentwintigste deeltje uit de populaire kinderboekenserie Wipneus en Pim, geschreven door de Broeders van Maastricht, 1971 (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven).

leren lezen en schrijven dankzij de broeders die werkzaam waren in het onderwijs.¹⁴ Dat was al een eeuw vóór het verschijnen van het eerste boekje over Wipneus en Pim in 1948 het geval. Vanaf het midden van de negentiende eeuw namen de broeders van Maastricht de leiding op zich van een reeks van scholen, en niet alleen in de stad waar deze congregatie in 1840 werd gesticht door priester Louis Hubert Rutten en broeder Bernardus Hoecken. In 1852 waren de broeders de eerste mannelijke religieuzen die zich na een halve eeuw zonder kloosters weer in de oude bisschops- en kloosterstad Roermond vestigden om daar, op verzoek van bisschop Joannes Augustinus Paredis, de leiding van de stedelijke en dus openbare lagere school op zich te nemen.¹⁵ Hetzelfde deden zij in Weert.¹⁶ Zo stonden zij aan het begin van een proces dat ertoe leidde dat in de Limburgse steden het openbaar lager onderwijs stilzwijgend en geleidelijk werd omgevormd tot katholiek onderwijs, en dat met behoud van de overheidsfinanciering, ook vóór de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs in 1917.¹⁷

Historiografische lacune

Zusters, broeders en paters hebben in de geschiedenis van Limburg een grote rol gespeeld al, en zeker in de afgelopen honderdvijftig jaar, vanaf het midden van de negentiende eeuw. Zij drukten onmiskenbaar een stempel op het onderwijs, de ziekenzorg en de verpleging, de zorg voor ouderen en de opvang van kinderen, het maatschappelijk werk en de wijkzorg, de wereld van cultuur en ontspanning en de parochiële zielzorg. Op die wijze droegen zij in hoge mate bij aan de opbouw van het cultuur- en samenlevingstype dat verbonden is met de sjablone van 'het katholieke Limburg'.¹⁸ Maar van dat catholicisme lieten zij een ander gezicht zien dan de diocesane kerk, zoals religieuzen in heel de kerkgeschiedenis het andere gezicht van de kerk hebben gevormd: een meer diaconaal gezicht, een zorgzaam en barmhartig en vooral ook een meer vrouwelijk gezicht (Afbeelding 2). Op dat laatste aspect kom ik dadelijk nog terug.

Het is dan ook onthutsend hoe zeer de rol van de religieuzen is verwaarloosd is in de

- 14 Ubachs, P.J.H., *Meesters uit Maastricht. Historische schets van de Broeders van Maastricht 1840-2000* (Maastricht 1999) 70-81.
- 15 Nissen, Peter en Hein van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 340 en 368.
- 16 Nies, Frits, *Weert. Het verleden van een stad* (Weert 1999) 175.
- 17 Vugt, Joos van, 'De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg 1860-1940', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 23 (1981) 17-60.
- 18 Nissen, Peter, 'Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg', in: Ad Knotter (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle-Maastricht 2009) 99-114 (eerder verschenen in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 45 (2000) 79-95).

Afb. 2. Julianazuster Jeanne aan de was bij een gezin te Maastricht, ca. 1950 (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven).

Limburgse geschiedschrijving. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is wel de bisdoms-geschiedenis *Bisdom langs de Maas*, die in 2009 mede met financiële steun van het LGOG is verschenen. In het deel over het tweede bisdom Roermond, dus de periode vanaf 1841 c.q. 1853, dat ongeveer de helft van het boek beslaat, worden de religieuzen zo goed als volstrekt genegeerd. Ze komen slechts terloops enkele malen ter sprake, namelijk daar waar de bisschop van Roermond er iets mee van doen had. Toch heeft het boek als ondertitel 'geschiedenis van de kerk in Limburg'. Die kerk lijkt echter alleen een diocesaan karakter te hebben. Zo wordt de Duitse priester Arnold Janssen, de stichter van een missiecongregatie die de Limburgse plaatsnaam Steyl wereldwijd tot een begrip heeft gemaakt, slechts genoemd wegens de betrokkenheid van de bisschop van Roermond bij het proces voor zijn zalig- en heiligverklaring.¹⁹ En zijdelings wordt dan nog melding gemaakt van de stichting van zuster- en broedercongregaties die op caritatief gebied en in het onderwijs werkzaam waren en van het werk van paters in de zogenaamde volksmissies.²⁰ Dat dit werk in hoge mate vanuit de redemptoristenkloosters van Wittem en Roermond (Kapel in 't Zand) werd gevoed, blijft onvermeld. De redemptoristen komen zelfs in het hele boek niet voor. De kerk in Limburg blijkt in de beschrijving van kerkhistoricus Paul Hamans, de auteur van het betreffende gedeelte van de bisdomsgeschiedenis, een heel beperkte kerk te zijn: die van het bisschoppelijk beleid.

Ook elders komen de religieuzen er bekaaid vanaf. In de tweedelige *Geschiedenis van Limburg*, die het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in 2001 heeft uitgegeven, komen zij eveneens slechts terloops ter sprake, terwijl het beeldmateriaal bij de hoofdstukken over het rijke roomse leven ons toch heel wat kloosterzusters laat zien.²¹ Beter gesteld is het met de *Canon van Limburg*, die in 2009 onder redactie van historicus Jos Venner verscheen. Daarin zijn vensters opgenomen, beide van de hand van de hoofdredacteur, over de missionarissen van Steyl en de karmelietes Edith Stein.²² Maar in het derde deel van het meest recente overzicht van de Limburgse geschiedenis, *Limburg. Een geschiedenis*, schitteren de religieuzen weer door afwezigheid. De bijdrage over het kerkelijk leven in Limburg na 1800 concentreert zich wederom helemaal op de diocesane kerk, op de bisschoppen en de 'wereldheren', zoals dat in katholiek jargon heet, dus op de diocesane priesters.²³ Het verhaal over het Limburgseatholicisme blijkt ook daar andermaal een mannenverhaal.

19 De la Haye, R. en P. Hamans, *Bisdom langs de Maas. Geschiedenis van de kerk in Limburg* (Maastricht 2009) 546-547.

20 Idem, 492 en 501.

21 Venner, Jos, *Geschiedenis van Limburg II* (Maastricht 2001) 176, 179 en 181.

22 Venner, Jos (red.), *Canon van Limburg. Een historisch overzicht* (Maastricht 2009) 166-169 en 200-203.

23 De Valk, Hans, "‘Loeënde klokke versjterke de bandj.’ Opkomst, bloei en ondergang van "Katholiek Limburg", in: Tummers, Paul e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 117-138.

Gelukkig maakt de bijdrage van historicus Pieter Caljé, die ruim aandacht besteedt aan het aandeel van zusters, broeders en paters in het onderwijs, veel goed.²⁴

‘God en onze bisschoppen zijn almachtig’, zo noteerde de Limburgse priester, kerkhistoricus en rijksarchivaris Jos Habets (1829-1893), medeoprichter en lang voorzitter van het LGOG, ooit in zijn dagboek.²⁵ De geschiedschrijving over het Limburgse katholicisme lijkt dit te bevestigen. Die lijkt immers vooral over bisschoppen te gaan. Maar die bisschoppen hadden wel de inzet van religieuzen nodig om er iets van te kunnen maken. De erudiete en veelzijdige Habets heeft zelf trouwens het voorbeeld gegeven van hoe het ook anders kan. Van de drie delen van zijn hoofdwerk over de Limburgse kerkgeschiedenis heeft hij in het derde deel uit 1892 goed honderd bladzijden gewijd aan de kloosters die tot aan de Franse tijd bestaan hebben op het grondgebied van het huidige Limburg.²⁶ In de twee delen *Limburg's Verleden* uit 1960 en 1967 komen de kloosters wel aan bod in het hoofdstuk over de middeleeuwse kerk van de hand van pater Munsters, maar weer niet in het hoofdstuk over de kerk vanaf de zestiende eeuw.²⁷ Dat hoofdstuk gaat opnieuw vrijwel uitsluitend over de bisschoppen van Roermond en hun directe medewerkers.

De religieuzen zijn dus enigszins het ondergeschoven kindje van de Limburgse geschiedschrijving. Gelukkig beschikt de provincie sinds december 2017 over een prachtig naslagwerk dat alle kloosters die ooit in Limburg bestaan hebben in kaart brengt: het door stedenbouwkundige Frans Q. Hoebens samengestelde *Kloosters in Limburg*. Het lijkt qua opzet op het iets oudere *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* uit 2010 van Jan Smits, een naslagwerk van bijna duizend pagina's waarin alfabetisch geordend op plaatsnaam alle kloosters beschreven worden die ooit in Noord-Brabant bestaan hebben of nog bestaan, voorafgegaan door een overzicht van ruim tweehonderd pagina's van alle orden en congregaties die in die provincie gewerkt hebben.²⁸ De Limburgse tegenhanger, met minder dan de helft van het aantal pagina's, biedt ongeveer dezelfde informatie, zij het met een beknoptere maar meer historische inleiding (zonder uitleg over de diverse soorten orden en congregaties), en met een andere indeling: niet alfabetisch op plaatsnaam, maar naar regio,

24 Caljé, Pieter, ‘Onderwijs in het tijdperk van de natiestaat’, in: idem, 323-354.

25 De Valk, Hans, ‘Joannes Joseph Habets (1829-1893) als Limburger en als geestelijke’, *PSHAL* 129 (1993) 274-283, citaat 279.

26 Habets, Jos., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* 3 (Roermond 1892) 645-732. Het vierde deel is later, in 1921, gecompleteerd door Willem Goossens, net als Habets priester, archivaris en amateurarcheoloog.

27 Munsters, A.J., ‘Verkenning van de Middeleeuwse Kerk in Limburg’, in: Batta, E.C.M.A. e.a. (red.), *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, II, 417-530; Van den Baar, P.A., W.A.J. Munier en W.J. Prick, ‘De bisschopszetel van Roermond van 1559 tot 1801. Skelet van een geschiedenis van het oude bisdom Roermond’, in: Batta, *Limburg's verleden* II, 531-667.

28 Smits, Jan, *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* (Alphen aan de Maas 2010).

afdalend van het noorden van de provincie naar het zuiden. Ook heeft het Limburgse boek meer aandacht dan het Brabantse voor de gebouwen van de kloosterlingen en de eventuele herbestemming ervan. Ten slotte bevat het werk van Hoebens een aantal informatieve tabellen, bijvoorbeeld over de bouwstijl van de kloosters, de kastelen die door kloosterlingen bewoond zijn, de kloostergemeenschappen die door historische ontwikkelingen in het buitenland naar Limburg gekomen zijn en de kloosters in de volgorde van hun stichtingsjaar.²⁹

Bij de totstandbrenging van zijn overzichtswerk heeft Hoebens zijn voordeel kunnen doen met het feit dat er in Nederland sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een onderzoeksinfrastructuur is ontstaan rond de geschiedenis van religieuze instituten. Sinds 1995 heeft de geschiedschrijving van orden en congregaties een impuls gekregen door de vanuit Nijmegen opererende Stichting Echo, die onderzoek begeleidt en heeft aangejaagd door middel van publicaties en studiedagen. Meer dan honderd religieuze orden en congregaties hebben bovendien hun archieven, boeken, tijdschriften en voorwerpen gezamenlijk ondergebracht bij het in 2006 daartoe opgerichte Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, gehuisvest in een vleugel van het kruissherenklooster in het Noord-Brabantse Sint Agatha. Voor nader onderzoek naar de geschiedenis van het kloosterleven in Limburg bieden de archivalia die hier berusten tal van aanknopingspunten.

Kloosterlingen en de opbouw van het 'katholieke Limburg'

De religieuzen die in Limburg hebben gewerkt (en er, zij het in zeer beperkte mate, nog steeds werken) verdienen dergelijk onderzoek dat op het overzicht van Hoebens kan voortbouwen en dat hun activiteiten en maatschappelijke betekenis belicht. Zoals reeds aan bod is gekomen, hebben zij een sterk stempel gedrukt op het kerkelijke, maatschappelijke en culturele leven in deze provincie vanaf het midden van de negentiende eeuw. De provincie Limburg herdenkt dit jaar dat het honderdvijftig jaar geleden is dat zij werd losgemaakt van de Duitse Bond en volledig werd ingevoegd in het Nederlandse staatsbestel. In diezelfde periode begon ook de opbouw van het katholieke maatschappelijk leven op gang te komen, een opbouw die geleid heeft tot het al eerder genoemde fenomeen van 'het katholieke Limburg'. Limburg was althans bij de volkstellingen in Nederland de provincie met de meest homogene katholieke bevolking. Bij de volkstelling van 1899 stond 98,1 procent van de Limburgse bevolking als rooms-katholiek te boek, een homogeniteit die geen enkele Nederlandse provincie wist te evenaren (in Noord-Brabant was 'slechts' 87,9 procent van de inwoners rooms-katholiek).³⁰ De opbouw van dat 'katholieke Limburg' ging gelijk op met de terugkeer van kloosters in de provincie, en de bewoners van die kloosters heb-

29 Hoebens, *Kloosters*, 372-388.

30 Nissen, 'Constructie en deconstructie', 103.

ben, zoals al eerder is aangegeven, op allerlei terreinen in Limburg een rol van betekenis gespeeld.

Die terugkeer vond plaats na bijna een halve eeuw waarin het grondgebied van de huidige provincie Limburg, op één uitzondering na, geen enkel klooster meer telde. De Franse overheersers hadden aan het eind van de achttiende eeuw de laatste kloosters gesloten die eerdere opheffingsgolven, bijvoorbeeld door de Staatse overheid of in de Oostenrijkse delen van Limburg door keizer Joseph II, hadden overleefd. De enige uitzondering was het klooster Bisweide in Grubbenvorst, een in 1608 ontstane leefgemeenschap van vrouwen die zich toegedien op het verzorgen van onderwijs en op ziekenverpleging. Dat hadden de Fransen, mogelijk misleid door de naam 'Associatie', die zij niet met een kloostercommunity in verband brachten, over het hoofd gezien.³¹ Pas in de jaren dertig van de negentiende eeuw, waarin het latere Nederlands Limburg tot het afgescheiden België behoorde, konden zich in deze provincie weer kloosterlingen vestigen. Het huis waar wij ons nu bevinden, het redemptoristenklooster van Wittem, was de eerste plaats in de huidige provincie Limburg waar zich een nieuwe kloostergemeenschap vestigde, gebruikmakend van de liberale godsdienstwetten van het overwegend katholieke België. In 1833-1834 hadden de redemptoristen, die zich in 1831 in België hadden gevestigd en al snel kloosters hadden geopend in Sint-Truiden en in Luik, een volksmissie verzorgd in het dekenaat Gulpen en daarbij ook Wittem bezocht. Daar viel hun oog op een leegstaand klooster waarin tot de Franse tijd kapucijnen hadden gewoond. In 1836 namen de redemptoristen hun intrek in Wittem.³² Toen een deel van Limburg in 1839 werd overgedragen aan Nederland, waar nog beperkende kloosterwetten golden, ontstond voor hen een spannende situatie. Die duurde echter niet lang. In 1840 werd koning Willem I opgevolgd door Willem II, die op 28 november 1840 een einde maakte aan de zogenaamde suppressie van de kloosters. Dat betekende dat de nog bestaande kloosters weer novicen mochten aannemen en dat er nieuwe kloosters gesticht mochten worden. De redemptoristen in Wittem konden dus opgelucht ademhalen. Zij mochten blijven en zij bouwden hun klooster uit tot een bedevaartcentrum en een opleidingsinstituut voor hun eigen congregatie, een 'Emmaus aan de Geul', zoals pater Theo de Caluwe het tien jaar geleden beschreef.³³ De bibliotheekruimte waar wij nu te gast zijn, getuigt nog van dat laatste.

Gebruikmakend van dezelfde vrijheid die de Belgische wetgeving bood, ontstonden op Limburgse bodem in de jaren dertig van de negentiende eeuw ook nieuwe zustercongregaties. De liefdezusters van de H. Carolus Borromeus, beter bekend als de zusters onder de

31 Vijver, Th. van der, *De Bisweide. Klooster, Ursulinenpensionaat en MAVO in Grubbenvorst* (Grubbenvorst 1989); Hoebens, *Kloosters*, 31 en 85-87.

32 Evers, J.H.M. en P.G.J. Post, *Historisch repertorium met betrekking tot Wittem als bedevaartsoord* (Heerlen 1986) 130-136.

33 Caluwe, Theo de, *Emmaüs aan de Geul: het verhaal van een grootseminarie, 1836-1968* (Wittem 2007).

Bogen, zo genoemd naar de bogen die hun moederklooster in Maastricht verbinden met de Sint-Servaasbasiliek, zijn daar een voorbeeld van. Zij zijn in 1837 in Maastricht gesticht door de uit het Belgische Leut (bij Maasmechelen) afkomstige Elisabeth Gruyters.³⁴ Twee jaar eerder, in 1835, was in Heythuysen door Catharina Daemen een gemeenschap van vrouwen die onderwijs verzorgden aan meisjes omgevormd tot een congregatie, officieel die van de zusters van boetvaardigheid geheten, maar in de wandeling bekend als de franciscanessen van Heythuysen.³⁵

Na de opheffing van de beperkingen op de kloosters door koning Willem II groeide het aantal nieuwe congregaties op Limburgse bodem snel.³⁶ In Maastricht legden in 1842 de eerste broeders van Maastricht hun geloften af.³⁷ Er zouden er nog honderden volgen, onder wie de vijf auteurs van *Wipneus en Pim*.

Het rijtje van op Limburgse bodem gestichte nieuwe congregaties van zusters en broeders kan lang worden, maar ik beperk mij tot enkele significante voorbeelden. In Heerlen stichtte Peter Joseph Savelberg, die rector was geweest van de franciscanessen van Heythuysen in Nonnenwerth bij Bonn, in 1872 de congregatie van de kleine zusters van Sint Jozef, in 1875 gevolgd door die van de broeders van Sint Jozef.³⁸ Deze laatsten zijn actief geweest in de verpleging van wat vroeger nog onbekommerd 'zwakzinnigen' heette, vooral in Heel en in Helden-Panningen. In Maastricht werden in 1844 de zusters van barmhartigheid opgericht, die onder meer in Cadier en Keer de opvoeding van verwaarloosde kinderen op zich namen.³⁹ In 1862 ontstond de congregatie van de liefdezusters van het Kostbaar Bloed van Sittard, die vanaf 1873 haar hoofdklooster had in Koningsbosch bij Echt.⁴⁰ Ook zij legden zich toe op verzorging en verpleging, vooral van zieken en ouderen. In 1849 stichtte pastoor Leonard Konings in Koningslust bij Helden de congregatie van de broe-

34 Albers, P. en J. Schaepkens van Riemst, 'De stichteres en de eerste wording van de Congregatie der Liefdezusters van den H. Carolus Borromeüs te Maastricht', *PSHAL* 63 (1927) 1-36; Tagage, S. en W.A.A. Mes, *Onder de bogen* (Maastricht 1987); Eijt, José, *Religieuze vrouwen. Bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940* (Hilversum 1995) 60-64 en passim.

35 Ackermans, Gian, *Vereeniging van vrouwen... Franciscanessen van Heythuysen in Nederland (1900-1975)* (Heythuysen 1994).

36 Hoebens, *Kloosters*, 32-35.

37 Tagage, Sigismund, *Maastricht, bakermat van een congregatie, 1800-1850* (Maastricht 1965); Vugt, Joos van, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen 1994).

38 Dorren, Gabrielle, *Met de minsten der Mijnen. Geschiedenis van de Kleine Zusters van de H. Joseph* (Hilversum 2013).

39 Overhof, Servé (red.), *Honderd-en-vijftig jaar Cadier en Keer (1828-1978). Een blik in verleden en heden* (Heerlen 1978); Hoebens, *Kloosters*, 329.

40 Vugt, J.P.A. van en C.P. Voorvelt, *Kloosters op schrift. Een bibliografie over de orden en congregaties in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Nijmegen 1992) 55; Hoebens, *Kloosters*, 201-204.

ders van de derde orde van de Heilige Franciscus, die in 1936 fuseerde met de broeders van Sint Jozef van Heerlen.⁴¹ Steyl ten slotte werd vanaf 1875 door het werk van de hierboven genoemde Duitse priester Arnold Janssen de bakermat van maar liefst drie nieuwe congregaties, namelijk twee actieve missiecongregaties en een contemplatieve zustercongregatie: het Gezelschap van het Goddelijk Woord (SVD: Societas Verbi Divini, ook wel schertsende onderwijs vertaald als 'Sie verkaufen Drucksache'); de dienaressen van de Heilige Geest, de missionaire vrouwelijke tak, eveneens bekend als de blauwe zusters (naar de kleur van het habijt); en de contemplatieve tegenhanger, de dienaressen van de Heilige Geest van de Altijddurende Aanbidding, ook wel de roze zusters genoemd. Het werk van de beide missionaire congregaties heeft ervoor gezorgd dat Steyl wereldwijd waarschijnlijk na Maastricht de meest bekende Limburgse plaatsnaam is.⁴² Behalve nieuwe, op Limburgse bodem ontstane congregaties vestigden zich in de tijd van de katholieke wederopbouw rond 1900 uiteraard ook oude en nieuwe orden en congregaties in Limburg. Zoals de nieuwe congregaties zich vooral toelegden op zorg en verpleging, in grote instellingen als die in Venray, Heel en Cadier en Keer, zo legden de oudere kloostergemeenschappen zich onder meer toe op het onderwijs. Een aantal Limburgse steden zoals Roermond, Weert en Sittard kende voor het katholiek middelbaar onderwijs weliswaar een door seculiere priesterleraren geleid Bisschoppelijk College, maar in de andere steden was ruimte voor kloosterlingen om een gymnasium te openen. Zo vestigden de augustijnen zich in 1920 in Venlo, waar zij het Thomascollege openden, hun eerste middelbare school in Nederland, en begonnen de franciscanen in de Mijnstreek middelbaar onderwijs aan te bieden: in Heerlen aan het Sint Bernardinuscollege (vanaf 1911 een driejarige HBS, vanaf 1919 een vijfjarige en vanaf 1930 een gymnasium) en vanaf 1946 in Kerkrade het Antonius Doctorcollege.⁴³ De zusters Ursulinen boden middelbaar onderwijs voor meisjes aan in Maastricht (vanaf 1850), Roermond (vanaf 1853), Sittard (Serviam), Venlo (Marianum, vanaf 1936) en Kerkrade (Afbeelding 3).⁴⁴

Daarnaast openden heel wat orden en congregaties in Limburg klein- en grootseminaries, opleidingsinstituten die bestemd waren voor de eigen rekrutering. Deze seminaries vormden tegen het midden van de twintigste eeuw een bijna gesloten netwerk van kloosterlijke presentie in Limburg. Lopen we de kaart van de provincie van noord naar zuid af, dan komen we de

41 Janssen, P. en H. Hesens, *Huize Savelberg, vijftig jaar onze zorg* (Panningen 1988); Van Vugt en Voorvelt, *Kloosters op schrift*, 117; Hoebens, *Kloosters*, 127-128.

42 Alt, Josef, *Journey of faith. The missionary life of Arnold Janssen* (Nettetal 2002). De unieke situatie van het kloosterdorp Steyl verdient beslist een nadere studie.

43 Heffernan, Brian, *Een kleine orde met allure. De augustijnen in Nederland, 1886-2006* (Hilversum 2015) 222. Over de onderwijsactiviteiten van de franciscanen in de Mijnstreek bereidt Koos Linders een dissertatie voor: Linders, Koos, '100 jaar Bernardinuscollege: een school met een missie', *Land van Herle* 63 (2013) 41-67.

44 Caljé, 'Onderwijs in het tijdperk van de natiestaat', 342-343 en 347.

Afb. 3. Ursulinen en hun pupillen te Sittard, ca. 1950 (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven).

volgende orden en congregaties met een klein- of grootseminarie tegen: in *Mook* de passionisten (CP); in *Gennep* de paters van de Heilige Geest (CSSP); in *Smakt* de ongeschoeide karmelieten (OCD); in *Venray* de franciscanen (OFM); in *Arcen* de missionarissen van Mariannhill (CMM); in *Sevenum* de oblaten van Maria (OMI); in *Venlo* de augustijnen (OSA); in *Baarlo* de paters van het Heilig Sacrament (SSS); in *Helden-Panningen* de lazaristen (CM); in *Weert* nogmaals de franciscanen en de paters van de Heilige Geest; in *Neeritter* de kruisheren (OSC); in *Haelen* de Mill Hill Fathers (MHM); in *Roermond* de camillianen (OSCam); in *Echt* nog eens de passionisten; in *Urmond* de conventuelen (OFMConv); in *Stein* de missionarissen van het Heilig Hart (MSC); in *Geleen* nog eens de ongeschoeide karmelieten en in *Merkelbeek* de geschoeide; in *Schimmert* en in *Meerssen* de montfortanen (SMM); in *Wijnandsrade* nog eens de conventuelen; in *Aalbeek* en in *Cadier en Keer* de Sociëteit van de Afrikaanse Missiën (SMA); in *Valkenburg* wederom de oblaten van Maria en de paters van de Heilige Harten (SSCC); in *Hoogcruts* en in *Maastricht* de franciscanen; en ten slotte in *Wittem* de redemptoristen (CSSR).⁴⁵

De aanwezigheid van al die opleidingen had tot gevolg dat heel wat Limburgse jongens die priester wilden worden, toetraden tot een van de genoemde orden en congregaties. In de jaren tussen 1930 en 1950, zeg maar op het hoogtepunt van het rijke roomse leven, be-

45 Dellepoort, J.J., *De priesterroepingen in Nederland. Proeve van een statistisch-sociografische analyse* ('s-Gravanhage 1955) bijlage 1 (situatie 1953).

gonnen, zo blijkt uit het proefschrift van priester-socioloog Jan Dellepoort uit 1955 over de priesterroepingen in Nederland, 4.206 Limburgse jongens aan een priesterstudie en 2.743 deed dit aan een seminarie van een orde of congregatie, dat wil zeggen 65,25 procent van alle priesterstudenten, tegenover 1.463 die voor de diocesane clerus kozen. Dat wil dus zeggen dat twee-derde van de Limburgse priesterkandidaten in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw koos voor aansluiting bij een orde of congregatie. De grootste groep opsteerde voor een actieve orde of congregatie en een iets kleinere groep voor een missiecongregatie.⁴⁶ Voor sommige orden en congregaties zoals de montfortanen en de lazaristen was Limburg onmiskenbaar het belangrijkste wervingsgebied in Nederland.

Tegelijk bood de aanwezigheid van de kleinseminaries heel wat van die Limburgse jongens de kans om een middelbare schoolopleiding te volgen, een kans die zij zonder (al dan niet vermeende) roeping niet gehad zouden hebben. Een flink deel van deze studenten zette zijn vorming niet voort tot aan de priesterwijding. Zij verlieten de opleiding ofwel na het kleinseminarie of halverwege het grootseminarie. Maar intussen hadden zij wel een vorming ontvangen die hen verder kon brengen in het leven. Zo leverden de kleinseminaries onbedoeld een belangrijke bijdrage aan de maatschappelijke emancipatie van het katholieke zuiden. Ik heb dat eerder het onbedoelde rendement van de kleinseminaries genoemd.⁴⁷ Het bedoelde rendement was natuurlijk: priester worden. Maar het onbedoelde rendement was dat katholieke jongens een middelbare schoolopleiding genoten die een goede basis vormde voor hun verdere ontplooiing in de samenleving.

Terwijl de terreinen van gezondheidszorg, verpleging en maatschappelijk werk waarop de congregaties van broeders en zusters werkzaam waren, bij uitstek een aanvulling vormden op het gangbare gezicht van de diocesane kerk, een aanvulling namelijk met de diaconale kant van de kerk, schoven de orden en congregaties met hun scholen en kleinseminaries eerder aan op een terrein waarop in Limburg de diocesane kerk met haar bisschoppelijk colleges zelf ook al werkzaam was. Er is nog een derde terrein waarop de mannelijke orden en congregaties zich nog meer invoegden in de diocesane kerk: dat van de parochiële zielzorg. Daar vulden de orden en congregaties simpelweg de gaatjes op die de diocesane geestelijkheid overliet. Aan dat fenomeen van 'de pater op de pastorie' wijdde de kapucijn Theo Janssen in 1976 een proefschrift waarin hij de verhoudingen voor elk bisdom op een rijtje zet. Daaruit blijkt dat de inzet van paters in de parochiële zielzorg in Limburg, en dus in het bisdom Roermond, altijd vrij beperkt is geweest, omdat het bisdom niet te kampen had met een tekort aan priesterroepingen. Tot aan de Eerste Wereldoorlog waren in Limburg slechts twee parochies aan paters toevertrouwd, namelijk die van de redemptoristen in Witten en Roermond (Kapel in 't Zand). In het kerkelijk jargon heette zo'n parochie een rectoraat.

⁴⁶ Idem, 177.

⁴⁷ Nissen, Peter, 'Het onbedoelde rendement van de kleinseminaries in het katholieke zuiden van Nederland', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 3 (2000) 98-106.

De conventuelen vormden de tweede orde die in 1915 een rectoraat toevertrouwd kreeg. Daarna kwamen er meer. In de jaren twintig en dertig kregen negen orden en congregaties twintig rectoraten in Limburg onder hun hoede. Koplopers daarbij waren de franciscanen en de lazaristen. In de daaropvolgende decennia groeide het aantal paters op Limburgse pastorieën verder, totdat er uiteindelijk in 1966 zeventien orden op 41 plaatsen werkzaam waren.⁴⁸ Aan het eind van de twintigste eeuw werd bovendien nog een flink aantal teruggekeerde maar nog vitale missionarissen in Limburgse parochies ingeschakeld, zodat rond het jaar 2000 ongeveer dertig procent van de in Limburg werkzame priesters lid was van een orde of congregatie.⁴⁹

Een kerk met een vrouwelijk en een internationaal gezicht

We hebben gezien dat de kloosterlingen voor een deel de structuren van de diocesane kerk versterkten en aanvulden, met name op het terrein van het onderwijs en de parochiële zielzorg, maar ook dat zij eigen accenten daaraan toevoegden, vooral door hun inzet op caritatief gebied: de zorg voor zieken en ouden van dagen, de opvang van weeskinderen, voogdijkinderen en psychiatrische patiënten, de zorg voor ongehuwde moeders, de wijkverpleging en de gezondheidszorg. Ondanks de schaduwkanten daarvan (het tweede rapport van de Commissie Deetman heeft duidelijk gemaakt dat ook in katholieke internaten en zorginstellingen met enige regelmaat sprake was van seksueel misbruik of fysiek geweld) mag toch gezegd worden dat hier een grote verdienste ligt van vooral de congregaties van broeders en zusters.⁵⁰ Zij zorgden voor diegenen waarvoor niemand anders zorgde. Zij keken om naar mensen die door anderen ongezien bleven.

Op nog twee andere punten vulden de religieuzen het gezicht van de kerk in Limburg met een eigen aspect aan. Ten eerste lieten zij een uitgesproken vrouwelijke kant van de kerk zien. Vanaf de zeventiende eeuw heeft zich in heel Europa de ontwikkeling voltrokken dat er – voor het eerst in de geschiedenis, voor zover we weten – meer vrouwelijke kloosterlingen waren dan mannelijke.⁵¹ Met andere woorden: het kloosterleven raakte mettertijd gefeminiseerd. Zo ook in Limburg: in de periode waarover we spreken, de negentiende en twintigste eeuw, waren er gemiddeld twee keer zoveel kloosterzusters in Limburg als

48 Janssen, Th.A.J., *De pater op de pastorie. Het aandeel van de regulieren in de parochiële zielzorg van Nederland 1853-1966* (Nijmegen 1976) 95 en 258.

49 Garritsen, Alice M. e.a. (red.), *Pius Jaarboek. Almanak Katholiek Nederland 112* (2000) 503 (Kerncijfers kerkelijke statistiek 1998).

50 Deetman, Wim e.a., *Seksueel misbruik van en geweld tegen meisjes in de Rooms-Katholieke kerk: een vervolgonderzoek* (Amsterdam 2013).

51 Bireley, Robert, *The refashioning of Catholicism, 1450-1700. A reassessment of the counter reformation* (Londen en New York 1999) 37.

er broeders en paters waren. Die situatie zet zich momenteel nog steeds voort, al zijn de meeste kloosterlingen nu niet meer actief. Rond het jaar 2000 woonden er in het bisdom Roermond 797 mannelijke religieuzen (waarvan 338 broeders en 459 paters) tegenover maar liefst 1.849 vrouwelijke religieuzen.⁵² Van die vrouwelijke religieuzen hebben velen zich ingezet op de terreinen die in 2010 door theologe Annelies van Heijst en de historici Marjet Derks en Marit Monteiro zijn beschreven in het standaardwerk *Ex caritate*.⁵³ De rooms-katholieke kerk is weliswaar in haar bestuurlijke vorm tot op de dag van vandaag een mannenbolwerk gebleven, maar in haar werkzaamheden hebben vrouwen onmiskenbaar het grootste aandeel gehad in de diaconale en zorgende kant.

Ten tweede hebben de religieuzen aan de katholieke kerk in Limburg een internationaal tintje gegeven. Zij zorgden voor grensoverschrijdend verkeer in beide richtingen: vanuit het buitenland naar Limburg en omgekeerd. Het inkomend verkeer van religieuzen werd in hoge mate bepaald door politieke ontwikkelingen buiten de landsgrenzen. De Kulturkampf van Bismarck rond 1875 in Duitsland en de antireligieuze wetten van de oud-seminarist en felle antiklerikale Franse minister-president Émile Combes uit 1902 en 1904 joegen veel kloosterlingen op de vlucht. Een aantal van hen vond in Limburg een gastvrij onthaal. Bisschop Paredis en zijn opvolger Franciscus Boermans konden deze religieuzen goed gebruiken.⁵⁴ Voor de Duitse religieuzen had vestiging in Limburg het voordeel dat zij door de nabijheid van de grens en de vaak goede verkeersverbindingen gemakkelijk contact konden blijven houden met het thuisland.⁵⁵ Ook konden zij zich redelijk gemakkelijk verstaanbaar maken bij de bewoners van de grensstreek, wat in zekere mate, in elk geval in de Limburgse steden en in Zuid-Limburg, ook nog wel gold voor de uit Frankrijk gevluchte religieuzen.⁵⁶ Hoebens noemt maar liefst 45 Duitse en 53 Franse kloostergemeenschappen die ten gevolge van de Kulturkampf en de wetten van Combes naar de Nederlandse provincie Limburg zijn uitgeweken.⁵⁷

Over de betekenis van die Kulturkampf heb ik eerder gesproken, op 6 juni 1998, toen het

52 Garritsen, *Pius Jaarboek* (2000), 507. In 2004 (*KASKI Memorandum* 333, 64) was de verhouding 1.409 vrouwelijke religieuzen tegenover 587 mannelijke, dus 2,4 keer zoveel.

53 Heijst, Annelies van, Marjet Derks en Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw* (Hilversum 2010).

54 Gijsen, J.M., *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886, bisschop van Roermond, en het Limburg van zijn tijd* (Assen 1968) 322-324.

55 Hoebens, *Kloosters*, 41.

56 Idem, 43-44.

57 Idem, 374-377. Om deze ontwikkeling aan een nadere historische analyse te onderwerpen, hebben stadsarchivaris Peer Boselie en historicus/archivaris Chris Dols in 2017-2018 het project *Wandering Spirit: Transnational Entanglement and Cultural Dynamics of Expelled Communities of Religious in the Limburg Area, 1870-1940* ontwikkeld, waarvoor momenteel fondsen worden geworven.

LGOG voor zijn jaarvergadering te gast was in het missiedorp Steyl. Aan deze Kulturkampf heeft Limburg het te danken dat hier de wieg stond van de drie congregaties van de reeds genoemde en in 2003 heilig verklaarde Arnold Janssen.⁵⁸ Duitse kloosterorden verplaatsten hun studiehuisen naar Limburg. Tussen 1872 en 1886 vestigden zich meer dan vijftig Duitse gemeenschappen van priesters en zusters op Limburgse bodem. Zo streken de franciscanen tussen 1904 en 1909 neer in het klooster Sankt-Ludwig bij Vlodrop, waar zij tot 1979 onderwijs boden aan ruim drieduizend Duitse leerlingen. De gebouwen van het klooster zijn onlangs gesloopt om plaats te maken voor het hoofdkwartier van de Transcendente Meditatiebeweging van Maharishi Mahesh Yogi.⁵⁹ In Simpelveld zocht de in 1844 in Aken door Clara Fey gestichte congregatie van de zusters van het Arme Kind Jezus vanaf 1875 een veilig heenkomen.⁶⁰ De stichteres, die op 5 mei 2018 in de Dom van Aken zal worden zalig verklaard, is daar, in Simpelveld, op 8 mei 1894 overleden. De Duitse jezuïeten streken op verschillende plaatsen in Limburg neer, onder meer in kasteel Bleijenbeek in Afferden, in kasteel Exaten in Baexem en ten slotte in Valkenburg, waar zij in 1893 een klooster lieten bouwen.⁶¹ Daar was in het Collegium Maximum decennialang hun opleiding theologie en filosofie ondergebracht, waar sommige van de knapste Duitse theologen van de twintigste eeuw, zoals Karl Rahner, een deel van hun opleiding genoten.⁶² Ook gaven zij vanuit het stadje hun toonaangevende tijdschrift *Stimmen der Zeit* uit. De huisbibliotheek van Valkenburg, met meer dan 100.000 banden, werd in 1960 de basis voor de bibliotheek van de theologische faculteit Sankt-Georgen van de Duitse jezuïeten in Frankfurt am Main.⁶³

De wetten van de Franse minister-president Combes dreven vooral vrouwelijke religieuzen naar Limburg. Her en der vestigden zij zich in de Limburgse steden en dorpen en zochten zij nieuwe taken in het onderwijs, de wijkzorg, het reïtatewerk en de verpleging. Zo ook in het dorp waar ik ben opgegroeid, het Midden-Limburgse Linne. Het lager onderwijs was daar altijd gemengd geweest, totdat zich in het begin van de twintigste eeuw Franse zusters van de Aanbidding van de Gerechtigheid Gods in het dorp meldden (zoals ook in Baarlo) en er een meisjes- en kleuterschool openden.⁶⁴ De dienaressen van het Heilig Hart

58 Mülleijans, Rita, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preussischen Kulturkampfes* (Aken 1992) 185-211; Hoebens, *Kloosters*, 118-124.

59 Hoebens, *Kloosters*, 190-192.

60 Mülleijans, *Klöster im Kulturkampf*, 155-174; Hoebens, *Kloosters*, 268-269.

61 Mülleijans, *Klöster im Kulturkampf*, 239-260; Hoebens, *Kloosters*, 321-323.

62 Neufeld, Karl H., *Die Brüder Rahner. Eine Biographie* (Freiburg 2004) 99-100.

63 Wenhardt, Franz, *Handbuch der katholisch-theologischen Bibliotheken* (München-Londen-New York-Parijs 1991) 72.

64 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 53: de congregatie telde in 1966 nog 49 leden. In het voorjaar van 2018 verschijnt er een geschiedenis van de Nederlandse tak van deze kleine zustercongregatie van de hand van historicus Antoine Jacobs.

van Jezus weken op hun beurt uit naar Abshoven-Munstergeleen, terwijl de zusters van Barmhartigheid naar Cadier en Keer gingen, de zusters van de Voorzienigheid naar Heer, de zusters oblaten van de Assumptie naar Hulsberg, de zusters van Maria Eerherstel naar Maastricht, de zusters van de Heilige Harten van Jezus en Maria naar Meerssen, de Dochters van Liefde van de Heilige Vincentius naar Nuth, de Dochters van Onze Lieve Vrouw van de Retraite naar Roermond en de Dochters van de Goddelijke Voorzienigheid naar Sittard.⁶⁵ In de meeste plaatsen heetten ze in de volksmond de 'Franse zusters'. Aan een bezoek van de generaal-overste uit Frankrijk, de Bonne Mère, heb ik het te danken dat ik op de kleuterschool in Linne al Franse liedjes leerde zingen, zonder overigens te weten wat ik nou eigenlijk precies zong.

Zoals Duitse en Franse kloosterlingen de grenzen overschreden om zich noodgedwongen in Limburg te vestigen, zo gingen Limburgse jonge mannen en vrouwen de grenzen van provincie en land over om als missionaris in het verre buitenland te gaan werken. De jongemannen vonden aansluiting bij een van de vele missiecongregaties of bij een van de oude orden die zich ook op missie gingen toeleggen, de jonge vrouwen konden terecht bij een van de actieve zustercongregaties die tegen het eind van de negentiende eeuw de missionering aan hun takenpakket toevoegden. Zo vertrokken in 1855 de eerste ursulinen vanuit Sittard naar Nederlands-Indië, in 1872 gevolgd door medezusters uit Venray. Daarnaast waren er de uitgesproken missiecongregaties voor vrouwen, zoals de medische missiezusters uit Imstenrade, de missiezusters van het Kostbaar Bloed uit Tienray, de missie- en aanbiddingszusters van de H. Familie uit Baarlo en de missiezusters passionistinnen uit Mook.⁶⁶ Tijdens wat historicus Jan Roes wel het 'het groote missie-uur' noemde, beleefden Limburgse vrouwen en mannen het avontuur van de missie, doorgaans met aandacht gevolgd door het thuisfront.⁶⁷ Ik kan me nog goed herinneren dat een missionaris uit ons dorp in de jaren zestig in het patronaatsgebouw een film kwam vertonen over zijn werk in Afrika. Wij vonden het allemaal even spannend en fascinerend. Door de missiebeweging was Limburg in die decennia met recht een grensgewest.

Het is inmiddels allemaal verleden tijd. De kloosters zijn, op enkele uitzonderingen na, uit ons stads- en dorpsbeeld verdwenen. De bisschopsstad Roermond, die in het midden van de twintigste eeuw enkele tientallen kloostergemeenschappen telde, heeft anno 2017 geen enkel zusterklooster meer en nog maar twee kleine gemeenschappen van mannelijke religieuzen (de camillianen en de broeders van Liefde, beide aan de Heinsbergerweg).⁶⁸ Veel voormalige kloostergebouwen in Limburg hebben een andere bestemming gekregen of

65 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 56.

66 Idem, 449-452.

67 Roes, Jan, *Het groote missie-uur 1915-1940* (Bilthoven 1974).

68 Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 533-534.

zijn afgebroken. De religieuzen die er nog zijn, genieten voor het overgrote deel van hun oude dag. Nieuwe intredingen zijn er nauwelijks meer. In 2015 werd in Nederland weliswaar een kleine toename van kloosterintredingen vastgesteld, maar niet één daarvan vond in Limburg plaats.⁶⁹ Met andere woorden: kloosterlingen lijken in Limburg tot het voorbije verleden te gaan behoren. We mogen ze dankbaar gedenken voor de rol die zij hebben vervuld op de vele terreinen die hierboven genoemd zijn. En de beste manier van dankbaar gedenken is te zorgen dat de religieuzen een verantwoorde geschiedschrijving krijgen. Maar veel toekomst lijkt er niet voor hen weggelegd te zijn. Wat er aan religieuze gemeenschappen in Limburg zal overblijven, zal klein zijn en zal bovendien voor een deel bestaan uit kloosterlingen die vanuit andere werelddelen naar Nederland komen, als een vorm van 'omgekeerde missionering' (*reversed mission*). Of moeten we de boodschap van de Zingende Zusters van Venray ter harte nemen en zal het morgen daadwerkelijk beter zijn? Laten we er maar een glas Gerardusbier op drinken.

69 Straus, Hans, 'Kloosters weer in trek bij mannen, behalve in Limburg', *Dagblad De Limburger*, 15 juni 2015.

Laudatio

Uitgesproken door Jacques van Rensch bij de toekenning op 22 juni 2017 van de Habetspenning aan de redactie van de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*, bestaande uit Lou Spronck, Ben van Melick en Wiel Kusters en uitgereikt aan Lou Spronck als voorzitter van de redactie.

Het was met enige aarzeling dat ik inging op het verzoek van het bestuur van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap om hier vandaag de *laudatio* uit te spreken over de *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg* en de auteurs daarvan. Want hoewel ik mij als archivaris en rechtshistoricus beroepshalve altijd heb beziggehouden met geschreven teksten en zelfs literaire collecties onder beheer heb, overstijgt een inhoudelijk vakkundig oordeel toch enigszins mijn competentie. Archieven bevatten veelal zorgvuldig geredigeerde juridische teksten, maar de neerslag van deze vorm van creativiteit wordt door de auteurs van de *Geschiedenis* niet gerekend tot literaire productie in Limburg. Een beetje jammer is het wel. Want Limburg kent een lange traditie van het uitgeven van rechtsbronnen (men denke slechts aan het werk van Janssen de Limpens), waarbij zeker ook met ere mag worden genoemd de naamgever van de penning, Jos Habets, die op dit gebied verschillende publicaties op zijn naam heeft staan, in het bijzonder zijn in 1891 uitgegeven *Limburgsche Wijsdommen*.¹ Zo zou de daarin opgenomen vroeg zestiende-eeuwse beschrijving van de schenking door koning Zwentibold van de Graetheide aan de omliggende dorpen² zeker niet hebben misstaan naast andere in het boek behandelde kronieken. En zo is het ook jammer dat de vijf charters in de zogenaamde Maaslandse taal, geschreven in het laatste decennium van de dertiende eeuw, en in 1970 gepubliceerd door Jef Notermans³ en in 2011 nog eens door Paul Nève uitgegeven⁴, aan de aandacht zijn ontsnapt. Habets, zich bedienend van het pseudoniem J.B. Hesta, heeft met zijn 'uitstapjes naar het land der letteren' de opname in deze literatuurgeschiedenis ook gehaald, maar met de hakken over de

- 1 Habets, J., *Limburgsche Wijsdommen, Dorpscostumen en Gewoonten, bevattende voornamelijk Bank- Laaf- en Boschrechten* (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Eerste Reeks, nr. 12), 's-Gravenhage 1891.
- 2 Habets, *Limburgsche Wijsdommen*, 390-396.
- 3 Notermans, J.M.G., *Vijf charters van vóór 1300 in zogenaamd Maaslandse Taal geschreven op Sint Pieter en in Tricht*, Maastricht 1970.
- 4 Nève, P.L., *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint Pieter met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht*, (Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, nr. 21), Maastricht 2012, passim.

sloot.⁵ Zijn talenten lagen vooral op het terrein van de algemene Limburgse geschiedenis en de archeologie.

U merkt, dames en heren, ik probeer vanuit mijn eigen vakgebied een kritische toon aan te slaan over het monumentale werk dat hier voorligt. En dat zullen anderen vanuit hun vakgebied misschien ook doen. Kritieken, wensen, omissies, ze zullen er zeker zijn. En de auteurs/redactieleden hebben dat zelf wel aangevoeld en zich ook ingedekt. Want in hun verantwoording leggen zij uitvoerig rekenschap af van hun werkwijze en selectiemethode, waarmee een deel van de kritiek direct wordt gepareerd. Dat defensief is niet alleen bedoeld om zich te verweren, het laat ook zien met welke problemen de auteurs bij de selectie van hun werk hebben geworsteld. Ik kom daar zo aanstonds nog op terug.

Binnen Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap vormen commissies gericht op een bepaald thema als het ware een soort laboratoria, waar wordt geprobeerd de kennis van de geschiedenis te vergroten. Dat geldt ook voor de in januari 2011 door het hoofdbestuur ingestelde Commissie Literatuurgeschiedenis. Het resulteerde in de tweede helft van 2012 in een blauwdruk die op 31 januari 2013 werd uitgereikt. Die werkelijke datum is heel wat voortvarender dan in de Inleiding van het boek staat, want daar wordt als datum van presentatie 31 januari 3013 (!) genoemd.⁶ U merkt, het rode potlood is mij niet vreemd.

Dat dit omvangrijk boek geen millenniumproject werd, maar een productietijd van vier jaar kende, mag alleszins een prestatie van formaat worden genoemd. En het was van meet af aan een project met ambitie, zowel inhoudelijk (waarover zo aanstonds nog een enkel woord), maar ook omdat daarnaast, in dezelfde periode de drie omvangrijke delen van *Limburg. Een geschiedenis* het levenslicht zagen⁷. Daarin nam Lou Spronck in het laatste deel ook nog een hoofdstuk letterkunde van de 17^e tot en met de 20^e eeuw voor zijn rekening.⁸

Samen met zijn mederedacteuren Ben van Melick en Wiel Kusters, die zelf ook auteurs waren en daarmee een dubbele taak hadden, zorgde hij voor deze uitgave. En in hun kielzog wil ik ook de namen noemen van de andere auteurs: Ludo Jongen voor de Middeleeuwen, Herman van Horen en Hannie van Horen-Verhoosel voor de Vroegmoderne Tijd, Peter Winckels voor de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw en Jos Perry voor de oorlogsperiode. Een betrekkelijk klein, maar slagvaardig team dus, geassisteerd door een reeks informanten en deskundigen op bepaalde deelterreinen, en daarmee een ideale combinatie tussen het werk van de eenzame eenling en een vaak moeilijk te beheersen grote groep schrijvers. Vele koks bederven immers de brij.

5 Spronck, L., Melick, B. van en Kusters, W. [red.], *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*, Nijmegen 2016, 273-274.

6 Spronck e.a., *Geschiedenis van de literatuur*, 16.

7 Tummers, P., Berkvens, L., e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis*, 1-3, Maastricht 2015.

8 Spronck, L. 'Letterkunde', in: *Limburg. Een geschiedenis*, 251-278.

Wanneer bestaande of in de toekomst nog op te richten commissies van het Genootschap over een vergelijkbare dadendrang beschikken, dan belooft dat een bloeiende toekomst voor de Limburgse geschiedschrijving. Een goede formule voor de daarbij te volgen werkwijze lijkt met dit boek te zijn gegeven.

In de Inleiding geeft de redactie een overzicht van de problemen waarvoor zij stond bij de aanvang van dit werk: wat is literatuur? Wat is Limburgse literatuur? Hoe breed moet het onderzoeksveld zijn, zowel geografisch als in tijd? Hoe behandelen wij het probleem van de meertaligheid, de rol van het dialect en zo voorts? Voor eenieder die vertrouwd is met de Limburgse geschiedenis klinken zulke overwegingen niet bijzonder origineel. Maar ze zijn wel alleszins reëel en min of meer inherent aan de Limburgse geschiedenis. Auteurs en redactie zijn niet bij die overwegingen blijven steken, maar hebben een keuze gemaakt. Ieder op hun eigen manier en eigen invalshoek. En de breedte daarvan heeft een uitzonderlijke rijke oogst opgeleverd, misschien meer dan ze zelf gedacht hadden. In beginsel hebben de auteurs, zo denk ik, geprobeerd een synthese te geven van wat er over een bepaalde periode bekend was, maar soms is dat door de geringe hoeveelheid bronnen en het verbrokkelde karakter daarvan moeilijk. Maar in alle gevallen hebben ze zoveel vergeten historische feiten en biografische bijzonderheden aan het licht gebracht, dat het werk soms niet alleen een bijna encyclopedisch karakter krijgt, maar ook veel nieuws bevat. Wellicht geven sommigen de voorkeur aan een handzaam boek met in een paar lijnen 'het grote verhaal', maar ik denk dat de waarde van die rijkdom aan informatie in een echt naslagwerk zoals dit, bepaald niet mag worden onderschat als bron en wegwijzer voor verder onderzoek.

Een tweede aspect aan dit boek, ook wel een beetje met het voorgaande samenhangend, is dat deze Geschiedenis van de literatuur in Limburg zich niet beperkt tot literatuur als losstaand verschijnsel, maar wordt beschreven in een voortdurende wisselwerking met de algemene geschiedenis van Limburg. Die samenhangende benadering heeft grote meerwaarde. Je kunt allerlei aspecten van de geschiedenis van de literatuur niet goed begrijpen zonder achtergrondkennis van de ingewikkelde territoriale geschiedenis van deze gebieden. Voor de meer recente tijd komt daarbij een brede context van de economische, sociale, religieuze en culturele verhoudingen binnen deze provincie, waarbinnen de Limburgers opgroeiden en leefden. Men denke slechts aan de mijnbouw, het katholicisme en de betekenis van de dialecten. Die in tal van opzichten van de rest van Nederland afwijkende geschiedenis is zowel een sterk als zwak punt. Sterk omdat de Limburgse geschiedenis, en dat geldt ook voor de literatuur, aanknoopt bij ontwikkelingen in gebieden die thans tot het ons omringende buitenland behoren of ontwikkelingen die niet algemeen Nederlands zijn, maar ook zwak omdat in de grote centra vaak moeilijk de belangstelling valt te wekken voor wat zich in de periferie afspeelt.

Een laatste bijzonderheid die ik hier voor het voetlicht wil brengen is dat in dit boek, ongeveer beginnend met de middeleeuwse Sint-Servaaslegenden, grote aandacht wordt besteed aan de hedendaagse Limburgse literatuur, niet alleen als een inventarisatie van wat er

is, maar ook vanuit het perspectief in hoeverre die Limburgse literatuur zich onderscheidt van andere literatuur en een eigen identiteit heeft. Het hedendaagse literaire bedrijf in Limburg wordt in ieder geval goed in kaart gebracht. De lange reeks bekende namen doorlezend becroop mij enigszins het gevoel: 'wie hier niet bij staat, telt in ieder geval niet echt mee'. Het is niet aan mij daar een oordeel over te geven. Alleen, en dat is misschien een wat prikkelende gedachte mijnerzijds, wie van hen zou er in 2117, bij de dan inmiddels geheel herziene vijftiende druk van dit boek, nog bij zijn?

Ter afsluiting. Het is geenszins mijn bedoeling hier een echte inhoudelijk recensie te geven. Deze Geschiedenis van de Literatuur in Limburg is een eerste inventarisatie, het werk is zeker nog niet volledig, er vallen zeker nog verborgen schatten te ontdekken, er blijven nog tal van vragen onbeantwoord, er zijn ook lijnen voor toekomstig onderzoek uitgezet en misschien vinden sommigen dat het heel anders moet, maar er is nu een basisoverzicht. Terzijde, en dat valt buiten het eigenlijke thema van deze *laudatio*, is dat ook een oproep het literaire erfgoed in onze bibliotheken en archieven zowel in zijn fysieke vorm goed te beheren en alsook met moderne technieken te ontsluiten. Dit boek zet in ieder geval de deur naar die schatkamer en het verder onderzoek daarvan open. Daarmee is de toekenning van de Habetspenning aan de redactie voor het heden een erkenning voor een geleverde prestatie, maar ook een aanmoediging voor anderen om op een vergelijkbare wijze onderzoek ter hand te nemen.

In dat opzicht is de voorlaatste zin van dit boek een beetje een anticlimax:

'Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever'.

Ik begrijp de betekenis van de strenge juridische zin heel goed. Maar ik zou liever willen afsluiten met een wens en uitnodiging:

'Redactie en uitgever wensen dat alles van de inhoud van deze uitgave zoveel mogelijk bekend wordt gemaakt bij een breed publiek, op welke wijze dan ook, en daar geven zij graag ruim baan voor'.

Personalia van de auteurs

Tom Eerkens (1994) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Sedert 2016 verkorte opleiding Kunstwetenschappen (KU Leuven). Adres: Lijsterstraat 36, B - 3583 Paal-Beringen, tom.eerkens@student.kuleuven.be

Dr. Rolf Hackeng (1955) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Nijmegen en aan de UVA Amsterdam. Promoveerde in 2006 op het proefschrift *Het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*. Van 1982 tot heden werkzaam als archivaris bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht en voorgangers. Adres: Bornedaal 2, 6228 GZ Maastricht, hackeng@rhcl.nl

Mr. Paul Nève (1933) studeerde notariaat en rechten aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden. Promoveerde in 1972 op het proefschrift getiteld *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*. Van 1975 tot 1998 werkzaam als hoogleraar te Nijmegen en Tilburg. Adres: P.C. Hooftstraat 12, 6573 CE Beek bij Nijmegen, pl.neve@planet.nl

Prof. dr. Peter Nissen (*1957) studeerde theologie en kerkgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1988 in Amsterdam cum laude op het proefschrift *De katholieke polemiek tegen de dopers. Reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)*. Hij was hoogleraar Cultuur in Brabant, Kerkgeschiedenis, Geschiedenis van het christendom, Cultuurgeschiedenis van het christendom, Cultuurgeschiedenis van de religiositeit en Spiritualiteitsstudies aan de universiteiten van Tilburg en Nijmegen. Thans is hij werkzaam als hoogleraar Oecumenica aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en als remonstrants predikant in Oosterbeek. Hij publiceerde een groot aantal boeken en artikelen op het gebied van de geschiedenis van religie, spiritualiteit en cultuur, maar ook op dat van de regionale geschiedenis van het zuiden van Nederland. Zo is hij hoofdauteur van de recente stadsgeschiedenis van Roermond en medeauteur van de nieuwe drielijge geschiedenis van Limburg. In het verleden heeft hij ook deel uitgemaakt van de redacties van *De Maasgouw*, de *Publications* en de *Maaslandse Monografieën*. Adres: Berg en Dalseweg 296, 6522 CN Nijmegen, p.nissen@ftr.ru.nl.

Mr.dr. Jacques van Rensch (1953) studeerde Nederlands recht aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Promoveerde in 2015 op het proefschrift *Licht op het zonneleen Gronsveld*. Van 1976 tot heden werkzaam als archivaris. Sedert 2004 werkzaam als Rijksarchivaris bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht. Adres: Keenkestraat 1, 6247 EJ Gronsveld, vanrensch.gronsveld@home.nl

P.G.W.M. (Peter) Schulpen (1964) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard en volgde de opleiding middelbaar archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool in Den Haag. Vanaf 1999 plv. stadsarchivaris Sittard, nu senior archivist bij De Domijnen en plv. stadsarchivaris Sittard-Geleen. Adres: Frans Erensstraat 9, 6136 JE Sittard; pschulpen@home.nl.

Dr.dr. Peter Thissen (1966) studeerde Nieuwe Geschiedenis vóór 1870 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 1994 op het proefschrift getiteld *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek* en in 2012 op het proefschrift getiteld *Cel en wereld. Kartuiers en boeken in Roermond (1376-1783)*. Hij werkt sinds zijn vervangende dienstplicht in het bedrijfsleven, de laatste twee decennia als headhunter. Adres: Gebroeklaan 9, 6042 GM Roermond, peterthissen@zonnet.nl

Dr. G.H.A. (Gerard) Venner (1951) studeerde vrije studierichting rechten (hoofdvak: Nederlandse rechtsgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1985 op het proefschrift *De Meinweg, Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822*. Van 1973 tot 2016 was bij chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen: Rijksarchief in Limburg) en inventariseerde de archieven van onder andere de centrale instellingen van het Overkwartier van Gelder en van het eerste bisdom Roermond. Hij publiceert met name over de (rechts)geschiedenis van Roermond en het Overkwartier van Gelder almede over middeleeuwse zegels. Adres: Kennedylaan 29, 6245 EP Eijsde, gvenner1@home.nl

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in 2000 op het proefschrift *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Hij was als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (1977-2008) en het Limburgs Museum in Venlo (2007-2014). Zijn specialisatie is de steentijd, maar ook de geschiedenis van de archeologie heeft zijn belangstelling. Hij publiceerde veelvuldig over deze onderwerpen en tracht ook op verschillende wijzen de archeologie te populariseren. Thans werkt hij aan een dubbelbiografie over de archeologen J. H. Holwerda en A.E. van Giffen. Adres: Wieler 27, 6071PD Swalmen, leoverhart@online.nl

KONINKLIJK

LGOG

Verslag over 2017 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dit verslag werd samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA, directeur LGOG en drs. M.W. van der Weerden, secretaris van het hoofdbestuur.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden

Inleiding

De belangstelling voor geschiedenis, genealogie, archeologie en monumenten, en dan met name die van dicht bij huis en op provinciaal niveau blijft onverminderd groot, getuige de vele tv-programma's die hieraan aandacht schenken en de vele historische items die in dag- en weekbladen worden opgenomen. Met de Maand van de Geschiedenis, de Week van de Archeologie, het tv-programma *Verborgen Verleden* (genealogie) en bijvoorbeeld de jaarlijkse Molendagen, Kastelendagen, Monumentendagen wordt hier zelfs landelijk op ingesprongen. Voor wat Limburg betreft is het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) een belangrijke speler in het veld, daartoe mede aangespoord door het in de statuten van de vereniging vastgelegde doel '*Het bevorderen van de gewestelijke geschiedenis en oudheidkunde van Limburg in de meest ruime zin en het bevorderen van de belangstelling voor deze geschiedenis in de samenleving*'.

Het LGOG is zeer actief in de weer om dit doel te bereiken, ondanks de beperkte personele capaciteit en beschikbare financiën. Met de ingezette middelen worden grote groepen belangstellenden bereikt. Het LGOG is een professionele organisatie die voor de uitoefening van haar taken steunt op een vaste kern van bijna 200 enthousiaste en deskundige vrijwilligers, professionals en liefhebbers, die in Kringen, Secties en Commissies of anderszins voor het LGOG hun tijd en deskundigheid inzetten om de historische kennis van Limburg te onderzoeken, te verbreden en uit te dragen. Zij geven het LGOG (opgericht in 1863) al 154 jaar een ge-

zicht en zorgen voor de continuïteit binnen het Limburgs historische werkveld in al zijn facetten. Desondanks nam het aantal leden en ruilrelaties van het LGOG in 2017 af tot 2.674 (was 2.757), met name als gevolg van overlijden. Het aantal leden onder docenten geschiedenis en studenten blijft achter bij de verwachtingen. Hier zal dus nog meer aandacht naar uit dienen te gaan. Een heus promotieteam zal de ledenwerving extra gestalte gaan geven. Een lijst van personen en instellingen die in 2017 lid zijn geworden van het LGOG is achter dit verslag opgenomen. Leden die 25,40 of 50 jaar lid zijn van het LGOG ontvangen de daaraan gerelateerde verenigingsspeld. In 2017 werden respectievelijk 36, 23 en 9 spelden uitgereikt aan leden die daarvoor in aanmerking kwamen (*Maasgouw* 2017 p. 46). Eenmaal lid, altijd lid.

Om te komen tot

Statutair is vastgelegd dat er jaarlijks twee algemene ledenvergadering en twee vergaderingen van de vertegenwoordigers van Kringen, Secties en Commissies gehouden dienen te worden. In 2017 werden de algemene ledenvergadering gehouden op 22 april te Sittard en op 7 oktober te Venlo. De belangrijkste agendapunten betreffen zaken die de instemming van de vergadering behoeven (financiën, bestuursverkiezingen, beleidswijzigingen, actieplannen). In de *Maasgouw* werd daarvan verslag gedaan (*Maasgouw* 2017 p. 88-90, p. 181-182). De zogenaamde KSC-vergaderingen werden gehouden op 6 april en 21 september, steeds te Weert. KSC-vergaderingen zijn voornamelijk bedoeld ter nadere afstemming, beleidsvoorbereiding en overleg tussen het genootschapsbestuur en de KSC-leden.

Het genootschapsbestuur vergaderde op 28 januari, 23 maart, 2 juni, 1 juli, 7 september en 23 november, steeds in Roermond (Hotel-Café Willems). De vergaderingen werden voorbereid door het dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur kwam in vergadering bijeen op 9 januari, 2 maart, 17 mei, 30 augustus, 6 oktober en 6 december, alternerend te Maastricht en Roermond. Daarnaast werd veelvuldig telefonisch en per e-mail overlegd om tot (voorbereidende) besluitvorming te komen.

Kringen, secties en commissies hebben hun eigen overlegorganen om af te stemmen, plannen te maken en aan beleid invulling te geven, dan wel voorstellen daartoe te ontwikkelen. In het algemeen vergaderen ze 6 tot 10 keer per jaar.

Resultaat van handelen

Met één blik in de *Maasgouw* en een korte rondgang op de website van het LGOG is terstond duidelijk dat ook in 2017 het aanbod van lezingen, (meerdaagse) excursies, studiereizen, cursussen, symposia, dorpswandelingen, boekpresentaties en wat dies meer zij, ongekend groot was. Bijna 200 activiteiten stonden op het programma, dat zijn er ruim 16 per maand! Er is welhaast geen enkel onderwerp dat niet op enigerlei wijze aan de orde is gekomen; vele historische plaatsen en bezienswaardigheden waren uitgezocht voor een be-

zoek. De belangstelling en deelname was over het algemeen groot en varieerde naar gelang het onderwerp. De precieze aantallen deelnemers en belangstellenden zijn steeds tussen haakjes achter de betreffende activiteiten (zie hierna voor de details) aangegeven. Om het aantal belangstellenden te verhogen werd veelvuldig samengewerkt met lokale heemkundeverenigingen en werden grensoverschrijdende samenwerkingsverbanden aangegaan en de onderlinge banden versterkt. Vaak werden de excursies georganiseerd als vervolg op een lezing of werden anderszins ingegeven door de actualiteit (bijzondere tentoonstelling of herdenkingsbijeenkomst). Reisdoelen waren zowel in Limburg, overig Nederland, België en Duitsland gesitueerd. De beperkende factor ten aanzien van het aantal deelnemers was veelal de maximumcapaciteit van de beschikbare touringcar.

Highlights 2017

Ook 2017 kan in de annalen worden bijgeschreven als een succesvol jaar voor het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Een imposante reeks van reguliere activiteiten liet dat zien, zoals de maandelijkse lezingen, de bijzondere lezingen, excursies, de meerdaagse studiereizen (in 2017 naar Normandië), de cursussen, symposia en studiedagen, de uitgave van de kwartaalbladen *De Maasgouw* (de 136^e jaargang) en het *Limburgs tijdschrift voor Genealogie* (45^e jaargang), en de 152e editie van het Jaarboek, *De Publications*. De door het LGOG uitgegeven reeks Werken werd verrijkt met deel 23 (*Licht op het zonneleen Gronsveld*), door Jacques van Rensch en deel 24 (*Een veertiende-eeuws register van cijnzen van de Brabantse hertog in Lenculen en Maastricht*), door Paul Nève en Geertrui Van Synghel.

De uitstekend verzorgde Algemene Ledenvergadering (Voorjaarsvergadering) van april 2017 vond plaats in Sittard. Op de agenda stond onder meer de installatie van Herman Reynders, gouverneur van Belgisch Limburg tot erelid (*Maasgouw* 2017 p. 89-90). Nog tijdens de vergadering werd oud-hoofdbestuurslid dr. Pieter Caljé aangenaam verrast omdat het Zijne Majesteit had behaagd om hem te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau vanwege zijn vele jarenlange verdiensten op cultureel en maatschappelijk gebied (*Maasgouw* 2017 p. 90). Het educatief deel van deze dag werd door Kring De Westelijke Mijnstreek verzorgd rond het thema *Sittard vestingstad*.

De Algemene Ledenvergadering (Najaarvergadering) van oktober 2017 vond plaats in het gastvrije Venlo. Tijdens het educatieve gedeelte werden het Stadhuis, *kroonjuweel van de Markt*, en het Stadskantoor, een *cradle-to-cradle-gebouw*, bezocht. Een openbaring voor velen. 2017 liet ook een behoorlijke bestuurlijke doorstroming zien. Vertrouwde gezichten verdwenen. Wij namen afscheid van Béatrice de Fraiture, Marcel van den Munckhof en Piet Wolters. Daarvoor in de plaats kwamen Ingrid Buchem-Hermans, Wil Filott Maurice Heemels en Jos Peeters (*Maasgouw* 2017 p. 181). Dat zijn vier van de negen hoofdbestuursliden. Van hen wordt verwacht dat zij mede vorm geven aan de bestuurlijke vernieuwing van LGOG.

Binnen de bestaande samenwerkingsverbanden die LGOG onderhoudt, werd weer met veel elan de organisatie van de Maand van de Geschiedenis ter hand genomen, met een keur aan provinciale en lokale initiatieven. Dit maal rond het thema *Geluk*. Na de start in het Parkstad Theater in Heerlen waren er alleen al in Limburg circa 75 activiteiten rond dit thema.

Door de Provincie Limburg wordt sterk aangedrongen op een meer gestructureerde samenwerking tussen partijen die in het erfgoedveld werkzaam zijn. Daartoe werden voorbereidingen getroffen om te komen tot een Coöperatie Erfgoed Limburg die daaraan gestalte dient te gaan geven.

De Provincie Limburg en anderen wisten ook in 2017 het LGOG feilloos te vinden als het ging om bijvoorbeeld de organisatie van het excursieprogramma bij gelegenheid van het internationaal archeologiecongres van de European Association of Archeologists in Maastricht of om mede invulling te geven aan de provinciebrede herdenking van *150 jaar Limburg als Nederlandse provincie*. Dat bij veel van deze gelegenheden rijkelijk geput wordt uit de collectie *Limburgensia*, waarvan het deel van LGOG honderden strekkende meters omvat, mag niet genoeg onder de aandacht gebracht worden. Ter gelegenheid van *150 jaar Limburg* verscheen een goed verzorgd themanummer van de Maasgouw, dat aansluitend aan een zitting van Provinciale Staten aan alle leden van de Provinciale Staten aangeboden werd (*Maasgouw* 2017 p. 95-96).

De Werkgroep Jeugdleden organiseert zelf haar activiteiten, die ze ook openstellen voor volwassenen. Een ware kruisbestuiving moet het wederzijds enthousiasme voor de geschiedenis van Limburg vergroten. Uiteraard doen zij dat op een geheel eigen wijze door het inzetten van *social media*, met name Facebook en LinkedIn. Mede hierdoor is het aantal jeugdleden groeiende, zij het langzaam, maar gestaag. Een hoogtepunt voor de jeugdleden was de uitstap naar Münster, bakermat van de internationale erkenning van Nederland.

Deze werkzaamheden werden mede geïnitieerd en in uitvoering genomen door de inzet van de in 2016 aangetrokken historisch consulente, Godelieve Boselie. De consulente was vanaf de start ook nauw betrokken bij de tweewekelijkse uitgave van de elektronische *Nieuwsbrief*. De *Nieuwsbrief* is inmiddels niet meer weg te denken. Het aantal ontvangers gaat richting 2000. Tot onze spijt raakten wij onze historische consulente kwijt aan het middelbaar onderwijs. Haar wederwaardigheden kunnen gevolgd worden op Facebook. De redactie van de *Nieuwsbrief* geschiedt nu onder verantwoordelijkheid van Wim Moorman. De historisch consulente heeft inmiddels een opvolger gevonden in Kelly Krijntjes.

LGOG is goed verankerd op Facebook, liefst met 14 pagina's: LGOG, de 10 kringen en de drie secties. Inmiddels worden de facebookpagina's ook door bijna 2.000 personen gevolgd. Veel aandacht zal echter nodig blijven voor de gevolgen van de nieuwe wetgeving rond gegevensbescherming. De Werkgroep Persoonsgegevens zal daar invulling aan geven.

De activiteiten van de Werkgroep Jeugdleden werden gestimuleerd vanuit de Commissie Educatie, die met nieuw elan contacten onderhoudt met een aantal onderwijsinstellingen, met name Fontys Lerarenopleiding en De Nieuwste Pabo in Sittard. Als speerpunt werd een onderwijssymposium over de didaktisering van de Limburgse geschiedenis ter hand genomen, met de pakkende titel *Truuk noa Hoes*. Dit symposium vond op 1 februari plaats en was zeer succesvol. De belangstelling van de media voor dit symposium was groot. Het voornemen is om dit symposium voortaan tweejaarlijks te doen plaats vinden.

Op 22 juni werd in de kloosterbibliotheek van de paters redemptoristen in Wittem de zevende Habetslezing gehouden. De spreker was LGOG-lid prof. dr. Peter Nissen, die een boeiend verhaal hield over de in groten getale in de 19^e en 20^e eeuw in Limburg, vaak noodgedwongen vanuit met name Duitsland en Frankrijk, neergestreken kloosterorden. Een geannoteerde versie van zijn lezing is in dit jaarboek opgenomen.

In 2017 werd de Habetspenning toegekend aan de redactie van de in 2016 verschenen *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg*, in de persoon van de voorzitter Lou Spronck.

De commissie Landschapsgeschiedenis van het LGOG heeft samen met het RHCL en de sectie archeologie (AVL) van LGOG en het Limburgs Museum haar eerste congres gehouden (*Maasgouw* 2018 p. 3-5). Onder grote belangstelling werd de landschapsgeschiedenis vanuit zeer diverse invalshoeken benaderd. De lezingen die werden gehouden zullen in geannoteerde versie in de *Maasgouw* worden gepubliceerd.

In het afgelopen jaar werd veel energie gestoken in de realisatie van de nieuwe website, een nieuwe huisstijl voor LGOG en verbetering van de PR c.q. communicatie, zowel intern als extern. Een proces dat ook in het lopende jaar nog een hoge prioriteit geniet.

In samenspraak met de Provincie zal bezien worden hoe LGOG mede invulling kan geven het provinciale erfgoedbeleid, met respect voor de bestaande afspraken, rekening houdend met het unieke karakter van het LGOG: een professionele organisatie die voor de uitoefening van haar taken steunt op een groot aantal vrijwilligers die ondersteund wordt door een kleine administratieve eenheid (Bureau).

Voor en achter de schermen

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

Gedurende het verslagjaar werd afscheid genomen van drs. M.P.G.M. (Marcel) van den Munckhof, mw. drs. B.M.P. (Béatrice) de Fraiture en P.L.J. (Piet) Wolters. De vrij gekomen plaatsen, inclusief een nog niet eerder ingevulde vacature, werden ingenomen door Ingrid Buchem-Hermans, Jos Peeters, Maurice Heemels en Wil Filott. Het danig vernieuwde hoofdbestuur is daarmee weer op volle sterkte.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2017

Drs. A.M.J. (Armand) Cremers, voorzitter, mr. E.L.M. (Frank) Bouts, vicevoorzitter. drs. M.W. (Martin) van der Weerden, secretaris, drs. R.E.M.H. (René) Imkamp, penningmeester, drs. M.J.M. (Marcel) Put, mw. I.J.J.G. (Ingrid) Buchem-Hermans, drs. J.H.H. (Jos) Peeters, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels, mr. W.H.G.A. (Wil) Filott MPF, mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch, adviseur, drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, adviseur, prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, adviseur, en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, adviseur q.q.

Ereleden en leden van verdiensten

Op 11 mei overleed te Beek op 78-jarige leeftijd erelid J.H.M. (Jo) Hoen. In 1973 was hij een van de oprichters van de Sectie Genealogie en nog datzelfde jaar was hij een van de stuwende krachten achter de realisatie van het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*. Vanwege zijn niet aflatende inzet voor de sectie werd hem op 13 september 1997 het erelidmaatschap aangeboden.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 22 april werd Herman Reynders, gouverneur van Belgisch Limburg, geïnstalleerd als erelid.

Ereleden per 31 december 2017

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1991), mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), mgr. F.J.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. mr. A. Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), J.M. Prakken (2002), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017) en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Tijdens de 7de Habetslezing, die plaatsvond op 22 juni te Wittem, werd aan de redactie van de in 2016 verschenen *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*, in de persoon van dr. Lou Spronck, voorzitter van de redactie, de Habetspenning uitgereikt. Laudatio is elders in dit Jaarboek opgenomen.

Dr. J. Venner (2001), drs. J.W.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015) en de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017).

Houders van de LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), J.Ph.W. Huinen (1999), G.F. Verheijen (2000), J.A. van der Heijden (2002), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004), mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen (2005), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th. J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Strijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2013), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H. Huijs (2014) en drs. H.A. Coopmans (2015).

Bureau LGOG

Bezetting gedurende 2017

Drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, directeur (1fte)

Mw. G.H.J.M. (Gaby) Verhulst-Willems, administratief medewerkster (0,75fte)

Drs. W.J. (Wim) Moorman, medewerker website (0,2 fte; tot 1 februari)

Mw. drs. G.A.C.M. (Godelieve) Boselie, historisch/erfgoed consultant (0,4 later 0,2 fte; tot 1 september)

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder meer *De Maasgouw*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en het *Jaarboek* (Publications) kon weer een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), A.L.M.J. Daniëls (2001-†16 november 2017), A.M.J. Brorens (2013), W.L.H. Philippens (2013), L. Vonhögen (2014), P.H.A.W. Theunissen (2016), J.M.E. Mans (2016) en mw. E.T.A. Peerboom-van der Meer (2016).

Het Bureau van het LGOG is het hart van de organisatie. De medewerkers ondersteunen het genootschapsbestuur en het dagelijks bestuur bij de uitoefening van hun taken, het voorbereiden van ledenvergaderingen, KSC-vergaderingen en andere bijeenkomsten, zoals dat ook aan de orde is bij tal van andere zaken: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie, archiefbeheer, de verzending van convocaties en publicaties van de verschillende gremia, het samenstellen en versturen van de LGOG-Nieuwsbrief, het onderhouden van de website, PR-zaken, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen, eerste aanspreekpunt buitenwacht en vraagbaak op historisch, archeologisch en genealogisch gebied, het verzorgen van de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen, het verlenen van hand-en-span diensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia en de Habetslezing.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

Teruggetreden: S.J.M. (Bas) de Coninck (1 januari), dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (22 mei).

Toegetreden: Helmi van Bergen (22 mei), Patrick Brouwers (22 mei) en Rob Pernot (22 mei).

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Rob Pernot, voorzitter, C.H.J.M. (Cor) Baltis, secretaris, P.G.H. (Paul) Mennens, penningmeester, drs. J. (Jac) Lemmens en mw. drs. G.A.C.M. (Godelieve) Boselie.

Leden

De kring telde 258 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 264).

Externe contacten

Het bestuur nam deel aan de vergaderingen van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born en de Vereniging Heemkunde Zonder Grenzen. Binnen deze federatie en vereniging werd nauw samengewerkt met de heemkunde- en geschiedkundige verenigingen en instellingen in de Westelijke Mijnstreek. De Kring ontving ook dit jaar een subsidie van de Gemeente Sittard-Geleen en een sponsorbijdrage van Laudy Bouw & Ontwikkeling.

Activiteiten

23 januari	Lezing Hans de Mars over De watermolens en watermolenlandschappen in Limburg en in de Westelijke Mijnstreek in het bijzonder (ca. 50)
13 februari	Lezing Lou Spronck over De geschiedenis van de literatuur in Limburg (ca. 30)
14 maart	Lezing Guus Janssen over Zef Timmers: Maaslander en Romein (i.s.m. Kring Maastricht, de Professor Doctor Timmers Stichting en het platform Roma Aeterna)(ca. 60)
22 april	Algemene Ledenvergadering LGOG. Plaats van handeling De Ligne in Sittard. De Kring verzorgde het educatieve deel van het programma (ca. 80)
22 mei	Jaarvergadering (ca. 30), aansluitend lezing door lezing Fred Cammaert over Limburgse burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog (ca. 50)
30 september	Euregionale Contactdag 2017 te Heppeneert bij Maaseik (i.s.m. Heimatverein Selfkant en de Pater Sangerskring te Maaseik)(ca. 50).
26 oktober	Lezing Bart-Jan de Graaf over De wederopbouw en de komst van de V&D-vestigingen in Sittard en Geleen (i.s.m. De Domijnen en Vereniging Sittards Verleden)(ca. 80)
9 november	Lezing Frans Verhagen over Charles Ruijs de Beerenbrouck (ca. 50)
11 december	Lezing Antoine Jacobs, Limburg door vreemde ogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw (ca. 20)

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursmutaties

Teruggetreden: S. (Sjoerd) Brentjens MA, C. (Cor) van Helvoirt en Wim Hendriks.

Toegetreden: Peter Meeuws (secretaris)

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Mr. H.J.J.M. (Hein) van der Bruggen, voorzitter, Peter Meeuws (secretaris), drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers, penningmeester, R.J.P.M. (René) Vroomen, mr. M.M.G.M. (Marcel) Richter en Wim Hendriks.

Leden

De kring telde 195 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 200).

Activiteiten

6 februari	Lezing Constant van Nispen over Architect Eduard Cuypers (Roermond 1859-1927 Den Haag)(ca. 85)
6 maart	Lezing Maurice Heemels over de Begraafcultuur in Roermond (ca. 80)
3 april	Jaarvergadering (ca. 27), aansluitend lezing Rob Dückers over Johan Maelwael: een veelzijdig genie rond 1400 (ca. 75)
1 mei	Lezing Harrie Frencken over De geschiedenis van de psychiatrie in Limburg 'Enkeltje Venray': psychiatrische zorg in Limburg door de eeuwen heen (ca. 80)
9 juni	Symposium Roermond als industriële stad (i.s.m. Commissie Ondernemers en Ondernemingen in Limburg (COOL)(ca. 70)
4 september	Lezing Peter Winkels over De geschiedenis van de literatuur in Limburg (45)
11 oktober	Lezing Olaf op den Kamp over De Roer van bron tot monding (ca. 85)
21 oktober	Lezing (i.h.k.v. De Maand van de Geschiedenis, thema 'Geluk') Gerard van de Garde met als onderwerp C'est l'amour - de meziek die ein eder versjeit (ca. 20)
6 november	Lezing Erik Caris over De Munsterabdij van Beate Marie in Roermond (ca. 160)

Historische Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuursmutaties

Teruggetreden: mevr. R.M.W.G. (Roos) Spits-Vossen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

C.J.L. (Constant) De Maeijer, voorzitter en secretaris, S.H.J. (Simon) Wolfs-Winteraeken, penningmeester, ir. G.S.J.A. (Giel) Xhonneux, notulist, H. (Herbert) Kuipers en drs. E.J.C.G. (Emil) Thewissen.

Leden

De kring telde 115 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er ook 115).

Activiteiten

10 januari	Lezing Coen Eggen over Vakwerkbouw (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert)(115)
9 februari	Jaarvergadering, aansluitend lezing Robert Philippo over Twee eeuwen Macht, Malaise & Migratie tussen 1500-1700 in de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk (i.s.m. Heemkundekring Schin op Geul)(44)
7 maart	Lezing Herman van Rens over Zigeunerplaag. De vervolging van Roma en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen)(55)
18 maart	Jaarlijkse contactdag, ditmaal in Café à gen kirk' in Nijswiller. Heemkundevereniging Nijswiller was gastheer. Op het programma stond een voordracht door Martin van der Weerden over Stolpersteine in Heerlen. Voorts was er een wandeling naar sporen van WO II in het landschap rond Nijswiller.
4 april	Lezing Sander Wassink over Valkenburg, de Beeldenstorm (1566) en Alva's Raad van Beroerten (57)
18 mei	Lezing Doris Schillings over De Karolingische cultuur (46)
8 juni	Lezing Philip Dröge over Moresnet (i.s.m. Heemkundekring Sankt Tolbert) (120)
29 juli	Excursie naar Wickrath, Reydt en Monchengladbach i.s.m. Kring Parkstad (40)
17 augustus	Lezing Hub Stohr over Nijmegen, de oudste stad van Nederland (i.s.m. Heemkundekring Schin op Geul)(40)
19 augustus	Excursie naar Nijmegen onder leiding van Hub Stohr (i.s.m. Heemkundekring Schin op Geul (50)
6 september	Lezing Harry Frencken over Enkeltje Venray (i.s.m. Heemkundevereniging Wielder)(25)
5 oktober	Lezing Holger Dux over De industriële revolutie in onze regio (i.s.m. Heemkundekring Sankt Tolbert)(65)
21 november	Gezamenlijke bijeenkomst met Veldeke Krink Vallekeberg en IVN Valkenburg in Hotel Monopole in Valkenburg. Jan Diederik hield namens het LGOG een exposé met als titel Virtuele wandeling door Valkenburg in 1777 (40)

Geert Luykx heeft in een vijftal bijeenkomsten in het Sophianum in Gulpen aan 23 belangstellenden een inleiding in de genealogie verzorgd.

Kring Maas en Niers

Bestuursmutaties

Teruggetreden P.L.J. Wolters, penningmeester, en mw. G.P.J.M. Dinissen-Wijers; overleden mw. M.J.P.L. Simons-Martens.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Mw. M.H.A. (Mayke) Lam-Jetten (interim) voorzitter, tevens secretaris, E. (Et) Rijniers, penningmeester en mw. C. (Carina) Gotink.

Leden

De kring telde 97 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 105).

Activiteiten

19 januari	Lezing Jan Nelissen over Het Ketelwald (45)
9 maart	Jaarvergadering en aansluitend lezing door Stichting Huys te Mooock over De slag op de Mookerheide. (45)
13 april	Lezing Olga van den Broek over Maarten Schenck van Nijdeggen (44) 11 mei Lezing Jan Timmers over Historische boerderijen in de regio (44)
24 juni	Excursie en lezing in Afferden verzorgd door het Dorpsarchief Afferden (20)
1 juli	Lezing met proeverij door Christianne Muusers in het kader van 400 jaar Stadhuis Voedsel in de 17e eeuw (70)
23 september	Excursie naar Ateliërmuseum Jac. Maris in Heumen met een lezing door dhr. Ewals. Aansluitend een rondleiding in de parochiekerk O.L.V. van zeven Smarten in Molenhoek door Henri Artz (26)
15 oktober	Extra excursie en lezing in Afferden verzorgd door het Dorpsarchief Afferden (15)
23 november	Lezing Julia Tomasila over De geschiedenis van de Molukse gemeenschap in Gennep. Na de pauze Molukse zang en dans (102)
9 december	Gezamenlijke bijeenkomst voor de leden van de Kringen Ter Horst en Maas en Niers: lezing door Mieke Hoogkamp over 500 jaar Reformatie en presentatie met films in het kader van 400 jaar Stadhuis door John Silvertand (30)

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2017 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Mw. drs. L. (Lita) Wiggers, voorzitter, mw. drs. M.F.A. (Monique) Dickhaut, vicevoorzitter en penningmeester, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens, secretaris, drs. K. (Kris) Förster, dr. A.P.M. (Fred) Cammaert, mw. mr. L.T.M. (Lucy) Willems en mw. dr. A. (Annemieke) Klijn.

Leden

De kring telde 615 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 646). De Kring Maastricht werd gesponsord door Team Notarissen. De lezingen werden gehouden in Stayokay te Maastricht.

Activiteiten

2 januari	Nieuwjaarsborrel gevolgd door lezing Paul Bronzwaer over Max graaf de Marchant et d'Ansembourg (100)
6 februari	Boekenmarkt met aansluitende lezing Coen Eggen over Vakwerkbouw in Maastricht tussen 1400 en 1800 (132)
6 maart	Lezing Frank Hovens over De geschiedenis van Meerssen (75)
14 maart	Lezing Guus Janssen in het kader van de Week van de Klassieken (i.s.m. de Professor Doctor Timmers Stichting en Roma Aeterna) over Zef Timmers, Maaslander en Romein (60)
3 april	Ledenvergadering gevolgd door lezing Harry Hillen over Van godshuis naar academisch ziekenhuis. De medische geschiedenis van Maastricht (160)
28 april	Excursie naar Amay (B), met een rondleiding in de voormalige cisterciënzerabdij van Paix-Dieu, een bezoek aan het museum en het restauratieopleidingscentrum van het Institut du Patrimoine Wallon, een bezoek aan het kasteel en de kasteeltuinen van Jehay en een bezichtiging van de eeuwenoude collegiale kerk in Amay (47)
30 april	Historisch Debat in de centrale hal van Centre Céramique over het thema Populisme: vloek of zegen? Onder leiding van dagvoorzitter Marjanne Wasink gaven de historici Ad Knotter, Hans Wansink en de filosoof Sjaak Koenis een korte inleiding en gingen vervolgens met het publiek in debat (120)
2 oktober	Lezing (i.s.m. het RHCL) in het kader van de Maand van de Geschiedenis door Jacques van Rensch en Eric Lemmens over 'Heden zijn wij niets anders meer dan Nederlanders...'. Limburg, Nederland en de Duitse Bond (156)
6 november	Lezing Emmanuel Waegemans over Peter de Grote in Maastricht. Het einde van de Russisch-Nederlandse vriendschap (120)

4 december Lezing Gilbert Soeters over Nieuwe inzichten en resultaten van het archeologisch onderzoek in Maastricht van 2010 tot 2017 (156)

Project 'De school adopteert de stad'

In 2017 is de kring gestart met het educatieproject *De school adopteert de stad* in samenwerking met de Universiteit Maastricht, United World College Maastricht en Porta Mosana College. Het doel van het project is tweeledig: allereerst beoogt het leerlingen zich bewust(er) te laten worden van de geschiedenis van en het aanwezige culturele erfgoed in de stad (i.c. Maastricht) en hun eigen leefomgeving. Ten tweede is het de bedoeling dat de leerlingen de opgedane kennis overdragen aan anderen. Dat kunnen medeleerlingen zijn, maar ook ouders, toeristen of vluchtelingen. Na afloop van het project (medio 2018) zullen de resultaten worden gedeeld met de andere LGOG-kringen, secties en commissies, zodat zij, indien gewenst, ook zelf met dit project aan de slag kunnen gaan. *De school adopteert de stad* wordt financieel mede mogelijk gemaakt door de gemeente Maastricht, Prins Bernhard Cultuurfonds, Stichting Kanunnik Salden Nieuwenhof en het LGOG.

Kring Parkstad Limburg

Bestuursmutaties

Afgetreden (jaarvergadering 22 mei): drs. M. (Marcel) Put en mw. A. (Anke) Wolters.

Toegetreden (jaarvergadering 22 mei): drs. M. (Martin) van der Weerden, B. (Bert) Dackus en mw. P. (Pascal) Hamers.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Drs. M.W. van der Weerden, voorzitter, mevr. ing. E.T.A. Peerboom-van der Meer, secretaris, dr. A.P.J. Jacobs, penningmeester, mw. T. Berben-Anemaat, B. Dackus, mw. P. Hamers, R. Moermans MA MEd en mr. ir. J.J.W.M. Smeets.

Leden

De kring telde 253 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 261).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de website, boekenleggers, kranten en magazines, sociale media en mond-op-mond reclame. Bestuursleden waren in het verslagjaar aanwezig bij een aantal studie- en contactdagen, de organisatie van Open Monumentendag Heerlen, symposia en openingen van tentoonstellingen.

De lezingen werden gehouden in het Bernardinuscollege te Heerlen.

Activiteiten

- 23 januari Duolezing Wiel Kusters en Ben van Melick over De Geschiedenis van de Literatuur in Limburg (65)
- 13 februari Lezing (i.s.m. Centre Charlemagne en DNG zu Aachen) Thomas Müller over Smokkel in de grensstreek (60)
- 18 februari Middagexcursie (i.s.m. DNG zu Aachen) naar het Zollmuseum aan de Locht (36)
- 17 maart Triolezing (i.s.m. Heemkundevereniging en bibliotheek Landgraaf) Sjef Born, May Quadvlieg en Martin van der Weerden over Stolpersteine (70),
- 18 maart Heemkundecontactdag in Nijswiller (i.s.m. LGOG Valkenburg en HKV Nijswiller)(35)
- 10 april Lezing (i.s.m. Bernardinuscollege) Tom Verschaffel over De verfilming van historische feiten (65)
- 25 april Euregionale historische markt Rolduc
- 22 mei Jaarvergadering (25) gevolgd door lezing Paul Krill over 500 jaar reformatie (70)
- 24 juni Middag-excursie naar tentoonstelling over de reformatie in Centre Charlemagne in Aken
- 8 juli Excursie (i.s.m. kring Valkenburg en Heuvelland) naar Mönchengladbach en Rheydt (35)
- 13 augustus Romeins Festival in Heerlen
- 4 september Lezing Holger Dux over De Duitse Bond (70)
- 9 september Excursie naar Halle (B)(30)
- 3 oktober Lezing (i.s.m. Schunck Heerlen) Antoine Jacobs over Limburgse reisverhalen (70)
- 12 november Studiemiddag en bestuurlijk overleg met bestuur van kring De Westelijke Mijnstreek
- 20 november Voordacht Paul Weelen over Lidjer die vier vruier heem zonge
- 18 december Lezing Béatrice de Fraiture over Romeinse badrituelen. Een kijkje achter de schermen in Heerlen (50)
- 28 december (de kerkelijke feestdag van de Onnozele Kinderen) Familiedag: bezoek aan de Grotten Zonneberg, met een rondleiding in de grotten, gevolgd door een lunch bij Buitengoed Slavante (26)

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

Afgetreden: drs. X.C.C. van Dijk (8 maart).

Toegetreden: J.P.J.L. Heszen (8 maart).

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, ing. P.J.M. Jakobs, J.P.J.L. Heslen, mw. W.J.G. Seuren-Keijzers en A.H. Snellen.

Leden

De kring telde 142 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 149).

Activiteiten

25 februari	Lezing Theo Huijs (Venlo) over Sevenum 700 jaar (65)
8 maart	Jaarvergadering. Na de pauze verzorgde Marcel Bergevoet (Venlo) een lezing over Grafmonumenten (48)
8 april	Eendaagse excursie naar Luik (B). Het vernieuwde museum La Boverie werd bezocht. Daarna het oorlogsmonument Mémorial Interallié. Van hieruit had men een schitterend uitzicht over Luik en het nieuwe spoorwegstation Liège-Guillemins. Op de terugweg werd Maastricht bezocht alwaar een rondleiding door de Koepelkerk van de hand van architect Boosten. Ten slotte kon men op eigen gelegenheid nog een korte wandeling door de omgeving van de kerk maken (50)
12 april	Lezing Monique Dickhaut (Maastricht) over Beeldende kunst in (Zuid-) Limburg (35)
25 juni	Themamiddag (i.s.m. carnavalsvereniging D'n Dreumel) in het Gasthoês over Het Horster dialect onder leiding van Pierre Bakkes. Hij verzorgde twee lezingen over de betekenis van het Limburgse dialect.
12 juli	Zomeravondwandeling door Blitterswijk. Onder leiding van Herman Looenen werd kennis gemaakt met de geschiedenis van Blitterswijk. Eerst werd de parochiekerk bekeken, daarna de resten van het oude kasteel en ten slotte het protestantse kerkje van Blitterswijk (40)
13 september	"Gelukszoekers". Lezing door Hans Kasper (Maastricht) over Arbeidsmigranten door de eeuwen. Aansluitend vertoning van de film Twee levens in één hart van de Limburgse cineast Marijn Poels (40)
4 oktober	Lezing Jan Duijf over het project 800 jaar Horst (70)
8 november	Lezing Ragdy van der Hoek (Venlo) over De Nederlands-Duitse grens vanaf 1815 en de invloed op de inwoners (50)
9 december	Excursie (i.s.m. kring Maas en Niers) naar het oude stadhuis in Gennepe (35)
13 december	Lezing Margriet Gosker over 500 Jaar Reformatie in Nederland en Noord-Limburg (48)

Cursus

Op 17 en 31 januari en op 7 februari werd een cursus georganiseerd met als thema *De popmuziek in Horst aan de Maas*. De drie bijeenkomsten werden verzorgd door Jan Drogen in de instructieruimte van Museum de Kantfabriek in Horst.

Info-LGOG Kring Ter Horst

In het verslagjaar werden onder redactie van J.H. Jenniskens en J.T.L. Duijf de nummers 56 (februari) en 57 (september) van INFO-LGOG Kring Ter Horst verzorgd. In de INFO zijn onder meer opgenomen de verslagen van de jaarvergadering, cursus, lezingen en andere activiteiten. Verder verzorgen Wim Moorman, Xavier van Dijk, Huub Hendrix, Nel Verstegen-Maessen, Jörgen Dinnissen, Jeu Derix, Hay Mulders, Hans Steenmetz en Harrie Raaymakers, regelmatig een rubriek. De redactie verzorgt in ieder nummer een interview met een bekende streekgenoot. Verder waren er losse artikelen en interviews die inhaakten op de actualiteit. Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Samenwerking gemeente Horst aan de Maas

In samenwerking met D. Bolhuis van de gemeente Horst aan de Maas is door een vier-tal vrijwilligers een overzicht gemaakt van alle karakteristieke gebouwen in Horst. De gemeente wil deze gegevens via een interactieve website delen met de burgers. De intentie is om zoveel karakteristieke gebouwen te behouden. Ook is er overleg gepleegd met de gemeente over het archief van de gemeente Horst aan de Maas.

2019: 800 jaar Horst

In 2019 bestaat Horst 800 jaar, dat wil zeggen is het 800 jaar geleden dat de naam Berkele in een akte genoemd werd. Er is een werkgroep in het leven geroepen om dit feest groots te vieren. Ook in het bestuur van deze werkgroep participeert de kring.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van Het Historisch Educatief Platform wordt veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die aangeboden worden hebben betrekking op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Waar mogelijk wordt de website gemoderniseerd en aangevuld.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de heemkundeverenigingen. Aanwezig zijn vertegenwoordigers van America, Broekhuizen, Grubbenvorst, Meerlo-Wanssum, Melderslo, Merselo, Sevenum, Venray, Castenray, Helden en Horst. Er wordt uitgebreid van gedachten gewisseld over elkaars activiteiten. In het ver-

slagjaar was dat op 29 november (36^e keer). Dit keer in Melderslo in het nieuwe onderkomen van de stichting Geschiedenis Melderslo. De vergadering staat onder leiding van kringlid Jacques Kelleners. Na afloop ontvangt iedereen een overzicht van alle activiteiten van elke vereniging.

Kring Venlo

Toegetreden (jaarvergadering 13 maart): Will Timmermans.

Bestuurssamenstelling per 31-12-2017

Jos Peeters, voorzitter, Gerard Driessen, penningmeester, Hay Clabbers, secretaris, Henk van Dijk, Will Timmermans en Michael Walter.

Leden

De kring telde 251 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 259)

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

De convocaten voor de lezingen en de excursies werden naar persdiensten en naar bevriende verenigingen gezonden. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing 5,-. Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin in Venlo.

Activiteiten

13 januari	Lezing Frans Slits over Rondtrekkende humanisten (66)
13 maart	Jaarvergadering gevolgd door lezing van Marcel Hogenhuis over Bom in Ble- rick (verslag van een onderzoek)(68)
10 april	Lezing Harry Frenken over Ontwikkelingen in de psychiatrie (31)
20 mei	1e Middagexcursie naar de Onze Lieve Vrouwenkerk in Venlo (26)
29 augustus	Organisatie excursie naar het Limburgs Museum in Venlo, kasteel Ketelberg in Kessel en een bezoek aan Maaseik en Aldeneik voor deelnemers van het European Association of Archaeologists congres (Maastricht 30 augustus-3 september)
9 september	2e Middagexcursie naar de Onze Lieve Vrouwenkerk in Venlo. (11)
11 september	Lezing Olga van den Broek over Schenck van Nijdeggen (62)
10 oktober	Algemene ledenvergadering van het LGOG, mede georganiseerd door de kring. De ochtend was gewijd aan de vergadering die plaatsvond in het his- torisch stadhuis van Venlo. Na de uitstekende lunch was er een gecombi- neerde rondleiding in het stadhuis en het nieuwe cradle-to-cradle- stadskan- toor. De dag werd afgesloten met een borrel in het stadhuis (75)
9 oktober	Lezing Frens Bakker over Dialect, de regionale verschillen (48)
13 november	Lezing Willem Kurstjens over 200 jaar Tegelen bij Nederland (83)

Project Venlo in kaart

Einde 2011 is op initiatief van LGOG Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor iedereen digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. In andere gemeenten in Limburg worden inmiddels soortgelijke projecten uitgevoerd, alle geïnspireerd door het *Aezel-project* in Sittard-Geleen.

Het tekenen van de buitengebieden is medio 2017 gestart. Per ultimo 2017 zijn nagenoeg alle stadsdelen getekend, met uitzondering van Blerick. Hiervan moeten nog 9 secties getekend worden. Een belangrijke bijdrage hiervoor werd geleverd door Arno Wilmsen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal. In de loop van 2018 zullen de gegevens van Venlo geüpload worden ten behoeve van de website (aezel.eu). De kadastrale gegevens (OAT's) van 1842 zijn ingevoerd, een gedeelte hiervan moet nog gecontroleerd worden en worden geüpload. Hierna kunnen de kadastrale gegevens (PKL) worden ingevoerd.

Stedenatlas Venlo

Ten aanzien van de historische stedenatlas van Venlo kan worden gemeld dat Frans Hermans namens het Gemeentearchief samen met uitgeverij Vantilt uit Nijmegen en met de landelijke redactie van de serie verder heeft gewerkt aan de verfijning van de opzet en de hoofdstukverdeling van de atlas. Inmiddels wordt er door een groepje auteurs gewerkt aan de begeleidende teksten. Het streven is dat de atlas op 1 september 2018 (Venlo 675 jaar stad) kan worden gepresenteerd.

Kring Venray en omgeving

Afgetreden (jaarvergadering): mw. M.P.G. (Mia) Storms.

Toegetreden (jaarvergadering): mw. E. (Els) Geurts.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

E.J.H.M. (Ernest) Raedts, voorzitter, G.L.A. (Geert) Nelissen, secretaris, F.L. (Frans) Vogelzangs, penningmeester, mw. C.M.G.I. (Carla) Smits, mw. M. (Rita) van Gastel en mw. E. (Els) Geurts.

Leden

De kring telde 162 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 161). Lid van verdienste: J.J.A. (Jan) Gootzen (1995). Sjeng Ewalds verzorgt in samenwerking met het bestuur de lezingen en bezoekt om die reden op uitnodiging bestuursvergaderingen.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

De Kring neemt deel aan het Regionaal overleg Heemkundeverenigingen en is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van geschiedenis en volkscultuur in Venray. Meerdere bestuursleden nemen deel aan de algemene ledenvergaderingen van het HPV die viermaal per jaar plaatsvinden. Voorts waren bestuursleden onder meer aanwezig bij diverse openingen van tentoonstellingen in het Venrays Museum.

Activiteiten

23 januari	Lezing Ton Spamer over Zin en onzin over Willibrord... (65)
20 februari	Lezing Bert van Laer over DNA en Genealogie (63)
27 maart	Lezing Helma Michels over Nederland Molenland (62)
24 april	Lezing Reinier Ellenkamp over Archeologie Ooijen-Wanssum (70)
6 mei 2017	Busexcursie naar de grenspalen in de Peel, zoals bepaald in het Tractaat van Venlo uit 1716 (40)
20 mei 2017	Excursie naar Merselo, met bezichtiging van kerk en kerkhof, rondleiding bij molen Nooit Gedacht en een sketch over de ballonlanding in 1871 bij café Tommes (20)
15 september	Lezing door CdK Theo Bovens over 150 jaar Limburg (250)
25 september	Lezing Jan Strijbos over Het vroegere boerenleven (60)
23 oktober	Lezing Henk Roosenboom over De zaak Sophia Alberts (58)
20 november	Lezing Sander Wassink over Beeldenstorm en Alva's Bloedraad (64)
11 december	Lezing Koos Swinkels over Kruisen en Kapellen (32)

Vak-O

Gemeente Venray heeft naast andere historische verenigingen ook de kring Venray gezocht om zitting te nemen in een klankbordgroep met als taak de maatschappelijke waarde van graven in het zogeheten Vak-O van de algemene begraafplaats Boschhuizen te bepalen. Voor de Kring is het van belang dat de historische waarde van dit deel van de begraafplaats, ontstaan door overplaatsing in 1972 van bestaande kerkhoven in het centrum van Venray, behouden blijft. Besluitvorming heeft nog niet plaatsgevonden.

Basiscursus streekgeschiedenis Venray

De door de kring opgezette cursus werd in het verslagjaar door 30 deelnemers gevolgd. Meerdere deelnemers werden aansluitend lid van het LGOG.

Kring Weert

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2017 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.P. Lammeretz, secretaris, mw. A.M.G.C. van Wegberg-Veugen, penningmeester en mr. W.H.G.A. Filott MPE.

Leden

De kring telde 233 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 244).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

De organisatie van activiteiten van Kring Weert vond mede plaats door/of in innige samenwerking met Stichting De Aldenborgh. Daarnaast werd ook deelgenomen aan activiteiten van/of georganiseerd in samenwerking met andere organisaties zoals GHK Het Land van Thorn. Samenwerking met andere organisaties biedt veel voordelen. Er kunnen dan meer activiteiten aan de leden worden aangeboden, de variatie in onderwerpen is groter en niet onbelangrijk: het bevordert de onderlinge contacten tussen leden van de kring en van andere organisaties. De interesse voor de geschiedenis van Weert en omgeving blijft aan belangstelling winnen. Ook de relatie met het gemeentebestuur werpt door intensief contact en samenwerking zijn vruchten af. Namens Kring Weert had J.H.P. Lammeretz zitting in de Adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert. Op donderdag 20 april 2018 bracht een delegatie van 53 personen, bestaande uit leden en vrienden van de GHK Het land van Thorn, de Kring Weert en Stichting De Aldenborgh, een bezoek aan Hasselt. Aanleiding voor dit bezoek was een uitnodiging van het Davidsfonds, Vl@S en VTB Kultuur te Hasselt voor een verbroederingsbijeenkomst met als titel *Waar een wil is zijn geen grenzen*.

Activiteiten

9 januari	Lezing Rengener Rittersma over Überbuur en verre vriend: Nederland-Duitse betrekkingen (100)
20 januari	Voorbeschouwing boek Altweert (Keent II): Altweert rond 1950 en de van Hornekazerne door Ber Geelen (105)
6 februari	Lezing Jos Henckens over De gebroeders Jan en Hubert van Eyck (110)
6 maart	Jaarvergadering gevolgd door lezing Harry Frencken over Een enkeltje Venray; over het zwakzinnigengesticht in Venray (80)
3 april	Lezing Erik Werps over Pikante fratsen van de Rogstekers (125)
15 april	Boekpresentatie Oavert/Altweert (Keent deel II)

20 april	Excursie naar Hasselt, "Waar een wil is zijn geen grenzen": verbroedering met Hasselt (53)
8 mei	Lezing drs. Wim Truyen over De waterput, erfgoed in Weert gevolgd door een film over de "Wel" in de Tungelroyse Wallen door Paul Lammeretz (130)
13 juli	Excursie naar Moers bij Duisburg, de geboorteplaats van Walburgis van de Neuenahr, de echtgenote van Philippe de Montmorency, onder meer heer van Weert (98)
9/10 augustus	Open monumentendag Weert: <i>Boeren, burgers en buitenlui</i>
16 september	Excursie naar Kasteel/Raadhuis Westerlo/Abdij van Tongerlo/Da Vinci museum (86)
17 september	Première film Stamtafel bij de Gotcha (60)
2 oktober	Lezing Gerard Corstjens over De Kelten (110)
3 oktober	Start cursus Weerterlogie (35)
5 oktober	Logendag in Weert (25)
14/15 oktober	Nationale archeologie-dag met als thema Zoektocht naar de onthoofde graaf (200)
18 oktober	Lezing prof. dr. Craig Harline over De Wereld in Wanorde (110)
6 november	Lezing Jos Venner over De Beeldenstorm in Weert (125)
13 november	Lezing mr. Hein van der Bruggen over Verlichting en Sociëteiten (85)
4 december	Lezing prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld over St. Oda van Boshoven (65)
13 ^{de} Cultuurhistorische Zomer i.s.m. Geschied- en Heemkundige Kring Het land van Thorn en Stichting De Aldenborgh)	
4 juli	Gluren bij de bure: Buggenum (220)
16 juli	Lustrumviering Bal Champêtre (500)
18 juli	Gluren bij de bure: Neeritter (350)
1 augustus	Gluren bij de bure: Weert-Wertha-Weegels (320)
8 augustus	Gluren bij de bure: Lanklaar (210)
22 augustus	Gluren bij de bure: Elen (205)

Door de Maasketen Jan van Eyck te Maaseik werd aan de organisatoren de tweejaarlijkse Pater Sangersprij (oorkonde en geldprijs) toegekend. De uitreiking van de prijs vond plaats op 17 november in de oude raadszaal van de Gemeente Maaseik. Burgemeester Jan Creemers verzorgde een inleiding. De laudatio werd uitgesproken door Jos Henckens, voorzitter van de Pater Sangerskring en tevens lid van de jury.

Jacob van Hornemuseum

Sinds de oprichting in 1939 is De Aldenborgh altijd nauw betrokken geweest bij de historische collectie van het sinds 1937 bestaande streekmuseum De Aldenborgh in Weert. Na de sluiting van de Tiendschuur is de collectie gedeeltelijk overgegaan naar het Jacob van Hornemuseum. De gemeenteraad van Weert is op 25 oktober 2017 unaniem akkoord gegaan met het opknappen van het Jacob van Hornemuseum.

Weerterlogie

Op 3 oktober startten 35 deelnemers aan een nieuwe cursus. Op 28 november 2017 kregen zij hun verdiende certificaat als Weerterloog. Op 20 april werden ook al 38 Weerterlogen geïnstalleerd. Het waren ambtenaren, raadsleden en wethouders van de gemeente Weert die de interne cursus Weerterlogie hadden gevolgd. In het verslagjaar werd ook een *Logendag* georganiseerd in het kader waarvan organisaties van “logencursussen” van andere steden in Nederland een bezoek brachten aan Weert om informatie uit te wisselen.

2018: Van Hornejaar

In 2018 is het 450 jaar geleden dat Philippe de Montmorency, graaf van Horne en heer van Weert, in 1568 op de Grote Markt te Brussel, samen met Lamoraal van Egmont, werd onthoofd. Aan die gebeurtenis wordt op veel plaatsen aandacht besteed. Het jaar 2018 is in Weert uitgeroepen tot het Van Hornejaar. In dat kader heeft er in 2017 al een aantal activiteiten plaatsgevonden.

Op 13 oktober 2017 was er in het gemeentehuis een groot internationaal symposium over het Egmont-Hornejaar. Stadsbesturen en organisaties die een relatie hebben met de graven Van Horne en Egmont kwamen naar Weert. Sprekers waren dr. Irma Thoen met een digitale belevingskaart, dr. Gijs van Ham over de grote tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam over de Tachtigjarige Oorlog en Marie-Claude van Grunderbreek van de Brusselse musea.

De Nationale Archeologiedagen 2017 stonden in Weert in het teken van de zoektocht naar het graf van Philippe de Montmorency. Daarvoor werd ook grondradaronderzoek verricht. Een archiefstuk zorgde voor een verrassende wending. Het archiefstuk meldde dat de vermoedelijke begraafplaats de Paterskerk aan de Biest kon zijn, de voormalige Aldenborgh. Ook werd er speciaal bier voor het Van Hornejaar te brouwen.

Op 9 november 2017 werd op Jumping Indoor Maastricht bekend gemaakt dat Weert een ruitersstandbeeld krijgt van Philippe de Montmorency. De Aldenborgh ijvert al bijna 80 jaar daarvoor.

De Aldenborgh deed in 2017 in Berlijn nog onderzoek naar de verdwenen memorietafel van Johanna van Meurs, echtgenote van graaf Jacob I van Horne.

Na de vondst van een oud gebedenboek, dat berust in de universiteitsbibliotheek van Heidelberg, bezocht een grote delegatie van experts op initiatief van De Aldenborgh deze oudste universiteit van Duitsland.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuursmutaties

Afgetreden: mw. drs. B. (Béatrice) de Fraiture (jaarvergadering 17 mei), ir. J.P.L.M.N. (Jean Pierre) de Warrimont (1 januari 2017) en dr. L. (Leo) Verhart (1 januari 2017).

Toegetreden: Yannick Raczynski-Henk en Arajan Schutte (jaarvergadering 17 mei).

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Drs. R. (Rob) Paulussen, voorzitter, Y. Raczynski-Henk, secretaris, mw. dr. A. (Anneleen) Van de Water, penningmeester, mw. dr. H. (Hilde) Vanneste en A. Schutte.

Het bestuur wordt ondersteund door regiovertegenwoordigers en adviseurs en diverse werkgroepen (Educatie en Ruimtelijke Ontwikkeling). De werkgroep (Archeologische) Kroniek ten behoeve van het Jaarboek is in overleg met de redactie van de Publications (Jaarboek) opgeheven. Er verschijnen dus geen Kronieken meer. De redactie zet in op meer synthetiserende artikelen.

De regiovertegenwoordigers en adviseurs nemen deel aan de bestuursvergaderingen.

De belangstelling voor archeologie is groeiende. Dat bleek onder andere uit de Nationale Archeologiedagen (13-15 oktober); een van de hoogtepunten in het verslagjaar voor de Sectie Archeologie. Het publiek kon kennis maken met alle facetten van archeologie in Nederland en Limburg via activiteiten voor jong en oud, zoals lezingen, workshops, wandelingen, fietstochten en festivals. Limburg geldt als de *archeologierijkste* provincie van Nederland.

Leden

De sectie telde 335 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 351).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

De AVL vormt een actieve koepelorganisatie voor archeologie in Limburg. Aangesloten bij de AVL zijn zowel individuele amateur- en beroepsarcheologen als heemkundeverenigingen, archeologische werkgroepen, musea en dergelijke. De AVL-leden vormen een groot netwerk waarin kennis en ervaring wordt uitgewisseld.

Het dagelijks bestuur van de sectie stond regelmatig in contact met collega's van de provincie. Gespreksonderwerpen waren onder meer de organisatie van het congres te Maastricht van de EAA (European Association of Archaeologists) en het nieuwe provinciale depot voor bodemvondsten.

In samenwerking met de Provincie Limburg, de Gemeente Maastricht en diverse LGOG-

gremia werden in augustus/september bij gelegenheid van het EAA-congres diverse excursies georganiseerd (ca. 100 belangstellenden).

Verder werden activiteiten georganiseerd met Heemkundevereniging De Veersjprunk, de Vereniging van Vrienden van het Clemensdomein en de Stichting Dubois.

Activiteiten

10 januari	Nieuwjaarbijeenkomst in Kasteel de Keverberg in aanwezigheid van député H. Teunissen met lezing door Leo Verhart (65)
19 februari	Archeo-wandeling in Nederweert-Eind rondom het Sarsven en de Banen (10)
2 maart	Lezing Jacob Schotten over Het Brunssum Schinvelds Aardewerk (i.s.m. Heemkundevereniging De Veersjprunk)(20)
11 maart	Vrouwen in de Archeologie Dag. Bezoek aan tentoonstelling Timeless Beauty in het Gallo-Romeins Museum in Tongeren (30)
23 maart	Lezing Hilde Vanneste over Schatten in de löss: archeologische parels nabij het Merkelbeeker beekdal in Brunssum en Onderbanken (i.s.m. Stichting Clemens/Clemensdomein)(75)
8 april	Limburgse Archeologie Dag in het Limburgs Museum te Venlo (85)
17 mei	Jaarvergadering in het Thermenmuseum in Heerlen met presentaties over het recent ter plaatse uitgevoerde archeologisch onderzoek (40)
16 juni	Kick off Commissie Landschapsgeschiedenis (115)
15 oktober	Landschapswandeling te Sweikhuizen bij gelegenheid van de Nationale Archeologie Dagen (40)
18 december	Lezing door Béatrice de Fraiture bij de tentoonstelling Open & Bloot (55)

LAD 2017

Op zaterdag 8 april werd in het Limburgs Museum te Venlo voor de achtste keer de Limburgse Archeologie Dag (LAD) georganiseerd. Deze dag werd georganiseerd in samenwerking met het Limburgs Museum, Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg en archeologisch adviesbureau RAAP.

De LAD stond 's ochtends in het teken van het thema *ondergronds Limburg* en 's middags in het teken van *actueel archeologisch onderzoek in de provincie*. Tijdens de LAD werd de Guillonpenning aan Marjorie de Grooth uitgereikt. Zij is zeer deskundig op het gebied van de bandkeramiek en heeft veel jonge archeologen begeleid bij onderzoek en opgravingen.

Limburgs Landschap

In het tijdschrift van Limburgs Landschap vervolgde Leo Verhart dit verslagjaar zijn serie columns over de relatie archeologie en het (Limburgse) landschap. Regio-vertegenwoordigers

van de sectie reikten Leo hiertoe diverse suggesties aan. In dit kader kan ook gewezen worden op het mede organiseren van de Eerste Landschapsgeschiedenisdag (16 juni). Het onderzoek naar de geschiedenis van het landschap heeft uit de aard van de zaak veel raakvlakken met archeologie.

Sectie Genealogie

Bestuursmutaties

Afgetreden: A.J. (Arno) Coopmans (benoemd tot adviseur van de sectie). In het verslagjaar nam Piet Wolters afscheid als liaison hoofdbestuur-sectie en werd opgevolgd door Henk Boersma (augustus).

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Ing. H.J. (Bert) van Laer, voorzitter, ing. E.C.A.J. (Fred) Baltus, secretaris en webbeheerder, C.M.W. (Kees) Hessels, penningmeester, mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen, A.S.M. (Funs) Patelski (hoofd- en eindredacteur), R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek) en M.M.J.A. (Thieu) Wieërs. Adviseurs: A.J. (Arno) Coopmans en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma.

Leden

De Sectie telde 411 leden per 31 december 2016 (op 31 december 2016 waren dat er 424). Er werden 11 (2016: 11) ruilabbonnementen onderhouden en 27 personen (2015: 28) hadden alleen een abonnement op het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur vertegenwoordigde de sectie bij de diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen. Verder nam Arno Coopmans, namens de Sectie Genealogie, deel aan het voorzittersoverleg van enkele grote landelijke genealogische verenigingen en organisaties. Gedurende het verslagjaar werd uitvoering gegeven aan het meerjarenplan 2017/2018, waarin onder andere meer samenwerking met de kringen wordt beoogd bij het geven van presentaties. In 2017 verschenen drie nieuwsbrieven.

Social Media

De sectie genealogie is ook actief op twitter (@SGLGOG) en op facebook. Op deze laatste met een 'statische' pagina (<https://www.facebook.com/SectieGenealogie/>), waarop de sectie nieuwsberichten plaats en een 'dynamische' pagina (<https://www.facebook.com/groups/sglgog/>) waar leden die lid zijn van de groep SGLGOG informatie kunnen uitwisselen

Activiteiten

- 22 februari Lezing te Venray door Bert van Laer over DNA (i.s.m. Kring Venray)(60)
23 maart Lezing te Lanaken door prof. Maarten Larmuseau over DNA uitslagen Romeins project (i.s.m. FV Provincie Limburg (B))(60)
27 mei Jaarvergadering te Sittard gevolgd door een lezing door Peer Boselie over het Aezel-project (i.s.m. Kring De Westelijke Mijnstreek)(25)

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

In het verslagjaar betreuden wij het overlijden van voormalig hoofdredacteur en erelid J.H.M. (Jo) Hoen uit Beek en oud-bestuurslid van de sectie drs. J.H.H. (Jacques) Verstraelen uit Weert. Beiden werden herdacht met een *In Memoriam*.

Samenstelling redactie per 31 december 2017

In het verslagjaar vonden geen wijzigingen plaats in de samenstelling van de redactie. Per 31 december 2017 bestond de redactie uit A.S.M. (Funs) Patelski, hoofd- en eindredacteur, H.J. (Bert) van Laer, redactiesecretaris, A.P.J.H. (Ton) van den Berg en J.H. (Jan) Hanssen.

Jaargang 45 omvatte 136 pagina's, acht meer dan de vorige jaargang. De goede relatie en samenwerking met drukkerij Econoom uit Beek kon worden voortgezet. Op bescheiden schaal werden advertenties opgenomen in het blad. De redactie besteedde wederom veel tijd aan de kwaliteitsverbetering van de inhoud van het blad.

De 45e jaargang bevat een of meerdere bijdragen van negen verschillende auteurs, te weten: drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, dr. F.M. (Frans) Gerards, mw. Marie-Luciën Geuns-Schroeten, N.H. (Nico) Hamers, J.H. (Jan) Hanssen, dr. R.M. (Régis) de la Haye, H.J. (Bert) van Laer, A.S.M. (Funs) Patelski en drs. Piet Schoenmakers.

Commissie Heraldiek & Banistiek

In het verslagjaar vonden geen wijzigingen plaats in de samenstelling van de commissie. Per 31 december 2017 bestond de commissie uit R.J.P.M. (René) Vroomen, voorzitter, J.H. (Jan) Hanssen en dr. R.M. (Régis) de la Haye.

René Vroomen is behalve lid van de Commissie Heraldiek & Banistiek ook voorzitter van het College van Heraldiek. In het verslagjaar is het nieuwe wapen van de gemeente Bergen goedgekeurd.

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

Teruggetreden: W.G.F.M. (Wiel) Jenniskens (jaarvergadering 18 februari), penningmeester en bestuurslid. Zijn taak als penningmeester werd overgenomen door bc. H.M.J. (Hubert) Hermans.

Toegetreden: mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth (jaarvergadering 18 februari).

Bestuurssamenstelling per 31 december 2017

Ing. P.H.M.J. (Peter) Lambriex, voorzitter, mr. E.L.M. (Frank) Bouts, vicevoorzitter, bc. H. M.J. (Hubert) Hermans, penningmeester, J.S.M. (Hans) Pijpers, secretaris, A.J.G. (Ton) Hendricks, mw. M.M.G.J. (Marieke) Gerrits en mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth.

Leden

De sectie telde 289 leden per 31 december 2017 (op 31 december 2016 waren dat er 302).

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Tijdens de bestuursvergaderingen werd veel aandacht besteed aan de organisatie en evaluatie van de excursies, de samenwerking met andere geledingen bij de organisatie van excursies (onder meer Stichting Het Limburgs Landschap). In het verslagjaar werd de Advies Commissie Sectie Monumenten ingesteld met als taak om onder de verantwoordelijkheid van het sectiebestuur *gevraagd en ongevraagd* het HB en het bestuur van de Sectie Monumenten te adviseren over alle zaken waaraan behoefte blijkt op het brede terrein van de monumenten.

Activiteiten

18 februari	Jaarvergadering (Susteren) met aansluitend lezing door Wil Schulpen over de historie van Susteren, de opgravingen aldaar van eind 20e eeuw, de Amelberga-basiliek en de schatkamer. Na de lunch rondleidingen in de basiliek en in de schatkamer. De schatten in basiliek en schatkamer behoren tot de oudste in de Nederlanden (15)
13 mei	Dagexcursie naar Geijsteren. Op deze memorabele dag was het ontvangst in zaal De Kei te Geijsteren, waarna een inleiding werd gehouden door baron W. Weichs de Wenne. Na deze inleiding vond er een geleide wandeling plaats langs de monumenten in het dorp, het kerkhof en de kasteelplaats, mede onder leiding van Cynthia Siefers. Na de lunch werd er een bezoek gebracht aan de (nieuwe) kerk van Geijsteren (architect Boosten), die op de plaats staat van de in de oorlog verwoeste kerk. Vervolgens werd in de bossen van het landgoed de Willibrorduskapel bezocht; de dag werd afgesloten met een bezoek aan de Rosmolen op de Oostrumse beek (42)
22 juli	Dagexcursie (i.s.m. Stichting Het Limburgs Landschap). Bezoek aan Kanne (H. Grafkapel), Château Neercanne (kasteel en tuinen) en klooster Hoogeruuts (geconsolideerde ruïne, tuinen, gerenoveerde gloriëtte)(65)
23 september	Themadag Vakwerkbouw te Mechelen onder leiding van Coen Eggen. Na een gedegen en hoogst interessante introductie over vakwerkbouw in Zuid-Limburg en het aangrenzende Duitsland en België was er na de lunch een rondgang in Mechelen waarbij diverse panden konden worden bekeken met een toelichting van Eggen (17)

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek van het LGOG)

Samenstelling van de redactie

Er vonden in 2017 geen wijzigingen plaats in de samenstelling van de redactie. Deze bestond uit mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch, voorzitter, dr. R.M. (Régis) de la Haye, secretaris, dr. P.A.J. (Pieter) Caljé, dr. C.F.H.A. (Chris) Dols, drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers, dr. B. (Bram) van Hofstraeten, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens, dr. P. (Paul) Puschmann en drs. H. (Henk) Stoeper.

In het verslagjaar 2017 vergaderde de redactie vijf maal, waartoe gastvrijheid werd geboden door het Regionaal Historisch Centrum in Maastricht.

Het jaarboek 2016, deel 152, werd gepresenteerd bij gelegenheid van de Habetslezing op donderdag 22 juni 2017, 344 pagina's dik en rijk geïllustreerd.

Conform het nieuwe beleid van de redactie inzake archeologische bijdragen, werden in het jaarboek 2016 drie studies opgenomen over archeologische onderwerpen, waarvan twee interdisciplinair (archeologisch en kunsthistorisch). Nieuw in dit jaarboek was ook de inbreng van jonge academici, die hun eerste proeven afleverden aan de universiteiten van Nijmegen, Leuven en Maastricht.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In het verslagjaar werd afscheid genomen van ir. J.P.L.M.N. (Jean Pierre) de Warrimont en traden drs. Frits Nies en drs. Yannick Raczynski-Henk toe tot de redactie. Om een goede afstemming met het Bureau van LGOG te waarborgen werd drs. Henk Boersma als adviseur aan de redactie verbonden.

Samenstelling redactie per 31 december 2017

Drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, voorzitter, drs. E.J. (Frans) Hermans, secretaris, ir. A.W.J. (Alfons) Bruekers, mw. drs. M.E.N. (Marion) Aarts, drs. G.A. (Gerard) van de Garde, S.C. (Sander) van Daal BA, mw. dr. B.M.J. (Benôit) Mater, ing. P.G.H. (Peter) Vullings, drs. Frits Nies en drs. Yannick Raczynski-Henk. Adviseur: drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA.

In 2017 verschenen de gebruikelijke vier nummers van de *Maasgouw* (jaargang 136) en de Index op jaargang 135 (2016). Het septembernummer stond in het teken van het symposium en de feestelijke zitting van Provinciale Staten rond *Limburg 150 jaar uniek van én in Nederland*.

Commissie Collecties

Samenstelling per 31 december 2017

Prof. dr. P.M.J.E. (Paul) Tummers, voorzitter, drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, secretaris q.q., prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens, drs. R. (Rob) Paulussen, drs. J. (Johan) van de Walle en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers.

De Commissie Collecties ziet erop toe dat aan de diverse bruikleennemers toevertrouwde collecties van het LGOG adequaat worden beheerd, bewaard, ontsloten, geëxposeerd en ter beschikking worden gesteld aan derden voor onderzoek en studie. De collecties zijn min of meer statisch met uitzondering van de collectie boeken en tijdschriften (Limburgensia). In het verslagjaar konden weer omvangrijke toevoegingen daaraan worden gedaan. Het betrof voornamelijk boeken en tijdschriften die door uitgevers, auteurs en verenigingen aan het LGOG werden geschonken. De collectie nam ook in omvang toe vanwege de vele ruilabonnementen die het LGOG onderhoudt met zusterverenigingen. Voor zover de beschikbare plaats dat toeliet werden de nieuwe uitgaven in de rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* van de *Maasgouw* onder de aandacht van de leden gebracht. De commissie stelt het zeer op prijs wanneer LGOG-leden publicaties van hun hand of uitgaven van verenigingen waarvan zij lid zijn aan het LGOG ter beschikking stellen voor opname in de collectie Limburgensia, zodat deze unieke collectie op peil blijft en onderzoekers makkelijk toegang blijven houden tot de meest recent verschenen publicaties over Limburg.

De Commissie Collecties is in 2017 slechts eenmaal (oktober) bijeen geweest. Het voornaamste besprekingspunt betrof de ondertekening van de nieuwe bruikleenovereenkomsten tussen LGOG en de vier grootste bruikleennemers: Bonnefantenmuseum (kunsthistorische collectie), Limburgs Museum (historische collectie), Centre Céramique (archeologische voorwerpen; munten en penningen; boeken en tijdschriften) en het Regionaal Historisch Centrum Limburg (kaarten en prenten). Helaas is dat niet meer in 2017 gerealiseerd kunnen worden en staat dit node voor 2018 op de agenda.

Commissie Educatie

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Toegetreden: Renske Heisen en Ruth Kleinen.

Samenstelling per 31 december 2017

Karel Majoor, voorzitter, Martin van der Weerden, secretaris, Peer Boselie, Marie-Jes Boonekamp-Wingen, Liesbeth Dirks-Jessen, Jack Claessen, Kitty Jansen-Rompen, Harrie Schlechtriem, Godelieve Boselie, Lynn Jennissen, Kelly Krijntjes, Renske Heisen, Ruth Kleinen en Kris Förster, adviseur.

De Commissie zoekt naar wegen en middelen, en zet deze om in activiteiten (Canon van Limburg, PWS-prijs voor scholieren HAVO-VWO, didactisering geschiedenisonderwijs, Maand van de Geschiedenis), om jongeren en docenten te enthousiasmeren voor de geschiedenis van Limburg.

Het in 2016 begonnen streven van de commissie om de samenwerking met het onderwijs en musea te versterken werd in 2017 voortgezet. Renske Heisen (Limburgs Museum) en Ruth Kleinen (Thermenmuseum) kwamen daartoe de commissie versterken. De vertegenwoordigers van de musea, verspreid over de hele provincie, zijn zeer nuttig als adviseurs, ook al kunnen zij niet elke vergadering bijwonen.

Op 1 februari 2017 organiseerde de Commissie Educatie in samenwerking met de Fontys Lerarenopleiding Sittard en De Nieuwste Pabo een symposium over Limburgse geschiedenis in het voortgezet en basisonderwijs onder de titel *Truuk noa hoes, de didactisering van Limburgse geschiedthema's*. Tijdens deze nascholingsdag werd getoond hoe Limburgse thema's behandeld kunnen worden in lessen geschiedenis. Hierbij werd uitgegaan van de nieuwe exameneisen en de Tien Tijdvakken. Via workshops werden uitdagende werkvormen gedemonstreerd. Actief historisch denken is daarbij het uitgangspunt.

Aan dit symposium werd door meer dan honderd docenten en studenten deelgenomen. De ervaringen waren zonder meer positief hetgeen de organisatie er mede toe aanspoorde om dit voortaan tweejaarlijks te herhalen. De tweede editie is voorzien voor februari 2019.

De Profielwerkstukprijs werd in 2009 geïntroduceerd en is bedoeld om leerlingen van havo en vwo enthousiast te maken voor onderwerpen uit de Limburgse Geschiedenis. Helaas bleef het aantal deelnemers in 2017 achter bij de verwachtingen. Vanwege het lage aantal inzendingen en de beperkte kwaliteit werd de prijs in 2017 niet uitgereikt. Via verschillende kanalen zal geprobeerd worden om de animo voor deze prijs te versterken.

De in 2009 onder auspiciën van LGOG uitgegeven *Canon van Limburg* blijkt in de praktijk steeds minder te worden gebruikt. De Commissie onderzoekt de mogelijkheden om de canon in een nieuw jasje te steken dat beter aansluit bij het onderwijs van nu en de wensen van de jeugd. Daarbij zal zeker aandacht zijn voor de ontwikkelingen op digitaal gebied en het gebruik van *social media*.

De Maand van de Geschiedenis (oktober) is ook typisch een gelegenheid om jongeren te enthousiasmeren voor geschiedenis. De in 2016 opgerichte Werkgroep Jeugdleden was nauw betrokken bij de organisatie van de Maand van de Geschiedenis in 2017 (thema *Geluk*), samen met vertegenwoordigers van het RHCL, SHCL, Limburgs Museum, Centre Céramique en Parkstad Limburg Theaters.

Werkgroep Jeugdleden

De samenstelling van de Werkgroep Jeugdleden onderging in 2017 geen veranderingen en bestond uit Godelieve Boselie, voorzitter, Patrick Brouwers, Lynn Jennissen, Brent Boonekamp en Kelly Krijntjes.

De Werkgroep Jeugdleden organiseert 3 à 4 activiteiten per jaar: door en voor de (jeugd) leden en rapporteert daar op geheel eigen wijze over via *social media*. Van 22 tot en met 24 oktober werd de eerste, meerdaagse buitenlandse reis voor de jeugdleden van LGOG georganiseerd. Met vijf leden, waaronder het jongste jeugdlid van 15 jaar, vertrok men naar het ook voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke Münster. Op ontspannen wijze werden onder meer de Middeleeuwse bouwkunst, de Wederdopers en de bekende Vrede verorberd. Ook voor jonge mensen is het een heel aparte ervaring om in de *Friedenssaal* te staan, waar het in 1648 gebeurde. Deze reis was voor herhaling vatbaar.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2017

Er traden in 2017 geen wijzigingen op in de samenstelling van de commissie die bestond uit dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs, voorzitter, dr. R.M. (Régis) de La Haye, secretaris, drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren en drs. K. (Koos) Linders.

De Commissie werd in 1998 binnen het LGOG voortgezet als opvolger van de in 1993 in het leven geroepen Werkgroep Limburgse Kerkgeschiedenis en organiseert activiteiten om de kennis van het religieus erfgoed in Limburg onder belangstellenden te vergroten.

Op 30 september werd een studiedag georganiseerd naar aanleiding van 500 jaar reformatie. Met medewerking van het Limburgs Museum werd de studiedag gehouden in het auditorium van voornoemd museum te Venlo. De nadruk lag op de Reformatie in onze streken. Als referenten traden op drs. Guus Janssen, dr. Régis de la Haye, dr. Jos Venner en dr. Joep van Gennip. Antoine Jacobs verzorgde de voordracht van drs. Jos Schatorjé die verhinderd was. Het aantal deelnemers bedroeg circa 60.

Commissie (Limburgse) Literatuurgeschiedenis

Mr. Hein van der Bruggen, voorzitter, dr. Hannie van Horen-Verhoosel, drs. Herman van Horen, Koen Eykhout, Adri Gorissen, dr. Ludo Jongen, drs. Ben van Melick, drs. Emile Ramakers, Ine Sijben, dr. Lou Spronck, drs. Peter Winkels. Adviseurs: prof. dr. Wiel Kusters (Maastricht), prof. dr. Joep Leerssen (Amsterdam), prof. dr. Peter Nissen (Nijmegen). Vertegenwoordiger namens het LCL: Pia Spaan.

Het doel van de Commissie bij de oprichting in november 2010 was om te komen tot de publicatie van een Geschiedenis van de letteren in Limburg (GLL) en de inrichting van

een Limburgportaal van de Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Die beide doelen zijn bereikt. Thans is de commissie doende met het vastleggen van alle nog bestaande wensen, maar ook het inventariseren van omissies en errata. Ook de wijze waarop hier aandacht aan kan worden gegeven ter completering van de GLL wordt besproken. Oud-voorzitter Lou Spronck vertegenwoordigde de commissie in het overleg binnen TaLeP, het Taal en Letteren Platform. TaLeP bereidde in het verstreken jaar met medewerking van het Huis voor de Kunsten en de Provincie Limburg het Festival Sjiem voor. Dit Taal- en Cultuurfestival vond uiteindelijk plaats op 21 januari 2018 in de ECI in Roermond. Voorzien wordt dat in 2019 op dezelfde locatie opnieuw een Festival Sjiem zal worden georganiseerd.

Zorgen zijn er binnen de commissie over de toekomst van de Stadsbibliotheek Maastricht. Waar mogelijk worden initiatieven genomen om deze bibliotheek optimaal te behouden en te verrijken, en toegankelijk te laten zijn voor geïnteresseerde lezers en wetenschappers. Ook werden pogingen gedaan om binnen het onderwijsveld aandacht te krijgen voor de GLL.

De commissie overweegt om een serie monografieën te starten. Enerzijds kan dat door maandelijks een auteur of diens werk digitaal te presenteren, anderzijds zou dat kunnen door het laten verschijnen van sober uitgevoerde kleine boeken, hetzij geheel gewijd aan één auteur hetzij aan een heruitgave van een van zijn werken of een deel daarvan. De digitale presentatie is in 2017 gestart met teksten over Pé Hawinkels, Theodoor Weustenraad, Misdaadliteratuur in Limburg, Reve in Weert (zie daartoe de website van het Huis voor de Kunsten, afdeling Literatuur).

Op 9 december organiseerde de commissie in samenwerking met het Huis voor de Kunsten een symposium in Ligne in Sittard onder de titel *Eén jaar geschiedenis van de literatuur in Limburg*. Door prof. dr. Tom Verschaffel, hoogleraar Cultuurgeschiedenis KU Leuven en KU Kortrijk, werd gesproken over de literatuur en het (sociale) leven en door dr. Wilbert Smulders (was docent onderzoeker Moderne Letterkunde aan de Universiteit Utrecht) over *Hybride handboek of hybride Limburg*. Wiel Kusters verzorgde een presentatie over de door hem bezorgde publicatie met brieven van Jan Hanlo: *Eikenhout en zinkviooltjes. Jan Hanlo's brieven aan Willem K. Coumans*. Lou Spronck besprak *De GLL in de kritiek*. Na een publieksdiscussie onder leiding van de voorzitter ontvouwde Ben van Melick de plannen van de commissie in de komende periode. Aan het symposium nam een veertigtal belangstellenden deel.

Veel energie werd gestoken in de voorbereiding van een discussieavond over het thema *Centrum-Periferie*, waarbij de GLL uitgangspunt zal zijn. Voorzien is dat deze avond plaats zal vinden in 2018 in Amsterdam in De Balie.

Commissie Geschiedenis van ondernemingen en het ondernemen in Limburg (COOL)

Samenstelling van de commissie

Aan het begin van het verslagjaar 2017 bestond COOL uit de volgende leden: Mijke Harst-van den Berg MA (Continium), prof. Ernst Homburg (UM; voorzitter), prof. Ad Knotter (SHCL), ir. Joep Orbons (KIVI regio Maastricht en ArcheoPro), drs. Jos Peeters (LGOG kring Venlo), drs. Eric van Royen (HistoryWorks) en dr. Willibrord Rutten (SHCL).

Twee leden verlieten COOL in de loop van het jaar: Eric van Royen (voorjaar) vanwege zijn verhuizing naar elders en Mijke Harst-van den Berg (31 december), in verband met de aanvaarding van een andere werkkring.

Het verlies aan leden zal voorlopig worden opgevangen door een nauwere samenwerking met WIEL (Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg).

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

Website

Doordat het LGOG en het SHCL fondsen ter beschikking stelden om de commissie te ondersteunen, kon ook in 2007 een student-assistent voor 1 dag/week worden aangesteld om werkzaamheden te verrichten voor COOL. Tot 1 augustus werd die taak uitgevoerd door Erik Schurer, en vanaf die datum door Lenn Gorissen. Erik heeft zich voornamelijk gericht op het verbeteren van de COOL-website (www.limburgseondernemersgeschiedenis.nl) en het toevoegen van meer 'content'. Het zwaartepunt lag vooral bij het leggen van links naar artikelen over ondernemers en ondernemingen in tijdschriften die (deels) reeds elektronisch beschikbaar zijn (onder meer SHCL Jaarboek; Land van Zwentibold; Land van Herle; Maasgouw; Uit Eijdsens Verleden). Lenn heeft dit werk aanvankelijk voortgezet en voorlopig afgerond. Vanaf eind september werkt hij aan een onderzoek naar de metaal en machine-industrie in de regio Tegelen. In de loop van 2018 zullen de resultaten daarvan op de website verschijnen.

Werkzaamheden

De commissie kwam in 2017 tweemaal bijeen, op 23 februari en 1 december. Daarnaast was er op 9 juni in het Cuypers Huis in Roermond een bijeenkomst met vrijwilligers, voorafgaand aan een door COOL en de LGOG-Kring Gelders Overkwartier van Roermond georganiseerd symposium *Roermond als industriële stad, 1800-2000*. Het werd bezocht door ca. 75 personen.

Vrijwilligers

Met enkele vrijwilligers is regelmatig contact. In de loop van het jaar werden bijdragen ontvangen over de metaal- en machine-industrie in Weert, over de metaal-, machine- en constructie-bedrijven Habets en Sif, en over de Venlose textielhandel Receveur. Deze zijn deels op de website geplaatst, en deels nog in bewerking.

Commissie Meerdaagse Studiereizen

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2017 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2017

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs, voorzitter, mw. drs. L. (Lita) Wiggers, mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, mw. drs. B. (Béatrice) de Fraiture, drs. K. (Kris) Förster en drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA q.q.

De meerdaagse studiereizen worden al sedert omstreeks 1950 door het LGOG georganiseerd. Steeds worden reisdoelen gekozen die een relatie hebben met (de geschiedenis van) Limburg. De meerdaagse studiereis voerde in 2017 naar Normandië (F). Vanwege het grote aantal aanmeldingen werd de reis vier keer aangeboden. Met de bedevaartsplaats Lisieux (H. Thérèse) als uitvalsbasis werden diverse plaatsen en bezienswaardigheden bezocht: het wereldberoemde Tapijserie de Bayeux, het indrukwekkende Amerikaanse soldatenkerkhof te Colleville aan het strand van Omaha Beach, de havenstad Le Havre, mede bekend om zijn naoorlogse stadsreconstructie en de in beton opgetrokken kerk van Saint-Joseph, Honfleur met zijn tweeschepige houten kerk, de middeleeuwse stad Caen en de mede om haar vakwerkhuisen en markt, waar Jeanne d'Arc werd verbrand, bekend staande stad Rouen etc.

Commissie Bronpublicaties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Toegetreden: drs. P. Bakker en dr. H. van Engen.

Samenstelling per 31 december 2017

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, drs. P. Bakker, dr. H. van Engen, drs. E.J. Hermans, drs. A.M.P.P. Janssen, prof. dr. C.J.H.M. Kneepkens, drs. C.J.J.S. Majoor, mw. dr. G. Van Synghel, prof. dr. L.H.M. Wessels.

De Commissie Bronpublicaties werd in 2010 opgericht met als taakomschrijving het onderzoeken van bronnen die (...) in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen. Inmiddels is de inventarisatie ten aanzien van de beoogde oorkonden van vóór 1301 afgerond en is er een

plan gemaakt om tot het uitgeven van deze bronnen te komen. Onder leiding van mw. Van Syngel startte mw. drs. W. Govaers met het bewerken van de oorkonden van het klooster Sint-Gerlach te Houthem.

Onder auspiciën van de Commissie Bronpublicaties verscheen als deel 24 in de serie Werken LGOG: P.L. Nève en G.A.M. Van Syngel, *Een veertiende-eeuws register van de cijzen van de Brabantse hertog in Lenculen en Maastricht. Bron voor de historische topografie van Maastricht en omgeving*. De aanbidding van de eerste exemplaren van deze bronpublicatie vond plaats tijdens een minicongres in auditorium van het RHCL op 27 oktober 2017 onder de titel *Limburgse oorkonden en het oudste hertogelijke cijnsregister van Lenculen en Maastricht*. Sprekers waren onder andere mw. Van Syngel, *Falsa, spookoorkonden en deperdita in Limburg*. Nut en noodzaak van het Digitaal Oorkondenboek Limburg; mw. Govaers, *De uitgave van de oorkonden van het klooster van Sint-Gerlach te Houthem: eerste onderzoeksresultaten* en dhr. Venner, *Het uitgeven van oorkonden in Limburg sedert de negentiende eeuw*.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2017 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2017

Pieter Caljé, voorzitter, mw. Lita Wiggers, Maurice Paulissen, Rob Paulussen en Hans Vermeer.

De Commissie Landschapsgeschiedenis werd op 16 juni 2016 geïnstalleerd en heeft als doelstelling de kennis van de geschiedenis van het landschap actief te vergroten met als doel de leesbaarheid en daarmee de belevingswaarde te vergroten (*Maasgouw* 2017 p. 26-28). Op 16 juni 2017 werd de eerste Dag van de Landschapsgeschiedenis gehouden in samenwerking met de spelers in het veld, zoals Het Limburgs Landschap, Staatsbosbeheer, IVN, Natuurmonumenten, de overheid en lokale onderzoekers.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2017)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2017 waren ir. ing. L.H.F. Ortman (Nijmegen) en drs. G.J. Tempelman (Sittard). Reservelid: ing. D.J.J. Lauwers (Sittard).

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De bijzondere Leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens. In het verslagjaar begeleidde prof. Berkvens vier externe promovendi op het gebied van de

Limburgse rechtsgeschiedenis. Dit resulteerde in de promotie van dr. Kees Schaapveld op een proefschrift getiteld *Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814*. Een handelseditie verscheen als deel 83 in de reeks Maaslandse Monografieën. Het rechtshistorisch onderzoek betreffende de Keurkeulse Mankamer te Heerlen werd voortgezet. Voor het overige verrichte hij werkzaamheden als vice-redactievoorzitter van de Maaslandse Monografieën, als lid van de Commissie Collecties van LGOG en als adviserend bestuurslid van LGOG. Dr. Van Hofstaeten verzorgde onder auspiciën van de bijzondere leerstoel voor derdejaars studenten van de European Law School het keuzevak Comparative Legal History of the Euregion.

Werken van LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks *Werken* van LGOG. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Sedert de laatste opsomming tot en met het verslagjaar zijn twee nieuwe delen verschenen. Het betreft:

Werken 23: *Licht op het zonneleen Gronsveld. Ontwikkeling en instellingen van het rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld, elfde eeuw tot circa 1975* van Th. J. van Rensch.

Werken 24: *Een veertiende-eeuws register van de cijnzen van de Brabantse hertog in Lenculen en Maastricht. Bron voor de historische topografie van Maastricht en omgeving* van P.L. Nève en G.A.M. Van Syngel.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en van het Sociaal Historisch Centrum Limburg. Namens het LGOG hebben prof. dr. P.M.J.E. Tummers (vicevoorzitter) en drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur.

Sedert 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. In 2017 verschenen twee delen. Het betreft dl. 82 *Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938* van Karen Arijs en dl. 83 *Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814* van Kees Schaapveld.

De gedigitaliseerde uitgaven van de reeks Maaslandse Monografieën zijn gratis beschikbaar via www.shclimburg.nl/maaslandse-monografieen.

Habetslezing

De Habetslezing werd op instigatie van oud-voorzitter Karel Majoor door het bestuur van het LGOG in 2011 ingesteld als eerbetoon aan Jos(eph) Habets. De naamgever, kapelaan, later pastoor, Joannes Josephus (Jos) Habets werd geboren te Oirsbeek in 1829 en overleed te Maastricht in 1893. Habets vervulde belangrijke rollen binnen het LGOG: medeoprichter, langjarig voorzitter en voorzitter van de redactie van het Jaarboek. Hij was de eerste rijksarchivaris in Limburg, daarenboven (kerk)historicus, archeoloog en begenadigd auteur.

De Zevende Habetslezing werd gehouden door prof. dr. Peter Nissen op 22 juni in de kloosterbibliotheek van de paters redemptoristen te Wittem. Zijn onderwerp: de in groten getale in de 19^e en 20^e eeuw in Limburg, vaak noodgedwongen vanuit met name Duitsland en Frankrijk, neergestreken kloosterorden. De geannoteerde versie van deze lezing is elders in dit Jaarboek gepubliceerd.

Stichting Vrienden van het LGOG

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG (opgericht in 2009) bestaat uit mr. H.J.J.M. van der Bruggen, voorzitter, drs. A.M.J. Cremers, vicevoorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, penningmeester en secretaris, drs. R.E.M.H. Imkamp, prof. mr. A. Fl. Ghelen en drs. M.W. van der Weerden.

De Stichting Vrienden van het LGOG heeft mede ten doel de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG.

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

Samengesteld door Régis de la Haye

Geïndiceerd werden de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, de bijschriften bij de illustraties, de tabellen en de literatuurlijsten. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

- A**
 Acerus, bisschop van Vaxjö
 24-25, 29-30
 Adelheid (Aleidis) van
 Leuven, gravin van
 Auvergne 11
 Aelst, van, Ernst 275
 – , gebroeders 274-275
 aflatbrieven 17-35
 Aix, d', Maria-Emmanuelle 92-
 140 *passim*
 Aken 51
 Alberdingk Thijm, Jozef,
 auteur 174
 Alembert, d', Jean, auteur 148
 Altenburg (Oostenrijk),
 klooster 30
 Andel, van, Tj., archeoloog
 283
 Andilly, d', Robert Arnauld,
 auteur 153
 Andreas, bisschop van Oslo
 24-25, 30-31
 Andreas, bisschop van
 Venafrò 31, 33
 Angelus, bisschop van Osor
 31, 33
 Aquino, Lambertus, bisschop
 31-34
 Arenberg, van, Robert 52
 Arezzo, Ildebrandus, bisschop
 31, 33
 Ariès, Philippe, auteur 82, 137
 Arkel, van, Jan, bisschop van
 Luik 34
 Arnold III, graaf van Loon 10
 Arnold, graaf van Loon 12
 Arnold van Meeressen 12
 Arnold, heer van Wesemale 11
 Asti, Obertus, bisschop 24, 27
 Augustinus, kerkvader 153
 Auvergne, van, Willem II
- B**
 Badinter, Elisabeth, auteur 83
 Bagnoregio, Simeon, bisschop
 24-25, 28
 Bagnoregio, Stephanus,
 bisschop 31, 33
 Bandoeng 185-190 *passim*
 Barbier, Antoine Alexandre,
 auteur 147
 Barbier, dokter 104, 111-112
 Bartholomeus, bisschop van
 Gaeta 24-25, 28, 30
 Bartholomeus, bisschop van
 Silves 25
 Bartholomeus, bisschop van
 Tortiboli 24, 29
 Basedow, Johann Bernard,
 auteur 94
 Batavia 188, 218
 Bayeux, Petrus, bisschop 25
 Beck, Elvina 207
 – , Leopold 206-251 *passim*
 – , Victor 207
 Beckers, Gabriel 274
 Beckers, H.J., archeoloog 269,
 271-275, 279-280, 289
 Beecher-Stowe, Harriet,
 auteur 154
 Bender, von, Blasius
 Columban, generaal 133
 Bentheim 168
 Bentlage, kasteel 91
 Béranger, de, Pierre Jean,
 chansonnier 156-157
 Bergen (Mons) 120
 Bernardus, bisschop van
 Numana 24-25, 29
 Biema, van, auteur 202, 204
 Biesen, Nicolaas, auteur 156
 Bilderdijk, Willem, auteur 175
 Billekens, Anne-José, zuster
 297
 Blanchot, Pierre, auteur 156
 Blankenvoort, C., ingenieur
 265
 Blaubeuren, klooster 26
 Böck, Matthias, auteur 38
 Boeck, de, Marie Laetitia,
 zuster 297
 Bohmers, Assien 282, 285
 Bondam, Pieter, auteur 167
 Bongaerts, Maria Aldegonda
 141
 Bongart, van den, Johan 49
 Bonnet, Charles, auteur 92
 Bonnot de Condillac, Etienne,
 auteur 92
 Borman, de, baron, auteur 88
 Born, ambt 49
 Braat, C., conservator 279-280
 Brabant, Hendrik I hertog 11
 Braga, Tellus, aartsbisschop
 24, 26, 31
 Brandenburg, Gevehardus,
 bisschop 24-25, 28, 30
 Bree, Ghisul, meier 11
 Brill, firma 146
 Broc, P.P., auteur 171
 Bronkhorst, van, Johan 48
 Buffon, Georges Louis Leclerc,
 auteur 92, 138
 Bure, de, Guillaume François,
 auteur 147
 Burg, kasteel 48
 Bursch, F.C., conservator 278,
 280, 286
 Butler, J.J., archeoloog 283

Bylandt, van, Adrian Joseph
127
–, Joseph Emmanuel 127
–, Maria Thérèse 127
–, Rosalie Constance 127-129

C

Caljé, Pieter, historicus 305
Caluwe, de, Theo, auteur 307
Campe, Joachim Heinrich,
auteur 94
Caumont, de, Arcisse, auteur
162
celtic fields 286
Ceylon (Sri Lanka) 181-255
passim
Charleville 118-120
–, sepulchrijnen 96
Charron, Pierre, auteur 154
Charles, Philarète, auteur 172,
175
Chassant, Alph., auteur 162
Chateaubriand, de, François
René, auteur 152
Chijs, van der, Pieter Otto
163-164, 173
China 200
Clapis, van, Peter 49
Cobenzl, von, Karl Johann
Philipp, auteur 90
Colschop, Olbertus 12
–, Wandelmudis 12
Corbin, Alain, auteur 195
Corswarem, heerlijkheid 130
Corswarem-Looz, de, Joseph
Philippe Hyacinthe, hertog
89
Coune, de, Jules 188
Cranenburg, van, Joannes,
pastoor 171
Crassier, de, baron 185
Cremers, Jolien, auteur 85
Creusen, Andreas, bisschop
van Roermond 171
Crevier, Jean-Baptiste Louis,
auteur 167
Custer, generaal 242
Cuyckius, Henricus, bisschop
van Roermond 171
Cuypers, Pierre 144

D

Daemen, Catharina, zuster
208
Dekker, Rudolf, auteur 84
Delbarre, P.J., auteur 162
Dellepoort, Jan, priester-
socioloog 311
Derks, Marjet, auteur 313
Dickens, auteur 241
Dickinson 213, 242
Diderot, Denis, auteur 117
Diderot, Denis, auteur 148
Diemont, W.H., houtvester
289
Dinter, van, A.L.C. archeoloog
273
Dionysius de Kartuijer 170
Doppler, P., historicus 263,
268
Dorren, Th. 269
Dowaai (Douai) 108
Dowaai, universiteit 97, 131-
132
Dubois, Eugène, auteur 257-
258
Duisburg 51
Dunckel, Augustin,
kroniekschrijver 41
Duys, Willem, presentator
297

E

Echt 175
–, Echterhei 175
–, Koningsbosch 175
–, Pey 175
Eext, grafkelder 263
Egbert, kanunnik van Oud-
Munster 34
Elias, Norbert, auteur 83
Elisabeth van Oostenrijk,
keizerin 191
Engelbert I, aartsbisschop van
Keulen 11
Engelgrave, Hendrik, auteur
156
Engels, Maria Elisabeth 142
Esser, J., kunsthandaar 275
Esslingen, brug Neckar 24
Eubel, auteur 32

Evrard de la Marck, bisschop
van Luik 50-52, 56
Eyck van Zuylichem, Frans,
auteur 173-174
Ezinghe, terp 266

F

Fabius, auteur 202, 204
Famagusta, Guido, bisschop
31, 33
Felder, Werner 284, 287
Fey, Clara, zuster 314
Filips II, koning 131
Filips IV, koning 89
Foppens, Jean-François, auteur
89
Frankewitz, Stefan, auteur 19
Frankfurt, brug Main 24
Franquinet, G., auteur 147
Frans I, koning van Frankrijk
60
Frederik II, keizer 43
Frederik, keizer 39
Freeland, Adna 207
Freiburg im Breisgau 133, 135

G

Gaeta, Bartholomeus,
bisschop 24-25, 28, 30
Garoeit 188-255 *passim*
geheimzegel 27
Geloës d'Eijsden, graaf René
Joseph Maurits 262-263,
269
Gelre, hertogdom 37-77
Gennep, van, Willem, aarts-
bisschop van Keulen 34
Geradts, Henri Herman 144
–, Jan Lodewijk 144
–, Jules 144
–, Pierre 144
Gevehardus, bisschop van
Brandenburg 24-25, 28, 30
Ghisul, meier van Bree 11
Giffen, van, A.E., archeoloog
257-295
Glasbergen, W. hoogleraar 284
Glazema, P., onderdirecteur
281
Glendive 207-251 *passim*

Goethe, Johann Wolfgang,
auteur 161, 172
Goossens, J.W.H. (Willem),
historicus 257-258, 268, 272,
276-277
Gorcum, Verdrag 40, 61-62
Goswin van Born 18
Graeff, de, jonkheer 221
Grave, Verdrag 40, 61
Grimm, Friedrich Melchior,
auteur 117
Gruyters, elisabeth, zuster 308
Guido, bisschop van
Famagusta 31, 33
Guido, bisschop van Pavia
24-25, 29
Guilielmus, bisschop 31, 33
Guillon, Charles François
141-179
-, Charles, auteur 257
-, Paulina 177

H

Haagen, van der, J.K.,
directeur generaal 278
Habets, Jos, rijksarchivaris
143-144, 148-149, 177, 257,
305
Halbertsma, H., historicus 283
Halewijn, Scholastique, zuster
298
Hamal-Nandrin, J.,
archeoloog 261, 267
Hamans, Paul, kerkhistoricus
304
Hamar, bisschop 25, 30-31
Haneton, Philippe 50-51
Hardy, Thomas, auteur 175
Harsema, Otto, archeoloog
285
Harvey, William, auteur 103
Hasselt, refugiehuis van
Herkenrode 9
Heerlen, Coriovallumstraat
278
-, thermen 278, 280, 288
Heijst, van, Annelies, auteur
313
Hendrik I, hertog van Brabant
11

Hendrik II, koning 19
Hendrik van Nassau, graaf
47, 60
Henricus, bisschop van
Sarsina 24-25, 30-31
Herder, Johann Gottfried,
auteur 161
Herkenrode, abdij 9-15
Hijszeler, C.C.W.J., archeoloog
283
Hinrichs, boekhandelaar 146
Hoebens, Frans Q., auteur
305-306
Hoecken, Bernardus, broeder
302
Holbach, d', baron Paul Henri
Thiry, auteur 117
Holwerda, A.E.J., archeoloog
258
Holwerda, J.H., archeoloog
257-295 *passim*
Horn, graafschap 88
Hustinx, Alphons 182
Huyn, Agnes, religieuze
153

I

Ildebrandus, bisschop van
Arezzo 31, 33
Ischenbruch, dorp 46
Itteren 185
-, Meerssenhoven 183, 190
Janssen, Arnold, priester 304,
309, 314
-, Jovita, zuster 297
-, L.F.J., archeoloog 258
-, Leonard, conservator 144,
146, 163, 173
-, Theo, auteur 311
-, Toni, archeoloog 271, 273
-, Wilhelm, auteur 38
Janssens, Paul, auteur 80-81
Johan II, hertog van Kleef
37-77
Johan III, hertog van Kleef en
graaf van Mark 61-62
Johan junior, hertog van Kleef
en Gulik-Berg 37-77
Johan, hertog van Gulik 47
Johannes, aartsbisschop van

Trani 31, 33
Joseph II, keizer 307
Jozef II, keizer 90
Jülich, stad 47

K

Kanton 234
Karel de Stoute, hertog 43
Karel V, keizer 37-77
Karel VI, keizer 89
Karel van Egmond, hertog
43-45, 61, 63
Kempfen, stad 47
Kempfen, van, Thomas, auteur
153-154
Kengen, A.C., pastoor 269
Kleef en Gulik, hertogdom
37-77
Kleef, van, Lambert, arts 182
Kloosterrade, abdij 19
Knippenbergh, Joannes,
auteur 170, 178
Koblenz, brug Moezel 24
Kölbick, kerk 26
Konings, Leonard, pastoor 308
Korinthe, Wilhelmus,
aartsbisschop 24-25, 31
Kritzraedt, Jacob, auteur
40-41
Krk, Matheus, bisschop 31-34
Krujë, Romanus, bisschop
31, 33
Kuypers, Abraham 197
Kyoto 236-237

L

Lacomblet, Theodor Joseph,
auteur 41
Lalaing, van, Antoon 50-51
Lambertus, bisschop van
Aquino 31-34
Landelies, kasteel 92, 98, 112,
115
Lanting, Jan, archeoloog 265,
286
Laurent, B., auteur 18
Leemans, C., archeoloog 258
Leeuw, de, Paul 298
Leeuw, Jean Henri,
beeldhouwer 144

Leeuwenhoek, van, Antoni,
auteur 103
Leiden, universiteit 163
Leuven, universiteit 131
Limmel, kasteel Bethlehem
183
–, kasteel Jeruzalem 185
Locke, John, auteur 92-93, 138
Lodewijk II, graaf van Loon 11
Longchamps, heerlijkheid 89
Loon, Arnold graaf 10, 12
–, graafschap 87-88
–, graven 79, 130
–, Lodewijk II 11
Looz-Corswarem, de, Amour
92-140 *passim*
–, Charles-Louis 92-140
passim
–, Charlotte 92-140 *passim*
–, Clémentine 92-140 *passim*
–, Guillaume-Joseph 79-140
passim
–, Joseph-Arnould 92-140
passim
–, Louis, hertog 89
–, Marie-Emmanuelle 92-140
passim
–, Thérèse 92-140 *passim*
–, familie 79-140
Looz-Corswarem, von,
Clemens, auteur 38
Luik, Sint
Bartholomeüskapittel 10
Luxemburg, citadel 133, 135
Luypen, Chrysanthé, zuster
298

M

Maaseik 165, 169
–, Markt 165
–, Sint Agnesconvent 165
Maastricht, Hoenderstraat
9-15
–, Kommelstraat 9
–, Maasbrug 23-24, 26
–, Onze Lieve
Vrouwekapittel 20, 24
–, schepenzegels 19
–, Sint-Servaaskapittel 10, 12,
20, 23

Maistre de Sacy, le, Isaac 153
Malta 289
Marburg, Schloss Elnhausen
91
Marck, van der, Adolf,
bisschop van Luik 34
Margaretha van Oostenrijk
50-51
Maria Theresia, keizerin 107,
131
Maria van Bourgondië 43
Marx, Karl 228
–, Sofia 228
Matheus, bisschop van Krk
31-34
Matheus, bisschop van Viseu
25
Mathijssen, Marita, auteur 166
Maurier, du, George, auteur
248
Maximiliaan van Oostenrijk,
keizer 40, 60
May, Karl, auteur 216, 241
Mechtildis, weduwe Arnold
van Meerssen 12
Meerman, Gerard,
verzamelaar 155
Meerssen, proosdij 19
–, Vaeshartelt 182-183, 190,
206, 245
Meeuwen, Donderslag 10-11
Meij, P.J., auteur 41
Meißen, brug Elbe 24
Merode, de, graaf 85
Messina, Petrus, bisschop
31, 33
Messina, Reinaldus,
aartsbisschop 24-25, 31
Meyer, Jan, verzamelaar
146
Michelet, Jules, auteur 152
Michiels, Octaaf 221
Milikowski, Efraïm,
archeoloog 286
Millen, dorp 45
Mirwart, de, Charlotte, priores
Charleville 97, 101
Modderman, P.J.R.,
archeoloog 283-284
Moers, stad 47

Molenaar, Jacobus 12
Monteiro, Marit, auteur 313
Montesquieu 94
Moustier, kapittel 92
Muchembled, Robert, auteur
81
Muln, Mariakerk 32
Munsters, pater, auteur 305

N

Nederlands Indië 181-255
passim
Neny, de, Patrice François,
auteur 90
Nesselrode, van, Bertram 48
Neufchâteau, kasteel 183
Nicolas, Edmond, auteur 185,
215
Niel (bij Sint-Truiden)
79-80
–, graafschap 88
Nieuwstadt, stadszegel 18
Nijhoff, Isaac Anna, auteur
178
Nijvel 92, 95, 104, 116
–, kapittel 127
–, Sint Gertrudiskerk 127
Nilson, S., auteur 171
Numana, Bernardus, bisschop
24-25, 29
Nypels, George 182

O

Obertus, bisschop van Asti
24, 27
Olislagers, familie 183
Oppenheim, R., verzamelaar
262, 264
Oppido Mamertina,
Stephanus, bisschop 31, 33
Oristano, Petrus,
aartsbisschop 24-25, 27,
30, 33
Orléans, Verdrag 44
Orvieto 25
Oslo, Andreas, bisschop 24-25,
30-31
Osor, Angelus, bisschop 31, 33
Ossian, dichter 175
Otto I, keizer 165

Otto van Everstein, proost
van het Servaaskapittel
Maastricht 10
Oultremont, d', Charles
Nicolas, prins-bisschop van
Luik 90-91

P

Palant, van, Johan 49
–, Werner 49
Paredis, Joannes, bisschop van
Roermond 171
Pavia, Guido, aartbisschop
24-25, 29
Peeters, Willem Joseph,
bibliothecaris 159
Penninck, Heinrich 48
Petrus, aartsbisschop van
Oristano 24-25, 27, 30, 33
Petrus, bisschop van Bayeux
25
Petrus, bisschop van Messina
31, 33
Pétry, Louise 182, 187
Philips de Schone 50
–, Gernand 274
–, Rudolf, auteur 254
Pieters, Gregorio 299
Pigault-Lebrun, Charles,
auteur 150
Pinckers, pastoor 275-277
Plas, van der, Michel, auteur
298
Plettenberg, van, Raboth 48
Pollock, Linda, auteur 84, 137
Port Saïd 252
Porto, Vincentius, bisschop
24-25, 30, 33-34
Posteman, L., tekenaar 273
Pothast, Bernard Anton,
auteur 41
Prick, Amandus, abt 300

R

Rahner, Karl, auteur 314
Randenraedt, van, Joanna,
religieuze 153
Ravensberg, graafschap 45
Regout, Adolf 182-183, 251-
252

–, Alfons 182-183
–, Edmond 181-255
–, Eduard 182-183, 186, 207,
234, 251
–, Gustaaf 182, 251, 253
–, Gustaaf junior 182-183
–, Petrus (I) 182, 253
–, Theo 182
Reinaldus, aartsbisschop van
Messina 24-25, 31
Remouchamps, A.E.,
archeoloog 271-272
Renard, Louis, auteur 88
Renneberg, van, Wilhem
48-49
Rheina-Wolbeck, prinsdom 91
Rietstap, J.B., auteur 162
Rijckholt, archeologie 257-295
passim
Rijsel (Lille) 108
Rijswyck, van, Sibert 49
Roermond, Munster 167, 177
–, Swalmerstraat 142, 149,
159
Roes, Jan, auteur 315
Rollin, Charles, auteur 167
Romanus, bisschop van Kruijē
31, 33
Rompelberg, J. 269
Roos, Joannes, auteur 153
Rousseau, Jean-Jacques, auteur
92-94, 107, 117, 138
Rüpert, mevrouw 226
Rusland 200-201
Rutten, Louis Hubert, priester
302
Ruys de Beerenbrouck, Ch.,
minister-president 276

S

Sacken, freiherr von, Ed.
auteur 166
Sales, van, François, auteur
154
Salmon, de, Elvina 207
Salzmann, Christian Gotthilf,
auteur 94
Sarda, bisschop 31
Sarsina, Henricus, bisschop
24-25, 30-31

Savelberg, Peter Joseph,
priester 308
Schayes, Antoine, auteur 146,
166-167, 173
Schelling, van der, Pieter,
auteur 151
Schlägl, klooster 32
Schmalhausen, Benno,
bestuursambtenaar 228
Schuren, Vander,
kroniekschrijver 39
Scott, Walter, auteur 149, 161
Seibold, auteur 22-23
Seipgens, Emile 157
Serbia, Theodericus, bisschop
24, 31
Servais, J., archeoloog 261, 267
Shorter, Edward, auteur 83
Silves, Bartholomeus,
bisschop 25
Simeon, bisschop van
Bagnoregio 24-25, 28
Sint-Pieter, schepenzegels 19
Sittard, kapittel 53
–, Kempekoel 62
–, Oude Markt 53
–, Plakstraat 53
–, Verdrag 37-77
Sleen, van der, W.G.N., auteur
262, 267
sluitzegel 27
Smet, de, J.J., auteur 167
Smits, Jan, auteur 305
Solingen 48
Sonneveld, Wim 298
Stein, Edith 304
Steinfurt 168
Stephanus, bisschop van
Bagnoregio 31, 33
Stephanus, bisschop van
Oppido Mamertina 31, 33
Steven, domdeken Utrecht 34
Stevens, Melanie 183, 192,
211
Stone, Lawrence, auteur
83
Straatsburg, dom 161
Sue, Eugène, auteur 150

T

Tartus, Tholomeus, bisschop
24, 26, 31
tegenzegel 27
Tellius, aartsbisschop van
Braga 24, 26, 31
Terhorst, W.G.Th, houtvester
289
Teschenmacher, Werner,
auteur 39-40, 60-62
Theelen, Jan, musicus 297
Theodericus, bisschop van
Serbia 24, 31
Tholomeus, bisschop van
Tartus 24, 26, 31
Thorn, abdij 19
Thure, La, abdij 135
Tongeren, Onze Lieve
Vrouwekerk 25
Tortiboli, Bartholomeus,
bisschop 24, 29
Trani, Johannes, aartsbisschop
31, 33
Trollope, Frances, auteur 241
Turck, Johann, auteur 39-40,
60

U

Ubaghs, Casimir, auteur 257
Utrecht, Oud-Munster, Egbert,
kanunnik 34
–, Steven, deken van het
kapittel 34
–, Steven, domdeken 34
–, Vianen, van, Steven,
kanunnik 34
–, Waldeck, van, Adolf,
domproost 34

V

Val Dieu, kasteel 183
Valenciennes 108
Växjö, Acerus, bisschop 24-25,
29-30
Velbrück, de, François
Charles, prins-bisschop van
Luik 91, 94
Venafro, Andreas, bisschop
31, 33
Venantius, frater 298

Venlo 47
–, Martinuskerk 21
–, Verdrag 37-77
Venner, Gerard, archivaris 9
–, Jos, historicus 304
Verde Rue, de la, Charles,
secretaris 49-50
Vesalius, Andreas, auteur 103
Veth, Bas, auteur 194, 223,
225, 228, 230
Vianen, van, Steven, kanunnik
Utrecht 34
Vigny, de, Alfred, auteur
166
Vincentius, bisschop van
Porto 24-25, 30, 33-34
Visseu, Matheus, bisschop 25
Visser, Jacob, verzamelaar 155
Vladivostok 200
Vlodrop, de, Karel Simon,
verzamelaar 146
Voltaire 94

W

Waals, van der, Diderik,
archeoloog 286
Wagenaar, Jan, auteur 167
Waldeck, van, Adolf,
domproost Utrecht 34
Waterbolk, H.T., bioloog 283-
284, 287, 289
Wegberg, pastoor 155
Wenen 55
–, Mariakapel 31
Wesemale, Arnold heer 11
Wijck, van der, gouverneur
generaal 220
Wijckmade, van 299
Wijngaarden, van W.D.,
directeur 278
Wijsheiden, parochie 11
Wilhelmina, koningin 191
Wilhelmus, aartsbisschop van
Korinthe 24-25, 31
Willem de Rijke, hertog van
Gelre 37, 63
Willem III, hertog van Gulik
52
Willem IV, hertog van Gulik-
Berg 44

Willem V van Kleef 62
Willem van Auvergne 11
Willems, W.J.A., archeoloog
276-277, 283
Winghe, van, ridder Ywam 11
Winkelman, H.G., generaal
280
Wirich, graaf van Limburg 48
Wolters, Mathias Joseph,
auteur 164, 166, 169, 173,
177
Wouters, A.M., archeoloog
283

Z

Zemon, Natalie, auteur 81
Zuid-Willemsvaart 165